

АЗƏРБАЙҶАНЫН
КӨРКƏМЛИ
АДАМЛАРЫ

**БƏХТИҶАР
ВАҺАБЗАДƏ**

СƏМƏД ВУРҒУН

СƏМƏД ВУРҒУН

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

КӨНҶЛИК
БАКЫ
1984

ӨН СӨЗ

Азербайжан совет адабиятынын жаранма ва жүкселишинде мисилсиз хидмэтлери олан, ону өлмөз бедин эсерлери, елми ва нәзери мулаһизэлери илэ зәнкннлөшдирән халг шаири Сәмәд Вурғун, совет адабиятынын М. Шолохов, А. Фадеев, М. Рылски, А. Твардовски, М. Ауезов, М. Бажан, А. Исаакян кими бөјүк нүмајәндәләри нәслинә мәнсубдур.

Јарадычылығын илк дөврәлериндән марксизм-ленинизм дүнја-көрүшүнә ијјәләнмәси ону әсрлә ајаглаша биләчәк, күнүн суал-ларына чаваб вермәјә гадир олан, һадисәләрин маһијјәтини дәрин-дән дәрк едә билән бир сәнәткар сәвијјәсинә жүксәлтди.

Сәмәд Вурғун һәмншә бөјүк идеаллар, бөјүк дујғулар ва арзуларла јашамыш, сәнәтини дә бу идеалларын тәрәннүмүнә һәср етмишдир. Бу поезијанын әсас маһијјәти ва ән үстүн чәһәти, шүб-һәсиз, онун мүасирлијиндәдир. Мүасирлик анлајышы шаирин јарадычылығында чох дәрин мәзмун кәсб едир. О, вәтәнимизин чох гәдим дөврәлериндән башлајараг бу күнүнә гәдәр јашадығы бөјүк бир тарихи әп мүнүм дөврәлини, бу дөврәлин габарыг чәһәтләрини поезијанын чәзибәдар дили илэ, өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирмәјә чалышмышдыр. О, бунунла да кифәјәтләнмәмиш, бөјүк идеалларла јашајан халгымызын кәләчәк арзуларыны романтик бир вүс'әтлә тәрәннүм етмишдир. Беләликлә, бөјүк шаирин јарадычылығы халгымызын кечмишини, бу күн ва кәләчәјини әкс етдирән нәһәнк күзкүјә бәнзәјир. Бу күзкүдә халгын севинчи дә, кәдәри дә, хәјалы да, арзусу да, һисси дә, дүшүнчәси дә, һәјәти да, фольклору да мүәјјән өлчүдә өз әксини тапмышдыр.

Бүтүн бунларла јанашы, истәр мүасир, истәр сә тарихи мөвзуда, истәр реалист, истәр сә романтик сәпкидә јаздығы әсәрләринин һамысында Сәмәд Вурғун һәмншә мүасир олмуш, тарихи, әфсанәви мөвзулары да заманын тәләбләри бахымындан ишләнмиш, онларә бу күнүн көзү илэ бахмағы бачармышдыр.

Лондонда дүнја империализминин ән гәддар нүмајәндәләриндән бири олан Черчиллә, Вротславда мијјонларла зәңчинин һагг сәсини боғмаға чалышан иргчи тејлорларла гаршылашан, Бразилијадан Амадуну, Франсадан Луи Арагону, Ромадан Гаваласы, Түркијәдән Назим Ыкмәти, Чиндән Сиаону сәсләјән, XX әср дүнја-

Бәхтијар Ваһабзадә

В27 Сәмәд Вурғун. Кәнчлик. Б. '98.—380 сәһ.

С. Вурғун инсан дујғуларыны дилә кәтирмәк, зәманәмизни дүшүн-дүрән бөјүк идеаллары тәрәннүм етмәк бачарығына малик надир сәнәткарлардан биридир. Онун һәр бир әсәриндә вәтән ва халг мәһәс-бәти һәр шәјдән уча тутулур. О өз әсәрләриндә ән көзәл инсан-кәјфијјәтләр—мәтанәт, мәрдилик, достлуг, вәтәнә ва халгә мәһәббәт, инсанпәрвәрлик, бейпәлмиләлчилик идеалларыны тәрәннүм едән бә сәнәткардыр.

Охучуларә тәгдим етдијимиз бу китаб отушлук јарадычылыг јол-кечмиш, мұхтәлиф жанрларда ва мұхтәлиф мөвзуларда гијмәтлә әсәрләр јаратмыш халг шаири С. Вурғун јарадычылығынын ајры-ајры сәһәләриндән бәһс едир.

470203000
В 8—83
М653(12)—83

© Кәнчлик, 198

сынын эн мүрөккөб һадисәләри илә гајнаҗыб-гарышан, јалныз өз халгынын дејил, бүтүн халгларын һајат вә мүгәддәратыны дүшүнән, ингилаби-һуманист амал вә идејаларын чарчысы олан бу бөјүк шаирин јарадычылығы јалныз өз халгынын һајаты илә мәһдудлашмыр, үмүмбәшәри сәчијә алыр. Мәһз буна көрәдир ки, шаир һағлы оларағ «Јаңғын» ше'риндә:

Мән инди билдим ки, хејли ағырдыр,
Дүнјаны дүшүнән бир шаир олмағ.—

дејир.

Бәли, бу мә'нада Сәмәд Вурғун мүасир дүнјамызын эн бөјүк сәнәткарларындан бири сајыла биләр.

Әлбәтгә, белә бир шаирин мүрөккөб, чохчәһәтли јарадычылығыны, бу јарадычылығын эн мүһүм хүсусијәтләрини тәһлил етмәк үчүн букүнкү һајатын бүтүн рәңкләрини, ычтиман-сијаси һадисәләри, ики гүтбә парчаланан дүнјанын мәнзәрәсини, бејнәлхалг һадисәләри, мүасир инсанын нараһат тәбиәтини, мүрөккөб психолокијасыны өјрәнмәк һалә аздыр. Шаирин өзү кими дүшүнмәк, өзү кими дүјмағ, онун өзү кими дүнја һадисәләрилә гајнаҗыб-гарышмағ, халгларын тәлеји илә јашамағ, онларын дәрди илә алышмағ, јанмағ лазымдыр. Бу мә'нада охучуларымыза тәғдим етдијимиз китабла биз бу бөјүк ишин өһдәсіндән лајигинчә кәлә билмәк иддиасында дејилик. Биз бу әсәри шаирин бөјүк ирсини күлл һалында өјрәнмәк ишиндә бир тәшәббүс һисаб едирик.

С. Вурғунун зәнкин јарадычылығы һәмишә әдәбијатшүнаслығын диггәт мәркәзиндә олмуш ур. Онун поезијасы, ајры-ајры әсәрләри һағғында совет әдәбијатынын вә әдәбијатшүнаслығынын эн көркәмли нүмәјәндәләри А. Фадејев, Н. Тихонов, К. Симонов, М. Рылски, А. Исаакјан, К. Леонидзе, С. Трегуб, В. Огнев, М. Шакинјан, П. Скосырев, А. Дејев, М. Ибраһимов, М. Ариф, Мир Чәлал, Ч. Чаббарлы, М. Нүсәји, М. Ч. Чәфәров, Ә. Мирәһмәдов, К. Талыбзадә, Ј. Гарајев, М. Әлиоглу вә башгалары гијмәтли фикрләр сөјләмиш, онун совет әдәбијатына кәтирдиги јениликләрдән, галдырдығы мәсәләләрдән данышмышлар.

Бу бөјүк јарадычылығын мүхтәлиф сәһәләринә аид бир чох елми-арашдырма әсәрләри вә китаблар јазылмышдыр. Бу әсәрләрин С. Вурғун ирсини өјрәнилмәсиндә мүәјјән әһмијјәти вардыр. Монография, мәгалә, диссертасија, јахуд әдәбијат тарихи очеркләриндә С. Вурғун јарадычылығынын ајрылығда бу вә ја дикәр проблеминә тохунулмуш, лакин шаирин әдәби-бәдн јарадычылығыны күлл һалында тәдгиг етмәк бир мәгсәд кими һәмин мүәллифләрин гаршысында дурмамышдыр.

Мүәллиф бу әсәрдә С. Вурғун поезијасы вә драматуркијасынын инкишаф јолларыны, гајнағларыны, әсас хүсусијәтләрини, Азәр-

бајчан поезијасына кәтирдиги јениликләри, ән'әнәјә мүнәсибәтини вә новаторлуғуну, бу јарадычылығын гүвәтли вә зәиф чәһәтләрини өз имканлары даһилиндә өјрәнмәк вә тәһлил етмәк истәмишдир.

С. Вурғун елә сәнәткарлардандыр ки, о, бәдн јарадычылығын јалныз сырф практик мәсәләләри илә дејил, һәм дә үмүмән, әдәбијатын мүһүм нәзәри проблемләри илә јахындан мәшғул олмушдур. Онун бәдн јарадычылығыны елми, нәзәри әсәрләриндән ајры тәсәввур етмәк олмаз. Мәһз бу мұлаһизәјә көрә китабда шаирин әдәби ирси вә нәзәри-тәнгиди көрүшләри вәһдәтдә көтүрүлмүш, С. Вурғун јарадычылығынын әсас проблемләри онун нәзәри мұлаһизәләрини ишығында тәһлил едилмишдир.

С. Вурғунун әдәби-бәдн ирси там мә'нада өјрәнилмәмиш, шаирин зәнкин архиви чидди тәдгиг олунмамышдыр. Буна көрә дә мүәллиф өз ишини јалныз шаирин мә'лум әсәрләрини елми-нәзәри тәһлили илә битмиш һесаб етмәмиш, С. Вурғун ирсини биләваситә тәдгиги мәсәләсилә дә мәшғул олмушдур. Шаирин бу вахта гәдәр мә'лум олмајан бир сыра әсәрләри гәдә едилмиш, һәмчинин бир сыра мәшһур әсәрләрини јени вариантлары мејдана чыхарылмышдыр («Мефистофел», «Фүзулинин дәрди», «Мүхәннәт»; «Камала јетәк», «Ах пахыллар» вә башга ше'рләри, «Муған», «Ајкүн», «Заманын бајрағдары» вә с. поемаларынын мүхтәлиф вариантлары).

С. Вурғунун архивиндә ишләркән шаирин әдәби иш тәчрүбәсини, јарадычылығ лабораторијасыны өјрәнмәк үчүн марағлы мұшәһидәләр апарды.

Әлимә гәләм алдығым күндән С. Вурғун јарадычылығы һәмишә мәни дүшүндүрмүш, онун әсәрләри, әсәрләриндән ајры-ајры парчалар јаддашымда вә гәлбимдә јашамыш, бу бөјүк ирсә јашымың мүхтәлиф чағларында дөнә-дөнә гајытмышам.

Вәфатындан 30 илә јахын бир мүддәт кечән, чисмани һајаты илә биздән хејли узағлашан, узағлашдығча бизә мә'нән даһа да јахынлашан бу шаирин сәнәтиндәки с'казы, бизә илдән-илә даһа чох доғмалашмасынын сирри барәдә һәмишә дүшүнүрәм. Бунун сәбәбини тапмағ, сәнәтин сиррини вә тәсириндәки мө'чүзәни тапмағ демәкдир. Бар шаир кими јарадычылығын 35 иллик јолуну кечәндән, бу јолун ағры-ачыларыны, әзаб вә севинчләрини данандан сонра, сәнәтиндән һәмишә өјрәндијим бир шаирин илдән илә јениләшмәсинин сиррини өмрүмүн бу чағында бир даһа дәрк етмәк, халғымыз вә чохәсрли әдәбијатымыз гаршысында бир нөв һесабатымдыр.

Вурғун ше'риндә ифадәси чәтин олан, сирри чәтин ачыла биләчәк елә бөјүк бир садәлик вар ки, бу садәлик өнүндә һејрәт

етмөмөк олмур. Мүрөккөблүкдөки сирри ачмаг, инчөлөмөк нэ гэдэр асандырса, садэликдөки сирри ачмаг, хырдаламаг бир о гэдэр чэтиндир. Чүнки садэ садэди. Илк бахышда ону изаһ етмөк күлүнч көрүнүр. Лакин... Изаһа кэлмэјөн садэликдө елэ бөјүк дәринлик вэ мүдриклүк кизләннб ки, ону тапыб үзэ чыхармаг бөјүк гүдрәт тәләб едир. Сәнәтдә чәтин јол садәни тапмаг, бөјүк фикри садэ јолла демөкдир.

Фүзули ше'риндәки образлар силсиләсинин е'чазына һејрәт етдијимиз гэдәр, Сәмәд ше'риндәки садәлијә, сәмимийјәтә ахычылыға вэ үрәјәјатымлыға мәфтун олуруг. Мәј бурада гәсдән Фүзулинин адыны чәкдим. Она көрә ки, Фүзули диван әдәбијјатымызын, классик ше'рининин ән бөјүк өрнәкләрини јарадыбса, Вурғун халг руһуна, халг әдәбијјатына сөјкәнән бир сәнәтин ән көзәл өрнәкләрини јаратмышдыр. Ән гәдим заманлардан бу ики гол шаирләриниз үчүн әдәби гәјнаг олмушдур.

Мәгаләләриндән бириндә Сәмәд Вурғун чох һаглы олараг көс-тәрир ки, Вагиф һуриләрдән, пәриләрдән дејил, башы кәләғәјылы јер гызларындан јазды, даһа доғрусу, көзәли көјдән јерә ендирди. Бу мә'нада Вагиф ше'ри халг ше'ринин классик шәкилдәки тәзәһүрү иди. Даһа доғрусу, Вагиф халг ше'ри илә классик ше'ри гәјнаглашдырды.

Сәмәд Вурғун Вагиф ше'ринә сөјкәнди. Әдәбијјата орадан кәлди. Вурғун ше'риндәки садәлик дә бу гәјнагла бағлыдыр. Бизчә, онун ше'риндәки бөјүклүк һәмнн бу садәликдән доған бөјүклүкдүр. Бу чәһәт исә илк нөвбәдә халгдан, онун дүшүнчә тәрзиндән, онун руһундан, мә'нәви дүнјидән кәлир. Халг әдәбијјаты башдан-баша садәди, адидир. Лунла бәрабәр бөүкдүр, гејри-адидир, мүдриклүкдир:

Әзизим һарајындан,
Һәр күнү, һәр ајындан
Күндә бир кәрпич дүшүр,
Өмрүмүн сарајындан.

Нә гэдәр садә, нә гэдәр ади, нә гэдәр ајындыр. Бунунла бәрабәр нә гэдәр мүдриклүк, нә гэдәр бөјүк вэ нә гэдәр дәриндир. Фикри мүрөккөб демөк асан, садә демөк бир о гэдәр чәтиндир. Бөјүк сәнәтин јолу да будур: садәдә мүрөккөби, адидә гејри-адини демәји бачармаг!

Сырф сәнәт наминә С. Вурғун ше'ринин бөјүклүјүнү халг әдәбијјатына сөјкәнән бу чәһәтдә арамаг көрөкдир:

Гызылы удса да гара торпаглар,
Јенә гиймәтини өзүндә сахлар.

Садә вә ади! Адама слә кәлир ки, бу чүр јазмаг асандыр. Шаир олмајан да дүшүнәр ки, буну мәп дә дејә биләрәм. Лакин мәһз бу чүр јазмаг, бөјүк фикри ади сөзләрлә, чох садә шәкилдә демөк чәтиндән дә чәтиндир. Инсанын характери дә беләдир. Өзүнү чәкмәјә нә вар ки... Лакин садәлик чәтиндир, һәр кәсә мүјәссәр олан хошбәхтлик дејил. Өзүнү чәкән әдабазын мәји варса заһириндә, јәни ловғалығындадыр. Садә адамын исә заһириндә һеч бир тәм-тәраг јохдур, оланы ичиндәди, дәринликдәди. Ловға дајаз, садә исә дәриндә. Лакин садәнин бөјүклүјүнү көрмөк чәтиндир. Онун үчүн бәсирәт көзү лазымдыр. Вурғунмуза да һәмнн көзлә бахаркән онун бөјүклүјүнүн сирри бизә ајдын олур.

Худаја, инсанын һалы јамандыр,
Нәләр чәкдијимиз сәнә әјандыр.
Мә'насы вармыдыр мин тәрингәтин?
Ач... ач гапысыны сән һәнгәтин.
Нә олур, бир јени ишыг вер бизә —
Бизим кор јаранмыш көзләримизә.

Бу ше'рдир, ја шаг-шаг шаггылдајан чешмә? Мә'наны гојаг бир тәрәфә... Сөзләр јарпаглар кимн хышылдајыр, чешмә кимн зүм-зүмә едир. Сөзләр охујур... Дил һеч јердә топуг чалмыр... Чүнки бу ше'р үрәкдән сүзүлүб, сәтрә дүзүлүб...

Инди кәләк мә'наја... Бу парчадакы бүтүн ифадәләр халг дүшүнчә тәрзиндән, дејим тәрзиндән кәлир. Халг «һалым писдир» демәз, «һалым јамандыр» дејәр. «Аллаһа мә'лум» олмаз, «аллаһа әјан» олар. Чүнки онун өзү мә'лум дејил, мәһүлдүр.

Бу инчәликләр хырда мәсәлә дејил. Бу, халгын ағлы илә дүшүнән, гәлби илә һисс едән, көзү илә көрән бир шаирин дејимләридир.

Вурғун сәнәтинин көкү халгын бағрында, Азәрбајчан торпағындадыр. Буна көрә дә онун мисраларында јарпыз әтри, бүлбүл чәһ-чәһи, Азәрбајчан чөрәјинин дады-дузу вар. Бу сәнәт торпагдан чүчәрдинјә үчүн онда сөзләрин ахары тәбини, һиссләр сәмими, фикирләр үрәјәјатымлыдыр. Демөк Вурғун сәнәтинин күчүнү, гүдрәтини, нүвәсини мәнсуб олдуғу халгын һәјатына, мәншәтинә, фолклоруна, бир сөзлә көкүнә бағлылығында арамагыг. Халг танымадан, севмәдән, халгын үрәјинә јол тапмаг, онун севкисини газанмаг мүмкүн дејил. С. Вурғун һаггында «О, халгын таныјыр вә севирди» демөк чох азыр. Она көрә ки, о, өзү халгын бир парчасы, Вәтән торпағынын бир үзвү иди. О, мусиги фолклорумузын бөјүк биличиси вә сәси олан Үзәјир һачыбәјовун сөз сәнәтиндәки әкиз гардашы иди. Сәс вә сөз сәнәтимизин бу әкиз гардашларынын сәнәтиндәки гүдрәт, маја вә чөвһәр халг һәјатынын вә фолк-

лорунун дәрнликлериндән кәлдиги үчүн онлар һәр икиси көкләри гәдәр учала билдирләр. Неч ядымдан чыхмаз: шаирин өлүмүндән ики ил габаг филармонияда ше'р кечәси кечирилди. С. Вурғун «Азәрбајчан» ше'рини эзбәрдән дејирди. Лакин бир јердә бәнд гырылды. Шаир нөвбәти мисраны унутмушду. Јенидән бир дә де-ди. Јенә архасыны кәтирә билмәди. Бу заман салонда әјләшән динләјичиләр јер-јердән һәммин мисраны шаирә дедиләр. Шаир халгын үрәјинә јол тапан мисрасыны халгдан алыб јенә халга гәјтарды.

Будур, әсл сәнәт, будур әсл сөз! Халгдан сәнәткар, сәнәткар-дан халга! Бу јолу тапанлар халгдан әкс-сәда ала билр, бу јола додаг бүзәнләр исә јолун јарысында төвшүјүр, баш-ајаг вурур, онда ујдурмалар, сахта гәјнатмалар, харич сәсләр, әлламәликләр башланыр.

Вурғун сәнәти халг торпагындан бој атды, әсрин ән габагчыл идејаларындан бәһрәләнди вә бу ики аминлә көрә дә зәманәсинин бөјүк сәнәткары олду.

Әсрин габагчыл идејалары илә сүләһланан халг сәнәткарлары үчүн Вәтән—мә'бәд, халг дүһасы—мәктәб, сәнәт исә бунлара хид-мәт васитәси олур. Белә сәнәткарлар, сәнәтә бөјүк идеалларын ифадә васитәси кими бахыр, сәнәтини бу јолда чарпышан әскәрә чевирир. Мән С. Вурғуну һәмишә белә танымыш вә онун тутдуғу бу бөјүк вә шәрәfli јолун јолчусу олмушам.

Совет әдәбијатынын классики С. Вурғун јарадычылығы халг руһундан вә мә'нәвијәтиндән маја тутан, заманы әјүк фикирлә-рини тәблиғ едән актуал бир тигат объект илә әгәтибарилә бизи һәмишә марагландырмыш. Н. Нөрмәтли охучулар тәгдим етдигим бу китаб да узунмүддәтли арашдырмаларымын мәһсулу-дур.

ШАИРИН ҺӘЈАТЫ

Сәмәд Вурғун Јусиф оғлу Вәкилов 1906-чы ил, март ајы-нын 21-дә кечмиш Газах гәзасынын Гыраг Салаһлы кәндиндә анадан олмушдур. Шаирин мәнсуб олду-ғу нәсил өзүнәмәхсус марағлы һәјат јолу кечмиш-дир. Бу нәслин ичәрисиндә шүчаәт вә мәрдлији илә чамаатын һөрмәт вә рәғбәтини газанан XVII әсрин әввәләриндә јашамыш Коса Мирзәли, һәмјерлилеринин аличәнаб бир инсан кими таныдығы, сијаси фәалијјәти илә XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан ичтимаи һә-јатында көркәмли рол ојнајан вәкил Әли аға, «Күһән-сал» тәхәллүсү илә ше'рләр јазан Мейдихан аға, һа-белә шаир Шәмсибәј Вәкилов, «Шәһла», Қазым аға «Салик» кими марағлы шәхсијјәтләр олмушдур.

Шаирин ушағлыг илләри фәрәһсиз кечмишдир. Ал-ты јашында икән анасы Мәһбүбә ханым вәфат етмиш, кичик Сәмәд нәнәси Ајишәнин һимәјәсинә кечмишдир.

Сәмәд 1918-чи илә гәдәр кәнддә јашамышдыр. Ушағ јашларындан ше'ри вә мусигини севән шаир, ушағлыг чағларынын кәдәрли сәһнәләрини «Ачы хәтирәләр» ше'риндә, сонра исә јарымчыг галмыш «Шаирин һә-јаты» пјесиндә гәләмә алмышдыр.

Атасы Јусиф аға Вәкилов мүфлисләшмиш бәјләр-дән олмушдур. Лакин онун инчә зөвгү, өзүнәмәхсус зәнкин хәјал вә арзулар дүнјасы вар имиш.

Јашадығы кәндиң тәбии көзәлликләри, атасынын сазда чалдығы һавалар, охудуғу маһнылар, ашығлар-дан ешитдији дузлу гошмалар һәссас гәлбли Сәмәдин зөв-гүнү һәлә көрпәликдән ел руһунда тәрбијә етмишдир.

Саз һавалары... узун тыш кечәләри ашығларын сөј-ләдији нағыллар, дастанлар, ушағ гәлбиндә дәрин из-ләр ачыр, ону көзлә көрүлмәз, әллә тутулмаз хәјал дүнјасына ганадландырырды.

Хәјал дүнјасы... Бу елә бир дүнјадыр ки, онун бү-
нөврәси халгын јаратдыгы әфсанәләрдә, нағылларда,
аталар сөзләриндә, бајатыларда, ағылардадыр. Халг
јарадычылығы чешмәсиндән су ичмәјән, бу чешмәнин
сујундан маја тутмајан үрәкдә нә ганад олар, нә дә га-
надланмаг һәвәси... Дүнјанын бүтүн сәнәткарлары, фи-
лософлары вә алимләринин гәлбиндәки јарадычылыг
ешги бу чешмәнин бәһрәсидир—десәк јанылмарыг. Чүн-
ки јаратмаг үчүн дүшүнмәк, дүшүнмәк үчүн ганадла-
ныб учмаг лазымдыр. Бу учушун ганадлары исә халг
јарадычылығындан кәлир. Ушаглыгда бу дүнјаја баш
вурмајан, Симург гушунун ганадлары үзәриндә учма-
јан девләрин һәрбә-зәрбиндән түкләри үрпәрмәјән, сев-
килисинә чан атан ашигин бөјүк мәһәббәтиндән һәјә-
чанланмајан, дара дүшән мәшугәнин јаныглы нәғмәлә-
риндән гәлби титрәмәјән, хејирлә шәрин әбәди мүбаризә-
синдән тәләша дүшмәјән, бајатыларын, лајлаларын,
ағыларын һәзинлији үрәјиндә нахышланмајан ушаг
бөјүјәндән сонра һансы ешглә халгыны севәр, һансы
дујғу илә халгынын гәлбинә јол тапан сөз дејә биләр?

С. Вурғун бу мүһитдә дүнјаја көз ачды, гәлби бу
чешмәдән маја тутду. Буна көрә дә о, илк нәғмәләр-
дән халгын гәлбинә јол тапа билди. Чүнки о, халгдан
алдыгыны өз арзу вә дујғуларына чевә, халгын өз
дили, өз нәфәси, өз нәғәси илә халга јетәрди.

О, ушаглыгдан һаггылыларынын јаратдыгы көзәл
ше'р нүмунәләрини әзбәрләмәји севәр, гәлбинин нискил-
ләрини бу ше'рләрлә овударды. Сәмәд илк тәһсилни
Салаһлы кәндиндәки 5 синифли рус-татар мәктәбиндә
(Замскаја школа) алмышдыр.

Сәмәдин аиләси 1918-чи илдә Газаға көчүр, һәмин
ил о, Газах мүәллимләр семинаријасына дахил олур.
Бу семинарија көркәмли әдәбијат нас вә мүәллим
Фиридун бәј Көчәрлинин сә'ји илә тәшкил олунмушду.

Азәрбајҹанда совет һакимийјәти гурулдугдан сонра
һәјатын һәр саһәсиндә олдуғу кими, тәһсил вә тәрбијә
саһәсиндә дә јени дөвр башланыр. Ингилаб, тәһсил вә
мәдәнијјәт органларынын гапысыны әсрләрдән бәри чә-
һаләт вә мөһүмәт мәнкәнәсиндә галан зәһмәткеш ба-
лаларынын үзүнә кениш ачыр.

Һәјата вә инсанлара һәссас мүнәсибәт бәсләјән кәнч
Сәмәдин семинарија мүһитинә дүшмәси онун фикри
јеткинлијинә вә мәнәви инкишафына гүввәтли тәкан
верир. О, семинаријаја дахил олдуғу илк күнләрдән

һазырчаваблыгы, истәдады, һәссаслыгы илә һамынын
диггәтини чәлб едир.

Сәмәд семинаријанын ичтимаи һәјатында фәал ишти-
рак едәрди. О, әсас фәнләрдән јүксәк гијмәт алмагла
јанашы, мусиги вә драм дәрнәјиндә мәшғул олур, скрип-
ка чалмагы өјрәнир, әзбәрдән ше'р демәји илә ојна-
дыгы ролларла мүәллимләри, тәләбәләри һејран гојар-
ды. Сәмәд о заман кичик гошмалар да јазармыш.

1920-чи илдә Сәмәд комсомол сырларында дахил
олур. Бу, онун һәјатында әләмәтдар һадисә иди, чүнки
Совет һакимийјәтинин илк илләриндә Ленин комсомолу
көһнә дүнјанын мәнфур галыгларына гаршы инадчыл
вә барышмаз мүбаризә апарырды. Сәмәрәли тәһсиллә
јанашы, Сәмәд кәндлиләр үчүн верилән мүсамирәләрдә,
комсомол тәшкилатынын дүзәлтдији имәчиликләрдә иш-
тирак едирди. Бир комсомолчу кими о, көрдүјү һәгигәт-
ләри, мүшаһидә етдији ичтимаи мүнәсибәтләри сонра-
лар «Комсомол поемасы»нда гәләмә алмышдыр..

Семинаријада охудуғу илләрдә Сәмәд классик Азәр-
бајҹан, рус вә дүнја әдәбијјатыны мәһәббәт вә һәвәслә
мүталиә едир, Вагифи, Пушкини, Тофиг Фикрәти, Намиг
Камалы вә башга мүтәрәгги фикирли шаирләри еһти-
расла охујурду. Вагиф, Пушкин вә Фикрәт шаирә даһа
артыг тәһсир көстәрир. Елә буна көрә дә о, бу шаирлә-
ри сонралар дөнә-дөнә хатырламыш вә онларын адына
әсәрләр јазмышдыр. («Шаирин өлүмү», «Вагиф», «Фик-
рәтин рәсми гаршысында», «Бөјүк шаирин шәрәфинә»
вә с.) О заманлар семинаријада бурахылан «Тәләбә әф-
кары» адлы дивар гәзетиндә кәнч Сәмәд ше'рләрилә чы-
хыш едир. Тәәссуф ки, һәмән ше'рләри әлдә етмәк мүм-
күн олмады.

Семинарија тәләбәси Сәмәд, әввәлләр ријазийјат
фәннинә дәрин мараг көстәрмишди. Лакин ушаглыгдан
әзбәрләдији ше'рләр кетдикчә ону даһа чох чәлб едир-
ди. Бунунла бәрабәр о, елмләрин јалныз бир саһәсинә
дејил, һәр саһәсинә һәвәс вә мәһәббәт көстәрирмиш.

Семинаријада тәһсил алдыгы илләрдә Сәмәд Дүррә
адлы бир гыза вурулур. Лакин онун илк севдасы уғурсуз
олур. Варлы аиләдән олан бу гыз шаирин мәһәббәтинә
биканә галыр. Илк мәһәббәтинин уғурсузлуғу онун
гәлбиндә унутулмаз издәр бурахыр. Сәмәд узун мүддәт
изтираб вә һәјәчан кечирир, бәдбин әһвали-руһийјәдән
хилас ола билмир.

Бүтүн бунлар исә кәнч шаирин јарадычылығында кәдәрли мотивләрин јаранмасына сәбәб олмаја билмәзди.

Шаир, тәзәчә дил ачан илһамынын паклығы, мә'сумлуғу илә аләмә күлүмсәјир. Һәјатын илк зәрбәсиндән көврәлиб, ушаг кими ағлајыр, ади бир нәвазишдән фәрәһләнир, һәјатдан истәдијини ала билмәдикдә исә үмидсизләшир, тәләјиндән киләјләнир. Кәнч шаир бә'зән ағласа да, онун көз јашлары парлагдыр, ишығлыдыр, Фүзулинин, Видадинин көз јашлары кими чијәр ганына бојанмышдыр. Шаирин илк јарадычылығына бәдбин вә шикајәт характерли халларын сәбәбини тәкчә илк ешгинин уғурсузлуғунда көрмәк дүзкүн олмазды. Бу бәрәдә ајдын тәсәввүр әлдә етмәк үчүн шаирин 1938-чи илдә чап етдирдији «Комсомол мәнә нә верди» мәгаләсини нәзәрдән кечирмәк вәчибдир. «... Газах педагожи техникумунда охујрдум. Л. Толстојун идеалист фәлсәфәси, бизим классик әдәбијјатда «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси, бир дә ушағлыг илләринин сон дәрәчә перишан кечмәси мәнәдә хәстә бир тәбиәт јаратмышдыр. Чох заман тәк кәзир, тәк дүшүнүр, јалғызлыг аләминдән зөвг алырдым. Мүхтәлиф гара-гура хәјаллар, бә'зән дә дахили изтираблар мәним ән јахын сирдашларым иди. Бир мүддәт әт јемәдим ки, һејванын да ганы вар, чаны вар. О да јашамағ үчүн јаранмышдыр.

Мәнә белә кәлирди ки, бүтүн фәналыг ын, һағсызлыгларын сәбәби инсанды. Мән чәмијјин синфи зидијјәтләрини билмәдијим, и, әтрафымда раст кәлдијим һағсызлыгларын сәбәбини, онлары јарадан истисмарчы синифләри дә көрмүрдүм».¹

Һәмин дөврүн бә'зи әламәтләрини тәсвир едән О. Сарывәлли кәстәрир ки, истисмарчы синифләрин әбәди мәһв олдуғуну јәгин едән јохсуллар, јени игтисади-сјасәт дөврүндә варлыларын, алверчиләрн јенидән фираван һәјат кечирдијинин шаһиди олур. Бу мүвәггәти зиддијәтин сәбәбини дүзкүн баша дүшмәдикләриндән кәдәрләнирдиләр.

Һәмән мәгаләсиндә О. Сарывәлли кәстәрир ки, С. Вурғун јарадычылығынын илк дөврләриндәки зиддијјәтләрин сәбәбләрини өјрәнмәк истәјәнләр, онун шәх-

си һәјаты, ешг мәчәрасы илә јанашы, о дөврүн хүсусијәтләрини, зиддијјәтләрини дә нәзәрә алмалыдыр.

1924-чү илдә Сәмәд Газах семинаријасыны битирир. Беләликлә, илк тәһсил илләри баша чатыр, 1924-чү илин мај ајында II Шыхлы кәндинә мүәллим тә'јин олунур. Бир ил сонра рајонун Кечәсәр кәнд мәктәбинә мүдир вәзифәсинә ирәли чәкилир. Лакин 1926-чы илдә мүәллимләрин јанвар конфрансы кечирилән заман рајонун рәһбәр ишчиләри тәрәфиндән әсассыз тәнгид олунан Сәмәд, чәсарәтлә һағсыз һүчумлары рәдд едир. Һәмин һадисәдән сонра о. Газахдан Губаја көчмәли олур, бир мүддәт Губада мүәллимлик едир.

1927-чи илдә достларындан бири Дүррәнин тоју олдуғуну шаирә билдирир. О, бу хәбәрдән хејли мүтәәсир олур, һәтта интиһар етмәк истәјир. «Дәли шаир» поемасындакы «Дәјмә, дәјмә мәнә, дарыхдым јенә» мисрасы илә башланан парчаны да бу вахт јазыр. Бу илләрдә шаирин гәлбиндә 2 һиссин, даһа доғрусу, һиссилә әглин мүбаризәси башлајыр:

Унут дедим, унут, кәтирмә јада
Бир даһа дүнјада сән еј сәс, мәни.
Севданын уғурсуз о јолларында
Даш-галаг ејләди һәр бир кәс мәни.

Бу илләрдә Сәмәдин ше'рләриндә үмидсизлик, тәнһалыг вә хәстә бир руһ дујулса да о өз күчүнә, кәләчәјинә инамыны итирмәмишди. Бу чәһәтдән 1927-чи ил јанварын 15-дә гардашы Мейдихана јаздығы бир мәктуб чох марағлыдыр. Һәмин мәктубда охујруғ:

«Мәһәббәт көзәлдир, инсанларын сон сааты онунла гурулачагдыр. Лакин Дүррәдән бәјлә бир идеал бәкләмәк дүрүст дејилдир. О, һәнуз көрпәдир. Чәмәнзарда, күлшәндә долашмағ истәјән бир кәләбәкдир. Әфсус ки, чамырлара дүшдү. Она јазығым кәлир... Мән чидди бир мүбариз, бир һәјат фәрди олмағ истәјирәм. Һазырлығым вардыр. Јенә дә сәнин көмәјин олмадан ағыр кечәкәдир».¹

Сәмәд илк кәнчлик илләриндә, һәлә сәнәтин кениш јолларына чыхмадығы дөврләрдә ше'рә, сәнәтә бир бүт кими сәчдә етмиш, онун бәјүк гүдрәтинә инанмышды. О, достларына јаздығы мәктубларында ше'р вә сәнәтлә

¹. «Әдәбијјат гәзети», 1938, 29 октјабр.

¹. Мәктубун әсли М. Вәкиловун шәхси архивиндәдир.

јашадығыны, онун јолунда бүтүн эзаблара һазыр олдуғуну билдирир, сәнәти, онун бөјүк гүдрәтини дәрк едә билмәјәнләри исә надан адландырырды. Бу чәһәтдән шаирин 1928-чи илдә јахын досту Әкрәм Чәфәрә јаздығы мәктуб чох сәчијјәвидир: «Шу қағыз парчасы (Әкрәм Чәфәрин шаирә јаздығы мәнзум мәктубу нәзәрдә тутур) мүзтәриб бир гәлби севиндирмәјә гадир олду. Јазыг о вичданлара ки, севиндирмәк дејил, тохунмаг истәјир. (Бурасы өзүнүзә мәлумдур). Гој мәғрур гафалар, дәмир үрәкләр сәнәт гаршысында усансынлар! Гој сәнәти ојунчаг јапан «Јашлы чочуғлар» вичдана нәзәр салсынлар».

1928-чи илин сентјабрындан 1929-чу илин мај ајына кими С. Вурғун Кәнчәдә мүәллимлик едир. Кәнчә мүһитинин шаирә чох мүсбәт тәсири олмушдур. Бу заман «Гызыл гәләм әдәбијјат чәмијјәти»нин Кәнчә шөбәси фәалијјәт көстәрирди. Кәнчәдә јени јарадычылыға башлајан Мир Чәләл, Н. Араслы, Ә. Чәмил, Чәһанбәхш вә б. илә јанашы кәнч Сәмәд дә «Гызыл Кәнчә» журналында «Вурғун Сәмәд» имзасы илә ше’рләрини чап етдирди. Аз мүддәтдә бу ше’рләр охучуларын рәғбәтини газаныр. Азәрбајҗанын икинчи сәнајә вә Мәдәнијјәт мәркәзи, бир чох мәшһур әдәбијјат вә иччәсәнәт хадимләринин бешији олан Кәнчә Сәмәдин јарадычылығына истигамәт верир. Бу дөврдә «Күр чајы», «Узағлара доғру», «Инкилис», «Шаирин анды», «Капитал», «Шәргин гапысы» кими ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше’рләр илә јазмагла шаир јени социалист һақтынын тәнтәнәсини алгышлајыр, империализмин мүстәмләкәчилик сијасәтини ифша едирди.

1929-чу илдә шаир Москва кедәрәк, Москва Дөвләт Университетинин әдәбијјат фәкултәсинә дахил олур. Москва мүһити шаирин дүнјакөрүшүнә, јарадычылығына бөјүк тәсир көстәрир вә бурада о, бир чох көзәл, мәзмунлу әсәрләрини јарадыр. Шаирин әсәрлери мәтбуат сәһифәләриндә, тез-тез көрүнмәјә башлајыр. 1930-чу илдә Азәрнәшр С. Вурғунун «Шаирин анды» адлы илк китабыны нәшр едир.

Бу китабда топланмыш ше’рләрдә ики мүһүм чәһәт нәзәри чәлб едир. Биринчи, бу ше’рләрин мөвзусу јени гуручулуг ишләриндән алынмышды. Шаир, артыг ешгинин накамлығындан, дүнјанын вәфасызлығындан шикајәтләнмир, икинчиси, бу ше’рләрин бир гисми сәрбәст вәзндә јазылмышдыр. О заман сәрбәст вәзндә ше’р јаз-

маг һәјатын мүбаризә пафосундан ирәли кәлирди. Һәм дә интим һиссәләрини, фәрди дуғуларыны шаир әсасән гошма формасында ифадә едирди. Сәрбәст формаја кечмәк шаирин јалныз шәкилчә дејил, мәзмунча да јеңишләдирди, замана уғушлашдырырды. Шаирин сонралар (1930—1932) јаздығы, заманла сәсләшән бир чох гүввәтли ше’рләри дә сәрбәст вәзндә иди.

С. Вурғун 1931-чи илдә Москвадан Бақыја гајыдыр. Тәһсилени В. И. Ленин адына Азәрбајҗан Дөвләт Педагожи Институтунда тамамлајыб, һәмин институтун нәздиндәки аспирантураја дахил олур. Лакин бир мүддәтдән сонра аспирантураны тәрк едиб, өзүнү јалныз бәдин јарадычылыға һәср едир.

1932-чи илдә чап олуан «Фанар» адлы ше’рләр китабы мүәллифин шөһрәтини даһа да артырды. Һәмин илин сентјабрында Сәмәд Вурғун Азәрбајҗан Совет Јазычылары Иттифагынын мәс’ул катиби сечилди.

ССРИ Јазычылар Иттифагынын I гурултајына (1934) нүмајәндә көндәрилән Сәмәд Вурғун, ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һејәтинин үзүвлүјүнә дә сечилир. Гурултајда о, бөјүк пролетар јазычысы М. Горки илә таныш олур.

Сәмәд Вурғунун 1931—1934-чу илләрдә јаздығы ше’рләрин әсас истигамәти социализм гуручулуғунун тәрәннүмүнә, бейнәлхалг империализмин ифшасына гадын азадлығына вә комсомол һәјатынын тәсвиринә һәср олунмушду.

1935-чи илдә шаирин «Ше’рләр» китабы нәшр олунур.

Сәмәд Вурғун 1935-чи илдә ЗСФСР Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинә үзв сечилди.

1936-чы ил Сәмәд Вурғун үчүн даһа уғурлу ил олду. Һәмин илдә Азәрбајҗан ССР-нин 15 иллик јубилеји кечирилди. Бу мунасибәтлә Москвада Азәрбајҗан нүмајәндәләринин партија вә һөкүмәт рәһбәрләри тәрәфиндән тәнтәнәли гәбулу олду. Москваја—Кремлә кедән фәһлә, колхозчу вә зијалылардан ибарәт Азәрбајҗан нүмајәндәләри сырасында Сәмәд Вурғун да вар иди. Шаир һәмин күнләрдә ән јүксәк мукафатла—Ленин ордени илә тәлтиф олунду.

А. С. Пушкиннин өлүмүнүн 100 иллији илә әлағәдар оларак С. Вурғун бөјүк шаирин «Јевкени Онекин» әсәринин тәрчүмә етмәјә башлады. Бу, чох чәтин вә мәс’улијјәтли јарадычылыг иши иди. Кәркин зәһмәти вә

чошгун илһамы сәјәсиндә шаир, бу чидди вәзифәнин өһдәсиндән шәрәфлә кәлди вә бөјүк зәһмәти үчүн «Пуш-кин медалы» илә тәлтиф едилди.

Бу дөврдә (1937-чи ил) о, Шота Руставелинин анадан олмасынын 750 иллији мүнәсибәтилә «Пәләнк дәри-си кејмиш пәһләван» әсәринин бир һиссәсини тәрчүмә етди. Күрчүстан ССР МИК-си бу дастан үзәриндәки зәһмәтинә көрә Сәмәд Вургуна фәхри фәрман верди.

1938-чи илдә шаир, М. Горкинин «Гыз вә өлүм» поемасыны тәрчүмә етди.

Бүтүн совет јазычылары илә бирликдә Сәмәд Вур-гун да Бөјүк Октябр сосналист ингилабынын 20-чи илдөнүмүнү даһа көзәл әсәрләрлә ғаршыламаға чалы-шырды. Бу мүнәсибәтлә јазылмыш бир мәгаләдә оху-јуруғ:

«Орденли шаир Сәмәд Вургун јолдаш «26-лар», «Бәсти» поемаларыны гуртармагла «Комсомол поема-сы»нын үзәриндә чидди чалышыр вә тезликлә һәмин поеманы гуртарачағдыр».

Доғрудан да аз сонра «Бәсти» (1937, 7 нојабр) вә «26-лар» (1938, 8 феврал) поемалары «Әдәбијјат гәзе-ти»ндә дәрч олунду.

1937—1938-чи илләр Сәмәд Вурғунун да һәјатында горхулу илләр иди. О заман һағсыз иттиһамларын гур-баны Н. Чавид, Ә. Чавад, М. Мүшфиг, Н. Санылы кими шаирләрин һәбс едилмәси С. Вурғун үч-дә гор-ху төрәдирди. Лакин о һеч дә пүһдән дүшмүр, па кәр-кин ишләјирди. Әдәбијјат т-ихимиздә надир әсәрләр-дән бири олан «Вагиф» пјес-елә шәраитдә јарадылды.

Мейдихан Вәкилов јазыр:

««Вагиф» драмыны С. Вурғун 3—4 һәфтә әрзиндә һејрәтләндиричи бир сүр'әтлә јазыб гуртарды».

Әлбәттә, бу, С. Вурғун јарадычылығы үчүн тәбии һадисә иди. Азәрбајҗан халгынын бөјүк оғлу, шаир вә дөвләт хадими олан Вагиф, Сәмәд Вурғун демәк олар ки, илк кәнчлик илләриндән дүшүндүрмә башламыш-ды. Мүәллим М. Г. Әфәндијев өз хатираларында јазыр:

«1926-чы илин јайында Мейдиханы Шуша јәј педа-гожи курсуна директор тәјин етмишдиләр. Бу мүнәси-бәтлә Шушаја кәлән Сәмәд, Вагифин гәбри үстүнә кедир вә гәбрин сәлигәсиз сахланылмасындан тәсирләнәрәк бир ше'р јазыр, һәмин ше'рин бирчә бәнди мәним јадым-дадыр:

Олма, шаирчијим, олма пәришан,
Позғунча мазарын, мазидән нишан,
Зәһмәткеш әлијлә кәләр бир заман
Пәмбә күлләр ачар мазарын сәнин.

Сонралар јаздығы «Шаирин өлүмү» дә сүбут едир ки, «Вагиф» пјесинин рүшәјмләри шаирин хәјалында чохдан бәри јашамагда вә илдән-илә јеткинләшмәкдә имиш.

«Вагиф» пјеси Дөвләт мұкафатына лајиг көрүлдү.

1938-чи илдә Сәмәд Вурғун Азәрбајҗан ССР Али Советинә депутат сечилди. Бу, халгын өз сәнәткарына бәсләдији һөрмәтин, јүксәк етимадын, дәрин мәнәббә-тин ифадәси иди, 1939-чу ил, јанварын 31-дә шаир «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилди.

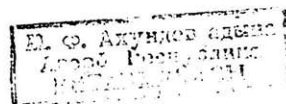
1939-чу илдән шаир «Ханлар» пјеси үзәриндә ишлә-јир, һәмин ил мајын 1-дә «Әдәбијјат гәзети»ндә пјесдән бир парча чап етдирир. Пјес 1939-чу илдә тамамланыр.

1939-чу илдә Сәмәд Вурғунун јени бир китабы— «Азад илһам» чапдан чыхыр. Бу заман С. Вурғун, ар-тыг бир шаир вә ичтимаи хадим кими республиканын харичиндә дә танынмагда иди. 1939-чу илин сентјабрын-да Јереванда «Сасунлу Давид» эпосунун 1000 иллијинә һәср едилмиш ССРИ Јазычылар Иттифагынын Пленуму кечирилирди. һәмин пленумда иштирак едән С. Вурғун эпос һағгында данышмыш, ону Азәрбајҗан халг јара-дычылығы, хүсусилә «Короғлу» илә мұғажисә етмиш вә әдәбијјатшүнаслыг үчүн сон дәрәчә марағлы олан кө-зәл елми фикирләр ирәли сүрмүшдү

1940-чы илдә Сәмәд Вурғун Сов.ИКП сыраларына дахил олду. Бу, шаирин һәјатында мұһүм һадисә иди. һәмин илдә о, Низами Кәнчәвинин «Лејли вә Мәчнун» поемасыны тәрчүмә етди ки, бу да Низами ше'ри вә дү-һасы илә даһа јахындан таныш олмағ үчүн шаирә имкан верди. һәмин тәрчүмәдә Азәрбајҗанын ики бөјүк сә-нәткарынын үрәји бирләшмишдир.

1941-чи илдә С. Вурғун үчүнчү пјеси олан «Фәрһад вә Ширин»и јазды. 1942-чи илдә һәмин әсәр Дөвләт мұ-кафатына лајиг көрүлдү.

«Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин» пјесләри мұхтәлиф илләрдә Бақы, Москва, Ленинград, Кијев, Дү-шәнбә, Тбилиси, Қировакан вә Қировабад кими шәһәр-ләрин театрларында ојнаныр.

1941-чй ил, ијун ајынын 22-дә алман-фашист ордусу гәфләтән өлкәмизә басгын етди. Партија вә һөкүмәтин чағырышы илә чохмилләтли совет халгы фашизмә гаршы мүбаризә үчүн ајаға галхды. Шаир «Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән» дејә гәләмини сүнкүјә чевирди.

Мүһарибәнин ағыр күнләриндә Сәмәд Вурғун Крым чәбһәсиндә, Моздокда, Грозныда олмуш, дөфәләрлә Москва кетмишдир. 1942-чи ил јанварын 30-да Москва радиосу илә чәбһәдән әскәрләрә мүрачһәт едән шаир, бүтүн халгы фашизмә гаршы мүбаризәјә чағырырды.

С. Вурғун мүһарибә дөврүндә хејирлә шәр гүввәләринин мүбаризәсиндән бәһс едән «Һөрмүз вә Әһриман» әсәрини јазмаға башлады, лакин тамамлаја билмәди.

О, мүһарибә дөврүндә Азәрбајҗан совет јазычылары иттифагынын, республика харичи өлкәләрлә мәдәни әлағә чәмијјәтинин сәдри вәзифәләриндә чалышмышдыр. Ишинин чохлуғуна бахмајараг, шаир, чәбһәдәки әскәрләрлә көрүшүб, онларын аилә вәзијјәти илә мараглаһыр, зәһмәткешләр гаршысында чыхыш едир, дөјүшчүләрлә мәктублашырды. Фашизм әлөјһинә көрүлән бүтүн тәдбирләрдә С. Вурғун фәал иштирак едирди.

Һајро Саркисовун «Шаир вә гәһрәмән» адлы мәгаләсиндә С. Вурғун һаггында даһа бир чох мараглы мәлумат вардыр. Бурада вахты илә «Советскојә искусство» гәзетинин вә «Театр» журналынын редактору олмуш мүһарибә илләриндә «За родину» адлы чәбһә гәзетинин әмәкдашы олан Иоһан Аманла шаир, мәктублашмасындан данышылып. I Алтманын мәктубунда јазылмышдыр:

«Әзиз достум Сәмәд! Сәнин һәдијјәни вә мәктубуну алдым. Һәдијјә чох узун јол кәлмиш, анчаг вахтында чатмышдыр. Чох сағ ол! Дејирәм ки, һәдијјән вахтында чатмышдыр. Елә һәммин күн мәнә «Гызыл Улдуз» ордени вермишдиләр. Тәсәввүр едирсәнми, чәбһәчи командир өз азәрбајҗанлы достундан көзәл шәр китабы, сәмини мәктуб вә бир дә ики ил һәсрәтин чәкдији, арзусунда олдуғу конјак алмышдыр... Биз сәнин хаһиш етдијин кими, илк бадәләримизи гәләбәмизин сағлығына, икинчи бадәләримизи сәнин сағлығына, сәнин истәдадынын сағлығына вә Совет Азәрбајҗанынын сағлығына ичдик»¹.

С. Вурғун мүһарибә илләриндә чәбһәјә јардым етмәк

үчүн колхозлара кедир, јығынчаглар тәшкил едирди. Мәммәдов фамилијалы бир коммунист өз хатирәләрийндә јазыр ки, 1942-чи илин ијунунда С. Вурғун танк дөстәләри үчүн вәсаит топламаг мәгсәди илә Дашсалаһлы кәндиндә колхоз јығынчағы чағырмышды. О, адамлара үзүнү тутуб нечә манат көмәк көстәрәчәкләрини бир-бир сорушур. Белә бир суалла кәнч бир гадына да мүрачһәт етди. Гадын ики мин манат пул јардым едәчәјини билирди... Сәмәд онун һаггында шәр јазачағыны вәд етди.

Һәммин гадын Аслан адлы бир дөјүшчүнүн арвады Гызханым имиш ки, сонра шаир онун һаггында «Гызханымын һүнәри» адлы шәрини јазмышды. Мараглы бу-расыдыр ки, һәммин шәр чәбһәдә дә өз әкс-сәдасыны тапмышды. Бир дөјүшчү бу мүнәсибәтлә шаирә чох тәсирли мәктуб кәндәрмишди.

Бөјүк вәтәппәрвәр вә бејнәлмиләлчи шаир һәмишә ССРИ халглары арасындакы достлуғун чарчысы олмушдур. О, бу идејаны тәкчә өз шәрләриндә тәблиғ етмәклә кифәјәтләнмир, әмәли ишләриндә дә бу бөјүк принципә садиг галырды. Бу чәһәтдән шаирин ермәни јазычысы Г. Севунса јаздығы мәктуб чох мараглыдыр. Мәктубун сонунда дејилир: «Һеч дә нараһат олма, сәнин јарадычылығынын мүвәффејијәти вә аиләнин һәјәти үчүн һәр шеји едәчәјәм, ишим һәддиндән артыг чохдур. Буна көрә дә сәнә тез-тез мәктуб јаза билми-рәм. Бүтүн јолдашларына, чәбһәчиләрә сәмини саламымы јетир. Кәләчәкдә дә јахшы ишлә. Сәнә ән јахшы мүвәффејијәтләр арзу едирәм».

1943-чү илдә Ленин комсомолунун 25 иллији бөјүк тәнтәнә илә гејд едилирди. Бу бајрама һазырлыг ишләриндә Сәмәд Вурғун хүсуси фәаллыг көстәрир, республиканын фәһлә, колхозчу, зијалылар вә мәктәблиләри гаршысында чыхыш едирди. Һәммин ил Азәрбајҗан совет Јазычылары Иттифагы Ленин комсомолунун 25 иллијинә һәдијјә олараг «Бизим һәдијјәмиз» адлы әдәби алманах бурахды ки, бу алманахын редактору С. Вурғун иди.

1944—1945-чн илләрдә шаир «Бакынын дастаны» поемасыны јазды.

Нәһајәт, совет халгы алман фашизминә галиб кәлди, Совет дөвләтинин гүдрәти сәјәсиндә Авропа өлүмдән, гандан хилас олду.

Шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндәки фәалијә

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1942, 25 август.

јетини нәзәрә алан һөкүмәтимиз, Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 25 иллији мүнәсибәти илә ону Ғырмазы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едир. Шаир һәм дә медалларла тәлтиф едилмишдир. О, ејни заманда Загафгазија чәбһәси һәрби шурасынын фәхри фәрманы илә мұкафатландырылыр. 1945-чи илдә Сәмәд Вурғуна әмәкдар инчәсәнәт хадими ады верилир

Шаирин нәзәри мәсәләрә даир мә'рузә вә чыхышлары Бөјүк Вәтән мұһарибәси заманы вә мұһарибәдән сонракы дөврдә нәзәри даһа чох чәлб едир. Иттифаглар Евинин бөјүк салонунда Азәрбајҗан ше'р вә мусиги кечәсиндә (1940-чы ил, 29 сентјабр) «Азәрбајҗан әдәбијјаты һаггында» сөјләдији, 1944-чү илин февралында ССРИ Совет Јазычылары Иттифагынын IX пленумунда «Мұһарибә дөврү вә Азәрбајҗан әдәбијјаты» һаггындакы, 1944-чү илин мартында «Азәрбајҗан әдәбијјаты» һаггындакы нитгләри, 1944-чү илин мартында Азәрбајҗан ССР Али Советинин V сессиясындакы чыхышы, 1945-чи илин ијунунда «Азәрбајҗан әдәбијјатынын кәләчәк вәзифәләри» вә башга мә'рузә вә чыхышлары С. Вурғуну дәрин бир нәзәријјәчи вә әдәбијјат алими кими дә танытды. Буна көрә дә 1945-чи илдә Азәрбајҗан ССР Елмләр Академиясы јарадылдыгда С. Вурғун Академиянын һәгиги үзвү, 1953-чү илдә исә ичтимаи елмләр үзрә Академиянын президент мұавини сечилир. Бу мұһүм саһәјә сечилдикдән сонра о, нәзәри проблемләплә даһа јахындан мәшғул олур.

Низами Кәнчәвинин 800 йәк јубилеји мүнәсибәти илә 1947-чи ил ијунун 6-да кечирилән тәнтәнәли кечәдә «Азәрбајҗан совет әдәбијјаты вә Низами» адлы елм-тарихи фактларла зәнкин олан мә'рузәни мәһз Сәмәд Вурғунун еләмәси тәсадүфи дејилди.

С. Вурғун 1945-чи илин ијулундан 1948-чи илин сентјабрынадәк јенидән Азәрбајҗан ССР Јазычылар Иттифагынын сәдри вәзифәсиндә чалышыр. Бу мүддәтдә о, республиканын һәјатында баш верән бир чох күтләви-сияси тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә јахындан иштирак едир.

1946-чы илин феврал ајында ССРИ Али Советинә II чағырыш сечкиләри заманы Сәмәд Вурғун ССРИ Али Советинә депутат сечилир. 1947-чи илдә ССРИ-нин бир груп нұмајәндәси илә Лондона кедир.

С. Вурғун орада әсл совет адамына мәхсус, совет вәтәнпәрвәрлијинә нүмунә ола биләчәк бир нитг дә сөј-

ләмишдир. Мәшһур рус шаири К. Симонов бу мүнәсибәтлә «Достум Сәмәд Вурғунун Лондондакы зијәфәтдә нитги» адлы ше'рини јазмышдыр.

1947-чи илин мартында Авропаја сәјаһәти илә әлағәдар С. Вурғун «Авропа хатирәләри» башлығы алтында «Лондон гарысы», «Едуард Мазе», «Алман бәннасы вә совет забити», «Рәссадын сон әсәри», «Зијәфәт», «Марксын гәбри үстүндә», «Берлин», «Рейхстаг», «Ана һәјкәли» вә б. ше'рләрини јазмышдыр.

1948-чи илин августунда С. Вурғун Полшанын Вротслав шәһәриндә кечирилән елм, мәдәнијјәт хадимләринин үмумдүнја конгресинин иштиракчысы олмушдур. Бу сәфәрдән алдығы тәәсүратын нәтичәсиндә «Ислам» ше'ри вә мәшһур «Зәнчинин арзулары» поемасы јаранды. «Көрпүнүн һәсрәти», «Јандырылан китаблар» адлы ше'рләр дә бу илләрин мәһсулудур. Һәмин ше'рләр Иран иртичасы әлејһинә јазылмыш ән көзәл парчалардыр. Бурада гәдим вә шәрәfli бир тарихә малик олан Азәрбајҗан халгынын мүгәддәс арзулары тәрәннүм олунур. Шаир ејни мүнәсибәтлә «Коммунист» гәзетинин 1949-чу ил 29 апрел тарихли нөмрәсиндә «Гәһрәманлара ешг олсун» адлы мәғаләсини дә дәрч етдирди.

1950-чи илдә Гусар рајонунун «Ғырмазы әкинчи» колхозунун сечкигабағы јығынчағында Сәмәд Вурғун ССРИ Али Советинә депутатлығына намизәд кәстәрилди вә һәмин ил III чағырыш ССРИ Али Советинә депутат сечилди.

Сәмәд Вурғун IV чағырыш ССРИ Али Советинә сечкиләр заманы Губа сечки даирәсинин сечкиләри тәрәфиндән ССРИ Али Советинә депутат сечилди. Халг ону бир шаир кими чох севир, көркәмли ичтимаи хадим кими она јүксәк е'тимад бәсләјирди. Азәрбајҗан коммунистләринин XVII, XVIII, XIX гурултајларында Сәмәд Вурғун Азәрбајҗан КП МК үзвлүјүнә намизәд, XX, XXI гурултајларында исә МК-нын үзвү сечилмишдир.

Сәмәд Вурғун охучулар гаршысында ше'р охумагдан хүсуси зөвг аларды. Охучулар да бу көзәл сәнәт-карын јарадычылығыны дәрин мәһәббәт һисси илә изләр, онунла тез-тез көрүш кечәләри кечирәрдиләр.

Украјна шаири Дмитро Белоус «Унудулмаз Сәмәд» адлы хатирәсиндә јазыр: «Сәмәд тамамилә мәфтунеди-чи бир адам иди. О өз инсанлији вә сәмилијјәти илә адамы һәјрәтләндирирди. Сәмәд көрүнән јердә һәмишә шадлыг олурду. Бизим азәрбајҗанлы гардашларымызла

көрүшлөрүмүздө Сәмэд бүтүн кечелерде ичтимаијетин галби олурду».

П. Антоколски «Шаир—вэтэндаш» мегаләсиндә Сәмэд Вурғунун охучуларла, динләјичиләрлә сәмиими әләгәсини јүксәк гијмәтләндирәрәк јазыр:

«Бу көзәл шаир (С. Вурғун—Б. В.) Бакы вә Москва аудиторијалары гаршысында чыхыш едәркән аудиторијанын һәјәчаныны тәсвир етмәк чәтиндир»¹.

1954-чү илин баһарында Сәмэд Вурғун Нефтчала зәһмәткешләринин гонағы олур. Һәммин көрүш кечәси һаггында мүәллим Имамверди Әбилов рајон «Мәһсул» гәзетиндә «Сәнәткар унудулмур» сәрләвһәли бир мегалә дәрч етдирмишдир. Мегаләнин бир јериндә охујуруг: «Көрүшә гоншу рајонлардан да кәләнләр вар иди. Сөз Сәмэд Вурғуна верилди. Көрүш ахшамынын ше'рпәрәст иштиракчылары халг шаирини һәрәрәтлә гаршылады. О, бир нечә дәфә әлини галдырыб сакитләшмәк билмәјән салона мүрачиәт етди, нәһајәт: «Әзиз достлар!»—дејә сөзә башлајанда салон бирдән-бирә сүкута гәрг олду. Сакит олан јалныз салон дејилди. Бүтүн шәһәр сакит олуб ону динләјирди; зәһмәткешләрин хаһишинә көрә, көрүш кечәси јерли радио шәбәкәси васитәсилә евләрә транслијасија едилдирди. Чыхышыны битирдикдән сонра о, азербайҗанча вә русча ше'рләр охуду. «Јадыма дүшдү», «Дағлар», «Чејран», «Илк хатирә», «Партијамыздыр» кими ше'р инчиләрини ешитдикдә, әфсанәви бир әләмә дүшмүш: «Милләт кими инсан өзүнү унудур, хош һиссләр, көзәл арзлар, дәрин дүшүнчәләр әләминә гапылырды. «Шаир, нә тез гочалдын сән» ше'рини һамымыз илк дәфә о ахшам ешитдик. Бөјүк илһамла јазылмыш бу лирик парча, салону тәләтүмә кәтирди. Һисс олунурду ки, динләјәнләр бу ше'ри өзләринин шаирә мүрачиәти, лирик хитабы, бәдии суалы кими гәбул етмишдиләр: шаир, нә тез гочалдың сән?»

Сәмэд Вурғун бөјүк сәнәткар олмагла ашы, бөјүк тәбиәтә малик аличәнаб бир инсан иди. Халг арасында мөвчуд олан сәјсыз-һесабыз хатирәләр, топладығымыз чохлу јазылы мә'лумат шаирә олан интәһасыз халг еһтирамыны тәсдиг едир. Јүксәк бәшәри кејфијәтләрә малик олан Сәмэд Вурғунун шәхси ләјагәти һаггында үмумиттифаг охучуларында ајдын гәнаәт доғурмаг бахымындан мәһнур совет јазычысы Николај Тихоновун

¹ «Огонјок», 1956, № 14.

«Знамја» журналынын 1963-чү илин јанвар нөмрәсиндә дәрч етдирдији «Хатирәләримдән сәһифәләр» адлы мегаләси чох сәчијәвидир.

Шаирә олан үмумхалг мәһәббәти рәјасәт дүшкүнләрини чох парәһат едирди. Башга сөзлә десәк, бу карјеристләр шаирин күндән-күнә артан нүфуз вә шөһрәттидән горхуја дүшүрдүләр.

Һәммин илләрдә шаир «Ајкүн» үзәриндә ишләјирди. (1950—1951) 1952-чи илин јанвар ајында («Азербайҗан» 1952-чи ил, № 1) дәрч олунан кими әсәр амансызчасына тәнгид атәшинә тутулду. Әслиндә бу, әдәби тәнгиддән чох, тәһгир иди. Бүтүн бу һүчумлардан кәдәрләнән шаир она бөһтан атан, ону инчидән адамларын ич үзүнү ачан бир нечә ше'р јазыр, лакин чап етдирмир. Биз һәммин ше'рләри шаирин архивиндән тапдыг вә бир гисмини дөври мәтбуатда дәрч етдирдик. («Мефистофел», «Мүхәннәт», «Ах, пахыллар» вә с.)

Бүтүн бу һагсыз һүчумлар Сәмэд Вурғунун әһвалируһијәсинә өз тә'сирини кәстәирди. О, бә'зән күнләрлә шәһәрдән чыхыб овчу кими чөлләри, мешәләри кәзир, садә адамларла үнсипјәт сахламаға, дәрдини дағымға чалышырды. Гејд етмәлијик ки, шаир заһирән вахтындан чох тез гочалмышды. Онун сачы 45 јашы тамам олмыш ағармышды. Лев Толстој әбәс јерә јарадычылыг просесини «дәһшәтли иш» адландырмамышды. Шаир өзү дә ше'рләринин бириндә чох мә'налы тәрзә дејирди: «Нә бөјүк дәрд имиш шаир јаранмаг!».

Лакин Сәмэд Вурғун сәјаһәтә чыханда да, ова кәдәндә дә, истираһәт едәндә дә һәммишә јарадычылыгы һаггында дүшүнәрдү. О, рајон вә кәндләримизә гуш овуна дејил, әслиндә сөз овуна чыхарды. Таныш олдуғу, сөһбәт етдији мүдриг гочалардан өјрәнмәјә чалышыр, һәјәти вә инсанлары тәкрат-тәкрат мүшаһидә едәр, ешитдији ағыллы сөзләри орадача јазыја көчүрүб, сонра јери кәлдикчә онлардан истифадә едирди.

Шаир, әсәрләринә едилән әсассыз һүчумлардан вә верилән ағыр иттиһамлардан руһдан дүшмүр, кәләчәјә, өзүнүн һаглы олдуғуна инанырды. 1950-чи илдә о, «Ленинин китабы», 1951-чи илдә «Ајкүн», 1952-чи илдә «Заманын байрагдары» әсәрләрини јазыр.

1954-чү илдә Совет Јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултајында С. Вурғун «Совет поезијасы» һаггында кениш мә'рузә етди. Мә'рузәнин она тапшырылмасы

шаирин исте'дад вә зәкасына олан бөјүк инамын вә һөрмәтин ифадәси иди.

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын президент мұавини сечилән Сәмәд Вурғун республикада елмин, әдәбијат вә инчәсәнәтин тәрәггиси јолунда бөјүк ишләр көрдү. Академијада ишләјәркән, хусусән, ичтимаи елмләрин инкишафы саһәсиндә чох мұһүм мәсәләләрин һәл-линә наил олду. Бу мүддәтдә бир сыра чәсарәтли тәд-бирләрин һәјата кечирилмәси билаваситә онун ады илә бағлыдыр. Хусусилә, «Азәрбајчан әдәбијаты тарихи» китабынын һазырланмасында Вурғун бөјүк әмәк сәрф етмишдир. Классикләримизин вә халг әдәбијаты нүмунәләринин топланмасы вә күтләви тиражла нәшр үчүн Сәмәд Вурғун бир сыра фајдалы тәдбирләр ирәли сүр-мүшдү.

1955-чи илдә шаирин сәһһәти позулмаға башлајыр. Һәмин илин август ајында шаир Истису јайлағында дин-чәлир вә орада ашыг Шәмширлә таныш олур, онунла дејишир. Бу көзәл ашығын үзә чыхарылмасында, кита-бынын нәшр олунмасында С. Вурғунун бөјүк ролу вар-дыр. Ашыг Шәмширә хитабән јазылмыш «Јада сал мә-ни» ше'риндәки

Бәхт мәни бу јерә гонаг көндәрди,
Кедирәм, јамандыр ајрылыг дәрди.
Демә Сәмәд Вурғун кәлди кедәрди
Унутмаз бу оба, бу маһал мәни.

мисраларында кизли кәдәр, кәчәк күнләри... дәрин һәсрәти шаирин тәлеји һаггында нәји исә хәбәр вермәк-дә иди. Анчаг Сәмәд Вурғун һәлә халг үчүн бүтүн гүввә вә енержиси илә ишләмәкдә давам едирди. 1955-чи илин октябр ајында о, Давид Гурамишвилинин анадан ол-масынын 250 иллији илә әлағәдар Тбилисидә кечирилән тәнтәнәли кечәдә олмуш, сонра исә Давидин доғулдуғу кәндә, Сагурамијә кетмиш орада нитг сөйләмәшди.

1955-чи илин нојабр ајында Вурғун Со. Иттифагы парламент нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә Вјетнама кедәркән јолда хәстәләнир. Пекин хәстәханасында га-лыр. Хәстәханада оларкән шаир, Чиңин садә адамларын-дан өзүнә дост тапмыш вә бу гәдим торпағын тарихи илә марагланмышды. Бу барәдә Рза Гулијевин «Гоча-ман сәрв ағачы» сәрлөвһәли мәғаләсиндә мараглы мә-лумат вардыр. 1955-чи ил нојабрын 11-дә Пекин хәстә-ханасында:

«Вахтсыз әчәл, мәнән узаг дајан, дур,
Гүрбәт елдә чан вермәрәм өлүмә!
Ғылынчыны мәнән узаг доландыр,
Ону бил ки, гәләм алдым өлимә,
Гүрбәт елдә чан вермәрәм өлүмә!»

демиш, үмидсиз бир хәстәлијә тутулдуғуну һисс етмиш-ди. Хәстә олдуғу мүддәтдә о, һеч бир үмидсиз мәктүб вә ја ше'р јазмамышдыр, әксинә, сөһбәтләриндә вә мәк-тубларында јенидән јарадычылыға, мүбаризә чәһһәсинә дөнәчәјинә үмид бәсләмишдир. Сәмәд Вурғун 1955-чи илин декабрына гәдәр Бақыда мұаличә едилмиш, хәс-тәлик мұәјјән олундугдан сонра Москваја Кремл хәс-тәханасына көндәрилмишди. Хәстә тәшриһ олундугда, мәшһур һәкимләр онун сағалмајачағына јәгинлик һасил етдикдән сонра, 1956-чы илин февралында ону јенидән Бақыја гајтарырлар.

Халг шаиринин үмидсиз хәстәлијә тутулдуғу илды-рым сүр'әтилә бүтүн өлкәјә јайылды. Јахшы јадымдадыр, о заман һара кедирдиксә, сөһбәт јалныз С. Вурғунун хәстәлијиндән дүшүрдү. Һамы шаирин сәһһәти илә ма-рагланыр вә һәр кәс онун сағалмасы үчүн нәсә бир шеј еләмәк истәјирди. Ушагдан тутмуш бөјүк гәдәр һәр кәс лазым кәләрсә, өз өмрүндән кәсиб шаирә вермәјә һазыр иди. Халгын өз сәнәткарына олан бу бөјүк мә-һәббәт вә гајғысыны шаир Н. Ариф о заман чох көзәл ифадә етмишди:

Чијиндә Гошгары кәтирәр елләр,
Она дәрман үчүн гар кәрәк олса.

1956-чы илдә Сәмәд Вурғунун әлли јашы тамам олду. Бу мұнасибәтлә шаирә фәхри филологи елмләр доктору ады верилди.

Бундан башга, Азәрбајчанда шәрәфли бир фәхри адын тә'сис едилмәси дә Сәмәд Вурғунла әлағәдардыр. 1956-чы ил январын 23-дә Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманына әсасән фәхри «Халг шаири» ады тә'сис едилди вә һәмин ад биринчи дәфә Сәмәд Вурғуна верилди.

1956-чы ил мартын 24-дә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин белә бир фәрманы дәрч олунду:

«Совет бәдди әдәбијатынын инкишаф етдирилмәси саһәсиндә көркәмли хидмәтләринә көрә, анадан олма-

сынын 50 иллији илэ элагадар олараг. шаир Сәмэд Вургун (Сәмэд Јусиф оглу Вәкилов) Ленин ордени илэ тәлтиф едилсин.»

Јубилеј әрәфәсиндә шаирин үнванына дүнјанын һәр тәрәфиндән сәмини тәбрик мәктублары кәлирди. Азәрбајчанын шәһәр вә кәнд зәһмәткешләри илэ јанашы, Русијадан, гардаш республикалардан да кәлән тәбрик мәктубларынын арды-арасы кәсилмирди. Москва, Ленинград, Кијев, Мурманск, Орјол, Дашкәнд, Одесса, Кујбышев, Тбилиси, Јереван, Иваново вә башга шәһәрләрлә бәрәбәр. Софија, Прага, Бухарест, Варшава, Пекин, Пхенјан, Деһли, Керачи, Һаној, Мәдрәсдән алынан беј-нәлхалг телеграмларын мәзмуну шаирин поезијасына үмумхалг мәһәббәтини вә үмүмдүнја марағыны көстәрир. Бөјүк рус ингилабчы-демократик јазычысы Н. Г. Чернышевскинин нәвәси вә јазычынын музејинин директору Нина Михајловна Чернышевскајадан, Одесса Дәвләт Университети филологи факултәсинин тәләбәси С. Музыченкодан, ССРИ халг артисти Тамара ханымдан (Дашкәнд), Болгар мәктәблиси Кремена Бочиловадан, бөјүк ермәни шаири А. Исаакјан вә А. Дарбинидән, мәшһур шәргшүнас П. Бөртелсдән, рус јазычылары Сурков, Леонов, Ажајев, Симонов, Смирнов, Фадејевдән, мубариз түрк шаири Н. Һикмәтдән, Запарожје поладәридәни К. Фоминдән, күрчү шаири Кеорки Леонидзедән, јазычы вә ичтимаи хадим И. Франбург вә А. Корнејчукдан, Дағыстан ири Р. Һәмзә адан, Орта Асијадан Ајбек, Абдулла Һһар, Зүлфијә вә Мирзо Турсунзадәдән, һабелә јүзләрлә башга көркәмли адамлардан алынмыш мәктуб вә телеграмларда халг шаиринә бөјүк мәһәббәт ифадә олунурду. Јубилеј күнләриндә шаирин үнванына 1000-дән артыг мәктуб вә телеграм кәлмишди.

Шаирин анадан олмасынын 50 иллији Азәрбајчанда милли мәдәнијәт бајрамы кими гејд етди. Азәрбајчан КП МК-сы, Азәрбајчан ССР Назирләр Совети вә Азәрбајчан ССР Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти шаирә белә бир тәбрик телеграмы көндәрди:

«Әзиз Сәмэд Вургун јолдаша.

Азәрбајчан КП МК, Азәрбајчан ССР Назирләр Совети вә Азәрбајчан ССР Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти анадан олмағынызын 50 иллији вә Ленин ордени илэ тәлтиф едилмәниз мүнәсибәти илэ Сизи—Азәрбајчанын севимли халг шаирини, Совет бәдни әдәбијјатынын көр-

кәмли хадимләриндән бирини, сүлһ вә халгларын сәләтәти уғрунда чарпышан аловлу мубаризи гызғын тәбрик едирләр»¹.

Тәнтәнәли јубилеј кечәси 1956-чы ил мај ајынын 12-дә М. Ф. Ахундов адына Опера вә Балет театрында кечирилди. Јубилјар исә кечәнин кедишини өз евиндә—јатагда динләјирди. О, јубилеј кечәсинә ашағыдакы мәзмунда мәктуб көндәрмишди:

«Әзиз вә һөрмәтли јолдашлар!

Сиз бу күн садә бир совет шаиринин 50 иллији мүнәсибәти илэ бөјүк зәһмәт чәкиб, тәнтәнәли ичлас кечирпирсиниз. Мәнә көстәрдијиниз бу һөрмәт вә лүтфкарлығыныза гаршы мәним шаир үрәјимин ән дәрин миннәтдарлығыны вә саламларыны гәбул един.

Мән бүтүн өмрүм боју јени бир дүнја—ал бајраглары күнәш кими инсанлара һәјат верән, коммунизм дүнјасы гуран бөјүк Коммунистләр партијасынын сыравчүзвү олмагла фәхр етмишәм. Аз-чох јазыб-јаратдығым әсәрләримлә мән коммунизмдин мүгәддәс вә романтик идеалларына миннәтдарам.

Әзиз охучуларым! Мән букүнкү мәчлисдә мүвәггәти бир сәбәбә көрә иштирак едә билмирәм. Лакин:

Көзүм көзүнүздән узаг олса да,
Көнүлдән көнүлә јоллар көрүнүр.

Сиздән хәһиш едирәм ки, букүнкү мәчлисдә ишти-
рак едән мәним әзиз гәләм достларыма, Москва, Ленинград вә башга гардаш республикалардан кәлмиш јазычыларә мәним үрәк саламларымы вә тәшәккүрүмү јетирәсиниз.

Сағ олун! Һамыныза дүнјанын ән ширин не'мәти олан чансағлығы арзу едирәм!»

Сизин Сәмэд Вургун.

Јубилеј ичласында Сәмэд Вургунун јарадычылығы һаггында Мирзә Ибраһимов мә'рузә етди.

ССРИ Јазычылары Иттифагы адындан Қ. Симонов данышды вә чыхышынын сонунда рус дилинә тәрчүмә етдији «Мән тәләсмирәм» ше'рини охуду.

¹ «Азәрбајчан» журналы, 1956, № 5.

Москва жазычыларынын нүмајәндәси П. Антаколоски, өзбәк шаири Г. Гулам, Украина шаири П. Воронко, күрчү жазычысы К. Леонидзе ермәни шаири Н. Зарјан, түркмән жазычысы К. Селтлијев, тачик жазычысы С. Улугзадә, газак жазычысы А. Мөвланов, Латвија жазычысы Вејан, болгар жазычысы С. Дескалов. Дағыстан шаири Р. Нәмзәтов, «Литературнаја газета»нын нүмајәндәси К. Гулиа, «Дружба народов» журналынын редактор мүавини П. Чакин, Москва Дөвләт Университетинин нүмајәндәси Ә. Шәриф вә башгалары чыхыш едәрәк јубилјара ән сәмими, ән хош арзуларыны билдирдиләр.

Лакин бу тәнтәнәли бәјрамдан 15 күн сонра Азәрбајчан халгы јубилјарын вәфаты үчүн јас сахламалы олды. С. Вурғун 1956-чы ил мај ајынын 27-дә саат 19.30 дәгигәдә вурғуну олдығу һәјатдан һәмишәлик ајрылды, көзләрини әбәди олараг гапады. Ачы хәбәр илдырым сүр'әти илә бүтүн өлкәјә, бүтүн дүнјаја јайылды.

Сәмәд Вурғунун вахтындан әввәл вәфат етмәси бүтүн совет халгы үчүн ағыр итки иди. Бу мүнәсибәтлә ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти хүсуси мә'лумат е'лан етди. Мә'луматда дејилирди:

«ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти дәрин һүзнлә билдирир ки, ССРИ Али Советинин депутаты, көркәмли совет шаири, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы президентинин мүавини, ССРИ Жазычылар Иттифагы Рәјасәт һеј'әтинин үзвү Сәмәд Вурғун Вәки. 3 јолдаш ағыр вә узун сүрән хәстәлик илә сонра бу ил мај ајынын 27-дә вәфат етмишдир».

Кәдәрли матәм күнләриндә телеграф хәтләри минләрлә башсағлығы телеграмыны Бакыја чатдырды.

Бүтүн мүттәфиг республикаларын жазычылар иттифаглары, Елмләр Академијалары, Азәрбајчанын бүтүн рајонлары, Бакы шәһәринин мүһүм идарәләри башсағлығы көндәбирдиләр.

Сәмәд Вурғунун вәфаты илә әлағәдар олараг Азәрбајчан ССР Назирләр Совети хүсуси гәрар гәбул етди. Гәрарда дејилир:

«... 1. Бакы шәһәриндә Азәрбајчан Дөвләт Рус Драм театрына, дәнискәнары булвардакы јени кино-театра, јени Вағзалјаны мејдана вә Гызыл Орду күчәсинә Сәмәд Вурғунун ады верилсин.

2. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Рәјасәт һеј'әтинә тапшырылсын ки, Жазычылар Иттифагынын Рәјасәт һеј'әти илә бирликдә Сәмәд Вурғунун әсәр-

ләри күллијатынын академик нәшрини һазырласынлар вә чап етсинләр.

3. Бакы шәһриндә, Вағзалјаны мејданда Сәмәд Вурғунун абидәси тикилсин вә Газак шәһәриндә онун бүстү гојулсун».

Мај ајынын 30-да учсуз-бучагсыз инсан ахыны Фәһри дәфн хијабанына доғру һәрәкәт етди. Мәрһумун сәдагәтли достлары, она еһтирам едән милјонларын нүмајәндәләри шаирлә сон дәфә видалашдылар.

ИЛК АДДЫМЛАР

(1924—1932)

С Вурғун җарадычылыға чох Серкән, Газах мұәллимләр семинаријасында охудуғу илләрдән башламышдыр. Онун о вахтлар семинарија тәләбәләринин «Тәләбә әфкары» ады илә бурахдыглар; дивар гәзетинә ше'рләр јаздығы мә'лумдур. Лакин бу илк гәләм тәчрүбәләри әли-миздә јохдур.

Шаирин бизә мә'лум олан илк ше'ри, 1924-чү илдә Газах рајонунун 2-чи Шыхлы кәндиндә мұәллимлик ет-дији заман јаздығы «Шикәстәјә мәктуб» ше'ридир. На-зырда шаирин елм әләминә мә'лум олан ше'рләри 1924-чү илдән сонра јаздығы әсәрләрди. Ше'р ин әсас гисми јазылдығы илләрдә олунмамышдыр. Бун-лары шаирин гардашы Мейдиан Вәкилов горујуб сах-ламыш вә 1957-чи илдә «Азәрбајчан» журналы редак-сијасына тәгдим етмишдир. Нәмин ше'рләр М. Вәкило-вун кичик мүгәддимәси илә илк дәфә журналын 1957-чи ил 5-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур. Ше'рләрин бир һиссәси шаирин гардашына, дост вә танышларына јаз-дығы мәнзум мәктублардыр. Бу парчалар истәр мәзмун, истәрсә дә бәдни чәһәтдән шаирин јардычылығында мүнһүм јер тутмур. Лакин бунлар чаван шаирин тәрәд-дүд вә зиддијәтләрини, дахили чырпынтыларыны, уғур-суз мәнәббәт изтирабларыны, бә'зән көјләрдән јерә хи-таб едән романтик овгатыны, бә'зән дә јери—торпағы көјләрдән үстүн тутан ахтарышларыны, бир сөзлә, со-сиалист реализминә кәлиб чыхана гәдәр кечирдији мү-рәккәб җарадычылыг јолуну өјрәнмәк үчүн чох әһәмијјәт-лидир.

Наггында данышдығымыз дөврдә (1924—1932) ја-

зылан ше'рләри руһу, гәјәси вә мәзмунуна көрә шәрти олараг ики мәрһәләјә ајырырг. 1924—1928-чи илләри әһәтә едән биринчи мәрһәлә шаирин о заманлар чап олунмајан, сонралар «Чичәк» китабчасында топланан илк гәләм тәчрүбәләрини, илк ахтарышларыны, икинчи мәрһәләјә исә 1928-чи илдән сонра габагчыл ингилаби ше'рин тә'сири илә јаздығы вә «Шаирин анды», «Фанар» китабчаларында топланан ше'рләрини аид етмәк олар.

Биринчи мәрһәләни «ахтарыш јолларында» адланды-рырг.

АХТАРЫШ ЈОЛЛАРЫНДА

(1924—1928)

Гәлә кәнч олан, јени ичтимаи гурулушун, јени һәјат тәрзинин мә'на вә маһијјәтини кифәјәт гәдәр дәрк едә билмәјән кәнч шаир, истәр өз шәхси һәјатында, истәрсә дә ичтимаи һәјатда баш верән һадисәләрә өзү билдији кими мә'на верир вә бә'зи һалларда бу һадисәләрдән бәдбин нәтичәләр чыхарырды. Ингилаба гәдәрки һәја-тын һәр чүр әзаб-ишкәнчәләрини, јохсуллуғ вә мәрһу-мијјәтләрини өз шәхси һәјатында сынагдан кечирән ша-ир, јени гурулушун үстүнлүјүнү һисс едирди. Шаир, ону «Јералты дамлардан» чыхарыб көзүнә нур, әлинә гәләм верән бу јени ичтимаи гурулушун үстүнлүјүнү вә кәләчәк перспективләрини һисс етсә дә, онун әсас мәг-сәд вә гәјәсини, партијанын мүхтәлиф һәјат саһәлә-риндә ирәли сүрдүјү мәсәләләрин маһијјәтини һәләлик там мә'нада дәрк едә билмирди. Наггында данышды-ғымыз илләрдә партијанын ирәли сүрдүјү бир сыра мә-сәләләр—јәни игтисади сијасәт, кәнддә кооперативләш-дирилмә, партија ишинин гүввәтләндирилмәси, өлкәнин сәнајеләшдирилмәси, биринчи бешиллик планын гәбул едилмәси кими мүнһүм тәдбирләрин әсл маһијјәт вә мә'насы чаван бир шаир үчүн һәләлик кифәјәт гәдәр ајдын дејилди. Бу мәсәләләрдән данышанда шаир Осман Сарывәлли јазыр: «Биз гурулушумузда баш вермиш бөјүк ичтимаи-сијаси һадисәләрдән руһланан, о дөврүн истиганлы, чошгун руһлу кәнчләри һәјатымызда чох тез бир заманда даһа бөјүк јениликләр әмәлә кәләчә-јини, үч-дөрд илә социализм чәмијјәти гурулуб баша

чатдырылачагыны куман едирдик. Бәзиләримизә елә кәлирди ки, тезликлә дәвләтлиләрдән, голчомаглардан, алверчиләрдән, тачирләрдән нишанә белә галмајачаг... алты-једди илә тамам-камал коммунизм чәмијјәти гурулачагдыр.

Вахтилә Газахда алверчиләрин бағланмыш дүканлары инди јенидән ачылмыш, тәмир олунмуш, низама салынмышды. Аршын, кирвәнкә, тәрәзи јенә мөһкәм ишә дүшмүшдү... Пајыза дөнәндә сүрү, нахыр, илхы саһиби олмуш дәвләтлиләр, чейран атлара миниб өз көчләринин габагында арана сүрүрдүләр. «Тавус кими» бәрли-бәзәкли ханымлар да јәһәрли күмүш синәбәндли, гантаргалы зынгыровлу јорға маджанлара миниб өз әрләринин далынча әда илә сүрүб кедирдиләр. Јохсул гадын Ханпәри, атларыны онун јанындан белә гүрурла сүрүб кедән бәрли-бәзәкли дәвләтли гадынлара гибтә едир, сонра да гәзәбләнәрәк өз-өзүнә:

— Көрәсән нә олду ки, бунлар јенә дә гудурдулар— дејирди»¹.

Бүтүн бу ичтимаи һадисәләрин әсл маһијјәтини кифәјәт гәдәр дәрк едә билмәјән чаван шаир, 1927-чи илдә јазырды:

Тохунма фикримин дәринлијинә,
Енир гаранлыға гәлби садәләр.
Нәдән шөһрәт булуп јүксәли нә
Нәчибләр, инчәләр, әснләдәләр.

Шаирин 1928-чи илә гәдәр јаздығы ше'рләринин әсас гисми субъектив һиссләрин, шәхси кәдәр вә тәрәддүдләрин ифадәсидир. Бу парчаларда мүчәррәд романтика, уғурсуз мәнәббәтдән доған шикајәт, етираз вә бәдбинликлә јанашы, һәлә зәиф дә олса, көһнәлијә гагәл үсјән вә никбин халлар да өзүнү көстәрир. Бу илк гәләм тәчрүбәләринин үстүн чәһәти, онлардакы тәбиilik, садәлик вә сәмиимиятдир. Бу да тәсадүфи дејилди. Шаирин һәјатындан билдијимиз кими, о, һәлә илк кәнчлик илләриндә дәличәсинә севмиш, лакин севкиси уғурсуз олмушдур. Буна көрә дә чавабсыз галан мәнәббәтин ифадәси олан парчалардакы кәдәр өзү дә тәбии иди.

¹ О. Сарывалли. «Илк ахтарышлар», С. Вургун. «Чичәк», ушагкәнчнәшр, 1957, с. 12. Мүгәддимә.

Бу уғурсуз мәнәббәт јалныз о илләрдә дејил, шаирин бүтүн јарадычылығында дәрин из бурахмышдыр. Һәтта сонралар јаздығы бир чох әсәрләриндә белә шаир истәр-истәмәз илк мәнәббәтини үрәкағрысы илә хатырлајыр, тәлејинә ачыјыр. Буна хусусилә шаирин поэмаларында даһа тез-тез тәсадүф едирик. Мәсәлән, «Комсомол поемасы»нын «Көзәллик вә мәнәббәт» адлы фәслиндә ај ишығында Чәләлла Һумајын көрүшүнү тәсвир едән шаир, бирдән-бирә бу тәсвири кәспир, өз кәнчлијини, илк мәнәббәтини хатырлајыр:

Гаранлыг онлара хошдур ишыгдан,
Мән бу көзәлликдән, бу јарашыгдан
Бир заман варды ки, илһам алырдым,
Һавада гуш кими ганад чалырдым.
Фәгәт севкилимин дүшүнчәси дар,
Гәлбим топ кими атыб ојнадар
Сонра дивардакы даша вурарды,
Өмрүмүн нә јазыг күнләри варды...

Јенә һәммин поемада бир нечә јердә «аһ, өлән мәнәббәт, аһ, өлән истәк», «аһ, сынан көнүлләр, сөнән арзулар» дејә өзү кими мәнәббәти уғурсуз олан гәһрәманларынын һалына јашыр.

1938-чи илдә јаздығы «Гыз гајасы» поемасында «орманлар ичиндә» чағлајан «Иса булағыны»—«онун «көз јашы кими» думдуру сујуну, о јерләрин шаиранә тәбиәтини тәсвир едәндән сонра «еј дағылан хәјал, јыхылан үрәк» дејә шаир јенә дә илк мәнәббәтини хатырлајыр:

Мән дә һәјатымын кәнчлик јашында
Сизә сөјләдијим булаг башында,
Сүфрәм ачмышам, кабаб јемншәм,
Бахыб көзәлләрә шеир демишәм.
О вахт әсәрләрим ағламыш фәгәт,
Көнлүмә сығмамыш гоча тәбиәт.
Алыб сорағыны өтүб-көчәндән
Кијли бир илһамын хәјалыла мән
Аһымы салмышам бош дәрәләрә,
Күсмүшәм о көзәл мәнзәрәләрә..
Сән еј кәнчлијимин о илк чағлары,
Сән еј карваным гүрубасары
Апармаг истәјән чилловсуз күләк,
Еј дағылан хәјал, јыхылан үрәк.

«Муган» поемасынын «Муганын мешэлери» адланан 19-чу нәгмәсиндә шаир, хәялынын ганадларында учур. Өз гочалыгыны «элиндә эса, көзүндә чешмәк» Муган дүзүп, орада салыначаг галын мешэлери тәсәввүрүнә кәтирир:

Элимдә бир эса, көзүмдә чешмәк
Логман ток кәзирәм Вәтән мүлкүнү,
Юз илләр кечсә дә унутмаз үрәк
Вәтәнин илкени, *ешгин илкени*.

—дејә јенә илк ешгини хатырлајан шаир, ону утуда билмәдијини билдирир.

Бүтүн бу сәмими е'тирафлар, бу илк мәһәббәтин шаирдә өтәрки бир һал олмадыгыны, ону һәмминә дүшүндүрдүјүнү, һәјәчанландырдыгыны көстәрир. «О вахт әсәрләрим ағламыш» дејән шаирин өзү о заманкы кәдәрини һағлы олараг бу бөјүк мәһәббәтлә ызаһ едир. Шаирин шәхси дүјғуларындан доған бу кәдәр, ән'әнәви романтик гәзәл шә'ринин руһуна ујғун кәлдији үчүн, онун поезијасы бир мүддәт бу тә'сирин алтына дүшүр, бәдбин әһвали-руһијә көһнә форманы чәкиб кәтирир:

Сус еј бүлбүл, кәс еј туфан, мәрәмым истираһәтдир,
Бу јерләрдә пәјым јохмуш, әлачым бир сәјәһәтдир.
Өлүм! Ејваһ, о не'мәтдир, о бир шан. Һәдәтдир,
Әкәр вахтсыз өләр исәм, рәғибим бәхәтләр олсун.

Шаирин јарадычылығындакы бу чәһәти һәлә о заманлар көрән Атабаба Мусаханлы һағлы олараг буну «схоластик Шәрг бейтшүнаслыгы тә'сири» адландырыр.

«Тәрланым», «Бир күн мәни лап боғурду һичран», «Бир гәлб ки, чалханар, һәр заман чошар», «Илләр, гәршәләр кечирсә- әләм», «Унут», «Салјан көзәли», «Шикајәт», «Ачы күлүшләр», «Чәкдијим ағрылар бир јана дурсун» вә с. шә'рләриндә уғурсуз мәһәббәтдән доған кәдәр, шикајәт мотивләри гүввәтләндир. Бу шә'рләрин бир чохунда мүәллиф һәтта севкилиснин адыны чәкир, ону инсафа, мүрвәтә, вәфаја чағырыр. Бәзиләриндә исә севкилиснин төһмәтләндирир, мәзәммәт едир:

Тәрланым, тәрланым бир галх һаваја
Бир јазығын кәлсин мән бинәваја

Әгјара дил верән о бивәфаја
Де ки, Вурғун кәдалара дөнүбдүр.

«Бир күн мәни һәп боғурду һичран» мисрасы илә башланан шә'рдә:

Фикрим дүшүнүр-о әски аны
Дүррә, сәни севдијим заманы
Рә'јамы һәдир, бу көрдүјүм, аһ!..
Хүлјамы, һәдир бу әләм ејваһ?
Артыг күнәшин зијасы сәнсүн
Артыг бу дијар мазара дөнсүн
Әфлакы аһым думаны сарсын,
Варлыг сүрүнүб завала варсын.

Әруз вәзиндә јаздығы бу типли шә'рләриндә шаирин шәхси көңүл чырпынтыларынын сәмими е'тирафындан чох, классик шерин ән'әнәви тә'сири һисс олунур. Һәтта сөзә вә ифадәләрдә белә «рә'ја» хүлја», «әфлак», «завала вармаг», «ејваһ» вә с...) Она көрә ки, бу сәпкили шә'рләриндә шаир өз ана гајнағындан—халг шә'риндән вә халг дүшүнчә тәрзиндән узағлашыр, оху-дугларынын тә'сиринә дүшүр. Гошмаларында исә ана гајнагдан су ичдијинә көрә ифадәләри дә тәбии, чанлы вә һәјати олур. Бурада шаир өзүнә садиг галыр. Әдәби тә'сирдән чох, шаирин өз үрәк дөјүнтүләри, өз һәјәчанлары ешидилир:

А достлар, бахыңыз, бир хәстәјәм мән
Амандыр, јетирин о јара мәни.
Бу дәрлә гәфләтән әкәр өлүрсәм,
Сиз аллаһ гојмајын мазара мәни.

Бу, шә'рдими, ја нәғмә? Бу, сөзләрин нәғмәсидир, үрәк нәләси. мәһәббәтин килеј-күзари, пычылтыда фәјаддыр. Сөзләр, сәсләр, чешмә кими ахыр, јарпаг кими пычылдајыр. Бу, халг руһу ел нәфәсидир. Бурада һеч бир сүн'и сөз, гондарма ифадә, ибарәли дејим јохдур. «Сиз аллаһ гојмајын мазара мәни» дејиминдәки нәғмәлик, ахар вә тәбиилик үрәји титрәдир:

Чәкдијим ағрылар бир јана дурсун,
Инсафы, мүрвәти сән атмадынмы?

Мән сәнә јар десәм, дилим гурусун,
Јары, мәнәббәти сән сатмадынмы?

Гырдын ганадымы, гырдын голуму,
Итирдим Кә'бәни, аздым јолуму,
Тәрлан хәјалымы, лачын көнлүмү
Алдадыб, алдадыб ојатмадынмы?

Һәјатынын илк дөврүнү дәгиглијә гәдәр билмәсәк дә, бу ше'рләрин һәр бири бизә шаирин кәнчлик дөврүндә кечирдији әһвали-руһијәни, мәнәви сарсынтылары, олмуш һадисәләри нәгл едир. Белә ки, бу ше'рләр әсасында шаирин тәрчүмеји-һалынын илк дөврүнү јазмағ мүмкүндүр. Гошмаларын һәр бири шаирин башына кәлән бир һадисә илә, вәзијјәт вә мүнәсибәтләрлә јазылмышдыр. Бунларын һәр бириндә шаир, уғурсуз мәнәббәтдән доған бир һалы, бир вәзијәти тәсвир етдијинә көрә үмуми сөзләр демир, фактлардан чыхарағ јазыр, вахты, ајы, күнү, һәтта јери көстәрир. («Бир јаз сабаһынын илк азаныјды». «Дејирләр Шәкинин бир јахын дағы» «Бөјүк Фүзулинин шу күчүк бағы» вә с.) һәтта вәфасыз севкилинин онун архасынча дедији тәһгирамиз сөзү вә бу сөздән нечә изтираб чәкдијини нәгл едир. Мәсәлән, «Илләр, гәринәләр кечирсә аләм» ше'риндә дүнән севкилисинә раст кәлдијиндән, севкилисинин онун јанындан сәјмазјана өтдүјүндән данышыр, һәтта бу әһвалатын ијул ајында баш верди и дә гејд етмәји унутмур. «Сәһәрә јахын» ше'риндә исә севкилисинин онун архасынча «авара» демәсиндән шикајәтләнир:

Мәним јазығ руһум, титрәр, инләркән
О мәним адыма дејир авара.

Шаирин тәбиәт көзәлликләринә һәср етдији «Дағлар», «Дилчан дәриси», «Көј көл», «Бизим дағларын», «Чичәк», «Күр чајы», «Елләр дүнјасы» кими ше'рләри дә тәбиәтин өзү гәдәр саф вә шаиранәдир.

Сәмәд Вурғун һәлә ушағлыгдан тәбиәтин вурғуну олмушдур.

«Дилчан дәрәси» ше'риндә шаир тәбиәтин фүсүнкар көзәллијини еһтирасла тәсвир едир, бу аләмни чәннәт саныр вә ән нәһәјәт, инсанын ән али сифәтләриндән олан сәмиһијјәти, доғрулуғу бу јердә ахтарыр:

Фәләкләр јаратмыш бу јери чәннәт
Десәм, чоғ мүнәсиб һәггиндир әлбәт,
Сәндә вар доғрулуғ, вар сәмиһијјәт,
О пбрәт бағына лоғманлар кәлир.

Бу дөврдә јаздығы дикәр ше'рләриндә көрдүјүмүз ифадә хәталарына, ше'ријјәт гүсурларына, әдәби тәсирдән кәлән гәлиз ифадәләрә бу ше'рләрлә раст кәлмирик. Бу ше'рләр, тәбиәт вә инсан көзәллијинә вурғун олан бир үрәјин јанығлы нәғмәләридир. Сәмәд Вурғун ше'ри һәр чүр әдәби тәсирдән узағдыр, сафдыр, бүлурдур:

Шеһ дүшүр отларын үстә кечәдән,
Дојмағ олмаз орда хоруз, бечәдән
Дәјәси гурулар галын кечәдән,
Дәрдләрин дәрманы, бизим дағларын.

Шаир «чешмәләр башындан» әскик олмајан «зурна-балабаны», «дишләри көјнәдән сојуг булағы», «галын кечәдән гурулан дәјәни», «бөјүнуну әјиб» чешмәләрдән «су нчән маралы, чејраны» өз әләмәтләри илә тәсвир едир.

Бу ше'рләрин тәбиһијинә, көзәллијинә сәбәб дә мәнз шаирин мүшаһидәсидир. Бурада о реалистдир. Шаир бә'зән өзүнү ал-әлван бәзәнән тәбиәтлә, вугарлы дағларла мугајисә едир, тәбиәтдәки шәнликлә, ал-әлванлыгла, дағлардакы вугарла өзү арасында бир зиддијјәт көрүр, уғурсуз мәнәббәтдән кәдәрләнир, дағлардакы вугара, тәбиәтдәки шәнлијә һәсәд апарыр:

Дағлар, сиздәки бу бөјүклүк, вугар
Нә олур бир заман олсајды мәнәдә.
Бәлкә сајылардым о күн бәхтијар
Вичданымы јахан бу зәһри хәндә.

Тәбиәт, онун әфсанәви көзәллијинә јалныз бу дөврдә дејил, бүтүн јарадычылығы боју Сәмәд Вурғун ше'ринин зинәти, бәзәји олмушдур. Шаирин ири һәчмли елә бир әсәри јохдур ки, орада дағларымызын вугарындан, чајларымызын вүс'әт вә сүр'әтиндән чөлләримизин кәнишлијиндән, бу чөлләрин шөһрәти олан чејран вә маралларын, гырговул вә турачларын көзәллијиндән, вәтәнин иглиминдән, јәј вә ғышындан јаз вә пајызындан

аз вә ја чох дәрәчәдә, бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлә-
гәдар тохунулмасын. Шаир «Инсан» пјесинин 1 шәк-
линдә ремаркада көзәл бир тәбиәт мәнзәрәсинин лөвһә-
сини чәкир. Сонра јазыр: «Мән бу ремарканы тәсадүфи
јазмајырам. Сәһнәмиздә тәбиәт сәһнәләри дил ачыб да-
нышмалыдыр. Бу сәһнәләрдә тәбиәтин мә'на аһәнки,
онун гүдсијјәти, хејирхәһ вә нәчиб варлығы ифадә олун-
малыдыр. Тәбиәт инсан камалынын, инсан әмәлләринин
тәчәссүмү олмалы, бә'зән гашларыны лоғман кими ча-
тыб дүшүнмәли, бә'зән дә изтираблар, һәјәчанлар ичин-
дә чырпынан бир үрәк кими тәләтүмләр, фыртыналар
кечирмәлидир!»¹.

Көрүндүјү кими, шаир тәбиәтә мүстәгим мә'нада,
садәчә даш торпаг, ағач, гаја, дағ кими бахмыр, онда
«инсан камалыны», «инсан әмәлләринин тәчәссүмүнү»,
«чырпынан үрәкләрин һәјәчанларыны» ахтарыр. Бир сөз-
лә, тәбиәтә, онун заһирән чансыз көрүнән даш-торпағы-
на да мә'на көзү илә бахмағы бачаран, өз дахили чыр-
пынтыларыны, әмәл вә арзуларыны тәбиәтин әлванлы-
ғында кермәк истәјән шаир, өзү илә тәбиәт арасында
бир үјғунлуг, дахили, мә'нәви үнсijjät тапыр.

1947-чи илдә Низами јубилејинә кәлдији заман
А. Фәдејев вә С. Вургунла ова чыхан көркәмли рус ша-
ири Н. Тихонов шаирин тәбиәтә, онун көзәлликләринә
нә гәдәр алудә олундуғуну, тәбиәтлә онун арасында
гәрибә бир дахили үнсijjät олдуғуну гејд едир: «Инди
ај ишығына бүрүнмүш талалардаг кечиркән дағ әтәк-
ләринин пәјыз мешәси ширәсиндән чәкилмиш дәмир
гохулу һавасыны әмәрәк мән фикирләширдим ки, Фа-
дејев вә С. Вургун кими адамлар үчүн тәбиәтлә бөјүк,
дахили, онларын тәкчә өзләринин баша дүшдүјү дәрин
үнсijjätсиз јашамаг мүмкүн дејилдир, шәһәрләрин һеч
бир севинчи онлар үчүн ачы рајиһәләр вә сәксәкәли сү-
кут долу бу хумар пәјыз кечәсинин јерини верә бил-
мәз»².

Бу чәһәтдән «Муған» поемасы хусусилә марағлыдыр.
Әсәрин 7-чи нәғмәсиндә шаир, «мәчрасына сығыш-
мајан Күр чајыны», «ағ ат кими сычрајан» далғалары,
онун сәһилләрини тәсвир едәндән сонра јазыр:

¹ С. Вургун. Әсәрләри, 4 чилд, Азәри. ССР ЕА Нәшри, 1963,
с. 235.

² Н. Тихонов. «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Знамја», 1963,
№ 1.

Гырговуллар гаггылдашыб учанда,
Сых орманлар сәсә дүшүр һәр заман.
Марал үркүб талалардан гачанда,
Архасынча јүз хәјала далмышам.

Күр гырағы... Гарајазы... көј чәмән...
Гоша палыд... түстүләнән од-очаг,
Сач ағарыб, унутмадым сизи мән.
Һансы шаир сизи бир дә јазачаг?

Бу сон бејтдә кизли бир һәсрәт, гүссә вардыр. Шаир
јалныз кәндә, Күр гырағында. Гарајазы мешәсиндә ол-
дуғу илк кәңчлик илләриндә дејил, сачы ағараңдан сон-
ра да о јерләри унутмадығыны, о јерләрин һәсрәтилә
јашадығыны кизли бир кәләр һиссәлә билдирир. Шаир,
халғынын нигиладан сонракы тәрәғгиси, мешәләрин
гырылыб јериндә Минкәчевир дәннизинин салынмасы илә,
бош сәһраларда тикилән јени гурғуларла севинир, фә-
рәһләннр. Бунунла бәрабәр о, бу јени тикинтиләрин,
гурғуларын тәбиәтин көзәл һүснүнү поза биләчәјиндән
санки ситијат едир. О горхур ки, чөлләр көзәли чейран
дүздән, гушлар јувадан үркүшүб гача биләр. Буна көрә
дә бу нәһәк тикинтиләрдән «полад маторлардан», јер-
дә чар чәкән «дәмир чархлардан» данышдығы сырада
дүзләрдәки чейранлара, јувадакы гушлара бахыр. Он-
ларын үркүб гачмадығыны, бир сөзлә, тәбиәтин аһәнкинә
бир зәрәр тохунмадығыны көрүнчә севинир:

Јердә чар чәкә дә чархларын сәси,
Од тутуб јанса да көјүн нәфәси.
Чейранлар дүздәдир... Гушлар јувада...

Бүтүн булар шаирин тәбиәтә, онун кизли шә'ријјә-
тинә вә аһәнкинә нә гәдәр бағлы олдуғуну, онунла јаша-
дығыны, севиниб-кәдәрләндијини билдирир.

Ушағлыг илләринин тәбиәтин азад гојунда кечирән
бир шаирин илк дәфә шәһәр мүһитинә дүшдүјү заман
бу мүһитә ујуша билмәмәси вә бә'зи һалларда кәнди
шәһәрә гаршы гојмасы чох тәбии сәјилмалыдыр.

Бу чәһәти биз шаирин «Ел ајрылығы», «Елләр дүн-
јасы», «Сәјәһәт» шә'рләриндә ајдын көрүрүк. «Ел ајры-
лығы» шә'риндә јазыр:

Мән о јашыл бағларын,
Бу јарпызлы дағларын

Бәсләдиги бир чаным,
 Ниссләрим, һәҗчаным
 Һәп онларла чырпынар.
 Рухум бојлу, бир чинар
 Кимн севәр, е'тила
 Оф... бу шәһәр бир бәла,
 Руһа бир зәһәрли су...

Шәһәр мүнһитинә, шәһәрин јохсул тәбиәтинә ујғунлаша билмәјән шаир, «Уча дағларын гарталлы гојнуу» «Ағ суларын хош тәранәсини», «Дилчан дәрәсинни» әлван мәнзәрәләрини хатырлајыб кәдәрләнир. Шәһәри «көңүл буландыраң», «хәјал күсдүрән», «тозлу бир дијар» адландырыр:

Ал-јашыл кејнимиш уча дағларын
 Гарталлы гојнууда узаглашмышам,
 Көңүл буландыраң, хәјал күсдүрән
 Тозлу бир дијарла гучаглашмышам.
 ...Һаны ағ суларын хош тәранәси?
 Бурда илдырым, нә шимшәк чахар,
 Јадыма дүшдүкчә Дилчан дәрәси
 Башымда түстүләр, думанлар галхар.

«Сәјаһәт» шә'риндә шаир, ејни фикри бир гәдәр дә дәринләшдирәрәк јазыр:

Ачылсын вә күлән баһарым олсун,
 Лалә тәк ғызаран бир јарым олсун.
 Өмрүмүн сонунда мазарым олсун,
 Кәлилли чешмәләр, сүпбүллү чәлләр.

Шаирин тәбиәтә һәср етдији шә'рләриндә Һ. Санылынын тә'сири өзүнү көстәрмәкдәдир. «Күр чајы» шә'ринин Һ. Санылыја итһаф олунмасы да тәсадүфи дејилдир. «Шаирин анды» китабчасына тәнгид јазан Зәнкили имзалы бир тәнгидчи 1931-чи илдә бу мәсәләдә данышараг јазырды: «С. Вургун ән гүввәтли шә'рләриндә һәлә Һ. Санылы кими әски кәнди идеализә едир. О, күнүмүзүн зәрбәчи мәсәләләри илә өз әсәрләрини әлагәләндирмәјә чалышырса да, там мүвәффәг ола билмир»¹.

¹ «Ингилаб вә мәдәнијәт» журналы 1931, № 3—4, сәһ. 66.

Ел әдәбијјаты С. Вургунун гидаландығы илк гајнаг иди. Бу гајнагдан тә'сирләндијинә көрәдир ки, илк шә'рләриндә белә шаирин дили образлы, сәмими, ахычы вә тә'сирлидир. Ашыг тә'сири, саз һавалары, бу һавалардакы аһәнк, мусиги шаирин дилинә сәлислик, јығчамлыг, ахычылыг, садәлик ичиндә дәринлик кәтирпиди.

Шаирин гидаландығы икинчи гајнаг классик әдәби ән'әнә иди. Бу илләрдә шаирин гошма илә јанашы гәзәл вә мүхәммәсләр јазмасынын, сонракы јарадычылығына нисбәтән бу илләрдә даһа артыг әруз вәзиннә мејл көстәрмәсинин сәбәбини вә бунда ахтармаг ла-зымдыр. «Сорма агил кимсәләрдән, сорма һеч дүнја нәдир?», «Ачылыб күлсүн, әзизим, һәр чәмән, һәр лаләзар» мисралары илә башланан гәзәлләри, әруз вәзиннә јаздығы «Бир күң мәни лап боғурду һичран», «Ондан да көзәлдир», «Шәки» адлы шә'рләри, «Әкәр сәндән дөнәр исәм, нәсибим аһу-зар олсун» мисрасы илә башлајан мүсәддәси мәнз бу тә'сири нәтичәси иди. Бу шә'рләрдә ишләнән «диванә», «пәрванә», «јар», «әғјар», «сағи», «Лејла», «Мәчнун», «һали-пәришан» вә с. кими ифадә вә образлар классик Шәрг шә'риндән кәлән ән'әнәви ифадә вә образлардыр. Бу гәбилдән олан шә'рләриндә шаир бә'зән классик шаирләрин өзүндән мисаллар кәтирир. Мәсәлән, «Һәр кимин вичданы пакдырса, о, бир диванәдир».

Шаирин бу дөвр јарадычылығында гәрибә бир икилик өзүнү көстәрир вә бу икилик демәк олар ки, 1932-чи илдә чап етдирдији «Фанар» китабында топланан шә'рләринә гәдәр давам етмишдир. Бә'зән шаир бир шә'риндә һәм бәдбиндир, һәм никбин, һәм ағлајыр, һәм күлүр, һәм тәлејиндән шикајәтләнир, һәм дә ингилабын халғымыза вердији бәһрәләри сајыб севинир. Мәсәлән «Бир гәтрә јаш» шә'ринин илк бәндләриндә «һәјатда көз јашы, гәмханәләр вар», «дустағам, зиндан көрмәмишәм», «вүсәлын дады јох», «нәсибим олдуса бу аһу-вајлар» дејә тәлејиндән шикајәтләнирсә, һәмни мисралардан сонра:

Учалды көјләрә шанлы сарајлар,
 Дүшүнмәз пәрәдә виранәләр вар

— дејә халгын ингилабдан сонракы һәјатыны, севинчини көрүр. булудлардан чыхан күнәш кими көз јашыны-си-

лир, јени һәјатын јени шаирн кими, тикилән «шанлы сарајлары» алгышлајыр.

Бу илк ше'рләрде белә јенилик һисси, хәјли әфсанәләрлә барышмамаг вә әсрин сәнәткарлары үчүн көјләрден јерә енмәјин зәрурәтини дәрк етдијини билдирән фикирләрә дә тез-тез раст кәлирик. Шаирин 1927-чи илдә јаздығы «Ондаи да көзәлдир», «Она» ше'рләри вә «Дәли шаир» поемасынын бә'зи парчалары бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

«Ондаи да көзәлдир» ше'риндә бәшәријјәтин әсрләр боју көјләрә, әфсанәви варлығларә олан инамындан данышан шаир ше'рин сонунда торпагы, јери көјләрә гаршы гојур, «торпаға чан вармәји», хәјали-әфсанәви фикирләрлә јашамагдан үстүн сајыр. Ејни фикирләри Вурғунун Кәнчәдә мүәллимлик етдији заман јаздығы «Дәли шаир» поемасынын һәлә һеч бир китабына дүшмәјән парчаларында вә досту Әкрәм Чәфәрә јаздығы мәктубларда да көрүрүк. Мәктубларынын бириндә шаир «мән хәстә вә зәиф олмағима бахмајараг, «Шаир насыл олмалыдыр?» «мөвзусуну тәғиб едәрәк, «Дәли шаир» адлы бир әсәрә јапышдым»¹—дејә хәстә һалында да кәләчәјә никбин бахышыны ифадә едир. Һәмин поемадан парча ады илә дәрчә олушан, ләкин мүстәгил ше'р кими сәсләнән «Бајрам габағы», «Ахшам сөнбәти», «Әјилмә», «Һәјата доғру» кими ше'рләрде дә әввәлчә мә'јуслуғ, сонра исә бу мә'јуслуға гаршы мүбаризә төвсијә олунур. Бунларын ичәрисиндә «Һәјата доғру» ше'ри шаирин о заманкы әһвали-ру' јәсини ајдынлашдырмаг үчүн чох сәчијјәвидир.

Јетәр телли сазлар, шикәстә нејләр,
Бу паләләр бизи дағыдар ејләр.
Јетәр, зәни едирәм, хәјали шејләр,
Бир аз да бәһс едәк биз мадијјатдан.

Бундан сонра даһа ирәли кедәрәк, «гајә бунлармыдыр инчәсәнәтдән?» дејә һәтта сәнәтин мәғсәдини изаһ едир:

Јетәр вахт итирмәк тәрәнәләрлә,
Јетәр ода јанмаг пәрванәләрлә,

Һәјат керн галды әфсанәләрлә,
Узағлашмалыјыг һәр тәрнәгәтдән.

¹ Мәктубун әсли Ә. Чәфәрәдир.

Көрүндүју кими, бу парчалар формача гошмадыр. Формасы ел әдәбијјатындан, ашыг ше'риндән кәлән бу парчаларын мәзмуну тәзәдир. Онларда классик ше'р ән'әнәләрилә ел әдәбијјаты ән'әнәләри бирләшмиш, шаирин һәјата јени мүнәсибәти, јени бахышы илә әлағәдар олараг көһнә форма јени мәзмун кәсб етмишдир. «Мадиијат», «Һәјат керн галды», «узағлашмалыјыг» вә с. кими ифадәләр, сөzlәр шаирин һәјата јени мүнәсибәтиндән доған тәзә ифадәләрдир.

Шаирә тә'сир едән амилләрден бири дә о заманкы әдәби мүнәт иди. О заман ше'р аләминдә гәләм чалан М. С. Ордубади, Ә. Нәзми, Ә. Чавад, А. Шаиг, Һ. Чавид, Һ. Санлы кими, јени һәјаты көһнә ифадә формалары илә тәрәннүм едән шаирләрлә јанашы С. Рүстәм, М. Мүшфиг, М. Раһим кими кәнчләр дә фәалијјәт көстәрип, көһнә ше'рдән һәм формача вә һәм дә мәзмунча фәргләнән јени поезија нүмунәләри јарадырлар. Әкәр дәриндән диггәт јетирилсә, С. Вурғунун јухарыда мисал кәтирдийимиз «Һәјата доғру» ше'ринин һәм форма, һәм дә мәзмунча С. Рүстәмин 1925-чи илдә јаздығы «Шаир» ше'ринә бәнзәдијини көрәрик. С. Рүстәмин «Шаир» ше'риндән ашағыдакы бәндләрә диггәт јетирәк:

Күләркән һәјата күләзлү баһар,
Кәлмә сәи бу гәдәр фәғана, шаир.
Јетәр көзләриндән ахытдығын јаш,
Сәи ки говушмусан чананә, шаир.

Нечин ағлајырсан, билмирәм, белә.
Бәнзә вәтәниндә шејдә бүлбүлә,
Елләр һејран олсун ачдығын дилә.
Сәи демәсинләр диванә, шаир.

Көпүл вер севдијин назәндә јара,
Сағалсын гәлбиндә о әски јара,
Күнәш јолчусусан, күнәш ара,
Галма бу мүнәтә биканә, шаир.

Бу ше'рләрин (С. Вурғунун «Һәјата доғру», С. Рүстәмин «Шаир») формача гошма олмасы бир јана галсын, мәзмунуна диггәт јетирәк: һәр ики ше'р шаирә мүрачнәтән јазылмышдыр. Һәр ики ше'р өз мүәллифини «јени һәјата», ону дәрк етмәјә, онун харигәләрини тәрәннүм етмәјә, онда узағлашмамаға чағырыр. С. Вурғундакы «Јетәр телли сазлар, шикәстә нејләр, бу палә-

ләр бизи дағыдар ејләр» ифадәси С. Рүстәмин «јетәр көзләриндән ахытдығы јаш» ифадәсинә, С. Вурғунун «бир аз да бәһс едәк биз мадијјатдан» ифадәси С. Рүстәмин «галма бу мүнһтдә биканә, шаир» мисрасында јүрүтдүјү фикирләрә нә гәдәр јахындыр! Бу төвсијәләр, бу нәсиһәтләр һәр ики шаирин јарадычылығында тәсадүфи дејилди. Онларын һәр икиси әдәбијјат аләминә кәлдији илк илләрдә бәзи хәстә руһлу шаирләрин вә көһнә әгидәли мүәллимләрин тәсири алтында бир сыра бәдбин ше'рләр јазмышды. Бу вәзијјәти Сүлејман Рүстәм «Бир аз да өзүмдән» ше'риндә даһа ајдын изаһ едир, көстәрир ки, о заманлар һәлә кәңч олдуғундан, һәјаты дәриндән дәрк едә билмәдијиндән, «дүшүнмәдән» јолуну азмашды. Сәмәд Вурғун исә бу мәсәләни белә изаһ едир: «Отузунчу илдән әввәл јарадычылығы башладығым илк дөврү хатырлајырам. Јени һәјат, јени һәјатын игтисадијјатда, мәишәтдә, халг күтләләринин психолокијасында әмәлә кәтирдији бөјүк дәјишиклик бир шаир кими мәни чәлб етди. Халгын социализм уғрунда гәһрәман мүбаризәси мәнә илһам верди... Бунунла бәрабәр о заман мәним јарадычылығымда тәнһалығ, кәдәрли мәһббәт мотивләри, «сакит» вә «бәхтијар тәбиәтин» «әбәди» вә «сојуг» көзәлликләрини тәрәннүм етмәк мотивләри өз ифадәсини тапырды.

Бу, нәдән ирәли кәлирди? Ондан ми кәлирди ки, поезија һағғында, нәји тәрәннүм етә, һәјатда нәјин «шаиранә» олмасы вә ја «шаиранә» олмамасы һағғында көһнә, синфи чәһәтчә јабанчы тәсәввүрләр мәнә вә јашыдларым олан башга кәңч шаирләрә һәлә һаким иди¹

Сәмәд Вурғун јарадычылығынын бу дөврүндән даһышан Мәһди Нүсәјн һағлы олараг бу чәһәти һәм дә әдәби тә'сирдән ирәли кәлән бир тәғлидчилик һесаб едир: «О, (Сәмәд Вурғун—Б. В.) әдәбијјат аләминә јеничә гәдәм басдығы илләрдә, јәгин ки, дөврүн халга зидд шаирләриндән тә'сирләнәрәк һәм мәзмун, һәм дә бәдбин форма ахтарышларында мүәјјән зиддијјәтләрә вә тәрәддүдләрә дә јол верирди... Чүнки бу нөв әсәрләрдә һәр шејдән әввәл ани әһвали-руһијјәдән доған

вә ән чох да әдәби тә'сирдән ирәли кәлән бир тәғлидчилик вардыр».¹

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрбајҗан мәктәпләриндә јерли мүәллимләрә јанашы, Түрkiјәдән дә'вәт олунмуш мүәллим вә профессорлар да дәрә дејирдиләр. Бунларын ичәрисиндә Исмајыл Никмәт хүсуси фәалијјәт көстәрмиш вә Бақыда дөрд чилддән ибарәт «Түрк әдәбијјаты тарихи» китабыны нәшр етдирмишди. Бунунла алағадар о заманлар Азәрбајҗанда түрк әдәбијјаты чох јайылмышды. Бу тә'сирин нәтичәси олараг о заман јеничә әдәбијјат аләминә атылан Сәмәд Вурғун да истәр-истәмәз түрк ше'рләринин ифадә тәрзиндән, бәдбин тәсвир васитәләриндән истифадә едирди. Бу дөврдә шаирин дилиндә тәсадүф етдијимиз түрк-османлы ифадә тәрзи дә, бәзи сөзләр дә бу тә'сирин нәтичәсидир: («едијор», «сокак», «бана», «иш бу һал» («Шәки»), «јарын» («Орда»), «бәкләр» («Мүәллимлик»), «хастајым» («Сызылтыларам»), «шу хаста көнлүм» «быкдым», «әски», «пак» («Чәкил»), «насыл», «пәк чочугдум» («Ана»), «кач», «бин нәғмә урар» («Бизим дағлар»).

О заман Сәмәд Вурғун ше'ринә түрк-османлы ше'ринин бәдбин әһвали-руһијјәли нүмајәндәләри илә јанашы хүсусән Тофиг Фикрәт кими мүтәрәғги, үсјанкар ингилабчы шаирин дә мүәјјән тә'сири олмушдур. Тофиг Фикрәт јарадычылығы Сәмәд Вурғуну даһа артыг чәлб едирди. Шаир, Тофиг Фикрәтә һәср етдији «Она» адлы ше'риндә «О заман Фикрәти тә'ғиб едәрәк» дејә Фикрәт тә'сириндә олдуғуну тәсдигләјир. Вурғун һәлә о заманлар «Фикрәтин рәсми гаршысында» адлы бир ше'р дә јазмыш, Тофиг Фикрәти «сәнәт ашиги, дүһа», хәјалыны, дүјүсуну, зөвгүнү «бөјүк һәгигәт» адландырмашды. Бу мәсәләни вахтилә профессор Нәмид Араслы вә Микајыл Рзагулузадә дә өз мәғаләләриндә гејд етмишләр.²

Көрүндүјү кими, Сәмәд Вурғунун бу дөвр јарадычылығы һәм формача, һәм дә мәзмунча мүрәккәб вә зиддијјәтлидир. Нәм әруз, һәм һечә илә, бир гәдәр сонра, һәм дә сәрбәст вәзилә јазан, һәм классик, һәм ашыг ше'ри тә'сиринә дүшән, кәһ севән, кәһ бу севкидән имтина едән, кәһ уғурсуз мәһәббәтдән шикајәтләнән, кәһ

¹ М. Нүсәјн. С. Вурғун әсәрләринин 1 чилдинә мүғәддимә, Аз ЕА нәшри, 1960, сәһ. 7.

² «Гызыл Көнчә» 1928, № 6, «Зәрбә» гәзети, 1932, 12 мај.

¹ «Әдәбијјат гәзети» 1950, 15 апрел.

да бүтүн инсанлыға үсјан едэн, һәлә өз јарадычылыг јолуну мүәјјәнләшдирә билмәјән шаир нәсә ахтарыр, өз услубуну, јарадычылыг јолуну тапмаға чан атыр. Буна көрә дә Сәмәд Вурғун јарадычылығынын бу дөврүнү ахтарышлар, тәрәддүдләр вә зиддијјәтләр дөврү адландырырыг. Һәлә 1932-чи илдә Мир Чәләл һағлы олараг С. Вурғунун 8—9 иллик јарадычылығыны «мүрәккәб бир просес» адландырыр.

Вурғун кет-кедә даһа дәриндән дәрк едир ки, субјектив һиссләрин тәрәннүмү илә јалныз өз үрәјинин чырпынтыларыны ифадә етмәклә зәманәнин шаири олмаг мүмкүн дејилдир. Марағлы бурасыдыр ки, бу һисс, бу фикир онун јарадычылығында јалныз мүәјјән, конкрет бир дөврдән сонра башланмыр, һағгында данышдығымыз 1924—1928-чи илләр арасында о, каһ сырф интим, субјектив һиссләрә мејл кәстәрир, каһ да бу чүр јазан шаирләрә гаршы чыхыр, охучунун симасында өзүнә нәсиһәт едир. өз-өзүнү бу јолдан дашынмаға чағырыр. Һәлә 1926-чы илдә јаздығы «Көј көл» ше'риндә Әһмәд Чавалы мазәмәт едәрәк, онун пәришанлығына, кәдәринә гаршы чыхыр. Көј көлү «зәһмәткешләрин Көј көлү» адландырыр.

Бундан сонра јаздығы бир чох ше'рлериндә өз «хәс-тә көнлүндән, дүшкүн әһвали-руһијјәсиндән, дүңјан вәфасызлығындан шикајәтләпән шаир бә'зән там сүбјектив, бә'зән дә ичтимаи мазмун. ше'рләр јазыр. «Мүәллимлик», «Шәкил», «Орда», «Ондан да көзәлдир», «Һазыр олунуз», «Октјабр», «Сәнәт» (1927) ше'рлериндә, зәиф шәкилдә олса да, социализм гурулушунун, зәһмәткеш инсанын дүјгуларынын, тәсвир вә тәрәннүмүнә мејл кәстәрир. «Мүәллимлик» ше'риндә «букүнүн гәјәси зәһмәтдир»,—дејә мүасирләрини зәһмәтә чағырыр. «Шәки» ше'риндә Шәкинин ингилаба гәдәр «пәришан әһвалыны» тәсвир едән шаир, ингилаб сонрақы һалыны, «шанлы дүкүнүнү» тәбрик едир.

1928-чи илдән башлајараг Сәмәдин јарадычылығында субјектив мотивләр кетдикчә зәифләмәјә, ичтимаи мотивләр гүввәтләнмәјә башлајыр. 1928-чи илдә јаздығы «Инкилис», «Баһар шәргиси» ше'риндә ичтимаи мотивләр даһа да күчләнир.

Севкилисиндән рәдд чавабы алан шаир, 1928-чи илдә вәфасыз севкилиснин унудачағына вә мәнәббәт сызылтыларындан әл чәкәчәјинә, бир даһа «илһам сазында кәлди-кедәр һавалар чалмајачағына» анд ичир.

Шаир кетдикчә «өмрүнүн илк күнүнүн завала дүш-дүјүнә», «о гызын сачындан илһам алдығына», «көһнә дүңјанын јолчусу олдугуна» тәәссүф едир.

Көрүндүјү ки, шаирин бу әғидәјә кәлиб чатмасы чох да асан олмамыш, дәрин сарсынтылардан, тәрәддүдләрән сонра баша кәлмишдир.

ЭНГӘНӘДӘН НОВАТОРЛУҒА

(1928—1932)

1925-чи ил ијунун 18-дә РК(б) П-нын МК-нын Партијанын бәдин әдәбијјат сәһәсиндә сijasәти һағгында гәтнамәси дәрч олунду. Һәмшн гәтнамәдә Партија гәстәрирдн ки, пролетар јазычылары әдәбијјатда һекемонija газанмаг үчүн кәндли јазычыларә достлуг мүнәсибәти бәсләмәлидир. Вәзифә —онларын ән јахшы нүмајәндәләрини пролетар идеолокијасы релсләри үзәринә салмагдан ибарәтдир.

Бу гәтнамә бүтүн совет халғлары әдәбијјатынын, о чүмләдән Азәрбајҗан әдәбијјатынын да инкишафына тәкан верди. Азәрбајҗан Совет әдәбијјатынын өзәјини тәшкил едән «Гызыл гәләмләр» иттифагынын гәләбәси билаваситә бу гәтнамәнин һәјата кечирилмәси илә әлағәдар иди. Бир гәдәрдән сонра Кәңчә, Шәки, Ләнкәран вә Нахчыванда да «Гызыл гәләмләр» иттифагынын шәбәләри тәшкил едилди.

1928-чи илдә Кәңчәдә мүәллимлик едән С. Вурғун да «Гызыл гәләмләр иттифагы» Кәңчә шәбәсинин үзвү олмуш вә әввәлки бәһсдә адларыны чәкдијимиз «Һәјата доғру», «Әјилмә» ки, јени һәјатын тәләбләринә сәс верән ше'рлерини бу дөврдә јазмышдыр.

1928-чи илдән сонра С. Вурғунун јарадычылығында јени бир дөвр—өзүнү јенидәнгурма дөврү башланыр. Шаирин фикирләри, һиссләри һачаланыр, бири дикәринә гаршы чыхыр. Бу дахили мүбаризә әсасән 1933-чү илә гәдәр давам едир. Мир Чәләл С. Вурғунун бу дөврдә кечирдији јарадычылыг просесини һағлы олараг һәлә о заман (1932-чи илдә) «Өзүнү јенидәнгурма јолларында»¹ адландырмышды.

1930—1932-чи илләр арасындан Сәмәд Вурғунун ики китабы чап олунмушдур: «Шаирин анды» вә «Фанар». Китабларын адлары да шаирин јарадычылыг манифес-

¹. Ба х: «Һүчум» журналы, 1932, № 5—6.

ти кими сәсләнир. Бу китабларда топланан ше'рләрин әксәријјәтнини шаир, Бақыда вә Москвада тәһсил аларкән јазмышдыр. Вурғунун кәнд мүһитиндән узаглашмасы, сосналист шәһәринини гајнар мүһитинә дүшмәси онун фикринә, дүңјәкөрүшүнә мүсбәт тә'сир кәстәрмиш, һәјат тәчрүбәсини зәнкинләшдирмишди.

«Шаирин анды» китабында Сәмәд Вурғунун он сәккиз ше'ри топланмышдыр. Ше'рләрин чохунда шаирин јениләшмәк арзусу ифадә олунур. «Арадығым шеј артыг нә ешгдир, нә дә ки, һичран» дејә шаир бундан сонра нәләрдән јазачағыны охучусуна хәбәр верир.

1929-чу илдә Сәмәд Вурғун тәһсилини давам етдирмәк үчүн Бақыја, сонра да Москваја кедир. Кәнддән, фүсүнкар тәбиәтдән, ајрылмасы, шаирдә кәндә гаршы бир һәсрәт һисси ојадыр. О, бир тәрәфдән јени һәјата гошулмаг чидд-чәһди илә јашајырса, икинчи тәрәфдән, «Һаны ағ суларын хош нәшидәси» дејә шәһәр мүһитиндә гәфәсә салынмыш гуш кими чырпыныр. Бу чәһәтдән онун Москвада јаздығы «Консерт ахшамы», «Ингилаб јурду», «Һәрәкәт», «Шаирин сәси», «Апрел ингилабынын ониллијинә», «Шәргин гапысы» вә с. ше'рләри сәчијјәвидир вә маһијәт е'тибары илә шаирин јарадычылығында јени мәрһәлә тәшкил едир. Иларда шаир дахили аләми, көңүл чырпынтыларына күчлү вә ајдын сәсләнир. Бурада тез-тез өзүнә мүрачиәт етмәси, өзүндән данышмасы, шаирин јенидән гурулмаг арзусундан ирәли кәлир. Шаир «мән» дејә өзүнә дәфәләрлә мүрачиәт етмәсинин сәбәбини белә ајдынлашдыр:

Мән!
Бу сөзү демәкдән
Јорулмадым.
Јорулмадан дејәчәјәм
Һәр заман.
Чүнки фикрим әмр едир,
Гәлбим онупла кедир.

Ејни фикри «Һәрәкәт» ше'риндә дә тәкрап едир:

Арадығым шеј
Артыг нә ешгдир,
вә нә дә һичран.
Бу һисс, һәјәчан
Гәлбимдән кәлмәди,
Фикримдән доғду.

Бу парчаларда шаир, фикри һиссә гаршы, идракы гәлбә гаршы гојур. Гәлби јенә дә гарталлы дағларда чөвлән едир. Идрак исә, фикир исә ону, јени аләми, јени дүңјаны дәрк етмәјә чағырыр.

1927-чи илдә Сәмәд Вурғун гардашы Мәһдихана јаздығы бир мәктубунда «мән индијә гәдәр бир чох шүбһәләр ичиндә боғулмушам вә һәр шејә көз јашы төкмүшәм» дејирдисә, 1929-чу илдә јаздығы мәктубда «мәним әдәби фәалијјәтим артыг сајылмаг үзрәдир. Бу аздан мән әзиләләр тәрәфдары олдуғуму әсрин бәбәкләринә тыхамалыјам» дејирди. «Шаирин анды» китабында биз Сәмәд Вурғунун бу арзусунун буталанан илк гөңчәләрини көрүрүк. Бурадакы «Шаирин анды», «Һәрәкәт», «Һазыр олунуз», «Әмәк вә тәбиәт», «Сәријјәнин өлүмү», «Мәктуб», «Шәргин гапысы», «Шаирин сәси» вә саир ше'рләри шаирин әсрин тәләбләринә чаваб вермәк арзусу илә јашадығыны кәстәрир. Бу ше'рләрдә артыг һәр шејдән үмуми, абстракт дејил, конкрет шәкилдә данышылыр. Мәсәлән «Өлүмүн мәһкәмәси», «Сәријјәнин өлүмү» ше'рләринин һәр бири о заман баш вермиш бир һадисәнин бәдин әксидир.

«Сәријјәнин өлүмү» ше'риндә 1930-чу илдә Бақыда клуба кетдијинә, чадраны атдығына көрә әри тәрәфиндән өлдүрүлән бир гадынын—Сәријјәнин фәһиәсиндән данышылыр. О заман Сәријјәнин өлдүрүлмәси вә дәфни Бақыда бөјүк бир һадисәјә чеврилмишди. Бу һадисәни ше'ринә мөвзу сечән Сәмәд Вурғун, јалныз һадисәнин тәсвири илә кифәјәтләнмир. «Азадлыға чан верән» Азәрбајҗан гадынынын тимсалында гадын азадлығы мәсәләсини гојур вә буна гаршы чыхан гара гүввәләрә лә'нәт охујур.

Кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси, ағыр сәнајенин јаранмасы, биринчи бешиллијин гәбул едилмәси, бунларын нәтичәси олан бөјүк дөнүш илк, өлкәнин соснализм јолуна дүшмәсинә имкан јаратды. Коммунист Партијасынын тарихинә бүтүн чәбһә боју соснализмнин кениш һүчуму, голчомағларын бир синиф кими ләғв едилмәси вә елликлә коллективләшмәнин һәјата кечирилмәси гурултајы кими дахил олан XV гурултај (1930-чу ил, 26 ијул) өлкәнин тамамилә јени истигамәтдә, соснализм јолларында инкишафыны мүәјјәнләшдирди. Бундан сонра әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәләр дә бу дөнүшә мувафиг олараг дејишди. Јени тәләбләр әсасында кәнддә кәдән синфи мүбаризә вә бу мү-

бариздә сәсиализмн гәләбәсннн әкс етдирән бир сыра әсәрләр јаранмаға башлады. Бу мәсәләләр әтрафында дәриндән дүшүнән С. Вургун да өз јарадычылығыны сәсиализм чәмијјәтиннн тәләбләри әсасында јенидән гурмаг үчүн «өлән ше'рләриндән» үз дөндәриб, јени јарадычылыг јолуна дүшдү. 1931-чн илдә јаздыгы «Өлән ше'рләрим» илә шаир, јени бир дөврә гәдәм гојур:

... Дүррәнин сәси
... Дилчан дәрәси
... Көзәлләрим,
... Гәзәлләрим
ләрим-ләрим
вә нәләрим
Артыг көзләримдән узаглашдыныз,
Өлән бир чаһанла
Күләшсүз гучаглашдыныз.

Бу парчадакы биринчи ики мисраја диггәт јетирәк, «Дүррәнин сәси» дедијн заман шаир, ашиганә гошмаларыны, «Дилчан дәрәси» дедијн заман исә тәбиәтә һәср етдијн, тәбиәтнн көзәлликләриннн тәрәннүм етдијн гејри-ичтиман ше'рләриннн нәзәрдә тутур. Мә'лумдур ки, бу ики мотив јарадычылығының биринчи дөврүндә ән чох ишләәнән мотивләр иди вә булар шаирнн јарадычылығыны һәмишә керн чәкмиш, она ичтиман һәјәты дәрк етмәкдә мане олмушду. Буну шаир өз дәриндән һисс етдијинә көрә мәнз бу һиссләрдән, бу мотивләрдән узаглашмағын зәрури олдуғуну ирәли сүрүр.

«Өлән ше'рләрим» шаирнн кечмиш һиссләрдән узаглашдығыны, «Фанар» исә сәсиализм чәмијјәтиннн га-нуни тәләбләриндән доған јени һиссләриннн әкс етдирир. «Өлән ше'рләрим»ә дүнја пролетариатынын даһи рәһ-бәри К. Марксдан кәтирилән «тәрбијәчи олмаг үчүн тәрбијә олунмаг лазымдыр» епиграфы чох доғру вә јериндә верилмишди. Шаир, бууипла марксизм-ленинизми дәриндән өјрәймәк мәсәләсннн гаршысына мәгсәд гојду-гуну билдирир. «Өлән ше'рләрим»дә:

Белә бир күндә
Мави булудларын рәнкинә ујмаг.
вә кечәләрнн сарымтыраг
чапашыг көрүнүшүндә
һәјәт дүјмаг
јарамаз!

дејә вахтилә тәбиәт көзәлликләриннә алудә олдуғуна ишарә вурур вә булардан узаглашмағын зәрури олду-гуну сөјләјир.

«Фанар» ше'риндә исә үстүндә «бүтүн дүнја ишчи-ләри, бирләшиниз» шүары јазылан «анамызын сүдү гә-дәр әзиз вә меһрибан тутдуғумуз» Коммунист манифес-ти фанарынын ишыгы алтында ирәлиләдијини вә бу јолун ону бөјүк гәләбәләрә апарачағыны билдирир.

Сонралар јаздыгы бир мәгаләсиндә һәмнн ше'рдән бәһс едән шаир јазыр: «Фанар» ше'риндә коммунизмин бүтүн дүнјада галиб кәләчәјинә бәсләдијим инам тәрән-нүм едилир. Мән бу әсәрдә бејпәлхалг коммунист һәрә-катынын реал лөвһәләриннн јаратмаға чалышмышам... Доғрудур, бу ше'рләрдә схематизм әләмәтләри дә ол-мушдур. анчаг онлар мәним ше'р јарадычылығымы сә-сиализм реализминнн кениш јолуна чыхартды».¹

1930-чу илдә Москвада јаздыгы «Шаирнн сәси»ндә «Дәстәдән керидә галмамаг үчүн» Лениннн китабларыны охудуғуну көстәрирдн. О, бу ше'рилә Марксизм-лени-низм фанарына малик олмаг үчүн лазым олан јолу тап-дығыны билдирирдисә «Фанар» ше'риндә артыг буна чатдығыны вә һәмнн фанарын ишыгы алтында әсл јара-дычылыға башладығыны хәбәр верир:

Дәрнн
дәнизләринн
Архасыны көстәрән
бир фанар
јапар, јапар.
Ону мән
Сәнәләр кечдн ки,
Ичдим су кимн.
Ону дујан
бир гәлби
О гаршылар
зәни едәрәк
Бә'зән ити,
Бә'зән сәјрәк
Аддымларла мән
Јахлашдым она.

«Шаирнн анды»нда «арадығым шеј артыг нә ешгдир, нә һичран» («Һәрәкәт») дејә мәнлијиннн көһнә һиссләр-

¹. «Әдәбијјат гәзети», 1950, 15 апрел.

дән узаглашдырмаг, мејлини ифадә едирдисә, «Өлән ше'рләрим»дә «ахсадығым күнләр олдуса бә'зән, мән ыҗылмадым» дејәрәк тәрәддүдләринә ишарә едир. «Рапорт» ше'риндә «дамарларымда долашан о көһнә ганын» вә «ону јарадан романтиканын хәстә гурдуну өлдүрдү-јүнү» вә «социалист Вәтенимизин тәмәлине даш атдығы-ны» дејәрәк мәнлијинин әсаслы сурәтдә дәјишдијини, ичтимай сәчијә алдығыны көстәрир.

«Рапорт» ше'ри шаирин Бақы мә'дән фәһләләринә јени јарадычылыг рапортудур:

Мән,
иәфәсләри бензин
вә күкүрд горхулу
милјонларын шапријәм.

Бурада шаир охучулары гаршысында вә'д верир, бир овуч чәрчиләрин дејил, милјонларла зәһмәткеш инсан-ларын шаири олачағына, јалғыз онларын фикир вә дујғуларыны тәрәннүм едәчәјинә анд ичир. Вахтилә «Ше'рим» адлы ше'риндә өз ше'рини «мәтәм дәрјасы, дәрд үмманы» адландыран шаир, бу күн «синифләр дө-јүшүндән тәрәнән бир әскәр кими» ше'рләрини шуарла-ра дөндәрир, онлары «сон дөјүшүн илк чәбһәсинә көп-дәрир».

Кетдикчә шаирин мөвзу даирәси кенишләнир. О, беј-нәлхалг мөвзуларла әл атыр, мүстәмләкә үлмү алтында әзиләп Шәрг халғларынын һәјатына . ыјыр, онлары өз истиглалыјјәтләри уғрунда мүбаризәјә сәсләјир. Бу чәһәтдән «Јолдаш командан», «Һүчүм», «Гызыл Шәрг», «Мән дә бир әскәр кими» ше'рләри марағлыдыр.

1928-чи илдә јаздығы «Инкилис» ше'риндә әкәр Вурғун мүчәррәд һалда инкилисләри, инкилис империа-лизмини «көнлүнүн дәлиганлы» олмасы илә горхудур-дуса, инди «Гызыл Шәрг» ше'риндә мәсәләни конкрет шәкилдә гојур. Мүстәмләкәчилијин мәһвә мәһкум олун-дуғуну тарихин зәрури бир тәләби кими ирәли сүрүр:

Гој јахын кәләчәји көрсүн
Вә кет-кедә һирсиндән өлсүн,
Кечәләр гајыг кәзинтисинә чыхан
Јаһағлары бојалы Лондон ханымлары.
Билсинләр ки, Шәргин вары,
Бошалајачағ Европанын лиманларына,
Умудум өзкәдир јарына,

мүрачнәт етмәси тәсадүфи дејилди. Илк гәләм тәчрүбә-ләриндән башлајарағ С. Вурғунун јарадычылығында һәмишә форма ахтарышлары олмушдур. Илк ше'рлә-риндә белә С. Вурғун фикир хатиринә мүәјјән форма сәрбәстлијинә јол вермишдир. Бу сәрбәстлији 1926—1927-чи илләрдә гошма формасында јаздығы «Сызылты-ларым», «Мүәллимлик», «Чәкил» вә с. ше'рләриндә дә көрүрүк.

Мәсәлән, «Мүәллимлик» шеринин илк бәндиңә диг-гәт јетирәк:

Мүәллимлик—бу бир инчәсәнәтдир.
Бу јолу һәр кедән олмалы инчә.
Саралмаз бир чәмән о көјәрничә,
Һәјата пәк јахын бир мәһәббәтдир.

Сонракы бәндләрдә гошманын бүтүн гајда-ганулла-рына (Јә'ни биринчи, икинчи вә үчүнчү мисралар һәм-гафијә, дөрдүнчү мисра исә биринчи бәндиң сонунчу мисрасы илә һәмгафијә) риәјәт едилсә дә мисал кәтир-дијимиз бу биринчи бәнддә форма сәрбәстлијинә јол верилмишдир. Белә ки, ашыг ше'риндә һеч бир заман тәсадүф етмәдијимиз бир форма алынмышдыр. Биринчи мисра дөрдүнчү мисра илә, икинчи мисра үчүнчү мис-ра илә гафијәләндирилмишдир.

Илк ашиғанә ше'рләрини ашыг формасында јазан шаир, бу мәзмундан, көһнә мөвзулардан тамамилә хи-лас олмағ үчүн ше'рләринин формасыны да дәјишди. О гошма формасына бир нөв вәрдиш етмишди. Она елә кәлирди ки, санки көһнә форма истәр-истәмәз көһнә мөвзулары дартыб кәтирә биләр. Елә буна көрә дә бу илләр әрзиндә јаздығы ше'рләрдә истәр классик ше'р, истәрсә дә халг әдәбијјаты ән'әнәләринин тә'сири зәифлә-јир, һәм мәзмунда, һәм дә формада јенилик—новатор-луг гүввәтләнир. Шаир көһнә мөвзулардан бирдәфәлик әл чәкмәк үчүн әдәбијјатымызда әсрләр боју ишләнән әруз вә һечә вәзниндән әл чәкди, мәзмунла бәрабәр формада да ингилаб етди...

Өзүнү әсаслы сурәтдә јенидән гурмағ үчүн бу, лазым иди. Бир дә о дөврдә јени ше'р јалғыз бу вәзндә јазы-лырды. Русијада јени ше'рин бајрағдары В.Мајаковски о заман Москвада тәһсилдә олан ингилабчы түрк шаири Назим Ыкмет, ингилабчы маңар шаири А. Ын-даш јени ше'рин көзәл нүмунәләрини мәһз бу вәзндә

јарадырдылар. Шаир өзү бу мәсәләни Мајаковски тәсири кими изаһ едәрәк јазыр: «Өз кечдијим јарадычылыг јолуна нәзәр саланда ајдын көрүрәм ки, бир шаир кими мәним инкишафымда, һеч шүбһәсиз, Мајаковски поезијасынын нәчиб тәсири олмушдур.

... Отузунчу илдә јаздығым «Рапорт» вә «Фанар» әсәрләри билаваситә Мајаковскинин тәсири илә јаранмышдыр. Бу ше'рләр һәмин илләрдәки јарадычылығымда бир дөнүш иди. Бу әсәрләрдә биринчи дәфә Мајаковски јолу илә кедәрәк, ајдын вә дүрүст сијаси дилдә өз фикрими ифадә етмишәм»¹.

1928—1929-чу илләрдә Мајаковскинин поэма вә ше'рләрини, Н. Гикмәтин Бақыда чап олуна «Күнәши нәһәләрин түркүсү» адлы ше'рләр мәчмуәсини охујан, јени дөврүн јени шаирләри кими һәјат һадисәләринә ајыг көзлә бахмаг истәјән, онлар кими јазмаға чан атан шаир, истәр-истәмәз өзүнү формада да онларә бәһзәтмәк истәјирди. Һәлә кифајәт гәдәр гәләм тәчрүбәсинә малик олмајан Вурғун һисс едирди ки, сәрбәст вәзн дөврүн тәләбләрини әкс етдирмәк үчүн мәгсәдә даһа артыг ујғундур... Сәрбәст вәзн ше'рә дөјүшкәнлик, мүбаризлик вә фикир сәрбәстлији кәтирирди.

Шаирин гәләми сијаси мөвзуларда пүхтәләшир, о кетдикчә даһа артыг сијаси мөвзуларә мүрачид едир, бир шаир кими јеткинләшир, сәрбәст вәзнлә јанашы, һеча вәзниндә дә јени дөврүн пафосуну, руһуну ифадә етмәјә башлајыр.

1932-чи илдән сонра С. Вурғун јенидән өз доғма вәзни олан һечаја гајыдыр. сијаси-ичтиман мөвзулары бу вәзндә гәләмә алыр.

¹ С. Вурғун. «В. Мајаковски вә ше'риниз», «Әдәбијат гәзети», 15 апрел, 1950.

СОСИАЛИСТ РЕАЛИЗМИНИН ГӘЛӘБӘСИ

1932—1941

II партиянын XVI гурултајы (1930, 26 ијун) ССРІ халгла-рынын тарихинә социализмин бүтүн чәһә бәјү һүчүму гурултајы кими даһил олду. Советләр Иттифагында социализм гуручулуғу бәјүк сүр'әтлә инкишафа башлады. Голчомаглар бир синиф кими ләғв едиладн. Владимир Ильич Ленинни дедијн «ким кими» мәсәләси социализмин хәјринә һәлл олунду.

1932—1941-чи илләрдә гардаш халгларын әдәбијјаты илә бирликдә Азәрбајҗан әдәбијјаты да партиянын прәли сүрдүјү идеоложи вәзифәләри јеринә јетирмәли иди.

Һәјатын сүр'әтли инкишафы илә әлағәдар олараг, башга гардаш халгларын әдәбијјатында олдуғу кими, Азәрбајҗан әдәбијјатында да јени һәјаты әкс етдирән бир сыра әсәрләр јаранды. 1934-чү ил ијун ајынын 13-дә Азәрбајҗан јазычыларынын I гурултајы ачылды. Гурултај Азәрбајҗан әдәбијјатынын гаршысында јени вәзифәләрләр гәјду.

1934-чү илин август ајында Совет јазычыларынын биринчи Умумиттифаг гурултајында Совет јазычылары чәмијјәтинин сәдри Максим Горкинин дәрин мәзмушлу мәрүзәси совет әдәбијјатынын напийјәтләринә јекун вурду вә кәләчәк вәзифәләри мөјјәнләшдирди.

1938-чи илин апрел ајында Азәрбајҗан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјү, инчәсәнәтин башга сәһәләри илә јанашы, Азәрбајҗан әдәбијјатынын да чидди напийјәтләр әлдә етдијини, јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гәјдугуну пайтахт зәһмәткешләри гаршысында пүмајиш етдирди.

Бүтүн бу сайдығымыз һадисәләр Сәмәд Вурғунун да бир шаир кими јетишмәсиндә, инкишафында чох мүнһүм рол ојнады. Сүр'әтлә дәјишмәкдә олан һәјатла бәрәбәр, Сәмәд Вурғун да илдәи-илә инкишаф едир, јарадычылыг даирәси кенишләнир, үмумиттифаг шөһрәти газанырды. 1932—41-чи илләр арасында Сәмәд Вурғунун «Көнүл дәфтәри» (1934), «Ше'рләр» (1935), «Азад илһам» (1939) адлы китаблары, «Комсомол поемасы»нын әсас һиссәсини, «Мачәра» (1933), «Мурадхан» (1933), «Хумар» (1933), «Лөкбатан» (1933), «Кәнд сәһәри» (1933), «Өлүм күрсүсү» (1934), «Ачы хатирәләр» (1935), «Гыз гајасы» (1935), «Дар ағачы» (1935), «Өлән мәнһәббәт» (1935), «Талыстан» (1935), «26-лар» (1936), «Үсјан» (1936), «Бәсти» (1937), «Јазла гышын дејишмәси» (1937), «Ајын әфсанәси» (1941), лирик вә эпик поема-ларыны, «Вагиф» (1938) вә «Ханлар» (1940) пјесләрини јазыр. Шота Руставелинин «Пәләнк дәриси кәјмиш пәһ-ләван» (1936) поемасынын бир һиссәсини, Пушкинин «Јевкени Онекин» романыны (1937), Низаминин «Лејли вә Мәчлун» поемасыны» (1940) тәрчүмә едир.

1932—1941-чи илләр арасында Сәмәд Вурғунун јара-дычылыгы һәм идеја, һәм дә сәнәткарлыг бахымындан јеткинләшир вә демәк олар ки, зирвә нөгтәсинә чатыр. Сәмәд Вурғун һәм һәчмчә, һәм формача-вә һәм дә мәф-курсчә өзүшүн ән бөјүк, ән көзәл әсәрләрини јарадычы-лыгынын бу дөврүндә јазмышдыр. Бир сөзлә, бу дөвр Сәмәд Вурғун јарадычылыгынын ән мәнһәсүлдар дөврү-дүр. Јалһыз буну демәк кифәјәтдир ки, тәкчә 1935-чи илдә шаир 7 поэма вә 100-ә гәдәр ше'р јазмышдыр.

Шаирин бу дөвр јарадычылыгы, һәр шејдән әввәл, идеја вә мәзмун чәһәтдән јеткинدير. О, бу дөврдә бир тәрәфдән вәтәндаш мұһарибәси, сосналистчәсинә инки-шаф јолуна дүшмүш кәндин вә шәһәрин јени јүксәли-шини («Комсомол поемасы», «Лөкбатан», «Кәнд сәһә-ри», «Бәсти», «Талыстан» вә с.) бејһәлхалг коммунист һәрәкаты («Рот-Фронт», «Өлүм күрсүсү» вә с.) кими заманла сәсләшән әсәрләрини јазыр, диқәр тәрәфдән, тарихдән вә фолклордан көтүрдүјү мөвзулары белә за-манын тәләбләри сәвијјәсиндә ишләјир. («Гыз гајасы», «Булаг әфсанәси», «Дар ағачы», «Вагиф» вә с.) Бүтүн бунлар шаирин јарадычылыгында сосналист реализми-нин там гәләбәсини көстәрирди. Сосналист реализми-нин гәләбәси шаирин јарадычылыгында јени ичтиман мотивләрини вә мөвзуларын јаранмасы илә әлағәдардыр.

Бу мотивләр вә мөвзулар әсасән ашағыдакылардыр: совет вәтәнпәрвәрлији, пролетар бејһәлмиләлчилији, беј-һәлхалг империализмин ифшасы, сосналист кәнди вә сосналист шәһәри.

Артыг шаирин бу дөвр јарадычылыгында мүчәррәд инсан, мүчәррәд вәтәнпәрвәрлик, мүчәррәд һуманизм, мүчәррәд бејһәлмиләлчилик јохдур. Артыг, шаир үчүн һәр шеј өз ичтиман мә'насына көрә гијмәт кәсб едир.

Сәмәд Вурғунун бу дөвр јарадычылыгында нәзәри-мини чәлб едән ән бөјүк мотив вәтәнпәрвәрликдир.

СОВЕТ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИЈИ

Совет вәтәнпәрвәрлији Сәмәд Вурғун јарадычылыгы-нын бу дөврүндә јаранмыш, формалашмыш вә тәкмил-ләшмишдир. Бу мотивләр шаирин демәк олар ки, бүтүн әсәрләриндән (истәр мұасир, истәрсә дә тарихи) гызыл бир хәтт кими кечир. Елә буна көрәдир ки, Сәмәд Вурғун јалһыз Азәрбајчан халгынын дејил, бүтүн ССРИ халгла-рынын севимлиси олду, дәрсликләрә дүшдү, охунду, әзбәрләнди.

Әсрләрдән бәри вәтәи Азәрбајчан әдәбијјатынын әсас мөвзуларындан бири олмушдур. Вәтәнпәрвәрлик Бөјүк Октябр сосналист ингилабындан сонра јени мәзмун вә јени кәјфијјәт кәсб етмиш, совет вәтәнпәрвәрлији шәк-линдә мејдана чыхмышдыр.

Сәмәд Вурғун јарадычылыгында Азәрбајчан, онун кечмиши вә букүнү, тарихи вә кәләчәји, тәбиәти вә иг-лими әсас вә баш мөвзудур.

Һаггында данышдығымыз илләр әрзиндә шаирин демәк олар ки, бүтүн әсәрләри Азәрбајчана, онун кеч-мишинә вә букүнүнә һәср олунмушдур. Кечмишин тәс-вириндә гара бојалардан истифадә едән шаир, бу кү-нүн тәсвириндә сәадәтдән вәчдә кәлир, вәтәнимизни фә-рәһли күнләрини әлван бојаларла гәләмә алыр. Бу чә-һәтдән «Азәрбајчан», «Сабирин шәрәфинә», «Сәадәт нәғ-мәси», «Сәадәт», «Сөз букети», «Азад илһам», «Бајрам габағы», «Ашыг гардашыма» вә с. ше'рләри вә бир сыра поемалары мараглыдыр.

Вурғун бир чох ше'рләриндә өзүнү, азад илһамыны, напл олдуғу сәадәти кечмиш сәнәткарларла мұгајисә едир. Бу чәһәтдән «Азад илһам» ше'ри чох мараглыдыр. Шаир, «Нәсимн заһидлә дурду үз-үзә», «Фүзули дој-

мады көз јашларындан», «Кәтир хатиринә Вагифи бир дәм, ғырылды гәлбиндә бир јурдуи сазы», јахуд «Натә-ван» ше'риндә:

Бахыб гәрәифилин солғун рәикниә
О шәһла көзләрин иччиләр төкдү,

ја да: «Сабирин шәрәфинә» ше'риндә «Сабир, о күнлә-ри кәтирмә јада» дејә кечмиш шаирләрин кечирдији ачы күнләри хатирлајыр вә бундан сонра напл олдуғу илһам азадлығына вә сәадәтинә көрә јени ичтимаи гу-рулуша миннәтдар олдуғуну билдирир.

Совет вәтәнпәрвәрлији идејасынын маһијјәт вә мә'насыны дәриндән дәрк етдијиндәндир ки, шаир доғма вәтәнинә һәср етдији бүтүн әсәрләриндә онун тәбини кө-зәлликләрини, тәсвир етмәклә јанашы, бу вәтәндә гу-рулан ичтимаи көзәлликләрдән—азадлыг вә сәадәтдән бәһс едир.

Үмумијјәтлә, јени һәјатын, јени ичтимаи гурулушун көзәлликләриндән доған севнеч, социализм гурулушун миннәтдарлыг һисси Сәмәд Вурғунун бу дөвр јарады-чылығынын әсас мотивләриндәндир. Бу чәһәти «Азәрбај-чан» ше'риндә даһа ајдын көрмәк олар.

Бәдин гүдрәти илә бир дастан тә'сирин бағышлајан «Азәрбајчан» ше'риндә шаир, Азәрбајчанын тәбини кө-зәлликләрилә јанашы онун ичтимаи көзәллијини, напл-олдуғу сәадәти тәрәннүм едир:

Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәңзәрәләр,
Чејран гачар, чүјүр мәләр,
Иә чохдур ојлағын сәнин;
Араның, јайлағын сәнин.

Бу тәсвир шаирин тәбиәтә һәср етдији илк ше'рлә-рини («Дилчан дәрәси», «Еллар дүнјасы», «Күр» вә с.) Лакин бунун архасынча кәләп:

Кеч бу дағдан, бу арадан,
Астарадан, Ләнкәрандан.
Африкадан, Индистандан,
Гонаг кәлир бизә гушлар,
Зүлм әлиндән гуртулмушлар.

мисралары тәбиәт тәсвириңә ичтимаи мәзмун верир.

«Азәрбајчан» ше'риндә Вурғун инсаны вәләһ едән мүсғили вә аһәңкдар мисралары илә, ојнаг, орижинал гафијә вә рәдифләри илә доғма вәтәнинә олан чошгун һиссләрини, мәһәббәт вә арзуларыны ифадә етмишдир. Халғынын хошбәхтлији ону севиндирир, она учмаға га-над, јазмага илһам верир:

Көзәл Вәтән, о күн ки, сән
Ал бајрағлы бир сәһәрдән
Илһам алдын... јарандым мән.

Сопунчу мисрада шаир, јени социалист вәтәниндән данышыр. Бу јени вәтән «ал бајрағлы бир сәһәрдән» илһам алараг јаранмышдыр. һәммин фикир үчүнчү мис-рашын икинчи бөлкүсү олан «јарандым мән» ифадәсин-дә өзүнү көстәрир. Бурадакы «мән» шаирин илк ше'р-ләриндә тез-тез раст кәлдијимиз «мән» мәфһумуна бән-зәмир. Илк ше'рләриндәки «мән» мәфһуму шаирин өз шәхсијјәтини билдирән субъект мә'насында идисә, бура-дакы «мән» халг мә'насындадыр.

Үмумән әдәбијјатымызда Азәрбајчана һәср олунан ирили-хырдалы бүтүн әсәрләр ичәрисиндә бу ше'р ми-силсиз јер тутур. Илк бахышда ади сөз вә ифадәләрдән ибарәт олан бу ше'рин үстүнлүјү мәһз сәләлијиндә вә бу сәләлик ичәрисиндәки бөјүклүјүндәдир.

Мән бир ушаг, сән бир ана,
Одур ки, бағлыјам сана.
Һанки сәмтә, һанки јана
Һеј учсам да јувам сәнсән,
Елим, күнүм, обам сәнсән.

Вәтәнин шә'нинә бундан тутарлы, бундан ширин, бундан дәрин вә бундан сәмини нә демәк олар? «Елим, күнүм, обам сәнсән» ифадәсиндәки сәминијјәт, үрәкдән кәлдији үчүн һамынын үрәјинә јол тапыр, бүтүн халғын вәтән һағгында үрәк сөзләринә чеврилир. Бу ше'ри әзбәрдән билмәјән азәрбајчанлы тапылмаз. Бу ше'р, ади ше'р дејил, нәғмәдир, халғын адындан дејилмиш һимидир.

Бурада бир чәһәти хусусилә гејд етмәк лазымдыр. Шаирин бир чох поемалары: «Дар ағачы», «26-лар», «Аслан гајасы», «Гыз гајасы», «Талыстан», «Азәрбај-чан» адлы поемасынын ајры-ајры һиссәләридир. һәммин

бөйүк поеманы шаир Халг Комиссарлары Шурасынын 1934-чү ил 3 август тарихли гөрарында Азербайжанда Совет Hakimийжети гурулмасынын 15-чи илдөнүмү мүнәсибәти илә е'лан етдији мүнәсибәгә үчүн јазмышдыр. Мәшһүр «Азербайжан» ше'ри һәмнин поеманын прологу имиш. Шаир бу бөйүк дастанда Азербайжанын узаг кечмишинин ән гәдим дөвләриндән тутмуш мүнәсир дөврүнә гәдәрки һәјатыны—гәдим әфсанәләрини, халгын адәт-ән'әнәсини, онун психолокијасыны, тәбиәтини, бир сөзлә, Азербайжаны күл һалында әкс етдирмәк мәгсәдини гаршысына гојубмуш. Һәмни әсәр 1935-чи илдә һисмән тамамланмыш, лакин ајры-ајры һиссәләри мұхтәлиф вахтларда, мұхтәлиф јерләрдә чап олуномушдур: «26-лар» илк дәфә «Коммунист» гәзетинин 1936-чы ил 20 сентјабр тарихли нөмрәсиндә, «Гыз гәјасы» «Револјусија вә култура» журналынын 1938-чи ил 2-чи нөмрәсиндә «Аслан гәјасы» «Револјусија вә култура» журналынын 1938-чи илин 4 вә 5-чи нөмрәләриндә, «Дар ағачы» вә «Талыстан» исә «Азад илһам» (1939) китабында.

Белә бөйүк әһәтәли бир әсәр үзәриндә ишләдијини шаир 1935-чи илдә мәтбуатда билдирмишди: «Мән Азербайжан социалист Шуралар Чүмһуријјәтинин Ленин ордени алмасы мүнәсибәти илә «Азербайжан» поемасы үзәриндә ишләјирәм».¹

Һәмни «Азербайжан» дастанынын мұгәддимәси олан мәшһүр «Азербайжан» ше'ри доғрудан да бөйүк бир операнын үвәртүрасы, ағсачлы бир халгын милли һимни кими сәсләнир. Һәчмчә кичик олмасына бахмајараг, бундан сонра јаздығы бир чох әсәрләринин руһу «Азербайжан» ше'риндән кәлир. Бу ше'р санки шаирин јарадычылығынын епиграфы, мәрәнамәсидир.

ПРОЛЕТАР БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИЈИ

Сәмәд Вурғунун бу дөвр јарадычылығында *пролетар бејнәлмиләлчилији мөвзусу да әсас јер тутур*. Пролетар бејнәлмиләлчилијинин өзү дә совет вәтәнпәрвәрлији идеясынын тәркиб һиссәсидир.

Үмүмән әдәбијјатымызда олан инсанпәрвәрлик бејнәлмиләлчилијин тәзаһүр формасыдыр. Бејнәлмиләлчи-

лик Азербайжан әдәбијјатынын гәдим вә мұтәрәгги мотивләриндән биридир. Низами мұхтәлиф халгларын нұмајәндәләрини севә-севә тәсвир етмиш, һеч бир халгын нұмајәндәсинә ашағы нәзәрлә бахмамыш, онлары чәмијјәтә олан фәјдаларына көрә гијмәтләндирмишдир.

Башда Чәлил Мәммәдгулузадә олмагла, XX әсрин демократ јазычылары бир сыра әсәрләрини халглар достлуғу идеясына һәср етмишләр. Бу чәһәтдән Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Каманча», «Сабирин «Бејнәлмиләл», Һүсәјн Чавидин «Шејх Сән'ан» әсәрләри чох мәрағлыдыр.

Шифаһи халг әдәбијјатымызда да һәмнишә халглар достлуғуну, хусусилә Зағәфғәзија халгларынын достлуғуну тәрәннүм едән маһнылар, дастанлар вә нағыллар истәнилән гәдәрди. Бунларын ичәрисиндә «Мәһәммәд вә күрчү гызы», «Әсли вә Кәрәм», «Гачаг Нәби», «Гатыр Мәммәд» кими халг јарадычылығы абидәләрини гејд етмәк олар.

Октјабр ингилабындан сонра Азербайжан әдәбијјатында пролетар бејнәлмиләлчилији идеясы јаранмыш вә бу идея әдәби әсәрләрин әсас мөвзусуна чеврилмишдир.

Бејнәлмиләлчилик Сәмәд Вурғун ше'ринин дә әсас мотивләриндән биридир. Шаир өз халгыны севмәклә, истәр Совет Иттифагы дахилиндә јашајан башга гардаш халглара, истәрсә дә дүнја зәһмәткешләринә һәмнишә өз рәғбәт вә мәһәббәтини билдирмишдир. Хусусилә Авропа империалистләринин пәнчәси алтында әзилән Шәрг вә онун азадлығы мәсәләси, шаири јарадычылығынын илк илләриндән мәшғул етмишди. 1931-чи илдә јаздығы «Гызыл Шәрг» ше'риндә Британија лордлары тәрәфиндән сојулан Шәрг халгларынын ачлначағлы вәзијјәтиндән данышылырды. Бир чох әсәрләриндә Шәргә хитаб етмәси вә Бакыны Шәргин гапысы адландырмасы, шаирин вахтилә мәһкум олан Шәрг халгларына бәсләдији гардашлык мүнәсибәтини ифадә едир.

Бу мәсәләјә һәср етдији бир чох әсәрләриндә Вурғун бүтүн Шәрг халгларыны бирләшмәјә, империалист дөвләтләрин әсарәтиндән хилас олмаға чағырыр. «Гызыл Шәрг» ше'риндә бу мәсәләни гојан шаир «үмидим өзкәдир јарына» дејәрәк Шәргин сабаһына азад вә хошбәхт көрүр.

«Јолдаш, Һинкер, амханаго» ше'риндә шаир гардаш-

¹ «Коммунист» гәзети, 1935, № 94.

лыг аиләсиндә јашајан Гафгаз халгларынын бирлијин-
дән бәһс едир вә ше'ри бу үч халгын диллilә битирир:

Даһа да бирләшиб олсунлар бир чан
Јолдаш Азәрбајчан, Иникер Иајыстан,
Бир дә амханаго гызыл Күрчүстан.

Бу үсулдан шаир «Сәадәт нәғмәси» ше'риндә дә и-
тифадә етмишдир. Әкәр «јолдаш Иникер, амханаго» да
«јолдаш» сөзүнүн ермәни вә күрчү дилләриндәки тәрчү-
мәсини верирсә, «Сәадәт нәғмәси» ше'риндә «јаша»
сөзүнү һәр ики дилдә тәкрар едир. (Јаша, кетсә, ваша).

«Гафгаз» ше'риндә Гафгазын гара күнләриндән, бу-
рада јашајан үч гардаш халгын башына кәтирилән мү-
сибәтләрдән үрәк јанғысы илә данышан шаир, «јашасын
гардаш олан инсанлар» дејә ингилабдан сонра өлкәмиз-
дә јаранан халглар гардашлығыны алгышлајыр:

Бир заман көз јашы ичмиш дәрәләр,
Ғајалар, силсиләләр, мәшчәрәләр
Инди үч гардашын олмуш вәтәни.

«Бүлбүл», «Вәтән ордусу», «Ғәһрәманын һејкәли»,
«Гызыл әскәр», Давид» ше'рләри дә билаваситә халглар
достлуғунун тәрәннүмүндән ибарәтдир. Булардан баш-
га шаирин бир чох ше'рләриндә бу вә ја диһәр мәсәлә
илә әлағәдар олараг бу мөвзүја тохунулмушдур.

Сәмәд Вурғунун бөјүк күрчү шаири Руставелидән
(«Пәләнк дәриси кәјмиш пәһләван» әсәринин бөјүк бир
һиссәси), Пушкиндән («Јевкени Онекин»), маһар шаири
А. Ғидашдан («Севки» поемасы) етдији тәрчүмәләрә
јалһыз бир тәрчүмә кими баһмаг олмаз, бунлар әјни
заманда шаирин һәмни халгларын мәдәнијјәт вә әдәбиј-
јатына бәсләдији мәһәббәт вә һөрмәтинин ифадәсидир.
Бунлардан башга шаирин Пушкин, Островски, М. Гор-
ки, күрчү драматургу Шалва Дадияни, ермәни мүғәнни-
си Саят Нова вә ермәни абидәси «Сасунлу Давид» һаг-
гында јаздыгы мәғаләләр бәјнәлмиләлчилик нүмунәлә-
ридир.

Шаирин гардаш халглар әдәбијјатына һәср етдији
мәғаләләри ичәрисиндә ермәни эпосу Сасунлу Давидә
һәср етдији «Халгын бәдii гүдрәти» мәғаләсә хүсуси
јер тутур. Мәғалә дастанын 1939-чу илин сентјабр ајын-
да кечирилән миһиллик јубилеји мүнәсибәтилә јазыл-
мыш, 1939-чу ил сентјабрын 16-да «Әдәбијјат гәзетиндә»
дәрч олунмушдур. Јереванда кечирилән тәнтәнәли јуби-

лелә кечәсиндә Сәмәд Вурғун чыхыш етмиш, ермәни вә
Азәрбајчан халгларынын гәдим достлуғундан даныш-
мыш вә Сасунлу Давидә һәср етдији «Давид» ше'рини
охумушдур. «Халгын бәдii гүдрәти» мәғаләсиндә шаир,
халг гәһрәманы Давидин вәтән вә халгын сәадәти уғрун-
да аһардыгы гәһрәманылыг мүбаризәсиндән мәһәббәтлә
данышыр, фикрини үмүмиләшдирәрәк Вәтән вә халг на-
миш кестәрилән һәр чүр гәһрәманылыг вә фәдакарлығы
әснә инсан сифәт сәјыр.

Сәмәд Вурғун чох һағлы олараг «Сасунлу Давид»
епосуну, бу епосдакы гәһрәманылары Азәрбајчан халг
абидәләриндәки гәһрәманылар илә—Бабәк, Дәдә Горғуд,
Короғлу илә мүғажисә едир вә бунунла да Азәрбајчан вә
ермәни халглары арасындакы әрази вә талә бирлијин-
дән доған мәһәви јахынлыгдан данышыр: «Короғлу илә
Давид арасында нә гәдәр оһијајан чәһәтләр вардыр!
Халга, Вәтәнә сонсуз мәһәббәт, гејри-ади баһадыр гүв-
вәси, буз кими тәмиз үрәк, халгын дүшмәнләринә гаршы
һифрәт, үрәји кешиллик вә чәсарәт, сәләлик вә сәми-
миллик, мусиги вә поетик талант, сарсылмаз ирадә, өз гүв-
вәси вә гәләбәсинә дәрин инамлары бизим һәр ики гәһ-
рәманымызы, Короғлу вә Давиди характеризә едән әјни
кәјфијјәтләрдир. Нә Давид, нә дә Короғлу һеч бир мил-
ли мәһдудијјәт нә олдуғуну билмирләр. Она көрә дә,
бизим гәһрәманыларын ады башга өлкәләрдә ешиндилір.
Бир чох Шәрг халглары онлары севир, әзилләјир. Ма-
рағлы бурасыдыр ки, онларын атлары бир-биринә ох-
шајыр. Давидин аты—Чолалы вә Короғлунун әфсанәви
аты—Гырат, һәр икиси хырдабојлу, көркәмсиз дајча
олуб, дәннәз аты чинсиндән идиләр»¹.

Бәјнәлмиләлчилик мөвзусунда шаирин ән гүввәтлән
әсәри «26-лар» поемасыдыр. 26-лар һағгында әсәр јаз-
маг Сәмәд Вурғуну һәмнишә дүшүндүрмүш вә бир чох
әсәрләриндә бу мәсәләјә бу вә ја диһәр мәсәлә илә әла-
ғәдар олараг ишарә вурмушдур. Мүхтәлиф милләтләрин
пүмајәндәләриндән ибарәт 26 Бақы Комиссары бир амал
уғрунда—коммунизм илсәлалы уғрунда аһардығлары
биркә мүбаризә, шаирин өзүнүн дедији кими, «интер-
национализмни ән парлаг вә өлмәз нүмунәсидир».

Степан Шаумјан, Мәшәди Әзизбәјов, А. Чапаридзе,
М. Вәзиров, И. Мәликин, И. Фиолетову, мүхтәлиф мил-
ләтләрдән олмаларына баһмајараг, бир бөјүк мәсләк

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1939, 16 сентјабр

бирлэшдирмиш вә онлар һәмнин мәсләкин јолунда да гәһрәманчасына һәлак олмушлар.

Бу фәдакар гәһрәманларын мүбаризәси Азәрбајчан халгынын шаир вә әдибләрини дүшүндүрдүјү кими, башга гардаш халгларын сәнәткарларыны да дүшүндүрмүш В. Мајаковский, Д. Бедны, С. Јесенин, Н. Асејев, А. Акон-јан кими шаирләр дә бу мөвзүә әсәрләр һәср етминиләр.

Азәрбајчан јазычыларындан Мәммәд Сәид Ордубадн «Дөјүшән шәһәр», Мир Чәләл «Бир кәнчин манифести», Әнвәр Мәммәдханлы «Шәргин сәһәри» әсәрләриндә 26 Бақы Комиссарынын һәјатына вә өлүмүнә аид бәзи епизодлар вермиш, бу баһадырлар һаггында әсәрләр јазмышлар. Һүсејн Мейди Бақы Комиссарларынын һәјат вә мүбаризәсинә «Комиссар» башлығы алтында он ики һекәјә һәср етмишдир.

Сәмәд Вурғунун «26-лар» поемасы тарихи әсәр олдуғундан, ону тарихи мөвзүдә јаздығы «Дар ағачы» вә тарихи-әфсанәви мөвзүдә јаздығы «Аслан гајасы» илә бир јердә тәһлил едәчәјик.

ЈЕНИ КӘНД МӨВЗУСУ

Јени кәнд мөвзусу јалныз Сәмәд Вурғун јарадычылығынын дејил, 1932—1941-чи илләр арасында Азәрбајчан ше'ринин әсас мөвзуларындан бири оломушдур. Бу мөвзүдә јазылан ше'рләрдә әксәрән шаирләр көһнә кәнддәки феодал-патриархал мүнәсибәтләри гара бојаларла тәсвир едир, јени кәндә дахил олан социалист мүнәсибәтләрини алгышлајырлар.

Јаранмагда олан јени кәнддән, јени мүнәсибәтләрдән бәһс едән «Алмаз» пјесиндә мәктәбли ушагларын диндән верилән «Јени кәнд» маһнысы илә Чәфәр Чаббарлы о дөврүн пафосуну, әсас идејасыны ифадә етмәк истәмишди:

Еј сән, әски дүнја, тәслим ол.
Әски дүнја, тәслим ол.
Сәнә гаршы јүрүш вар,
Машындара од бурахын,

Вуруш вар һа, вуруш вар.
Сығалара дураг биз
Ирәлијә, ирәлијә,
Јени дүнја гураг биз.

Бу чәһәтдән Сүлейман Рүстәмин «Јахшы јолдаш» поемасы вә Рәсул Рзанын «Болшевик јазы» ше'ри дә марағлыдыр.

Јени кәнд проблеми Сәмәд Вурғун јарадычылығында бир силсилә тәшкил едир. Онун әсәрләриндә тәсвир-олунан јени кәнд, бу кәндин инкишаф мәрһәләләрилә верилир. Шаир ингилабдан сонракы Азәрбајчан кәндинин тарихини, хронологичи чәһәтдән тәдричи инкишафыны бир нечә әсәриндә әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Бу мәрһәләләр беләдир:

Ингилаб әрәфәсиндә олан кәнддәки көһнә мүнәсибәтләрин тәсвири, јени дүнја уғрунда мүбаризә («Үсјан»).

Ингилабын илк илләриндәки совет кәндинин тәсвири («Комсомол поемасы»).

Коллективләшмә илләриндәки кәндин тәсвири («Ма-чәра», «Кәнд сәһәри», «Мурадхан» поемалары).

Коллективләшмәдән сонра, социалистчәсинә инкишаф јолуна дүшмүш совет кәндинин тәсвири («Бәсти», «Талыстан»).

Данышдығымыз дөврдә (1932—1941) Азәрбајчан кәндинин кечирдији бу дөрд инкишаф мәрһәләси С. Вурғун јарадычылығында өз әксини чох ајдын шәкилдә тапмышдыр.

Инди бу әсәрләрин һәмнин мәрһәләләр әсасында тәһлилине кечәк:

Ингилаб әрәфәсиндә олан кәнддәки көһнә мүнәсибәтләрин тәсвири, јени дүнја уғрунда мүбаризә шаирин «Үсјан» поемасында верилмишдир.

«Үсјан» јени кәндин өзүнү дејил, онун уғрунда кедән мүбаризәни, мүсават һакимијјәти илләрини тәсвир едир. «Үсјан»а ајрыча бир әсәр кими бахмаг олмаз. О, «Комсомол поемасы»нын бир голудур. «Комсомол поемасы»да «Үсјан» поемасынын хронологичи давамы кими нәзәримизи чәлб едир. Икинчи тәрәфдән, «Комсомол поемасы»нын «Кәнддә театр» фәслиндә шаир, театр сәһнәсиндән әдәби үсул кими истифадә едәрәк, өтән илләрә—«Үсјан»да тәсвир олунан мүсават илләринә гајыдыр. Поеманын бу фәсли һәм дөврүн, һәм дә бир сыра образларын ејнилији (Кәрәм, Елхан) е'тибары илә «Үсјан» поемасыны хатырладыр. Беләликлә, «Үсјан»ы «Комсомол поемасы»нын илк фәсли һесаб етмәк олар.

Поема 1936-чы илдә јазылмышдыр, илк вариантларда «Үсјан вә гуран» сәрлөвһәси илә кетмишдир. Бизчә,

бу ад даһа мөгсәдәуҗундур. Поема, мүәллифин өз геҗдиндә көстәрдиҗи кими, «алчаг мұсават һакимиҗәти дөврүндә кәндиһиздән бир сәһнәни» тәсвир едир. Әслиндә бу, бир деҗил, лирик һалда верилмиш бир нечә сәһнәни тәсвиридир.

Поеманын әсәс гәһрәманы болшевик Кәрәмдир. Бу сурәт «Комсомол поемасы»нда Чалпапаг Кәрәм ады илә верилир. Нә исә шаир бу сурәт һаггында чох дүшүнмүш, Кәрәм адыны бир чох әсәрләрдә мәнәһбәтлә чәкмишдир. Бизә елә кәлир ки, бу, шаирин халг гәһрәманы Гачаг Кәрәмә олан мәнәһбәтиндән доғур. XIX әсрнн сонларында хұсусилә Кәнчә вә Газах маһалында танынан бу халг гәһрәманы һаггында бөҗүк рус әдиби Максим Горки дә «Гафгаз гачаглары» адлы мәгаләсиндә бәһс етмишдир. Гачаг Кәрәмин характериндәки мәрдлик, чәсарәт, хеҗирхаһлыг вә инсанпәрвәрлик Сәмәд Вурғун мөвзуларынын тәбиәтинә уҗун иди. Бүтүн бунлара әсасән деҗә биләрик ки, истәр «Комсомол поемасы»нда, истәрсә дә «Үсҗан»даки Кәрәмин характер сифәтләри Гачаг Кәрәмин характериндәки әламәтләрдән кәлир. Шаир, халг гәһрәманына олан мәнәһбәтинә көрә өзүнүн чәсарәтли, икид, хеҗирхаһ гәһрәманларынын адыны Кәрәм гоҗмушдур.

«Комсомол поемасы»нда Чалпапаг, «Үсҗан»да болшевик Кәрәм ады илә верилән бу образын бир нечә характер сифәтләри ел арасында данышылан рәвәјәтләрә чох бәнзәјир. Мәсәлән, халг арасында Гачаг Кәрәм һаггында белә бир рәвәјәт вар: Кәрәм амансыз бир дүшмәндән интигам алмаг үчүн узун мүддәт фүрсәт көзләјир, лакин дүшмән әлә кечмирмиш. Бир күн Кәрәмә хәбәр чатыр ки, һәмән адам филан күн, филан вахтда, филан дәрәдән кечиб гоншу кәндә кедәчәкдир. Кәрәм деҗилән вахтда һәмнн дәрәни кәсдириб дурур. Дүшмән көрүнүр. Кәрәм ону вурмаг истәдиҗи заман дүшмәннн гучагында көрнә бир ушаг олдуғуну көрүр, түфәнкини ашағы ендирир, ушағын хатирнә амансыз дүшмәнннн олдурмакдәң ваз кечир.

Бу, әсл мәрдликдир, чәнкавәрликдир.

Марағлы бурасыдыр ки, бу әһвалата бәнзәр бир әһвалаты Сәмәд Вурғун «Үсҗан» поемасында тәсвир едир. Кәрәм амансыз дүшмәннн Елхан бәјин сараҗына һүчум чәкир, сараҗы алып, Елханын чәзасыны верир. Сараҗ од тутуб јаныр, лакин бу заман Кәрәмин көзләри бешикдә јатан көрпәјә саташыр. Әввәлчә Кәрәм «гурддан олан

гурд олар» деҗә ушағы јанғындан хилас етмәк истәмир, сонра исә фикрини деҗишир.

Поемада бир чизки илә мүәллиф, һадисәләрин мұсават һакимиҗәтин илләриндә чәрәјан етдиҗини билдирир. (Тәсвир олунап бинанын гапысындан үчрәшкн бајраг асылмышдыр).

Елхан бәјин кеф мәчлисннн тәсвир едән шаир, бурадаки сөнбәтләрлә о заманкы Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси вәзијәтинн көзләримиз гаршысында чанландырыр. Сөнбәт әсасән болшевик Кәрәм һаггында кедир. Бундан сонра шаир, болшевикләрин һүчума һазырлашдыгыны вә сонра да һүчумун башландыгыны көстәрир.

Болшевик Кәрәмин рәһбәрлији алтында һүчума кечән дәстә Елхан бәјин ханнманыны тутур вә бунунла да мұсават ағалығына сон гојулур.

Әсәр тәнтәнәли бир сонлугла битир. Бу поема бизә Әбдүррәһимбәј һагвердијев вә Сүләјман Сани Ахундовун илк тәблиғи пјесләрини хатырладыр. Ә. һагвердијевин «Ағач көлкәсиндә», «Көһнә дудман», С. С. Ахундовун «Чәрхи-фәләк» пјесләриндә илк шәкилләрдә ханын зүлмү вә чамаатын бу зүлмә етиразы, сонракы шәкилләрдә исә ел ичиндән чыхан бир гәһрәманын рәһбәрлији илә халгын зүлмә сон гојмасы тәсвир олунар. Бу әсәрләрдә ингилаб кортәбини һәрәкәт кими верилир. Мүәллифләр совет һакимиҗәтиннн илк илләриндә јаздығлары бу әсәрләрдә ингилабын маһијәтинн, онун шүүрлу бир һәрәкәт олдуғуну лазымынча дәрк етмәдикләриндән, ингилаба һазырлыг вә онун гәләбәси гејри-реал, гејри-тәбии шәкилдә көстәрилмишдир.

Сәмәд Вурғунун «Үсҗан» поемасы да, демәк олар ки, беләдир. Әсәрдә әввәлчә «әјниндә вәзнәли јашыл чуха», «көзүнүн үстүндә бухара папаг» олан «једди ојаға ағалыг едән» кәндин ханы Елхан вә онун зүлмү тәсвир олунар. Бундан сонракы фәсилләрдә болшевик Кәрәмин рәһбәрлији алтында үсҗан һазырланыр вә бу үсҗан халгын гәләбәси илә баша чатдырылыр. Беләликлә, Сәмәд Вурғун, өзүндән асылы олмајараг, әсәрин адыны «Үсҗан» гојмушдур. Ад әсәрдәки вәзијәтә уҗундур. Чүнки доғрудан да бурада баш галдыран һәрәкәт ингилаб деҗил, мәнз кортәбини үсҗандыр. Әсәрдә ингилабын маһијәти, она партија рәһбәрлији, фәһлә-кәндли бирлији вә саир кими ингилаб ишиннн зәрурнн хұсусијәтләри көстәрил-мәмишдир.

Эсəрдə үсјан едэн дəстəнин, ханын јашадығы ханы-мана јүрүдүјү заман бир гарынын, əлиндə гуран, дəстəнин гаршысына чыхдығы сəһнə чох мараглыдыр. Гары һүчума кечэн адамлары гуранла горхутмаг истəјир, лакін үсјанчылар буна əһəмијјэт вермэдэн һүчумларыны давам етдирилэр, күллэлэр гур'анын вэрəггəрини дəлиб кечир.

Бурада мүəллиф халгын азадлыг арзулары илə эсрлэр боју давам едиб кəлэн əталəти, дини е'тигадлары гаршылашдырмышдыр. Шаир бу сəһнə илə демəк истəјир ки, азадлыг арзулары илə дини е'тигадлар бир јерə сыға билмəз. Азадлыға кедэн јоллар лүзумсуз адəт-əн'əнəлəрин, вэрдишлəрин, дини е'тигадларын үзəриндэн кечмəлидир, ону тапдамалы, мəһв етмəлидир.

ИНГИЛАБЫН ИЛК ИЛЛƏРИНДƏКИ СОВЕТ КƏНДИНИН ТƏСВИРИ

Јени кəндин тəсвиринə һəср олунан эсəрлэр ичəрисиндə «Комсомол поемасы» һадисəлəри, кенишлији вə дəврүн һəртəрəфли тəсвири бахымындан шаирин əн камил эсəридир.

«Комсомол поемасы», натамамлығына бахмајараг, С. Вурғунун поемалары ичəрисиндə һəм мəзмуну, һəм бəдии вүс'əти, һəм дə һадисəлəри əһəтə даирəсинин кенишлији е'тибары илə Азəрбајчан совет поезијасында мүнүм јер тутур. Бу эсəр, поэма жанрынын əн кəзəл нүмунəсидир. Сəмəd Вурғунун бə'зи поемаларында кəрдүјүмүз сөзчүлүк, тəсвирчилик бурада јохдур, даһа доғрусу, шаир өзү кəнара чəкилмиш, бир рəссам сənəт-карлығы илə һадисəлəрин лəвһəсини чəкмиш, инсан характерлəри јаратмыш, нəтичəни исə охучунун ихтијарына бурахмышдыр. Поеманын сənəткарлыг чəһəтдэн үс-түн олан əн мүнүм хүсусијјəти дə будур. Эсəрдə адамлар, характерлэр гаршы-гаршыја кəлир, еһтираслар тоггушур, əгидəлэр, фикирлэр үз-үзə дајаныр. Биз гаршы-гаршыја кəлэн əгидəлəрин вə бу əгидəлəри тəмсил едэн адамларын, еһтирасларын биринə һагг верир, дикəринə гəзəблəнир, бирини гəбул едир, дикəрини рəдд едирик. Шаир исə санки баш гəһрəманы Бəхтијарын чијинлəри архасындан охучусуна бахыр, -разылыг əламəти олараг күлүмсүнүр.

Сəмəd Вурғунун тəрəннүм үсулу илə јаздығы поемаларында данышан эсəр тəнгидчилэр, алим вə јазычылар, шаирин охучулары, һəмишə бир сөзү бəјүк тəссуфлə тəкпар етмишлэр: «Сəмəd Вурғун чох һаһаг јерə «Комсомол поемасы» јолундан сапды».

Мəһди һүсəјн 1948-чи илдə јаздығы «Азəрбајчан совет əдəбијјатынын јарадычылыг проблемлəри» адлы мəгалəсиндə С. Вурғун јарадычылығында өзүнү кəстəрэн мүчəррəd фəлсəфəчиликдэн данышараг дəјир: «Комсомол поемасы»нда һəјатдан алынмыш чанлы инсанлары јүксəк ше'ријјəтлə тəсвир вə тəрəннүм едэн бир шаир, һансы сəбəблэр нəтичəсиндə «фəлсəфə хəстəлијинə» ту-тулду?».

«Комсомол поемасы» шаирин сонракы эсəрлəринə прожектор кими һəмишə ишыг салмышдыр. Санки бу поэма 1931—1935-чи иллəрдэн бојланараг шаирин бүтүн јарадычылығына бахыр, ону дүз истигамəтə чағырыр. Шаирин јарадычылығындакы эсəс јахшы чəһəтлэр өз кəклəрини «Комсомол поемасы»ндан кəтүрүр.

1938-чи илдэн Сəмəd Вурғун јарадычылығында тəзə бир жанр—драматуркија јараныр. Əлбəттə, бу, бирдэн-бирə јаранмамышдыр. «Вагиф» пјесинə гəдэр јаздығы поемалар, хүсусən «Комсомол поемасы» бу эсəрдəки драматик конфликт, вəзијјəтлəрин кəскинлији вə кəркинлији шаирин драматуркијасы үчүн бир зəмин иди. Диггəт јетирсəк, «Вагиф» пјесиндəки бир сыра мүсбəт чəһəтлэр «Комсомол поемасы»ндан кəлир. Гачар образындакы мүсбəдлик вə ејни заманда ирадə мəһкəмлији кими сифəтлэр бизə Кəрај бəји, «Ханлар» пјесиндəки гəһрəманлардан доктор Сəһбəтдəки икилик—шəхси мəһəббəт дүјғулары илə идеја, мəслəк арасындакы мүбаризə, тəбиəтиндəки шаиранəлик, һəссаслыг, хəјалпəрвəрлик исə Чəлал образыны хатырладыр. Мəһз буна кəрəдир ки, мүəллиф Чəлалы «шаир Чəлал» адландырмышдыр. «Ханлар» пјесиндəки һəким Сəһбəт һəм дə шаирдир.

Шаир өмрү боју «Комсомол поемасы»ндакы севимли гəһрəманларыны хүсусən Чəлалы вə һумајы унутмамыш, онларын бу вə ја дикəр хүсусијјəтлəрини башга образларына вермəјə чалышмышдыр. «Инсан» пјесиндəки Чəлал өз тəбиəти, тəбиəтиндəки гызғынлыг, еһтирас, һəссаслыг вə шаирлији илə «Комсомол поемасы»ндакы Чəлалы хатырладыр. Пјес гəһрəманына шаирин

«Комсомол поемасы» гәһрәманынын адыны вермәси дә бурадан ирәли кәлир.

Јахуд 1948—1949-чу илләрдә јаздығы «Муған» поемасында шаир, Муған гызыны «Комсомол поемасы»нын гәһрәманы һумаја бәһзәдир:

Хурмајы сачлары ики гатардыр.
Бир аз да һумаја бәһзәри вардыр.

Шаир бир чох мәгалә вә чыхышларында, һәтта ше'р вә поемаларында «Комсомол поемасы» гәһрәманынын адларыны бөјүк мәһәббәт вә һөрмәтлә чәкир. Севдији адамлары, јахуд образлары бу әсәрин гәһрәманына бәһзәдир. Мәсәлән, «Јевкени Онекин»ин тәрчүмәси илә әлагәдар Пушкинә һәср етдији «Бөјүк шаирин шәрәфинә» ше'риндә Пушкинә мұрачнәтлә белә дејир:

Сәнәт вадисиндә кәлсин үз-үзә
Сәнин Татјананла мәним һумајым.

Бурадан көрүндүјү кими, шаир, «Комсомол поемасында «рус һәјатынын гамусу» адланан «Јевкени Онекин» сәвијјәсиндә, јәғни ки, Азәрбајҗан һәјатынын гамусуну јаратмағ истәјирмиш, шаир өзү дә бу әсәрдән чох шеј көзләдијиндән, һәмин әсәрин руһу, образларынын бәзи характер чизкиләри башга әсәрләринә дә кечмишдир. Бу мәсәләләрдән даһа кенишлији илә бәһс едән Мейди һүсәји јазыр: «Өз бәдн гүввәти е'тибары илә «Вагиф» һәр шејдән әввәл «Комсомол поемасы» илә мөһкәм бағлыдыр. «Вагиф» драматизми өз гидасыны да бу көзәл совет дастанындан алмышдыр десәк, һеч дә јанылмарығ»¹.

Бунлардан әләвә, шаирин сонракы јарадычылығында өзүнү кәстәрән фәлсәфи мұһакимәләр—һәјат, инсанлығ, тәбиәт вә дүнја һаггындакы дүшүнчәләр, дәрин үмумиләшдирмәләр дә өз көкләрини «Комсомол поемасы»ндан кәтүрүр. Сонракы јарадычылығында көрәчәјимиз кими, шаир, мұәјјән бир әһвалаты, һадисәни тәсвир едәндән сонра мұтләғ бу әһвалат вә ја һадисәјә мұнасибәтини билдирмәјә чалышыр, һадисәдән фәлсәфи нәтичәләр чыхарыр. Бу чәһәт илк дәфә «Комсомол поемасы»ндаи

өзүнү кәстәрнр. «Комсомол поемасы»на гәдәр јаздығы поемаларда исә («Мурадхан», «Кәнд сәһәри», «Хумар» вә с.) шаир јалныз һадисәләри тәсвир, адамлары бизә тәғдим етмәклә кифәјәтләнир. Оларда дәрин, фәлсәфи үмумиләшдирмәләр, мұһакимәләр јох дәрәчәсиндәдир.

«Комсомол поемасы»ндакы «Дүнја» рәдифли парча шаирин јарадычылығында бәдн рич'әтин, фәлсәфи үмумиләшдирмәнин илк вә әп көзәл нүмунәләриндәдир. һумај өләндән сонра шаир бу өлүмә бикәнә гала билмир. Бу вахтсыз өлүмү үмумән һәјат вә хилгәт һаггындакы дүшүнчәләри илә әлагәләндирәрәк, бәдн, фәлсәфи үмумиләшдирмәләрә кечир. Бу парча, бүкүнкү поезијамаызда һәјат, хилгәт вә дүнја һаггында јазылмыш ән көзәл, фәлсәфи ше'рләрдән биридир:

Јерләрә бахырам—бағчалы, бағлы,
Көјләрә бахырам—гапысы бағлы.
Каннат ихтијар, сирли, сорағлы,
Әзәлдән јараныб тамаша дүнја.

Бир дә көрүрсән ки, ачылан солур.
Дүшүнән бир бејин, бир торпағ олур.
Бир јандан бошалыр, бир јандан долур,
Сиррини вермәјир сирдаша дүнја.

Бу бәндләрдә каннатын, һәјатын һәләлик бәшәријјәтә мәчһул олан сирләриндән данышылыр. Көзләмәк оларды ки, бу гошма бәдбн бир нәтичә илә битәчәк, лакин буйлардан сонра кәлән бәдн сонлуғу никбиндир. һәјат вәфасыз олса да, гој инсанларын әлләрилә күндән-күнә көзәлләшән дүнјамаыз јашасын, чүнки инсан мәһв олуб кетсә дә, дүнја инсанларын јаратдығы чәһашүмүл абидәләри һәмишә өз гојнунда сахламалыдыр, бу исә јенә дә инсанын өлмәзлијинә дәләләт едир:

Әлдән әлә кечир вәфасыз һәјат,
Биз кәлди-кәдәрик, сән јаша, дүнја.

«Комсомол поемасы» һәр шејдән әввәл драматик поемадыр. Бу әсәрдә чәбһәләр јалныз адамлар арасында бөлүнмәмишдир; ејни заманда үрәкләрдә дә чәбһәләр ајрылмышдыр, бәзән бир үрәкдә ики дүјгүнүн, ики фикрин, ики әгидәнин ајрылдығыны көрүрүк (Чәләл вә Кәрајын үрәјиндә). Елә буна көрәдир ки, сонралар

¹ М. һүсәји. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Бақы, Азәрнәшр, 1957, сәһ. 99.

«Комсомол поемасы» эсасында шаир Искәндәр Чошгун кәнч тамашачыларымыз үчүн көзәл бир драм әсәри јаратды.

«Комсомол поемасы» мүәјјән бир дөврү—тарихи һадисәләри әһатә едир. Бунунла белә, она тарихи әсәр демәк чәтиндир, чүнки сурәтләр—Бәхтијар, Кәрај, Чәләл, Шаһсувар, Һумај тарихи шәхсијјәт дејилләр. Олар јалһыз дөврүн ән типик, ән характерик адамлары, шаирин јарадычы тәхәјјүлүнүн мәһсулу, шәхсән таныдығы, мүшаһидә етдији адамларын прообразларыдыр.

Бундан башга, мүһүм бир чәһәтинә көрә дә Мир Чәләл һағлы оларағ «Комсомол поемасы»ны тарихи дејил, мүасир әсәр һесаб едир: ««Комсомол поемасы»на тарихи әсәр кими баханлар чох сәһв едирләр. Чүнки бу әсәр тамамилә мүасир бир әсәрдир. Бурадакы һәјат вә гәһрәмәнлар өз шәрәфли дөврүнү һәлә дә јашајыр. Партијанын рәһбәрлији илә комсомолчу нәслин Совет һөкүмәти, совет варлығы вә мүнәсибәтләри уғрунда апардығы мүбаризәләрин һәрарәти һәлә дә сојумамышдыр вә узун илләр сојумајачағдыр. Вурғунун әсәриндә гојдуғу әсас мөвзу вә тәләб, хошбәхт сабағ уғрунда кедән бүкүнкү мүбаризәләрдир. Мәһз буна көрә дә бу әсәр јалһыз Сәмәд Вурғун үчүн јох, мүәјјән дәрәчәдә бүтүн совет *ше'ринијиз үчүн програм әсәри* (курсив мүәллифиндир—Б. В.) сајыла биләр вә сајылмалыдыр»¹.

«Комсомол поемасы» (1920-чи илләрдә Азәрбајҗан комсомолунун дахили, синфи дүшмәнә гаршы апардығы мүбаризәсинин бәдиин тарихчәсидир. Бу илләрдә рус әдәбијјатында да вәтәндаш мүһарибәси мөвзусуна һәср олунмуш бир сыра көркәмли әсәрләр јаранмышдыр: Фурмановун «Чапајев», Серафимовичин «Дәмир ахын», Гладковун «Семент», Островскинин «Полад нечә бәркиди» әсәрләри, Вәтәндаш мүһарибәси мөвзусунда Азәрбајҗан әдәбијјатында да бир сыра көркәмли драм, поема, роман вә ше'рләр јаранмышдыр. Бунлардан Әбдүррәһимбәј Һағвердијевин «Ағач көлкәсиндә», Һ. Нәзәрлинин «Гарател», С. С. Ахундовун «Лачын јувасы», Һ. Мейһдинин «Севкидән сонра» вә с. әсәрләрини көстәрә биләрик. Сонралар, 30-чу илләрдә дә М. С. Ордубади, Мир Чәләл, Сүләјман Рәһимов, Һ. Мейһди, Әбүлһәсән,

Сүләјман Рүстәм вә башгалары бу мөвзуда көркәмли әсәрләр јаратдылар.

Комсомол мөвзусу Сәмәд Вурғуну јарадычылығынын илк дөврүндән марағландырмышдыр. О өзү бир шаир кими комсомол сырларында јетишмиш, бөјүјүб-бәркитмиш вә бу күн ады зәмәнәмизин ән гүдрәтли сәнәткарлары илә бир сырада чәкилмәјә лајиг олмушдур. Сәмәд Вурғунун өзү бу һағда һәлә «1933-чү илдә «Һәдијјәм» адлы мәғаләсиндә јазырды. «Ленин комсомолунда тәрбијәләндим. 13 илдир ки, бу сарсылмаз тәшкилатын үзүјәм, бу мүбариз ордудан алдығым илһам, һәјат вә гүввәт мәни јашадыр»¹.

1938-чи илдә јаздығы «Комсомол мәнә нә верди» адлы мәғаләсиндә исә јухарыдакы фикрини даһа да дәринләшдирәрәк дејирди: «14 јашым тамам олмамыш комсомола дахил олдугум бу күн кими јадымдадыр. Мән о заман Газах Педагожи техникумунда охујурдум. Л. Толстојун идеалист фәлсәфәси, бизим классик әдәбијјатда «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси, бир дә ушағлыг илләримин сон дәрәчә пәришан кечмәси мәнәдә хәстә бир тәбијәт јаратмышды. Комсомол бир фанар кими көзләримә ишығ верди. О мәнә көстәрди ки, инсан чәмијјәти синифләрә бөлүнүр вә бүтүн ичтимай бәрәбәрсизлији, ағалыг вә гуллуғу јарадан истисмарчы синифләрдир. Вахт кәлиб кечдикчә, јухарыда дедијим бәдбинлик дә силиниб кетди. Јолдашлыг, коллектив зәһмәт, һәјатә мүмкүн гәдәр көмәк вермәк мәнәдә адәт олду... Ленин комсомолу мәним јарадычылыг инкишафымда бөјүк рол ојнамышдыр... О мәнәдә зәһмәтә гаршы ешг вә мөһкәм интизам јаратмышдыр»².

Комсомол мөвзусу Сәмәд Вурғун јарадычылығында һәмишә әсас олмушдур. «Узағлара доғру», «Шаирин анды», «Памбыгчылар», «Шаирин сәси», «Комсомол маршы», «Фанар», «Бизим кәнчлијә» ше'рләриндә, «Кәнд сәһәри», «Мурадхан», «Хумар» поемаларында шаир, дөнә-дөнә комсомол мөвзусуна мүрачизәт етмиш, Ленин комсомолунун јени һәјатын инкишафындакы ролуну көстәрмәјә чалышмышдыр. Бу мөвзу, шаирин јарадычылығында 1931-чи илдән јазмаға башладығы «Комсомол поемасы»нда там кенишлији илә өз әксини тапды.

¹ «Кәнч ишчи» гәзети, 1933, 29 октјабр.

² С. Вурғун. «Комсомол мәнә нә верди», «Әдәбијјат гәзети», 29 октјабр, 1938.

¹ Мир Чәләл «Јени ше'рин манифести» «Азәрбајҗан», 1961, №3, сәһ. 172—173.

Шаир «Комсомол поемасы» үзәриндә өмрүнүн ахыр илләринә гәдәр ишләмишдир. Поеманын әсас һиссәләри 1931—1935-чи илләр арасында, «Сон мұһасирә» адланан ахырынчы фәсли исә вәфатындан бир ил әввәл, 1955-чи илдә җазылмышдыр.

Поема пәрәкәндә һалда мұхтәлиф гәзет вә журналларда чап олунамшдур. Әсәр топлу һалда мұәллифин әлиндә олмадығы үчүн, 1935-чи илдән сонра бу мөвзудан аҗрылан шаир, әсәрә, јенидән җајыдыб ону тамамлаја билмирди. Бу ишдә вахтилә В. И. Ленин адына Педагожи Институтунун тәләбәси олан, сонралар «Комсомол поемасы» мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы мұдафиә етмиш Садыг Шүкүровун тәшәббус вә зәһмәтиниң хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. О, поеманын мұхтәлиф гәзет вә журналларда дәрч олуна һиссәләрини топлајыб шаирә тәгдим едир. Шаир әсәрә јенидән бахыр, бәзи фәсилләр арасында мәнтиги әлагә јарадыр, дили үзәриндә хырда дәјишикликләр апарыр вә бир гәдәр сонра «Сон мұһасирә» адланан фәсли јазыр. Әсәрин сон фәслини шаир 1955-чи илдә Истису јајлағында истираһәт етдији заман јазмаға башламышдыр. Бу һагда јазычы Әли Вәлијев шаирин вәфаты мұнасибәтилә јаздығы «Бөјүк итки» мөгаләсиндә марағлы мәлумат верир. Бу мәлумата көрә, шаир 1956-чы илдә «Комсомол поемасы»ны гуртармаг фикриндә имиш...

Сәмәд Вурғун сөһбәтләриндә, чыхыш вә нитгләриндә, һәтта бәзи ше’рләриндә бу бөјүк әсәри јарымчыг гојдуғуна тәәсүфләнир вә она јенидән җајыдачағыны вәд едирди. Мәсәлән, Азәрбајҗан Ленин Коммунист Кәңчләр Иттифагының XIII гурултајына һәср етдији, 1939-чу илдә јаздығы «Бизим кәңчилијә» адлы ше’риндә охујуруг:

Бизим кәңчлик бәсләмишдир, бөјүтмүшдүр асланлары,
Бу кәңчилијин көзләриндән охујуруг илк баһары.
Бу күн көнлүм дәрдә дүшдү, көнүл сорду, нолду, шаир?
Гуртармады комсомолун гәһрәмәнлыг дастанлары?

Шаирин јахын досту О. Сарывәлли јазыр: «Охучулар «Комсомол поемасы»ны марагла изләјир, онун нәшрини һәмишә сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Һөрмәтли шаир, «Комсомол поемасы» инди нә һалдадыр? Бәхтијарын, Кәрај бәјин тәлеји сонра нечә олур?» кими суаллар көрүшләрдә С. Вурғуна верилән, ән чох тәқрар едилән

суаллар иди. Мүәллиф, өмрүнүн сон илләриндә «Комсомол поемасы»ны јазыб гуртармағы гәти гәрара алмышды. 1956-чы илдәки сөһбәтләринин бириндә бизә «Мәнним буилки ишим әсасән «Комсомол поемасы» үзәриндә олачагдыр. Охучулар чох сөз вермишәм. Лакин... поеманы мұтләг гуртармаг лазымдыр»¹.

Ҷ. Хәндан јазыр: «Истәр С. Вурғун һаггында етдијим мәрузәләрдә, истәрсә дә онунла көрүш кечәләри вә јашәси сөһбәтләриндә мән чалышырдым ки, ... «Комсомол поемасы»ны тамамлајыб, чапа вермәсини она тәлгин едим. О исә вәд верир, нәдәнсә јеринә јетирмирди... Сәмәд сөз верди ки, анадан олмасының 50 иллији мұнасибәтилә поеманы мұтләг тамамлајачагдыр. Доғрудан да о, бу әсәр үзәриндә ишләмәјә башлады. Архивиндә сахланан һаман нүсхәдә буну көрмәк мүмкүндүр. Лакин тәәсүфләр олсун ки, ағыр хәстәлик бу шәрәфли иши тамамламаг үчүн шаирә имкан вермәди»².

«Сон мұһасирә» адланан ахырынчы фәсил 1955-чи илин сонраларында јазылса да, бир чох фәсилләр, образлар натамам, бәзи һадисәләр јарымчыг галды, бәзи фәсилләр арасында мәнтиги әлагә јаранмады.

Әсәрдәки натамамлыг нәдәдир?

Шаирин өлүмүндән сонра Осман Сарывәлли фәсилләр арасында нә гәдәр мәнтиги әлагә јаратмаға сәј көс-тәрмишсә дә, буна там мұвәффәг ола билмәмишдир, һәтта бәзи јерләрдә фәсилләр гарышыг дүшмүшдүр.

«Комсомол поемасы»нда шаирин гаршысына гојдуғу мәгсәд чох бөјүк олмушдур. Бөјүк бир дөврү, бу дөврүн характер хүсусијәтләрини, јәни 20-чи илләрдә аҗрылан сөһбәләрин вә мәнәфеләрин тоғушмасыны, бир-биринә зилд характерләрин сымасында әкс етдирмәк, халг һајатыны, мәишәтини, адәт вә ән-әнәсини, мәрәсимләрини тәсвир етмәк шаирин мәгсәди иди. Белә бөјүк вә чәтин ишин өһдәсиндән кәлән әсәрләр, шүбһәсиз, епопеја адланмалыдыр. Гаршыја гојулан мәгсәдин бөјүклүјү, әсәрдәки һадисәләрин рәнкарәклији, вәзијәтләрин кәркинлији, бир чох образларын характер сәвијәсинә гәдәр јүксәлмәси, нәһајәт, мөвзунун әһәтә даңрә-

¹ О. Сарывәлли. «Комсомол поемасы» вә онун чапа һазырланмасы һаггында бәзи гејдләр», мұғәддимә, Ушагкәңчәһир, 1958, сәһ. 15—16.

² Ҷ. Хәндан. Унудулмаз хәтирәләр. Әлҗазмасы мұәллифин архивиндәдир.

синин кенишлији бу эсэри епопеја адландырмага һагг верир, лакин тәәсүф ки, епопеја кими натамамдыр.

«Комсомол поемасы»нда мүәллиф јалныз бир хәтт, бир һадисә вә онун инкишафыны көтүрмәмишдир, бурада бир нечә образын тәлҗи илә әләгәдар хәтләр, о хәтләрден ајрылан будаглар истәнилән гәдәрдир. Шаир, образлары ади бир инсан кими дејил, һәр бирини мүәјјән бир ичтимаи фикрин, әгидәнин тимсалы кими вермәјә чалышмышдыр. Биз бу эсәрдә конкрет бир дөврү, о дөвр үчүн сәчијјәви олан һадисәләри, адамлары, бу адамларын дүјгү вә дүшүнчәләрини көрүр, бир сөzlә, ијирминчи илләрин нәфәсини дүјүруг. Лакин ичтимаи зүмрәләри, әгидәләри вә фикирләри тәмсил едән бә'зи образларын, о чүмләдән эсәрин баш гәһрәманы Бәхтијарын, думанлылығы үзүндән биз бу эсәри натамам һесаби едирик. Эсәрдә өтәри тәсвир олунан, изаһа ештијачы олан сәһнәләр, эпизодик образлар, онларын фикирләриндәки долашыглыг вә гејри-мүәјјәнлик бу фикри демәјә бизә һагг верир.

Мисаллары кечәк:

1. Эсәрин бир јериндә шаир, Бәхтијары «мә'дән јав-
русу» адландырыр:

О мә'дән јаврусу сиздәнәм дејә
Гајнајыб гарышыб јохсул кәндлијә.
Каһ кәрәнти чәкир, каһ одун гырыр.

Бурадан ајдын олур ки, Бәхтијар шәһәрдә доғулмуш, шәһәрдә бөјүмүш, Бакынын һансы мә'дәниндә исә бир заман фәһлә дә олмушдур. Јухарыда кәтирдимиз мисалдан башга Бәхтијарын фәһлә олдуғуна, шәһәрдән кәлдијинә даир эсәрин неч бир јериндә ишарә белә јохдур. Бизә елә кәлир ки, бу, шаирин әввәлчәдән дүшүндүјү планында вар имиш вә бәлкә дә бу мәсәләјә анд ајрыча бир фәсил дә јазылачагмыш, лакин сопрадан унутулмушдур. Јәгин ки, шаир, Бәхтијар сурәтиндә шәһәрин кәндә кемәјини, фәһлә-кәндли бирлији мәсәләсини гојмаг истәмишдир.

Үмүмијјәтлә, Бәхтијарын тәрчүмеји-һалы, онун кәндә кәләнә гәдәрки һәјаты охучу үчүн ајдын дејилдир. Бәхтијар исә эсәрин баш гәһрәманы һесаби олунур. Онун фикирләри эсәрин әсас идејасыны тәшкил едир. Белә бир гәһрәманын нә чүр јетишдијини, һансы чәтинликләрдән

кечиб кәлдијини эсәрдә көрә билмирик. Бәхтијар, охучуја һазыр шәкилдә тәгдим олунмушдур. Белә бир образ исә епопеја үчүн баш гәһрәман ола биләрми? Неч чүрә инанмаг олмур ки, өзүнүн баш гәһрәманыны Сәмәд Вурғун кими гүдрәтли бир сәнәткар, белә натамам шәкилдә тәгдим етсин.

Рус тәнгидчиси Владимир Огнев чох һаглы олараг јазыр: «Бәхтијар—идеал адамдыр. Өзү дә лап идеал шәкилдә «гәшәнк бир комсомолчу гызы» сеvir. Һәр шеји һамыја изаһ едир, лакин ондакы бу идеаллыгдан башга Бәхтијарын һансы чәһәти јадда галыр? Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Бәхтијар өзү дә мәнәббәтин бағлары зәифләјәндә давам кәтирмир, вә ән нәһәјәт, бәј гызынын да севмәји бачардығыны ахырдан-ахыра кәшф едиб сарсыланда, һумај,

Онун көзләриндә бөјүјүр бирдән
Утаныр Бәхтијар, дедикләриндән.

Бу сөzlәр Чәлалын өлүм хәбәриндән вә Бәхтијарын тәһгирләриндән сарсылмыш һумајын өлдүјү сәһнәдә дејилир. Амма Бәхтијарын өзүнүн гәлби дар верилмәмишдирми? Онун гәлби шаирин гәләминдән јайынмамышдырмы? Бизә елә кәлир ки, Бәхтијар сурәти мүәллифин идеалыны тәчәссүм етдирмир, бунсуз да ки, романтик гәһрәман ола билмәз. Идеал—һәрәкәтдир, ичранын садәчә дүзкүнлүјү демәк дејилдир. Чәлал долашыб сәһв едәндә дә фәалдыр. Өз идеалынын күчү илә һәрәкәт едир. Бәхтијар ағыллыдыр. Лакин онун ағлы јарадычы ағыл дејилдир. Һәм өз тәбиәтинә, Һәм дә эсәрдәки сурәтләр системиндә өз естетик вәзифәсинә көрә, о, дәгиг бир ичрачыдан, изаһатчыдан башга бир шәј дејилдир».¹

Тәнгидчи јенә орада фикрини бир гәдәр дә дәринләшдирәрәк јазыр: «Бәхтијар вә Кәрәм сурәтләри јалныз чызылмышдыр, онларын јалныз заһири шәкли көрүнүр».

Бизә көрә Бәхтијарын ушаглыг илләрини, һансы чәтинликләрдән кечиб-кәлдијини, бу ирадәјә, бу мәнкәмлијә вә бу әгидәјә нечә саһиб олдуғуну көстәрмәк үчүн ајрыча фәсилләр дүшүнүлмәмиш дејилдир.

¹ В. Огнев. «Романтик поезија һаггында», «Литературнаја газета», 1961, 14 феврал.

II. Үмүмийтлө, Бәхтијар, бир образ, бир характер оларга һәм Чәләлдан, һәм дә Кәрај бәјдән эәифдир. Әсәрдә Бәхтијарын шәхри дүјгү дүшүнчәләри дә, севки-си дә, истәк вә арзулары да натамам вә думанлыдыр. «Илк көрүш» фәслиндә кәнд гызы «Алакөз Күлзар» «Бәхтијар, мәни дә комсомола јаз» дејә она мүрачиәт едир. Бундан сонра шаир 4 мисрада гызын бу мүрачиәт-тинин гаршысында Бәхтијарын кечирдији һәјәчанлары» тәсвир едир:

Гәһрәман Бәхтијар нәдәнсә донмуш,
Ешги мәнәббәти дадымышдыр о да.
Тутулмуш варлығы јанар бир ода,
Гәлбәһин башында чырпыныр бир гуш...

Бундан сонра шаир, үмүмийтлө мәнәббәт, ешг һаг-гында узун-узады, 6 сәһифәлик рич'әт верир. Бу рич'әт-дә «Гафил, доланма кәл ешгиндән кәнар» дејә ешгин бөјүклүјүндән, инсаны учалтмаг гүдрәтиндән, ешгдәп мәһрум олан адамларын исә дайма мурдар, хәбис фикир-ләрлә јашадыгларындан данышылыр. Беләләриндән би-ри кими алман фашист партијасынын рәһбәри Адолф Һитлер мисал кәстәрилик, сонра Ленин дүһасынын әзә-мәтиндән данышылыр. Ленин әмәлләринин учалыгы, онун инсанлыға мәнәббәти илә изаһ едилер. Бүтүн бу-лардан сонра шаир, дүнән она дүјгүсуз бир нәфәрин вер-дији ашағыдакы суалы изаһ етмәјә чалышыр:

Нә чох мәнәббәтдән дәм вурурсан сән?
Һәр шеј ки, дүнјада дәјишир, дөнүр,
Мәнәббәт, сәдагәт күлүнч көрүнүр...

Шаир, мүхтәлиф һәјати мисалларла дүјгүсуз адамын суалыны алт-үст етмәјә чалышыр. «Лејли вә Мәчнун» дастанындан, Вагиф ше'риндән данышыр, јенидән Күл-зарын Бәхтијара «Мәни дә комсомола јаз» мүрачиәтинә гајыдыр вә һәмин мүрачиәтдән сонра ашағыдакы 6 мисра верилер:

Јохдур көзәлликдә Күлзара әвәз
Алмыш илк бахышда, о, Бәхтијары.
Севкисиз, илһамсыз јашаја билмәз,
Севән бир шаирин гәһрәманлары.

Кетсә бир гапыдан ешгин ајагы
Саралар багчасы, төкүләр багы.

Бунула да фәсил битир. Гызын мүрачиәтинә Бәхти-јарын нә чаваб вердији һаггында әсәрдә һеч бир гејд јохдур. Јалныз шаир өзү—«Алмыш илк бахышда о Бәх-тијары» дејә Бәхтијарын да ону севдијини билдирмәк истәјир. Бөјүк бир дастан үчүн, һәм дә дастанын баш гәһрәманы үчүн бу кифәјәтдирми? Јахуд, тутар ки, Бәх-тијар ону севмишдир, бәс Күлзар нечә? Бүтүн әсәр боју Күлзарын Бәхтијарла сөһбәти јалныз бирчә дәфә вери-лир. Бу сөһбәт исә рәсми бир сөһбәтдир. Күлзар комсо-мол сырларына дахил олмаг үчүн кәнд комсомол ко-митәсинин катиб Бәхтијара рәсми сурәтдә мүрачиәт едир. Бурада исә Күлзарын да Бәхтијары севмәсинә данр кичик бир ишарә белә јохдур. Бәхтијарын Күлзары ком-сомола јазыб-јазмадыгыны да билмирик. Јалныз 20 ил-лик фәсилләдән сонра јазылан «Сон мүһасирә» фәслиндә бу кәңчләрин артыг 3 ајдыр ки, евләндикләри һаггында мә'лумат верилер. Бу исә јалныз анкет мә'луматындан башга бир шеј дејилдир. Охучу, әсәрдә Бәхтијарын да мәнәббәт јолунда чәкдији әзаблары, изтираблары, нәһа-јәт, мәнәббәти вә севдији гыз һаггында һеч олмаса дү-шүнчәләрини, ејни заманда Күлзарын да һумајда олдуғу кими мәнәббәт изтирабларыны, фикир вә хәјалларыны көрмәк истәјир. Әсәрин һеч бир јериндә нә Бәхтијарын нә дә Күлзарын бири-биринә олан севкиләрини, һеч олмаса көрүшләрини тәсвир едән бир сәһнә белә јохдур. Баш гәһрәманын дүјгүларыны, фикирләрини һәртәрәфли тәсвир етмәк үчүн әлбәтте бу лазым иди. Шаирин әлјаз-масы үзәриндәки гејдләриндән дә ајдын олур ки, о, «Сон мүһасирә» фәслинә «Күлзарын дүшүнчәләри вә изтираб-лары» адлы бир парча јамаг истәјирмиш.

III. Әсәрин «Сон мүһасирә» адланан ахырынчы фәс-линдән әввәлки «Сары Шәмистан» фәслиндә шаир, пое-манын сүжетиндән бир гәдәр кәнара чыхан гәрибә бир әһвалат нәгл едир. Бурада дөјүшә кедән бир орду һиссә-си, ордунун башында исә ады мә'лум олмајан бир коман-дан тәсвир олунур. Фәслин әввәлиндә командан—«гуш кими сәјыг», «бахышлары гылынчдан кәскин», көзлә-риндә дүшмәнә гаршы «амансыз бир киш» бәсләјән чәсур, өз ишинә инанан бир болшевик кими тәгдим—олунур. Фәсил давам етдикчә шаир, команданын дүшүнчәләрини верир. Мә'лум олур ки, о, нәјә көрә исә тәрәддүд едир,

шаирин өз дили илэ десэк командан «ики сујун арасында галмышдыр». (Шаир бурада дил хэтасына јол вермишдир, «одла су арасында галмышдыр» демек истэмишдир). Команданын дүшүнчэлери белэdir:

Ганлы дөјүшлэрин јохмудур сону?
Јүз ганун ујдурур һәр кәлиб кедән.
Анлајан вармыдыр тарихдә буну
Бәшәр бир-биринә зүлм едир нэдән?..
Јүз ганун ујдурур һәр кәлиб кедән...

Бәлкә дә инсанын әслиндәdir бу—
Гаранлыг кечәләр... ајдын күндүзләр...
Сәрхош гәһгәһәләр... күлмәјән көзләр...
Дујуб дүшүндүкчә илләр узуну
Галдым ики сујун арасында мән
Јүз ганун ујдурур һәр кәлиб-кедән...

Бу дүшүнчәләрден команданын, уғрунда мүбаризә апардығы амала, әгидәјә инанмадығыны, сонракы мисраларда исә бу амала дүшмән олдуғуну көрүрүк. Бу дүшүнчәләрден сонра команданын јадына анасы Јасәмәндән кәлән мәктуб дүшүр. Анасы она јазыр ки, «кизләниб ордудан чаныны гуртар». Көрәсэн анасы Јасәмән гары оғлуна нијә белә бир тәклиф едир? Бунун чавабы ананын мәктубунда ачыг-ајдын изаһ едилir:

Сөзүмә бахмады ихтијар бабан
«Нөкәрдән шаһ олмаз!»—дејәрәк кетди,
Гарышыб түнлүјә көзүмдән итди...
О күн инсанларын гызғын сәсиндән
Аналар сач јолуб үз чырмалады.
Ајналар төкүлдү күллә сәсиндән,
Дүшдү ағызлара бабаңын ады.

Демәк, команданын атасы «нөкәрдән шаһ олмаз»—дејә ингилаба гаршы чыхмыш, она гаршы дөјүшмүш вә буна көрә дә «ады ағызлара дүшмүшдүр». Лакин мәгсәдинә наил ола билмәјән гоча:

Нә гәдәр алданыб алдадылмышам
Јағлы вә'дәләрә мән сатылмышам...

дејәрәк өзүнә гәсд етмишдир. Инди ана оғулсуз вә әрсиз галмыш «кимин гапысында доланым сәнсиз» дејәрәк оғ-

луну көмәјә чағырыр. Анасынын мәктубу барәдә дүшүнән командан, ана чағырышына өз өлүмү илэ чаваб верир. Ат белиндә чапаркән тапанча илэ өз-өзүнү вуруб өлдүрүр.

Бунлардан мә'лум олур ки, Командан ичтимаи мәншәји е'тибары илэ эзәнләр синфинә мәнсуб имиш, лакин өзү ингилабчылара гошулмуш, лакин сонралар «јүз ганун ујдурур һәр кәлиб кедән»—дејә ингилаба шүбһә илэ јанашмаға башламыш вә бу тәрәддүдләрдән, зиддиј-јәтләрдән баш чыхара билмәдијинә көрә атасынын јолу илэ кедәрәк өзүнү һәлак етмишдир.

Бу, әлбәттә о дөвр үчүн сәчијјәви бир һадисәdir. Өз ичтимаи мәншәјинә зидд чыхан, өз атасына гаршы дуран ингилабчылар тарихимиздә нә гәдәр десән олмушдур. Бунун бәдиин әксини Сүлејман Сани Ахундовун «Лачын јувасы» пјесиндә көрүрүк. Бу пјесиндә С. С. Ахундов, Чаһанкир аға сурәти илэ өз ичтимаи мәншәјинә зидд чыхан ингилабчыларын бәдиин образыны јаратмышдыр.

Әввәлләр өз атасына гаршы дуран, онун амалы илэ барышмајан вә сонралар јенә дә өз ичтимаи мәншәјинин мәнәфејини мүдафијә галхышан адамлар да аз олмамышдыр. Шаир, бу епопејада 20-чи илләрин бүтүн зиддијјәтини, о дөврүн ичтимаи һәјатыны, адамларын психолокијасыны әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Лакин бу зиддијјәтләрин тәсвириндә (әлбәт ки, бурада командан нәзәрдә тутулур) јенә дә бир натамамлыг һисс олунур. Һаггында данышдығымыз командан јалныз «Сары Шәмистан» фәслиндә көрүнүр. Бәхтијар һаггында дедикләримиз, бу образа да аиддир. Белә ки, әсәрдә эзәнләр синфинә мәнсуб олан бу адамын ингилабчылар чәркәсинә нечә кечдијинә, һансы фикирләрин, һансы дүјгүларын тә'сири алтында бу јола кәлиб чыхдығына чаваб тапмаг олмур. «Сары Шәмистан» фәслиндә исә команданы һазыр шәкилдә Гызыл Ордунун башында көрүрүк. О, тәрәддүд едир вә нәһајәт, өзүнү өлдүрүр.

Анасынын мәктубуну охудугдан сонра команданын кечирдији изтираблар белә тәсвир олунур:

Дүшүндүкчә слә дәрин,
О гарышыг фикирләрин
Пәнчәсиндә командан,
Бејиннә сычрады ган.
Јетим бир ушаг кими
О, гысганыр өзүндән,

Дағлар бир орду кими
Калиб кечир кезүндөн...
Гајалыглар, дэрэлэр,
Ән горхунч мәнзәрэлэр
Буландырыр көңлүнү,
Шашымышдыр жолуну...

Бу тәсвирләрден мәлум олур ки, командан ингилабчылара гошулдуғуна көрә пешманчылыг чәкир. Бир һалда ки, беләдир, онда охучуда изаһы тәләб олунан бир сыра гануни суаллар доғур:

1. Команданын пешман олмасына, тутдуғу јолда тәрәддүд етмәсинә сәбәб нәдир? Апасынын мәктубуму? Әсәрдә команданын тутдуғу јолда тәрәддүд көстәрмәсинә сәбәб оларағ јалныз вә јалныз ананын мәктубу көстәрилир. Лакин тәкчә бир мәктуб инсанын тутдуғу јола, әгидәјә шүбһә етмәсинә, «јолуну шашырмасына» вә ән нәһәјәт, бүтүн бу тәрәддүдләрә көрә дә өзүнү өлдүрмәсинә сәбәб ола биләрми? Әлбәттә, бу чох аздыр. Бир адамын, өзү дә мәсләк адамынын өзүнү өлдүрмәси үчүн даһа дәрин сәбәбләр лазымдыр.

II. Тәрәддүдләрден вә өзүнү өлдүрмәсиндән бу адамын ирадәсиз, ачиз бир адам олдуғу мәлумдур. Бу чүр ирадәсиз адамын өз ичтиман мәншәјиндән имтина едиб, тамамилә әкс бир мәсләки гәбул етмәси вә өз атына дүшмән мөвгедә дајанмасы үчүн дә чидди бир әсас, инандырычы сәбәб лазым иди. Индики һалда әсәрдә бунун үчүн бир әсас, һеч бир инандырычы сәбәб јохдур.

Үмумијјәтлә, бу образ о дөвр үчүн характерик олан чизкиләри, мүхтәлиф ичтиман фикирләри, дөврүн өзүндән кәлән зиддијјәтләри әкс етдирмәси бахымындан чох марағлыдыр. Лакин, бу зиддијјәтләр, инсани кејфијјәтләр кими кифајәт гәдәр әсасландырылмадығына, дәринләшдирилмәдијинә көрә образын дахилл аләми, чырпынты вә һәјәчанлары ачылмамыш, изаһы тәләб олунан бир чох суаллар мејдана чыхмышдыр. Мәһз буна көрә дә командан образы о дөврдә бу вәзијјәти јашајан, ичтиман һәјатын зиддијјәтләрини өзүндә тәмсил едән адамларын бәдиин образы сәвијјәсинә јүксәлә билмәмиш, на-тамам галмышдыр.

Икинчи тәрәфдән, «Сары Шәмистан» адланан бу фәсил, әсәрин ана хәттиндән тамамилә кәнардадыр. Бу фәсилдә шаирин әсас мәғсәди мәлум дејилдир. Командан өзүнү вурандан сонра «Көзләмәк олмазды сиздән бу

һалы»—дејән Сары Шәмистан, өзү кимдир? Әсәрин тилк фәсилләриндә көрүнмәјән бу образ, бирдән-бирә һарадан мејдана чыхды? Бу әһвалатын тәсвириндә шаирни мәғсәди нәдир?

Бүтүн бу суаллар чавабсыз галыр. Бизә елә кәлир ки, епопејанын планында команданын өз ичтиман мәншәјинә гаршы чыхмасыны вә сонракы тәрәддүдләрини (шүбһәләрини әсасландыран, Сары Шәмистаны охучуја тәғдим едән ајрыча фәсилләр дүшүнүлүбмүш.

III. Натамам вә долашығ мәсәләләрден бири дә јени совет гурулушуна гаршы чыхан, дағларда јурд-јува салан Кәрај бәјин дәстәсиндәки гоча бир гачағын тәрчүмеји-һалыдыр. Бу гоча гачағ јалныз бир јердә—«Ганлы чадыр» фәслиндә тәсвир олунмушдур:

Чадырлардан аралы бир гајанын далында
Кешик чәкир бириси, јорғунлуг вар һалында.
Көзләриндән төкүлүр үч ахшамлығ јухусу
Онуи да гәлбиндә вар мүбаризә горхусу.
Онун да фикри позғун, үрји сәксәкали
Өмрүндә динчәлмәмиш бу јоллара кәләли.
Отуз илдир бу јолда сачларыны ағартмыш.

Бу парча, елдән, обадан, апләдән узағ дүшән гачағын бәдбәхтлијини, кечирдији ағыр вәзијјәти тәсвир едир. Лакин «отуз илдир бу јолда сачларыны ағартмыш» мисрасы гәрибәдир. Поема 20-чи илләрдән, јәни Совет һакимијјәтинин јеничә гурулдуғу илләрдән данышыр. Ихтијар гачағ исә 30 илдир ки, бу јолда—гачағлығда сачларыны ағартмышдыр. Демәк бу гачағ 90-чы илләрдә һакимијјәт башында олан чар һөкүмәтинин дә әлејһинә вурушмушдур. Белә олдуғда Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра о үзә чыхмалы, дағлардан өз аиләсинә гајытмалы иди.

Чар үсул-идарәсинә дүшмән олан, онунла барышмајыб, дағлара чәкилән бир адамын совет һакимијјәти илләриндә јенә дә гачағлығы давам етдирмәси, јени гурулуша, Совет һакимијјәтинә зидд олмасы аплашылмыр. Көрәсән бу адам гачағлығы өзүнә пешәми етмишидир? Бу адам бир-биринә зидд олан ики ичтиман гурулушу—һәм чар үсул-идарәсинин, һәм дә Совет һакимијјәтинин дүшмәнидирми? Әкәр беләдирсә, бу мәсәләләр изаһ тәләб етмири?

IV. «Һумајын өлүмү» фәслиндә шаир: «Һумај анасынын сон бешијидир»—дејир. Бурадан белә чыхыр ки, Һумаја гәдәр Кәрајын башга евладлары да вармыш. Әсәрдә исә Һумајдан башга Кәрајын һеч бир өвладынын ады чәкилмир. Бизә белә кәлир ки, Кәрај бәј кими амансыз дүшмәнин өвлады, хүсусилә оғул өвладларынын һансы јолу тутачаглары епопеја үчүн чох мараглы оларды.

V. Поемада «Чалпапаг Кәрәм» ады илә верилән Кәрәм образы да думанлы вә натамамдыр. Бу образы «болшевик Кәрәм» ады илә биз «Үсјан» поемасында да көрмүшүк. Мараглы бурасыдыр ки, «Комсомол поемасы»нда «мүсават министри» Елхан «Үсјан»да Елхан бәј ады илә тәгдим олунур. Јухарыда дедијимиз кими адларынын вә ичтимаи мөвгеләрин тәхминән ејнилији, ән үмдәси дә тәсвир олунан дөврүн јенә дә тәхминән ејнилији (бурада «Комсомол поемасы»ндакы «Кәнддә театр» фәсли нәзәрдә тутулур. «Кәнддә театр» фәслиндәки һадисәләр «Үсјан»дакы һадисәләрлә ејни дөврә тәсадүф едир) биздә «Үсјан»ын «Комсомол поемасы»нын бир голу, бәлкә дә илк фәсли олдуғу фикрини доғурур.

Демәк, «Комсомол поемасы»нда, шаир, јалпыз 20-чи илдән сонракы дөврү дејил, ингилабын һазырланмасы вә гәләбәсини дә көстәрмәк истәмишдир. Тәртибчиләр әсәрин фәсилләрини—ајры-ајры гол вә парчаларынын үзвү сурәтдә бир-биринә бағлаја билмәдикләриндән бәзи фәсилләр, о чүмләдән «Үсјан» ајрыча бир әсәр кими чап олунмушдур.

«Комсомол поемасы»нда «кәнд рәһбәри», «гоча коммунист» сифәтләри илә тәгдим олунан Чалпапаг Кәрәмлә әлагәдар фәсилләр јарымчыгдыр. Әсәрдәки бәзи ишарәләрдән биз онун кәнддә әсас сима олдуғуну аңлајырыг. Лакин бу коммунист Кәрәмин чәрәјән едән һадисәләрә рәһбәрлик етдијини, һәјати лөвһәләрдә көрә билмирик. «Гаравул» фәслиндә охујуруг:

Чалпапаг Кәрәм дә кәлиб арабир
Онларын үстүнә өзү баш чәкир.
Бу гоча коммунист, бу кәнд рәһбәри,
Бәхтијарла таныш оландан бәри
Артыр мәнәббәти она күнбәкүн.

Лакин бунлары мүәллиф өзү дејир. Онун доғрудан да кәнд чамаатына рәһбәр олдуғуну, арабир дә олса комсомолчулара баш чәкдијини, Бәхтијара бәсләдији мәнәб-

бәтин күнбәкүн артдығыны әсәрдә көрә билмирик. «Атышма» фәслиндә исә вурушманын ширин јериндә «һавада гызыл бир нишанын» парламасы илә Кәрај бәјин дәстәсинин «Архадан кәлән вар»—дејә гачмасы тәсвир олунур:

Узагдан көрүндү бир бөлүк атлы,
Атлары гушлардан ити ганадлы.
Һавада парлады гызыл бир нишан,
Кәрајын дәстәси олуб пәришан
«Архадан кәлән вар»—дејә гачдылар
Атлылар кәлинчә дағдан ашдылар.

Бурадакы ишарәләрдән кәләнләрин Чалпапаг Кәрәмин дәстәси олдуғу аңлашылыр. Лакин елә орадача фәсил гуртарыр. Бундан сонра Чалпапаг Кәрәмдән бир кәлмә дә данышылмыр. Әсәрин әлјазмасында һәммин фәслин сонунда сәһифәнин кәнарында шаирин «Чалпапаг Кәрәмин кәлиши» гејди вардыр. Бу гејд бир јана, һадисәнин гануни инкишафы Чалпапаг Кәрәмин кәлишини тәсвир едәчәк бир фәслин јазылмасыны тәләб едир. Шаирин гејдиндән дә ајдын олур ки, бу јердә фәсил битмир, шаир фәсли чалпапаг Кәрәмин кәлиши илә гуртармаг истәјирмиш.

VI. Шаир, «Ганлы чадыр» фәслиндә Чәлалын Кәрај бәј тәрәфиндән өлдүрүлдүјүнү тәсвир едир. Чәлал өлдүрүләнән сонра Кәрај бәјин дәстәсиндә баш верән һадисәләрдән бир кәлмә дә данышылмыр. Бундан сонракы «Интизар» адлы фәсилдә шаир һадисәдән дүз 16 күн кечдијини хәбәр верир. Шаирин әлјазмасы үзәриндәки гејдләриндән мәлум олур ки, бу арада бир фәсил јазылмалы имиш. Буну һадисәләрин кедиши дә тәләб едир. Белә ки, Чәлалы өлдүрәнән сонра Кәрај бәјин кечирдији даһили һәјәчанлар тәсвир олунмамышдыр. Һумајын өлүм хәбәриндән сонра Кәрај бәјин бир ата кими нәләр дүшүндүјүнү, бу өлүмүн она тәсирини охучу көрмәк истәјир. Шаирин шифаһи сөһбәтләриндән мәлум олурду ки, о, Чәлалын мејитини кәндә кәтирмәк вә бу күнаһсыз өлүмә кәнд әһлинин мүнәсибәтини тәсвир етмәк истәјирмиш.

VII. Әсәрин «Гыш кечәси» адланан биринчи фәслиндә «Ајазлы, шахталы бир гыш ахшамы» једди јолдашын сәфәрә чыхмасы, онларын бир дүшәркәдә дајаныб динчәлмәси, тонгал әтрафында зарафатлашмалары тәсвир

олунур. Бу заман «Узагдан ким исэ онлара тэрэф «Ишы-
га доғру» ат чапыр. «Кимсэн»—дејэ Бэхтијар түфәнки
долдурур, ајага галхыр, атлыја «дајан»—дејэ әмр едир-
ләр, лакин атлы онлара мәнәл гојмајыб «Күн батан
тэрэфә» атыны чапыб узаглашыр:

Бизсә чакнашараг дедик бир дајан,
Бәлкә бизимкидир о кәлән инсан...
Гој банс олмајаг онун ганына
Бэхтијар түфәнки салды јанына
Атлы чапараг,
Јолдан сапараг,
Күн батан тэрэфә чапды атыны,
Үфүгләр кизләди о гаралтыны...

Бурада фәсил битир. Бундан сонра кәлән фәсилләрдә
исэ бу атлы һаггында сөһбәт кетмир. Бәс атлы ким
имиш? Нә үчүн әввәл онлара тэрэф кәлди, сонра онлар-
дан узаглашды? Бир дә бу атлыны тәсвир етмәкдә шаи-
рин мәгсәди нә имиш? Сонралар лазым олмајачаг бир
һадисәни мә'насыз јерә тәсвир етмәјә дәјәрми? Јәгин ки,
шаир бу атлыны сонракы фәсилләрдә бир әһвалатла
бағлајачагмыш.

VII. «Гыш кечәси» адланан биринчи фәсил:

Ајазлы-шахталы бир гыш ахшамы
Једди јолдаш олуб јола дүзәлдик.
...Зәиф голларындан тутуб икимиз
Ајә, јорулмусан, кәл отур дедик.

дејә биринчи шәхсин дили илә нәгл олунур. Бурадакы
«јола дүзәлдик», «зәиф голларындан тутуб икимиз» вә с.
ифадәләрдән әһвалаты нәгл еләјән адамын бу һадисәлә-
рин иштиракчысы олдуғу мә'лум олур. Бундан сонра
кәлән бүтүн фәсилләрдә исэ бу үсул унудулур. Тәһкијә
үсулу башланыр, артыг иштиракчы көрүнмүр. Белә еһ-
тимал етмәк олар ки, иштиракчынын дили илә нәгл олу-
наң даһа бир нечә фәсил дә јазылачагмыш.

Беләликлә, әсәрдә ејни үсул вә услуб ахыра гәдәр
сахланмамышдыр. Поеманы тәрчүмәдән охујан рус тән-
гидчиси В. Огнев дә буну һисс етмишдир. О, јазыр: «Бә-
ли, гаршымыздакы бу әсәр сәнәткар тәрәфиндән һәр-
тәрәfli тәдгиг едилмиш мәнәббәт фәһиәсидир. Лакин...

индики шәклиндә чох зиддијјәтли олуб, һәтта вәһид бир
үслубда да дејилдир».¹

Бүтүн бу дедикләримизә әсасән «Комсомол поемасы»
епопејасынын јарымчыг олдуғу гәнаәтинә кәлирик. Ла-
кин әсас хәтт—Кәрај бәј—Чәләл, һумај хәтти баша чат-
дырылмыш вә биз дә тәһлилимизни әсасән бу хәтт үзрә
апарацағыт.

«Комсомол поемасы» һәр шејдән әввәл хәрактерләр
поемасыдыр. Чәләл, һумај, Бәхтијар, Кәрај бәј, һәтта
эпизодик олмасына бахмајараг, Мирпаша дөврә хас
олан ичтиман сифәтләри илә верилмишдир. Посма бу
мәзијјәти илә һәлә јазылдығы дөврдә бүтүн әдәбијјат
аләминин диггәтини чәлб етмишди. 1934-чү илдә С. Вур-
ғун јарадычылығына «Бөјүјән шаир» адлы ајрыча мә-
галә һәср едән Атабаба Мусаханлы јазыр: «Сәмәд Вур-
ғун өз кениш истәдадыны, үзәриндә чалышмагда олдуғу
«Комсомол» романында верир. 32-чи илин мај ајында
јазмаға башладығы бу дастанын, мәнзүмәнин чап еди-
лән хәрактерли парчалары онун үмуми бәднин компози-
сијасы, типләрин, образларын ичтиман гијмәтләри һаг-
гында фикир сөјләмәјә асанлыгла имкан верир... О, ро-
манда һәртәрәfli инсан хәрактерләрини һәгигәтдә ол-
дуғу кими бүтүн мүсбәт вә мәнфи һаллар илә јаратмаг-
ла бир чох јазычыларын јаха гуртара билмәдикләри
схематизмә дүшмәјир, чанлы, һәрәкәтли, реал инсанла-
ры верир. Онун тәсвирләриндә јашајан гуру, өлү, статик-
кукла адамлар дејилдир, әксинә, динамик, онун үчүн дә
чанлы адамлардыр».²

Мирпаша ингилаб ишинә—комсомола шүүрлу олараг,
ингилаби идејаларын маһијјәтини дәрк едәрәк кәлмә-
мишдир. Ингилабын илк илләриндә белә адамлар истә-
нилән гәдәр иди. Онлар бу јени гурулушу севдикләринә,
онун маһијјәтини дәрк етдикләринә көрә дејил, бу гуру-
лушдан истифадә етмәк, өз хырда арзуларыны тәһки-
јә етмәк үчүн партија, јахуд комсомол сырларына соху-
лурдулар. Белә адамлар һәмишә чәмијјәтин инкишафы-
на, үмуми ишә өз һәрәкәтләри илә зијан вурмуш, јени
гурулуша ләкә кәтирмишләр. Мирпаша образы илә шаир

¹ В. Огнев. Романтик поезија һаггында», «Литературнаја
газета», 1961, 14 феврал, тәрчүмәси: «Әдәбијјат вә инчәсәнәт»,
1961, 26 феврал, № 7.

² Атабаба Мусаханлы. «Бөјүјән шаир», «Ингилаб вә мә-
дәнијјәт» журналы, 1934, № 8.

белә адамларын типик образыны јаратмаг истәмишдир. Мирпаша, өзүнүн сәдагәтли комсомол олдуғуну башгаларына билдирмәк үчүн, мәсчидә көпәк баглајыр. Бу һадисә кәнд әһлинин гәзәбинә сәбәб олур. «Гапалы ичлас» фәслиндә Бәхтијар һәммин мәсәләни мұзакирә едир, Мирпашаны данлајыр вә кестәрир ки, «дашлар атыланда мејвә кал дүшәр», чүнки «һәр шејин өз вахты, өз вәдәси вар». Әсрләр боју инсанларын бејнинә, ганына, иликләринә ишләјән дини бир нечә илин әрзиндә онларын мәһәвијјатындан чыхармаг мүмкүн дејилдир. Буну тәдричлә етмәк лазымдыр. Бәхтијарын дедији ашағыдакы:

Инсанын гәлбиндә әсрләр боју
Өзүнә јер тутуб јурд салан дүғу
Әмрлә инсанын чыхмаз чанындан.

сөзләри В. И. Ленинин «Диндарлыг һиссијјаты» һаггында дедији даһијанә фикри илә нә гәдәр уғун кәлир: «Еһтијатла, чалышмаг лазымдыр ки, диндарларын һиссијјатына тохунулмасын, чүнки бу һал дини фанатизмин анчаг мөһкәмләnmәсинә сәбәб олур».¹

Шаир әсәрдә һәр бир эпизодик образын характер чизкиләрини ахыра гәдәр апармаға чалышмышдыр. Чәлалын өлүм хәбәрини ешидән һумај өзүндән кедәндә Бәхтијар ону тохтатмаг үчүн гызын үзүнә су чиләјиб, она нәвазиш кестәрир. Онлары бу һалда көрән Мирпаша бу сәмими мұнасибәти пис јерә јозуб, шајиәләр јаймаг үчүн кәндә гачыр.

Буну тәсадүфән көрән Мирпаша,
Әлиндә папағы гачыр бирбаша.
Гачыр бир нәфәсә кәндә чатмаға,
Гачыр Бәхтиара бөһтан атмаға.

Охучу, әсәрин илк фәсилләриндән дајаздүшүнчәли, чылызтәбиәтли бир адам кими таныдығы Мирпашанын хәбәрчилик едәчәјинә вә бөһтан атачағына инаныр. Шаир Осман Сарывәллинин вә Нәсиб Әфәндијевин хатирәләриндән мәлүм олур ки, Сәмәд Вурғун бу образы һәјатдан көтүрмүшдүр. О заман Газахда мәсчидә ит бағламаг әһвалаты ејнилә олмушдүр.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 29-чу чилд. сәһ. 126.

«Комсомол поемасы»ндакы образлар ичәрисиндә ән камили, ән чанлысы, шүбһәсиз Чәлалдыр. Чәлал һаггында данышан бүтүн мұәллифләр ону хәјалпәрвәр, романтик, шаиранә образ адландырырлар. Бу, доғрудан да беләдир. Бәхтијарын әксинә, Чәлал һисс адамыдыр, ону идәрә едән арзулары, дүғулары вә һиссләридир. Шаир өзү Чәлалы бизә белә тәгдим едир:

Чәлалын дүғусу ағлындан үстүн.
Онун нәзәриндә каннат бошлуг,
Кечир хәјалындан һәтта сәрхошлуг.

«Дүғусу ағлындан үстүн» олдуғуна көрә дә Чәлал һиссин гурбаны олур. Шаир, Чәлалы әввәлдән ахыра гәдәр «севдалар дүшкүнү», «гәлбинин, нәфсинин дустағы» ифадәләри илә тәгдим едир.

Шаир, Бәхтијар кими, Чәлалы да бизә өз әгидәси етибары илә һазыр шәкилдә тәгдим едир. Әсәрин илк фәсилләриндән Чәлал да «Олсун ингилаба чанымыз һалал» дејир. Лакин шаир, Бәхтијардан фәргли олараг, Чәлалы ахыра гәдәр олдуғу вәзијјәтдә сахламай, ону мұхтәлиф һадисәләрдән, долашыг әһвалатлардан, мөһәббәт изтирабындан кечирир. Чәлал әгидә уғрунда кәдән мұбаризәләрдә ағлын һөкмү илә һәрәкәт етдијиндән, Бәхтијарла чијин-чијинә кедир вә гәләбә чалыр. Лакин мөһәббәт аләминдә һиссинин, дүғусунун гулу олдуғундан вә досту, Бәхтијарын сөзүнә бахмадығындан, ондан ајрылыр вә мәғлуб олур. Шаир јазыр:

Нә гәдәр севсәм дә Чәлалы әфсус;
О бир гурбаныдыр вахтына мәхсус
Ади дүғуларын, дүшүнчәләрин...
Һәр кичик зәррәдә дәннздән дәрин
Мәһалар кизләнир, Чәлал бош дејил,
Ајыг олмаса да бир сәрхош дејил,
О чанлы инсандыр, о инсаны мән
Кечирмәк истәрәм һадисәләрдән.

Марағлы бурасыдыр ки, шаир ејни сөзләри, хусусилә «о, чанлы инсандыр» сөзләрини әсәрин баш гәһрәманы Бәхтијар һаггында демир. Демәк, мәсәлә шаирин өзүнә дә ајдындыр. Шаир өзү дә Бәхтијарын биртәрәфли олдуғуну һисс едир. Бәхтијар јалныз идеја адамыдыр. О севсә дә, һиссә, дүғуја биканәдир. Буна көрә Бәхтијарын

севкиси дэ бизи инандырмыр. Шаир, Бэхтижарын Күлза-
ра олан мәнәббәтин чох хәсисликлә, еһтијатла тәсвир
едир. Бэхтижарын «мәнәббәт јарармы бир комсомола?»
суалына Чәләл чох көзәл чаваб верир:

Нә вар ки, мән дашам, јохса торпағам?
Јашамағ истәрәм, нә гәдәр сағам.
Одур ки, севки дә, һичран да хошдур,
Мәнчә, мәнәббәтсиз бир һәјат бошдур.

Беләликлә, Чәләл һәртәрәфли—өз мәсләки, әгидәси
вә һәм дә шәхси, инсани һиссләрилә тәгдим олунур.
Шаир, Чәләлы мұхтәлиф психоложи вәзијјәтләрдән ке-
чирир, онун һағгында өзү данышмыр, ону бир инсан ки-
ми бүтүн шүбһәләри, тәрәддүдләри, дахили һәјәчан вә
изтираблары илә көстәрир. Чәләл бүтүн гәлби, варлығы
илә һумајы севир. Бэхтијар ону бу јолдан дашындырмағ
истәдикдә, Чәләлын үрәјинә шүбһә тохумлары дүшүр,
чүнки достуна да инаныр. Бэхтижарын «Мәнәббәт јарар-
мы бир комсомола?» суалы гаршысында дајаныр. Она
«Нә вар ки, мән дашам, јохса торпағам?» дејә чаваб
версә дә, һәр һалда мәнәббәти һағгында дәриндән дү-
шүнмәјә мәчбур олур. Чәләл одла су арасында галыр.
Бир тәрәфдән мәсләк, әгидә, бу мәсләк вә әгидәнин тим-
салы олан досту Бэхтијар, икинчи тәрәфдән исә мәнәб-
бәт, шәхси истәк вә бу мәнәббәтин тимсалы олан һумај.

Беләликлә, драматик конфликт јалһыз мұхтәлиф
әгидәли адамлар арасында дејил, ејни заманда бир нә-
фәрин Чәләлын гәлбиндә баш галдыран ики дүјғунун,
фикирлә һиссин мұбаризәсиндә дә өзүнү көстәрир. Ән
бөјүк драматизм дә мәнәз бурдадыр. Дәрин сарсынтылар
ичәрисиндә јаныб-јахылан Чәләл, бүтүн варлығы илә
инандығы һумајын мәнәббәтинә:

Аһ, о доғруданмы севәчәк мәни?
Јох, чаным, ојнатмаз севән севәни.
Нә гәдәр олса да гадындыр... аман,
Һумајдан әјрилик дүјдүғум заман
Бу учсуз-бучагсыз түкәнмәз чөлләр,
Кәзиб көрмәдијим ән узағ елләр
Мәскәним олачағ...

Сонра да гушлар
Башыма топлашыб јува салачағ,
Әзәлдән севкинин тәлејинә бах.

— дејә шүбһә илә јанашыр. Бу доғгуз мисрада инсан
гәлбинин бир нечә аһ ичәрисиндә кечирдији һәјәчанлар,
јашадығы дүјғулар нә гәдәр тәбии, инандырычы верил-
мишдир! Поемада Чәләл, һумај вә Кәрај бәјин һағгында
узун-узады мұһакимәләр, тәрәннүм вә тәгдимләр јохдур,
бу адамлар өз дахили һәјәчанлары, изтираблары, дүјғу
вә дүшүнчәләри илә верилмишдир. Бизонларыч сәсини
ешидир, үзләрини көрүр, арзуларыңы гәлбимиздә јаша-
дырығ. Чәләлын јухарыдакы дүшүнчәләриндән сонра
шаир өзү охучуларына мұрачият едәрәк, онун бу дахили
һәјәчанларыны изаһ етмәјә чалышыр:

Јолдаш охучулар, хәјал еднинз
Чәләл дүшүндүкчә бу гәдәр ачиз
Ичини бир гүввәт дағдыр, сөкүр,
Рәнкинә бир нарын сарылығ чөкүр,
О, инди дустагдыр һиссин әлиндә,
Асылмыш севкинин бу чәпкәлиндә.

Бурада шаир, Чәләлын изтирабларынын сәбәбини
онун «һиссин әлиндә дустаг олмасы» илә изаһ едир. Бу
изаһдан сонра јенә дә образы дахили һәјәчанлары, дү-
шүнчәләри илә бизә көстәрир. Онун бу рәнкарәнк дү-
шүнчәләри арасында һәм зиддијјәт, һәм дә дахили бир
бағлылығ, аһәнкдарлығ вә мәнтиг вардыр.

Шүбһә вә инам! Севән үчүн, севкинин әзабларыны
чәкән үчүн бу мұхтәлиф гүтбләр нә гәдәр тәбии, нә гә-
дәр инандырычыдыр! Шүбһә вә инам нә гәдәр зидд дүј-
ғулар олса да, севән үрәкдә бу ики гүтб бирләшир. Чә-
ләлын дүшүнчәләрини верән јухарыдакы парчанын
ахырыңчы мисраларында онун мәчнунвари һәјат кечир-
мәк истәдијини охујуруг. Араја шаирин изаһы дахил
олур. Бу изаһдан сонра шаир јенә дә Чәләлын дүшүн-
чәләринә гајыдыр. Марағлы бурасыдыр ки, Чәләл
«Хајыр, мәчнунларын дөврү јашанды» дејә јенә дә гур-
тардығы јердән башлајыр. Бурада объект (Мәчнун)
сахланмыш, мәна вә мәгсәд исә дејишмишдир. Чәләл
әввәлки фикрини инкар едир, лакин бу инкарда бәдии
мәнтиг, дахили бағлылығ јенә дә сахланылыр. Чәләл
«Гој чәһәннәм олсун! Јох, јахшы гыздыр» дејә дүшүн-
чәләринә давам едир. Көрүндүјү ки, он бир һечалығ
мисранын биринчи бөлкүсү мәнәббәти инкар, икинчи
бөлкүсү исә тәсдиг едир. Бундан сонра кәлән мисрада

исә «Гызларын көзәли е'тибарсыздыр» дејә јенә дә ин-
кар башланыр.

Еһ, бу фәлсәфәләр бир јана дурсун,
Көр нәләр дејирәм... днлим гурусун!
Мәним ки севкилим һумајдыр, һумај,
Гәлбннннн сафлығы он дөрд күнлүк ај,
О мәнсиз кечиниб мәнсиз јашармы?
Неч онун адына бу јарашармы?
Дедикчә Чәлалын кезләри јаныр,
Фәгәт гаршысында кәлиб дајаныр
Гачаг Кәрај бәјин горхунч хәјалы,
Јенә дә Чәлалын дәјишир һалы:
Аһ, бу гудуз көпәк өлүб кетмәди.
Топ-түфәнк сәсләри јенә битмәди.
Бу ганлы говғалар, бу ворушмалар
Һүчумлар, үсјанлар, сәрт тоггушмалар
Ајырыр инсаны өз үрәјиндән...

Бу кичик парчада нечә һисс, нечә дујғу гаршы-гар-
шыја кәлмишдир! Биз бурада дујан, дүшүнән, севән
севдији үчүн әзаб чәкән һәссас бир инсаны көрүрүк. Мә-
һәббәт ону учалтмыш, гәлбән инчәлтмишдир. Онун лов-
ғалар, мұһарибәләр һаггындакы дүшүнчәләри дә, мұ-
һарибәләрә бәсләдији нифрәти дә тәбни олараг мәһәб-
бәтиндән доғур. О даһа дәриндән дүшүнүр вә гәрибә
суаллар гаршысында чырпыныр, бу суаллара исә чаваб
тапа билмир. «Инсаны өз үрәјиндән ајыран», ону әзаб
чәкмәјә мәчбур едән ганлы тоггушмалара, ворушмалара
лә'нәт охујур. Чәлалын бөјүклүјү дә бурададыр, кичик-
лији дә. Өз дәринлији вә мә'насы илә ону учалдан мәһәб-
бәт, Кәрај бәјин гаршысында алчалдыр. Даһа доғрусу,
һисс вә дујғуларыны учалдан мәһәббәт әгидә вә шәхсиј-
јәтини алчалдыр. Кәрај бәј кими амансыз дүшмәниин
гаршысында әјилмәјә мәчбур едир. Чәлал үрәјинин сә-
синә гулаг асыб, Кәрај бәјин јанына хаһишә кедир.

«Ганлы чадыр» фәсли әсәрин зирвәсидир. Бу фәсилдә
һадисәләр драматик сәчијјә алыр. Һиссләринин әлиндә
әсир олан Чәлал әгидәсиндән әл чәкиб Кәрај бәјә, «ја-
зығам, заваллыјам мән»—дејә јалвармалы олур. Кәрај
бәјин јанына хаһишә кәлән Чәлалы шаир, «Севдалар
дүшкүнү, комсомол Чәлал», дејә охучуларына тәгдим
едир. Бу бир мисрада Чәлала ики сифәт верилмишдир:
«Севдалар дүшкүнү, «комсомол». Бунунла шаир демәк

истәмишдир ки, Чәлал характериндәки бу икилијә са-
дигдир. Лакин биринчи икинчијә, јә'ни севда әгидәсинә,
шәхси дујғулар ичтимаи дујғулара галиб кәлдијиндән,
Чәлал алчалыр вә бу алчалмағынын да мұкафаты олан
өлүмү өз дүшмәниндән алыр.

Кәрај бәј әсәрин ән долғун образларындандыр. О,
характер сәвијјәсинә гәдәр јүксәлир. Чәлал өз әгидәсин-
дә нә гәдәр тәрәддүд көстәрирсә, Кәрај бәј, Бәхтијар ки-
миләр исә өз әгидәсинә бир о гәдәр садигдир. Лакин
Кәрај бәјин Бәхтијардан фәрги орасындадыр ки, о, бир
образ кими даһа чанлы, даһа тәбиндир, Чәлал өз үрәјини
она ачдығы заман Кәрај бәј фикрә кедир вә истәр-истә-
мәз гызы һаггында дүшүнмәли олур:

Кәрај бәј гызыны салыр јадына,
Көзүндә рәгс едир онун һејкәли;
Јанында самавар, чај төкүр әли.

Бурада Кәрај бәј гачаг дејил, гызыны дүшүнән бир
атадыр. Фираван һәјаты, көзәл күнләри, хошбәхт айләси
снун јадына дүшүр. О бу хошбәхтлијин ахыра гәдәр да-
вам етмәсини истәјирди. Гызынын самавардан чај төкдү-
јүнү тәсәввүр едән ата, јәгин ки, онун кәләчәјини дүшү-
нүр. О бу анларда өзүнү елчиләр гаршысында һисс едир.
Беләликлә, шаир бу үч мисрада бөјүк бир лөвһә чәкмәјә
мүвәффәг олмушдур. Һәмин мисраларда дедијимиз фи-
кир там ачыглығы илә олмаса да, онларын архасында
кизләнишдир. Мисралар чох долудур. Бу мисраларын
архасында ата гәлбнннн арзулары, хәјаллары дајанмыш-
дыр. Лакин фикир фикирдән доғур, чәкилән бу лөвһә-
дән сонра шаир мәнтиги олараг Кәрај бәјин даһа дәрин
дүшүнчәләринә кечир:

Кечир хатириндән чаһи-чәлалы—
Сүрүсү, илхысы, пахыры, малы.
Кетди сүфрәсинин башында дуран,
Јохсулун малыны јејиб гудуран.
«Икидләр мәчлис», о тој, о мағар.
Инди Кәрај бәјин өзкә һалы вар.
О дөвран, бу бүсәт чыхмыш әлиндән
Тәләјин, гисмәтин кәлһакәлиндән
О инди узаг,
Һәр шәјдән габаг.

Ону јандыран
Будур ки, бу дәм
Чалпапаг Кәрәм
Миниб Кәрај бәјин әрәб атына
Сүрәндә сәс салыр јерин алтына...

Кәрај бәј һәр шејә дөзәр, лакин бу дәрдә дөзә бил-
мәз. Чүнки:

... Бир папаг, бир ат,
Бир дә ки, кишинин алдығы арвад
Намусдан сајылып.

Бунлары дүшүнән Кәрај бәј гаршысында елчи јох, гы-
зыны хошбәхт етмәк үчүн онун гапысына кәлән бир кү-
рәкән јох, өз дүшмәнини көрүр. Чүнки ону евиндән-
ешијиндән дидәркин салан, дағлара чәкилмәјә мәчбур
едән—гаршысында дајанан бу комсомолчу Чәлал вә
онун мәсләкдашлары дејилми? Буна көрә дә о, «икки
гылынч бир гына сығмаз» дејә Чәлалы рәдд едир.

Кәрај бәј кимдир? Онун синфи мәнсубијјәти харак-
терини даһа ајдын мүәјјәнләшдирир. Бунун үчүн дә
мүәллиф чох һағлы олараг «Кәндлә театр» фәслиндә бир
нечә ил әввәл Кәрај бәјин ханлыг дөврүнә гајыдыр. Ха-
рактери охучунун нәзәрләриндә даһа ајдын чанландыр-
маг үчүн Кәрајы синфи мәнсубијјәти илә бир јердә—
иш башында бир хан, бир мүлкәдар кими тәсвир едир.

Сонрақы фәсилләрдә биз ону өз синфинин һүгүг вә
имтијазларыны керн гајтармаға чалышан бир дөјүшчү,
башчы кими көрүрүк. Бу исә әсл Кәрај дејилдир, әсл
Кәрај өз имтијаз вә һүгүглары илә тәсвир олуна, нөкә-
рини дөјдүрән, әли гамчылы бир мүлкәдардыр.

Кәнд чаванларынын кәстәрдији тамашанын II шәк-
линдә Кәрај бәјин свиндә бөјүк зијәфәт тәсвир едилир.
Зијәфәтдәки сөһбәтләрдән, һадисәләрин мүсават һаки-
мијјәти илләриндә чәрәјан етдијини өјрәнирик. Мүсават
парламентинин үзвү министр Елхан ајаға галхыб да-
нышыр:

Бу бир ахындыр ки, баш алыб кедир.
Инди кәндләрә дә сирајәт едир.
Дејирләр, кәндчијә верилсн торпаг,
Арпа јејәнләрин иштаһына бах!
Кәрај бәј һирсләниб јериндән дуруп,

Әлини столун үстүнә вуруп.
— А киши, бир дајан! Мән өлүм бир дур
Торпағы нејләјир өкүзсүз муздур?
— Өкүз дә истәјир, гојун да, ат да,
— Јох бир арвад да,
— Јох бир мәни дә.
— Бәли, сәни дә.
Һәтта дејирләр ки, парламент кәрәк—
Әлини һәр шејдән тамам үзәрәк
Версин һөкүмәти болшевикләрә.
Јәни мүлкәдарлыг өлсүн бир кәрә...

Бурада бүтүн мәтләб сонунчу мисранын үстүндәдир.
Министр Елхан, Кәрај бәјин свиндә болшевикләрин мә-
рамнамәсиндән тәсадүфи олараг сөһбәт салмыр, о, кәнд-
дәки муһафизәкар гүввәләри, биринчи нөвбәдә мүлкә-
дары болшевик һәрәкатынын әлејһинә галдырмаг истә-
јир вә Кәрај бәји әсәбиләшдирмәклә мәгсәдинә паһл
олур. О, Кәрај бәјә билдирмәк истәјир ки, болшевик һә-
рәкаты мүлкәдарлыға бирдәфәлиг сон гојмаг нијјәти
дашыјыр.

Мәшһур 1861-чи ил ислаһатындан сонра Русијада,
еләчә дә Азәрбајҹанда инкишафа башлајан капитализм-
лә әлағәдар олараг бәјлиг, мүлкәдарлыг јаваш-јаваш
сүгута доғру кедирди, мүлкәдарлыгын сүгутуну Ә. Һаг-
вердијев Нәчәф бәј сурәтиндә чох көзәл вермишдир.

Ә. Һагвердијев өлүмә мәһкум олунмуш мүлкәдарлы-
гын чүрүк тәбиәтинин инандырычы сурәтдә әкс етдирмиш-
дир. Мүлкәдар Нәчәф бәј, «өтән күнә күн чатмаз, чала-
сан күнү-күнә» дејә кечмишин һәсрәти илә јашајыр.
Чүнки о, бу күндән наразы кәләчәјиндән исә накуман-
дыр. Чүнки мәнсуб олдуғу синфин өлүмә доғру кетдији-
ни дәрк едир. Лакин бу өлүмүн тарихи зәрурәт олдуғуну,
тарихин инкишаф гануналарынын лабүд нәтичәси кими
баша дүшмүр. Бунун үчү дә Нәчәф бәј, «дүңја беш күн-
дүр, беши дә гара». фәлсәфәсини өзүнә һәјат гајәси
сечир. «Аталар мәсәлидир: «Дүңја беш күндүр, беши дә
гара». Бәдбәхт мән о кәсләрә дејирәм ки, бу беш гара
күнү ләззәти-дамаг илә кечириб, баш кора апармаја...
Мәним барәмдә пулун вар, хәрч елә, бағышла, је, ич, вер
кејфә, ләззәтә, ејши-ишрәтә, беш күн гара дүңјанын ләз-
зәтинин анар, өләндә дә бир тәмәннан галмасын».

Бу, гајәсизликдән, мәгсәдсизликдән доған бир фәл-
сәфәдир вә буна јалныз бир нәфәрин—Нәчәф бәјин фәл-

сәфәси кими бахмаг јанлыш оларды. Бу, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндәки мүлкәдарлыгын фәлсәфәсидир. О дөврдә заман, һәјат вә онун тәләбләри бәјлији елә сыхышдырмышды ки, онлар үмүмән һәјатын өтәрилијини, мәнсуб олдуғлары синфин өтәрилији илә ејниләшдирир вә бундан шикајәтләнирдиләр. Әслиндә исә «дүнја беш күндүр» фикри бир инсан кими онларын өзләриндән чох, мәнсуб олдуғлары синфә анддир.

Марағлыдыр ки, «дүнја беш күндүр, беши дә гара» фикрини «Комсомол поемасы»ндакы Кәрај бәјин дилиндән дә ешидирик. XIX әсрин сонларындакы бәјлә XX әсрин әввәлләриндәки бәји бир-биринә јахылашдыран, һеч шүбһәсиз онларын дүнјакөрүшү, синфи тәбиәтләридир. Бунун үчү дә министр Елхан «јә'ни мүлкәдарлыг әлсүн бир кәрә» дејир. Бу, XIX әсрдән башламыш XX әсрин әввәлине гәдәр давам едиб кәлән бир мәсәләдир.

Бу дүнја беш күндүр, беши дә гара,
Дүнја галмамышдыр улу ханлара.

мисралары Кәрај бәјин тәбиәтини бизим үчүн там мә'нада ачыр. Кәрај бәј мәһвә доғру кетдикләрини дәрк едир. Бир һалда ки, беләдир:

Кеф чәкин, дүнјадан ләззәт апарын,
Сәмти дәјишмишдир әсән рүзкарын.
Ичин оғланларым... дәмләнин һәр вахт.

мисралары Нәчәф бәјин: «Је, ич, вер кејфә, ләззәтә, ејши-ишрәтә» сөзләринә нә гәдәр ујғун кәлир! Лакин «Сәмти дәјишмишдир әсән рүзкарын» ифадәсилә Кәрај бәј чох инчә мәтләбә тохунмушдур. Бунунла о, заманын һөкмүнү нәзәрдә тутмушдур. Бәли, заман онун үчүн ишләмир. Заман онун бир заман ат ојнатдығы, мејдан суладығы јердә јени бир гурулуш јаратмышдыр. Онун һөкүм, бүтүн имтијазлары әлиндән чыхмыш, о, бу нөгтәдә Нәчәф бәјдән чох ирәли кедир. Әкәр Нәчәф бәј дүнјанын мүвәггәти олдуғуну дәрк едиб, бу дәрди унутмаг үчүн кефә гуршанмағы, ејш-ишрәти бир амал кими ирәли сүрмәклә кифәјәтләнирсә, Кәрај бәј «кејф чәкиб» «дүнјадан ләззәт апармагла» бәрабәр, бу кефи, бу ләззәти сахламаг үчүн әлдә түфәнк тутмагын, мүбаризә апармагын лазым олдуғуну да ирәли сүрүр:

Дүшмәнә баш әјән арваддыр, арвад,
Икидә лазымдыр бир түфәнк, бир ат.
Фүрсәти бәрк тутун, о ганадлы гуш
Күндә бир гапыја мүсафир олмуш.

Имтијаз вә имканлары мәһдудлашса да, Нәчәф бәј һәр һалда јенә дә арзу вә әмәлләринә зидд бир гурулушда дејил, онлара мүвафиг бир шәрантдә, феодализм шәрантиндә јашајыр, һәләлик ону нараһат едән һеч бир вағиә јохдур. Мүһитдән, онун имканларыны бир гәдәр азалдан зәманәдән мүәјјән гәдәр паразыдыр. Кәрај бәј исә, әксинә, истәк вә арзулары, әмәл вә дүшүнчәләри илә там зиддијәт тәшкил едән, ону сыхышдырыб чәмиј-јәтдән чыхаран көзләмәдији бир гурулушда—Совет һакимијәти илләриндә јашајыр. Буна кәрә дә о, ичтиман мүһитә, ичиндә јашадығы чәмијәтә гаршы даһа гәзәбли, даһа үсјанкардыр. Бу гәзәбиннә исә өз әмәли фәалијәти илә сојутмаг истәјир. Бу мә'нада Нәчәф бәј паразылығыны шәрабла сојутмаға чалышан пассив бир шикајәтчи, Кәрај бәј исә мөвчуд гурулуша гаршы бәсләдији кин вә гәзәбиннә күллә илә сојутмаг истәјән актив бир үсјанкардыр, даһа мүдһиш, даһа горхулудур.

Шаир, Кәрај бәјин бу синфи сымасыны, синфи тәбиәтини, һәјатда олдуғу кими әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур.

Кәрај бәј өз әгидәсинә садиг, ирадәчә мөһкәм адамдыр. Шаир ону мүхтәлиф һадисәләрдән кечирир, мүхтәлиф вәзијәтләрә салыр. Кәрај бәји каһ бир ата, каһ бир дөјүшчү, каһ өтән күнләрини ширин хатиратына далаң, онун һәсрәтилә јаныб-јахылан бир бәј кими тәсвир едир, бүтүн бу вәзијәтләр ичәрисиндә исә Кәрај бәјин характери ашкара чыхыр.

Кечмиш күнләри керн гајтармаға чалышан вә бунун уғрунда дағлара чәкилиб тылынч чалан Кәрај бәј кәндән ашыг Вәлини чагыртдырыб, онун маһныларына гулаг асыр. Ашыг Вәлинин:

Һеч күлмәди ашыг Вәли
Һагга мүсафир кәләли.
Имамларын көмәк әли
Биздән узаглашды јенә...

сөзләри Кәрај бәји өтән әјјамлара апарыр. О, кечмиш илә бу күнүнү мүгајисә едир, дүнјанын с'тибарсызлығына тәәсүфләшир, бәдбинләшир:

Бу дунја беш күндүр, беш дө гара
Дунја-галмамышдыр улу ханлара

— бејти санки Көрај бөјин тутдуғу эмәлдән пешман ол-
дугуну, дағлара наһаг чөкилдигини, наһаг гаплар төк-
дүүнү билдирир. Көрај бөј «бир һалда ки, дунја улу
ханлара галмамышдыр, мәнә дә галмајачаг» гөраына
кәлир. Лакин бунун архасынча елә бил бирдән-бирә ју-
хулаш ајылыр, инди тамамилә ајры шејләр дүшүнүр:

Дүшмәнә баш әјән арваддыр, арвад!
Икидә лазымдыр бир түфәнк, бир ат!

Ејни һадисә илә бағлы мұхтәлиф һаллар кечирән
Көрај бөј, охучунун гаршысында јенә дә өз әгидәсини
мүчәссәмәси кими чанланыр. О, һансы вәзијјәтә дүшүр
дүшсүн, һәр јерлә бир амала гуллағ едир. Оун бүтүн
фикирләри, бүтүн дүғулары бир мәтләбин әтрафында
дөнүб-доланыр, буна көрә дә әсәрин сонунда мұһасирә
вәзијјәтинлә галаи Көрај бөј дүшмәнләрини гаршысын-
да дә мөтанәтин итирмир, јенә ејни гүрүр илә дајаныр.
Чалнаһаг Көрәмини «Көрај бөј, түфәнкини ат» әмрини
гаршысында сарсылыр: «Сизә јох, мән өз чанымы она
тапшырамын» дејә гызы һумајын хәјалы гаршысында
диз чөкүр, јалныз она тәслим олур, өзүнү Күрүн далға-
лары арасына атыб мөһв едир.

Көрај бөј бизим нәзәримиздә өз амалы јолунда ахыра
гәдәр чарчыһан, һәртәрәфли—дүшүнән, дујан, иштираб
чөкән, јашајан, вурүһан, чарчыһан бир инсан кими чан-
ланыр. Чәләл Көрај бөјә өз гәлбини, өз елигини етираф
етдији заман о буну анлајыр, мәнәббәтин пә олдуғуну,
вахтилә өзүнү дә бу әзаблары чөкидигини етираф едир.
Чәләла дејир:

Оғул, мән билирәм севдаја дүшән
Инсанлар өмрүнү чүрүдүр бәзән.
О дәрәдлә бир заман мән дә ишләдим.

Бу, сәмини етирафдыр. Лакин бунун архасынча дун-
јанын бүтүн кешмәкешләриндән кечән, оун шөкәрини
вә зәһәрини дадан, дунја көрмүш бир гөһа кими гаршы-
сындакы бу ачиз тифилә өјүд-нәһәт вермәји дә
унутмур:

«...Әсли вә Көрәм»и, «Фәрһад Ширин»и,
Бөјүк нағыллары күндә бирини.
Инсанын өмрүнү көдәлдир онлар,
Ешгә ачизлик вә дәһилик вар.

— дејә Чәләлы бу јолдан даһындырмаға чалышыр.
«Комсомол поэмасы» характерләр поэмасыдыр,—
дедик. Бурада һәр шеј, һәтта тәбиәт тәсвирләри белә
характерләрни ачылмасына хидмәт едир. «Ганлы чадыр»
фәслиндә шаир, Көрај бөјин мәскән салдығы «Гачағлар
дағы»ны тәсвир едир. Бурада Вурғун баш-баша кәлмиш
дағлары, дәрин дәрәләрин дибиндән ахан дәли селләри,
бир сөзлә, тәбиәтин бүтүн низамсызлығыны, тәсвир ет-
мәклә санки бу низамсызлығлар гојунда јувә салаи
Көрај бөјин характерини тәбиәтлә ујарлы шәкилдә ачмағ
истәмишдир... Бәли, Көрај бөј кими јени чәмијјәтин га-
нунларындан кәнарда јашамағ истәјән, она әкс кедән
бир адамын мәскәни дә, јувасы да бу низамсыз дағлар,
дибсиз дәрәләр, учурум гајалар олмалыдыр:

Бу дағ дүшүндүрүр арабир мән.
Инди Көрај бөјин олмуш мәскәни,
Топлајыб башына өз дәстәсини,
Динләјир суларын һирсли сәсини,
О сәсдән үрәји гүввәтә кәлир.

Бу парчадакы «Динләјир суларын һирсли сәсини»
мисрасына диггәт јетирәк. Көрај бөј јени чәмијјәтә гар-
шы һирсли, гәзәбли олдуғу үчүн суларын сәсиндә дә һирс
вә гәзәб ешидир вә бу сәслә өз үрәјини сәси арасында
бир ујғунлуғ тапыр. Елә она көрә дә бу сәсдән «үрәји
гүввәтә» кәлир. Ејни мисра бир сәһифә сонра Чәләлын
дахили аләмин ачдығы јерлә дә тәкрат олунур. Лакин
марағлы бурасыдыр ки, «Һирсли» сөзү «сакит» сөзү илә
әвәз олунарағ, Чәләл һаггында о, «Динләјир суларын
сакит сәсини» дејилир. Парчаја диггәт јетирәк:

Чәләлын ағзында долашыр сөзү,
Чүнки дүшмәниңә әјилиб өзү
...О, артыг итирир дүшүнчәсини,
Динләјир суларын сакит сәсини.

Әввәлчә Көрај бөј, сонра Чәләл һаггында дејилән
ејни мисра реал, тәбии олдуғу гәдәр дә характерләринә,

конкрет вәзирәтләринә уйғундур. Гурулан чәмијјәти да-
ғытмағ, көһнә чәмијјәти бәрпа етмәк истәјән бир адам
суларын сәсиндә мәһз гәзәб, һирс, јени чәмијјәти вә һу-
мајы севән вә севдијинә көрә дә дүнјадан әмин-аманлығ
уман бир адамын исә суларын сәсиндә сакитлик ешит-
мәси тәбин вә инандырычыдыр. Объект ејнидир, дағ дағ
оларағ су да су оларағ галыр. Лакин дүнјакөрүшләрин,
вәзирәтләрин мүхтәлифлијиндән ејни объектә һәрә бир
чүр бахыр вә бир чүр дә гијмәтләндирир.

Әсәрин бир јериндә шаир, Кәрај бәји Күрүн саһилин-
дә әјләшиб, дәрин хәјала далдығы вәзирәтдә тәсвир
едир. Кәрај бәј гамчысыны Күрүн суларына дөјә-дөјә
кечмиш вә кәләчәк һаггында дүшүнүр:

Күрүн гумсал саһилиндә гашларыны чатарағ,
Гамчысыны дөјүр суја һиддәтиндән Кәрај бәј.
Үч ајдыр ки, орманларын арасында јатарағ,
Әл үзмүшдүр вәтәниндән, милләтиндән Кәрај бәј.
Гамчысыны дөјүр суја һиддәтиндән Кәрај бәј.

Бу көзәл, шаиранә лөвһәдә кечмиши дәбдәбәли, бу
күн исә бүтүн имтијазлары әлиндән чыхмыш бир бәјин
Күр гырағында әјләшиб, ахар суја гамчысыны дөјмәсилә
нәләр дејилмәмишдир? Бәј өз мөвгејиндән, кечмиш дәбдә-
бәләриндән ајрылмағ истәмир, лакин заман ахар бир су
кими онун бөјрүндән өтүб кечир. Бәј исә заманын һөк-
мүнү анламағ истәмир, гамчысыны суја дөјмәклә ахар
сују—заманы бир нөгтәдә сахламағ истәјир. Лакин бу
мүмкүндүрмү? Су ахыр, бир јердә дајанмыр. Јунан фи-
лософу һераклитин дедији кими, ахар суја ики дәфә дүш-
мәк олмаз.

Еләчә дә јашадығын күнләри, дәгигәләри кери гај-
тармағ мүмкүн дејилдир. Кәрај бәј дә бунлары бүтүн
дәһшәтилә дәрк етдијиндәндир ки, гамчысыны суја дөјә-
дөјә дүшүнүр:

Нәдән мәним габағымдан артанлары јејәнләр,
Көһнә-көшкүл палтарымы өз әјиннә кејәпләр
Инди мәнә ағ олмушлар? Ханыманым дағылыр,
Гызылјелин ипәкләрим јад әлләрдә сағылыр.

Әсәрдә Кәрај бәјин вердији бу суала чаваб јохдур.
Шаир бу суалдан сонра Күрүн саһилиндә јерләшән Са-

лаһлы кәндинин тәсвиринә кечир. Лакин Кәрај бәјин
өзүнә вердији бу суалын чавабы јухарыдакы лөвһәдә
верилмишдир. Гамчысы суја дөјдији заман Кәрај бәјин
ешитдији сәсләр ахар сујун, јәһи заманын гаршысыны
ала билмәјәчәјини она дејир, буна көрә дә о, кәдәрли-
дир. Кәрај бәј билир ки, заманын һөкмү јаман олур, ла-
кин бунула белә тәслим олмағы гуруруна сығышдыра
билмир. Бун көрә дә «үч ајдыр ки, орманларын арасын-
да» кизләниб, сон дамла ганына гәдәр вурушачағына,
тәслим олмајачағына анд ичир. Беләликлә, шаир, тәбиәт-
лә инсан характери арасында уйғунлуғ—аһәнк јарат-
мыш олур.

Әсәрдәки әсас образлардан бири дә һумајдыр. Һумај
да Чәләл кими сеvir, изтираб чәкир, дујур, дүшүнүр,
икилик ичиндә чырпыныр. О һәм атасынын, һәм дә Чә-
ләлын әсиридир. Һумај чох көзәл билир ки, мүтләғ бун-
ларын бириндән кечмәк лазымдыр. Лакин, ел демишкән,
нә јардан дојур, нә әлдән гојур. Һумај көһнә чәмијјәтдән
јени чәмијјәтә, көһнә дүнјакөрүшүндән јени дүнјакөрү-
шүнә кечид дөврүнүн ичиндә чырпынан бир заманын
бәдбәхт гурбаныдыр. Һумајын фачиәси јалныз мәһәббәт
фачиәси дејил, һәм дә дөврүн өз фачиәсидир. О, көһнә
чәмијјәтин артығ мәһв олдуғуну, онун бир даһа гајытма-
јачағыны јахшы билир. Лакин көһнә чәмијјәтин, көһнә
адәт вә вәрдишләрин символу олан атасындан ајрыла
билмир вә буна көрә дә севкилисини атасынын һүзуруна
көндәрир. Атасы исә Чәләлы өлдүрмәклә Һумајы өлдү-
рүр, Һумајын дүјгуларыны, һиссләрини, мәһәббәтини
мәһв едир. Елә буна көрәдир ки, Чәләлла бәрабәр Һу-
мај да мәһв олур. Беләликлә, Һумајын һәјаты, изтираб-
лары гәдәр өлүмү дә тәбии вә зәруридир.

Характер етибары илә Һумај Чәләла чох бәнзәјир.
Онларын һәр икиси һәссасдыр, инчәдир, хәјалпәрвәрдир.
Һәр икиси мәһәббәт үчүн јараныбдыр. Һумај, әлбәттә.
«Бәхтијар, мәни дә комсомола јаз» дејән Күлзар дејил-
дир. Күлзарын бүтүн әсәр боју јалныз бир сөзүнү («Бәх-
тијар, мәни дә комсомола јаз») ешидирик. Лакин бу бир
мисра онун характерини мүәјјән дәрәчәдә ачыр. Күлзар
һәјат јолуну өзү мүәјјән етмәји бачаран, һеч бир шејдән
чәкинмәјән, јени чәмијјәти, бу чәмијјәтин тәләбләрини
тәрк едән, комсомол сыраларында бој атмағ истәјән јени
руһлу бир гыздыр, Лакин Һумај буну едә биләрдими?
Һумај нәинки комсомола дахил ола билмир, бу һагда
дүшүнмүр дә, өз гәлбинин, истәјинин, вә мәһәббәтинин

элиндә ачиз галмышдыр. Атасынын ону Чәлалә вермәјә-
чәјини билдији һалда, севкилиснә «Элиндән кәлирсә
елчи көндәр ал» дејир. Чәлалын гошулуб гачмаг тәкли-
фини исә тамамилә рәдд едир:

Енг үчүн бабамы атыб тәрк етмәк
Өлүмдән јамандыр ел-күн ичиндә.
Сән ону ахтар,
Һәр нә сөзүн вар
Өзүлә даныш.
Нә јад, нә таныш
Күлмәсин она.—

дејә атасынын башгалары гаршысында алчалмасына
разы олмур, севкилиснин атасынын гаршысында алчал-
дыр. Бундан сонра шаир, һумајын дүшүнчәләрини ве-
рир. Бу дүшүнчәләрдә биз һумајын дахили әләминин
даһа ајдынлығы илә көрүрүк. Бу дүшүнчәләрдән мәлум
олур ки, һумај севкилиснин дә алчалмасына разы де-
јил, атасындан горхдуғу үчүн белә һәрәкәт едир:

Бабам да бир јандан белми гырыр,
Чәкилиб дағлара чошур, һајгырыр.
Онун чәрәјилә бој-баша чатмаг,
Сонра јад оғлуна гошулуб гачмаг
Илана дөндәрәр јенә бабамы,
Онун хәсјәтинә шаһиддир һамы.
Фәгәт нејләјим ки, севдим Чәлалы,
Нә шөһрәт, нә мәнсәб, нә дүңја малы
Көрүнемз көзүмә...

«Комсомол поемасы» һәгиги халг дастаныдыр. Бу-
радакы характерләр, онларын сәчијјәви сифәтләри, тәс-
вир олуна һадисәләр, адәт-ән'әнәләр, тәбиәт көзәлли-
ләри, дағлар, дәрәләр, сылдырым гајалар, мөвсүм вә мә-
расим ајинләри, һамысы Азәрбајҗан характери, Азәрбајҗан
тәбиәти вә Азәрбајҗан колоритидир. һумајын харак-
тери, онун данышыг тәрзи, һәрәкәтләри, чәрәјан едән
һадисәләрә, адамлара мүнәсибәти, һәтта јухусу, дүшүн-
чәләри бизә бу гызын мәһз азәрбајҗанлы олдуғуну де-
јир. Ф. Енкелсин тә'бири илә дејәчәк олсаг, «типик шә-
рантдә типик инсан» «Комсомол поемасы»ндакы бүтүн
образлара, хүсусән һумаја аиддир.

Һумајла Чәлалын көрүшүндән сонра «Һумај јенә дү-
шүнүр» адлы бир фәсил верилир. Һәмнин фәсилдә шаир,
Һумајын гәлбини, бу гәлбдә баш галдыран дүшүнчәлә-
ри,—бир-биринә эндд фикирләри охучунун көзләри гар-
шысында чанландырыр. Бурада чәкиләи һәр лөвһә, деји-
ләи бир-биринә эндд фикирләр бизим нәзәримиздә типик
шәрантдә типик писаны чанландырыр. Һәмнин фәсил бәлә
башлајыр:

Һумај бухарынын габағында тәк,
Дикилмиш көзләри очаға сары.
Дағларын ајазлы, гуру рузикары
Вахтсыз гонаг кимн бирдән әсәрәк
Дөјүрдү гапыны...

Бу, көзәл бир лөвһәдир. Бу лөвһәдә һәр детал «буха-
рынын габағы», «дағларын ајазлы, гуру рузкарынын
гапыны дөјмәси», һәр шеј јалныз Азәрбајҗан хәс олан
әләмәтләрдир. Бундан сонра шаир, һумајын дүшүнчә-
ләринә кечир:

Наһаг гыз јарандым мән бу дүңјада,
Дикиб көзләримн бир тәмиз ада,
Нә мәчлис көрүрәм, нә тој, нә дө јас,
Ајағлар алтына дүшән бир палас.

Көзләрини бир тәмиз ада дикиб нә тоја, нә јаса кедә
билмәјән, свләр күнчүндә солуб саралан Азәрбајҗан
гызларынын тәлеји һумајын симасында реал, тәбни бо-
јаларла үмумиләшдирилмишдир. һумај өз дүшүнчәлә-
ринә давам едир. Кечән көрүшдә Чәлалә дејији сөзләр
јадына дүшүр:

Көр нәләр демишәм, көзләрдән праг,
Бир мәним аглымын кәмлијинә бах.
Нә гәдәр олса да о јад оғлудур,
Нәдән билирәм ки, фикри доғрудур?..

Бүтүн бу дүшүнчәләр о дөврүн Азәрбајҗан гызлары
үчүн нә гәдәр тәбиндир! Бурадакы һәр ифадә, ифадәлә-
рин дејилмиш тәрзи («јад оғлу», «көзләрдән праг», «аг-
лымын кәмлији», «элиндән кәлирсә» вә с.) халг даны-
шыг тәрзидир. Бу чәһәтдән һумајын јухусу да марағлы-
дыр. һумај јухусунда бир апаш гарагушун ону чајнағы-

на алыб гачдыгыны көрүр. Гарагуш ону парчалайыб дәнлијини долдурмаг истәјир. Бу јуху илә әлагәдар олараг дағларын, гајаларын, анаш гарагушун тәсвири вә јухунун јозулмасы, бир сөзлә, һәр шеј Азәрбајчанла әлагәләндирилмишдир.

Әсәрин ән марағлы парчаларындан бири дә Новруз ахшамы һумајын фал ачмасынын тәсвиринә һәср олунап парчадыр. Һумај бир нимчә суја ики санчаг салмыш, санчагларын су үзәриндәки һәрәкәтилә өз тәләјини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр. Памбығлы санчаглар үз-үзә кәлдији заман гыз севинир, лакин бир гәдәрдән сонра санчағын бири суда батыр. Бунунла да Чәләлын башында хата олдуғуну мүәјјәнләшдирән гыз күскүнләшир, санчаг фалындан разы галмыш. Инди дә гулаг фалына бахыр. О, гоншу гапысыны пусмаға кедир. Евдән ешидәчәји биринчи сөз онун тәләјини мүәјјән едәчәкмиш. Гапыны динләдији заман гызын кечирдији һәјәчан, үрәк дөјүнтүләри бир јана, бу фалларын тәсвириндә Азәрбајчан халгынын өзүнә:әхсус адәтләри, вәрдишләри нә гәдәр тәбии вә реал бојаларла тәсвир едилир:

Бирдән јаман хәбәр, бирдән шад хәбәр,
Рәнки каһ буланыр, каһ да дурулур,
Һумајын башында бу дүшүнчәләр
Гәлбиндә каһ матәм, каһ тој гурулур.
Де, гыз нә ешитсә јахшыдыр бирдән,
Кимсә өз оғлуна: «Тојуну көрәк».
Һумај бир гуш кими дурду јериндән,
Сычрады көјләрә ганад кәрәрәк.

Бурадакы «Кимсә өз оғлуна: «Тојуну көрәк»» мисрасына диггәт јетирәк. Нә үчүн шаир гызына «тојуну көрәк» ифадәсини ишләтмәмишдир? Ахы Һумај гыздыр, «тојуну көрәк» гыз ушағына дејилсәјди, Һумајын да гыз олмасы илә әлагәдар алгыш даһа артыг јеринә дүшәрди.

Азәрбајчан адәтләриндә ата-ана, гыз өвладынын үзүнә «тојуну көрәк» демәз. Бу алгыш даһа артыг оғлан ушағына аиддир. Шаир өз халгынын адәт-ән'әнәсини, дүшүнчә тәрзини бүтүн инчәликләринә гәдәр билдијиндән белә етмишдир.

«Тојуну көрәк» ифадәсилә шаир бөјүк бир контраст да јаратмышдыр. Бу сөзү ешидәндән сонра арзусуна чатачағыны күман едән Һумај севинир, ганадланыр, бу севинчдән бир гәдәр сонра исә Чәләлын өлүм хәбәрini

ешидир. Шаир, образыны өлүм хәбәрindән әввәл севиндирмәклә бәдни тәзад јаратмыш вә бунунла онун дахин аламыни кәскип бојаларла ачмышдыр. Әлбәттә, шаир, гапыны динләдији заман Һумаја бәд хәбәр дә ешитдирә биләрди, лакин о, һағлы олараг белә етмәмишдир.

Новруз бајрамынын тәсвири, илахыр чәршәнбә, ушағларын тонгал үстүндән тулланмасы, кос-коса ојуну кими мөвсүм ајинләри дә чох көзәл тәсвир олуномушдур:

Косанын башында бир кечә папаг,
Зынғыров да асыб лап кәлләсиндән.
Онун чыхардығы ојунлара бах:
Нә үздән таныныр, нә дә сәсиндән.
Каһ олур мәләјир гәјун сајағы,
Каһ да бир ат олуб кишнәјир коса.
Јүз гапыја дәјир онун ајағы,
Јүз евдән пәј алыр, о, һеч олмаса,
О, хәснә көрәндә «әзрәјыл» олур,
Бачадан салланыб «гылынч да чалыр».
Елә ки торбасы ширинилә долур,
Коса әлләрини бығына чәкир,
О, көчәк гызларын голундан бә'зән
Ағрылы, ағрысыз чимдик дә алыр.
Һеч кәс данышмајыр, сајмајыр ону,
Һәр кимин голундан чимдикләјирсә,
Јалпыз о гыз билир ким олдуғуну.

Кәндләримиздә һәлә дә јашајан бу адәтләр, ојунлар, бајрам шәнликләри о гәдәр көзәл тәсвир оклунмушдур ки, бу парчалар халгымызын мәнәви тарихини јазмаг истәјән бир алим үчүн етнографик мә'лумат ола биләр.

Бүтүн бунлар Сәмәд Вурғунун Азәрбајчан халгыны, онун адәт вә ән'әнәләрини, мәишәтини, психолокијасыны, дилини, колоритини, мадди вә мә'нәви аламыни дәрindән билдијини көстәрир.

Н. В. Гогол Пушкинин бөјүклүјүнү биринчи нөвбәдә онун хәлглијиндә, халгын әмәл вә арзулары, дујғу вә дүшүнчәләри илә јашамасында көрүр. «Пушкинин ады чәкиләндә о саат адамын көзү өнүндә рус халгынын милли шаири дурур. Доғрудан да шаирләримиздән һеч бири ондән јүксәкдә дејилдир вә милли шаиримиз адлапдырыла билмәз. Бу һүгүг тамамилә она мәхсусдур. Дилимизин бүтүн зәнкинлији, күч вә ојнағлыгы лүғәт тәр-

кибиндә тәзаһүр етмиш кими онун әсәрләриндә топланмышдыр. О, дилимизин һүдудуну һәр кәсдән даһа чох кенишләтди, әсәрләриндә дилимизин бүтүн зәккинлигини көстәрди... Рус тәбиәти, рус гәлби, рус дили, рус сәчијјәси онун симасында оптик шүшәнин габарыг сәтиндә апајдынча көрүнән бир мәнзәрә кими там сафлығла, саф бир көзәлликлә тәчәссүм етмишдир».¹

Поэмада тәбиәт тәсвири, баһарын кәлиши илә әлагәдар тәбиәтдәки дәјишикликләр Азәрбајҗана мәхсус олан иңчә деталларла верилир. Әсәрин «Новруз бајрамы» фәслиндә шаир, март ајынын сон күнләрини, јәни баһарын илк күнләрини тәсвир едир. Бурада баһарын өзү дејил, кәлиши, илк әләмәтләри, өзү дә Азәрбајҗана хас олан әләмәтләри, хүсусијјәтләри сон дәрәчә иңчә бојаларла ишләнир. Фәсил «Шахта ғылынчыны гојмушдур ғына» мисрасы илә башланыр. Бундан сонра шаир, «һәлә дә евләрдә бухары јаныр» дејә, кетмәкдә олан ғышын әләмәтини билдирир. Бу елә вахтдыр ки, ғышла јаз әлбәјаха дејүшүр, илин бу вахтында һәм ғышын, һәм дә јазын әләмәтләри өзүнү көстәрир. Буна көрә дә шаир ғышын сон, јазын илк әләмәтләрини сајыр. Ашағыдакы бәндә диггәт јетирәк:

Јағышлар чохалыр, көлләнир сулар,
Ғамыш да көјәрир чаны вар кими.

Бәндин бу ики мисрасында јазын илк әләмәтләри—јағыш, сулар, вә ғамыш, ики мисрада исә ғышын сон әләмәтләри тәсвир олунур:

Дағларын дөшүндә ғар, золаг-золаг
Ағарыр кечәләр чадырлар кими,

Бурдакы ғар, ғыш ғары дејил, ғышдан јаза ғалан, әримәкдә олан, мәһз јаза мәхсус олан ғардыр. Буну шаир «дағларын дөшүндә» вә бир дә хүсусилә «золаг-золаг» ифадәсиндә әкс етдирмишдир.

Шаир һағлы оларағ ғышын сон ајындакы ғары аранда дејил, дағын дөшүндә тәсвир едир. Онун әримәкдә олдуғуну билдирмәк үчүнсә «золаг-золаг» ифадәсини ишләдир. Бу көзәл лөвһәдән охучуја мәлүм олур ки, ғар дағын дөшүндә дә һәр јердә дејил, ала-таладыр. Бу,

әлбәттә, Азәрбајҗан тәбиәтинин бүтүн иңчәликләрини билән бир шаир мүшаһидәсинин истичәсидир. Икинчи тәрәфдән, кечәләр дағларын дөшүндә золаг-золаг ағаран ғарын ағаран чадырлара бәһзәдилмәсилә шаир көзәл бир лөвһә чәкмишдир:

Кәһ күнәш ғызарыр тоңгал сајағы
Ғајалар тәрләјир, буғланыр торпағ.
Кәһ да ушағларын әли-ајағы
Сојугдан ғызарыр әсдикчә сазағ.

Бу бәндин дә ики әввәлки мисрасында баһарын, ики сонунчу мисрасында исә ғышын әләмәтләри верилир. Бу бәндләрдә шаир, баһар һағгында данышмыр, онун лөвһәсини чәкир. Буна көрә дә биз бу парчалары шејр дејил, маһир бир рәссамын лөвһәләри адландырырығ. Чүнки бурада һәр шеј конкретдир; илк баһар көзлә көрүнүр, үрәкдә дујулур.

Новруз күнләриндә (21—22 март) баһарын һәлә јеткинләшмәдији, кәлмәкдә олдуғу бу күнләрдә ғышла баһарын әлбәјаха дејүшү ашағыдакы бәндә белә тәсвир едилир:

Һәлә тохтамамыш бејин ғаһ баһар,
Камала долмамыш бир чаван кими.
О тез ачығланыр, тез дә јумшалыр,
Үрәји тутмајыр бир јердә гәрар,
Һәлә тохтамамыш бејин ғаһ баһар.

Баһарын һәлә јеткинләшмәдији чанлы ел ибарәси олан «тохтамамыш» сөзү илә нә гәдәр көзәл ифадә олунмушдур! Сонракы мисраларда инсан өмрүнүн пилләләри илин фәсилләри илә мүгајисә едилир. Илк баһар камала долмамыш чавана бәһзәдилир, чаван еһтираслыдыр, лакин бу еһтирас һәлә јеткинләшмәмиш, мүәјјәнләшмәмишдир. Бурадакы «о тез ачығланыр, тез дә јумшалыр» сифәти чаван адама хасдыр. Бу сифәти илк баһара шәмил етмәклә шаир, бәднн истһарә ишләтмишдир.

Кәһ јалғузағ кими улајыр күләк,
Кәһ да гузу кими јатыр, динчәлир.
Көјдән нә сәс кәлир, нә сәмир кәлир.
Бирдән булудларда ојнашан ишмәк,
Шағгыјан илдирым көјә сәс салыр,
Елә бил давадыр, көј тәбил чалыр.

¹ Н. В. Гогол. Әсәрләри VI чилд, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 35.

Жалныз јаз башына хас олан бу эламетлер Азербай-
чанын дағлыг районларына аиддир. «Көј тәбил чалыр»
ифадәсилә Вурғун јағышдан әввәл курулдајан көјлерин
шаиранә мәнзәрәсини чәкмиш, дағлар башында тоггу-
шан булудларын нә'рәсини бәдини сөзүн гүдрәтилә ифадә
етмишдир.

Шаирин «Комсомол поемасы» илә ејни вахтда вә он-
дан сонра јаздығы «Мачәра», «Кәнд сәһәри», «Мурад-
хан», «Бәсти», «Муған» поемаларында јени кәнд вә бу
кәнддәки јени мүнәсибәтләр, јени һәјат тәрзи чанлы,
һәјати лөвһәләрдә верилмишдир. «Комсомол поемасы»н-
да исә һәләлик јени кәнд вә јени һәјат тәрзи бә'зи епизо-
дик сәһнәләрдә өтәрки тәсвир олунур. Биз буну «Имә-
чилик» фәслиндә нисбәтән габарыг шәкилдә көрүрүк.
Бу фәсил, оғлу «добровол» әскәр кедиб гајытмајан
Гызјетәр гарынын «мәзар кими дар», «кәрәни, пәрдиси
һөрүмчәк тору тутан» нәмли дахмасынын тәсвири илә
башлајыр.

Нисли бухарысы көмүрдән гара,
Гаранлыг гапысы күсүб дағлара.
Бурда өмр сләјиб Гызјетәр гары
Әввәлки гүввәдән дүшүб голлары.
Чохдандыр киријиб әјри чәһрәси,
Атылыб бир јана одун дәһрәси.
Нә од вар, нә очаг, нә урвалыг ун,
Бүрүшүб бир күнчдә јамағлы хурчун.
Нәсрәтли көзләрлә бојланыр гары
Күлләри сојумуш очаға сары,
... Сәнәти јағ тутуб нәһрә чалхамаг,,
Зәрли ханымлара ушаг сахламаг.

Бу парча бизә шаирин «Мачәра» поемасынын баш-
ланғычыны хатырладыр. Марағлы бурасыдыр ки, пое-
манын «Имәчилик» фәсли илә «Мачәра» тәхминән ејни
вахтда јазылмышдыр. «Мачәра»да белә башлајыр:

Јахшы јадымдадыр он беш ил әввәл
Өзкә гундағына лајла чалдығым.
Узун сачларымы јолдугча һәр әл,
Гул кими голлары бағлы галдығым,
Јахшы јадымдадыр һәр сәһәр еркән
Нәһрә чалхадығым, гајмаг тутдугум.

Һәр ики парчада тәсвир олунан гадын тәлеји бир-
биринә нә гәдәр јахындыр! Бу јахынлыг жалныз онларын
һәјатларынын ачыначағлы олдуғуну билдирмәк үчүн
ишләдилән ифадәләрин (өзкә гундағына лајла чалмаг,
нәһрә чалхамаг, јағ тутмаг вә с.) ејнилијиндә дејил, та-
ләләринин ејнилијиндәдир.

Ингилаба гәдәрки һәјатын мүхтәлиф сәһәләрини гара
бојаларла гәләмә алан шаир, «Комсомол поемасы» гәһ-
рәманларынын јени һәјат уғрунда апардығлары мүбарн-
зәни әлван бојаларла, хусуси нәвәс вә илһамла тәрзи-
нүм едир. «Имәчилик» фәслиндән кәтирдјимиз мисал-
да Вурғун көһнә кәндин, көһнә һәјат тәрзинин елә спе-
сифик хусусијјәтләрини тапыб көстәрир ки, охучу бу дө-
гиглијә вә мүшаһидә габилијјәтинә һејран галыр. Тәс-
вирдәки бу инчә деталлар көһнә кәндин ачыначағлы мән-
зәрәсини бүтүн чылпағлыгы илә бизим нәзәримиздә
чанландырыр. Мәсәлән: «Нә од вар, нә очаг, нә урвалыг
ун» мисрасында шаир, Гызјетәрин дахмасында од-оча-
ғын белә олмадығыны, бир овуч урвалыг унун белә та-
пылмадығыны дејир, мәһз дејир. Лакин бу мисранын
архасынча кәлән мисрада санки дедији сөзә бизи инаи-
дырмаг үчүн бир лөвһә чәкир:

Бүрүшүб бир күнчдә јамағлы хурчун.

Бу мисра садәчә сөз дејил, чанлы лөвһәдир. Ун ја
хурчунда, ја да кисәдә олар. Шаир хурчуну бүрүшүк
вәзијјәтдә тәсвир етмәклә ичиндә һеч нә олмадығыны
билдирмәк истәјир.

«Нисли бухарысы көмүрдән гара», «әјри чәһрәси»,
бир јана атылмыш «одун дәһрәси», «күлләри сојумуш
очаг» көһнә, јохсул кәндә хас олан елә инчә деталлар-
дыр ки, ону тәсвир үчүн бунлардан мүнәсиб ифадә тап-
маг мүмкүн дејилдир.

Бу тәсвирдән сонра Бәхтијарын рәһбәрлији алтында
кәнд чаванларынын дүзәлтдији имәчилик тәсвир олу-
нур. Чаванлар Гызјетәр гарынын «кәрәни, пәрдиси
һөрүмчәк тору тутан» бу көһнә дахмасынын үстүнә јү-
рүшә башлајырлар. Шаир, бу сәһнәни бөјүк илһамла тәс-
вир етмишдир. Бурада биз јени һәјаты, јени һәјат уғ-
рунда мүбаризә апаран кәңчилијин әзәмәтлин јүрүш сәс-
ләрини ешидирик вә тәсадүфи дејилдир ки, бу имәчилик
«Тәбиәт тәслим ол, дүшмән тәслим ол!» шүары алтында
кедир. Гызјетәр гарынын көһнә учуг дахмасы көһнә һә-

жатып бир символу кими верилмишидир. Јени көңилик «тәслим ол!»—дејә бу көһнә дүнијаны, көһнә һәјаты сөкүб дағыдыр, јериндә ишығлы, уча бир биһа галдырыр.

Беләликлә, «Комсомол поемасы»нда һәләлик јени һәјатын өзүндән чох, онун уғрунда кедән мүбаризәләр тәсвир олунур.

КОЛЛЕКТИВЛӘШДИРМӘ ИЛЛӘРИНДӘКИ КӘНДИН ТӘСВИРИ.

Коллективләшмә илләриндәки кәндин тәсвири дә Сәмәд Вурғун јарадычылығында мүһүм јер тутур. Бу мөвзүја шаир, «Мачәра», «Кәнд сәһәри», «Мурадхан» поемаларыны һәср етмишидир. Бу әсәрләрдә букүнкү кәнд ингилабындан әввәлки кәндлә мүгајисәдә («Мачәра»), ја да коллектив тәсәррүфатчыларла тәк тәсәррүфатчыларын мүгајисәсиндә верилир («Кәнд сәһәри»). Һәмни әсәрләрдә шаир, садә әмәк адамларынын ишини, мүбаризәсини, онларын дүјгү вә дүшүнчәләрини севә-севә, жүксәк романтик пафосла тәрәннүм едир. Лакин о заман буржуа-мешшан руһлу көһнә ше'р тәрәфдарлары, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини мухтәлиф јолларла әдәбијјата тәтбиғ етмәјә чалышан естетләр садә әмәк адамларынын әдәби әсәрләрә кәтирилмәсинә е'тираз едир онларын һәјатындан јазылан әсәрләри сәнәт әсәри һесаб етмирдиләр. Сәмәд Вурғун белә буржуа нәзәријјәчиләринә јухарыда адларыны сәјдығымыз кениш әһәтәли әсәрләрилә чаваб верир, ејни заманда Гәрбин мүртәчә шаир вә нәзәријјәчиләри гаршысында сәчдәјә кәлән шаир вә алимләрә һүчүм едирди. Бу илләрдә әввәл шаир, сонралар әдәбијјатшүнас олан проф. Микајыл Рәфили јазырды: «Биз јүзүмүзү Фүзулиләрә, Нәсимиләрә, Вагифләрә, Мирзә Фәтәлиләрә, Н. Чавидләрә доғру дејил, Вәрхариләрә, Уитменләрә, Жүл-Роменләрә ...доғру чевиририк».¹

Көркәмли шаир Микајыл Мүшфиг «Хитаб» вә «Пролетар сәнәти» аллы ше'рләриндә Микајыл Рәфилинин јухарыдакы мүддәасына чох кәскин чаваблар верди. О, «Пролетар сәнәти» ше'риндә бу мәсәләни дәһа чиддијәтлilә гојараг: «Јазалым, өзүмүзү өјмиләлим»,—дејә М. Рәфилинин синасында пролеткултчуларә гаршы

чыхыр; классик әдәбијјата, әдәби прәсә мүнасибәт мәсәләсиндә Ленин чәһәсиндә дајанырды.

Бу чүр сакта нәзәријјәчиләрә гаршы чыхан Сәмәд Вурғун да «Комсомол поемасы»нда јазырды:

Будур, мән ачдыгым јарын мејданы,
Кәлсин Вәрхарыны јамеһајанлар.
Киминдир, сабаһдан ахшама гәдәр
Јағышда, јағмурда чалышан әлләр?
Киминдир кечәләр јухусуз галап,
Сәһвләр бурахан, төһмәтләр алап.
Фәгәт һәр ағрыја, көксүнү кәрән,
Ишығлы бир күнә јоллар көстәрән,
Күнәшини алтында, сујун ичиндә,
Әкиндә, тарлада, суда, бичиндә
Дәрисп чатлајан, көнү гаралап,
Торпағын бағрыны тәпиклә јарап,
Тәрлап сәһәрләрин лачын өвлады.
Ше'рә јарашмазмы онларын ады?

Беләликлә, шаир «әкиндә, бичиндә дәрисп чатлајан», «торпағын бағрыны јарап» әмәк адамларынын һәјатынын совет әдәбијјаты үчүн әсас илһам мәнбәји һесаб едир. Шаир садә әмәк адамларына ағајана мүнасибәт бәсләјән, онларын һәјатынын сәнәт вә әдәбијјат үчүн материал верә билмәјәчәјини иддиә едән, әсәрләринин мөвзусуну Иран вә Туран тарихиндән көтүрән сәнәткарларә үзүнү тутараг јазыр:

Нәдән ше'римизин баш гәһрәманы
Кал Турандан кәлир, кал да Ирандан?

Шаир, өз халгынын һәјатына бикәнә олан, халгынын мә'нәви дүнијасында поезија көрә билмәјән, садә әмәк адамларынын истәк вә арзуларына арха чевирән, башга халqlарын тарихи кечмишини, шаһлыг дөврүнүн дөбдә-бәләрини гәләмә алап вә јалпыз «јүксәк тәбәғәнин»—шаһларын, кралларын, сәркәрдәләрин һәјаты сәнәт үчүн материал верә биләр»—иддиасы илә јазыб јарадан буржуа романтикләринә гаршы чыхыр. Јалпыз өзүнү дејил, бүтүн гәләм јолдашларыны садә әмәк адамларынын һәјатындан јазмаға чағырыр. Беләликлә шаир јухарыдакы мисралары илә јени әдәбијјатын, јени ше'рин манифестини вермиш олур. Мир Чәләл «Комсомол поемасы»ны мәһз бу чәһәтлә көрә «јени ше'рин манифести» адландырмышдыр. Сәмәд Вурғун «ше'рә јарашмазмы

¹ М. Рәфили «Күлән адам». «Сәрбәст ше'р һағында илк сөз», Маариф ишхиси нәшријјаты, 1929, № 1, сәһ. 78.

онларын ады» дејә, «аристократ руһлу нәзәријјәчиләрә атәш ачыр, өз иддиаларыны јаратдығы јени образлар сйлсиләсиг илә әмәли ишиндә сүбүт едир.

«Комсомол поемасы» сосиалист кәндинин, кәнд адамларынын мүбаризәсини дејил, јени гурулуш уғрунда кәдән мүбаризәни әкс етдирән бир әсәрдир.

Јени сосиалист кәндинин адамларындан бәһс едән «Кәнд сәһәри», «Мачәра», «Талыстан», «Мурадхан», «Бәсти» әсәрләри шаирин «Комсомол поемасы»нда ирәли атдығы мәсәләнин (садә әмәк адамларынын һәјатыны гәләмә алмаг) ифадәси кими гијмәтлидир. Жаирын тәләбләри бахымындан јанашсаг, бу әсәрләрә поема демәк олмаз, чүнки онларда һәјатын кениш тәсвириндән чох, мүәјјән бир лөвһә верилир. Образлар ишдә, әмәлдә кәстәрилмир, онларын хасијјәтнамәсини шаир өзү дејир. Бу әсәрләрдә тәсвирдән чох, тәрәһнүм, вәзијјәтдән чох, тәәссүрат һакимдир. Инсан характери, образлар јох дәрәчәсиндәдир, сурәтләр бир-бириндән јалныз адларынын мүхтәлифлијилә сечилир. Охучу, сурәтләрин өзүнү көрмүр, онлар һаггында шаирин мүлаһизәсини охујур.

Бу әсәрләри мүәллиф өзү поема адландырдығына көрә, биз дә шәрти олараг белә адландырачагыг.

«Мачәра» Вурғунун 1931-чи илдә јаздығы «Колхозчу гадына мәктүб» ше'ри әсасында јазылмышдыр. «Колхозчу гадына мәктүб»ун әввәлиндә олан алты бәнд ше'р ејнилә поемаја көчүрүлмүшдүр. Сонра шаир өз гәһрәманынын ингилабдан габагкы һәјатындан данышыр, охучуну гәһрәманынын тәрчүмәји-һалы илә таныш едир. «Колхозчу гадына мәктүб»ун сонундакы ики бәнд поеманын финалына әлавә едилмишдир. Поеманын сон мисраларында исә азадлыға чыхмыш Азәрбајҗан гадынын 8 Март Бејнәлхалг гадынар күнү мүнәсибәтилә трибунадан чыхыш етдији кәстәрилир.

Әсәрин јазылыш тәрзи дә онун поема олмадығыны кәстәрилр. Белә ки, шаир, колхозчу гадынын башына кәлән бүтүн маҷәралары, тәрчүмәји-һалыны «нәләр чәкмә-мисән бу дүнјада сән» дејә, онун өзүнә мүрациһәтән данышыр. Мүрациһәтдән ајдын олур ки, гәдим Шәрг адәтинә әсәсән, ғызы папагла вурмуш, о јыхылмамыш вә буна керә дә бу бәдбәхти гоча бир кишијә әрә вермишләр. Гоча әр «инсафы тәрк етмиш, һағгы унутмуш», ону јумруға, гапаза тутмуш, бүтүн бу әзијјәтләрә дөзмәјән кәлин, бир чобана гошулуб гачмышдыр. Чобандан онун

бир оғлу олмуш, ушагын адыны Гәриб гојмушлар. Гәриб кәңч јашларындан ингилабчылара гошулмуш вә доғма вәтәнинә, сәадәт кәтирмишдир. Ингилабын нәтиҗәсиндә колхозчу гадын да өз сәадәтини тапмыш, ағ күнә чыхмыш, инди ат белиндә кәндләри кәзир, колхоз јеринә су пәјләјур.

Поема бир гадынын 9—10 јашларындан башламыш 60—70 јашларына гәдәрки һәјатындан данышыр.

Көрүндүјү кими, бу узун һәјат јолу јалныз бир поема үчүн дејил, бир нечә поема вә роман үчүн материал ола биләр. Шаир исә бүтүн бу әһвалатлары 170 мисраја сығышдырмышдыр. Буна көрә дә образларын даһилли әләминин ача билмәмиш, кениш һәјат лөвһәләри, әһвалатлары кениш тәсвирини верә билмәмиш, јалныз нәгл етмәклә киҗәјәтләнмишдир. Бу чәһәт Сәмәд Вурғунун бир сыра поемаларынын әсас хүсусијјәтидир. Лакин бурада бизим үчүн марағлы олан чәһәт одур ки, шаир һәлә илк поемалары үчүн әмәк адамларыны гәһрәман сечир, онларын һәјатыны, ишнин гәләмә алыр, бәдин сурәтләрини јаратмаға чалышыр.

Илк поемаларын икинчи хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бу әсәрләрдә көһнә вә јени әләм мүгајисәдә верилир. Елә бунун үчүндүр ки, шаир һәр ики дүнјаны көрмүш бир адамы «Мачәра» әсәринин әсас гәһрәманы етмишдир. Шаир, јени һәјатын үстүлүкләрини кәстәрмәк үчүн гәһрәманын кечмишинә гајыдыр, феодализм шәрантишдә јашајан гадынын башына кәлән мүсибәтләри, дәһшәтли маҷәралары үрәк јанғысы илә данышыр вә бундан сонра онун јени һәјатыны, ичласларда нитгләр сөјләјиб, «ат белиндә колхозун јеринә су пәјләдығыны» кәстәрилр. Санки ағ рәнкин ағлығыны даһа әјани сурәтдә билдирмәк үчүн онун јанында гара рәнки кәстәрилр. Бу мүгајисә әсасында охучуја јени һәјатын үстүлүкләрини бариз шәкилдә билдирмәјә чалышыр.

«Мурадхан» вә «Кәнд сәһәри» поемалары колхоз кәндинин тәсвиринә, коллектив әмәјин тәрәһнүмүнә һәср олунмушдур. «Мачәра» кими, бу әсәрләри дә шәрти олараг поема адландырыг.

Һәр ики әсәр тәбиәт тәсвирилә—«Мурадхан», баһарын, «Кәнд сәһәри» исә сәһәрин тәсвири илә башлајур. Һәр ики әсәрин гәһрәманы чаван комсомолчудур, онлар бизә шаирин башга әсәрләриндән танышдыр. «Мурадхан» «Памбыгчылар» әсәриндән, «Кәнд сәһәри»ндәки Күлзәр исә «Комсомол поемасы»ндан охучуја мә'лумдур.

«Мурадхан» эсэри илк дэфэ 1938-чи илдэ «Көнч ишчи» гезетинин 50-чи нөмрөсіндэ «Мәнзум очерк» ады илэ чап олунмушдур. Эсэр вахтилэ Газахда комсомол комитэсинин катиби вэзифэсіндэ чалышан Мурадхан һачыјевэ итһаф едилмишдир. Бу образа биз шаирин бир чох эсэрлэриндэ ејни адла раст кәлирик («Памбыгчылар», «Комсомол поемасы» вэ с.) Мурадханын көһнө фикирли анасы Эсмэр гары образы да шаирин «Памбыгчылар» ше'риндэ бир мисрада өз характерик хусу-сијјәтилэ тәгдим едилән Эсмэр гарыдыр.

«Мурадхан»да шаир, Эсмэр гарыны өз дүјү-вэ дүшүнчәлэри илэ тәсвир едир:

Үч күндүр ки, Эсмэр гары
Салламышдыр өз бурнуу.
Дүшүндүрән нәдир буну?
О дејир ки: «Бөјүк тапры!
Өвлад буму? Оғул буму?
Ал әлимдәң бу оғлуму.
Нә св тикир, нә күзәран,
Нә даг билир, нә дө арап.
Өзкәлэри јурд гајырыр,
Гардашындан мал ајырыр,
Мәнимки дә дүшүб јола,
Кедиб кириб комсомола».

Һәмин образ «Памбыгчылар»да бирчә мисрада белә характеризә олунур:

Эсмэр гары сүмсүкләнир гулагларын јанында.

«Комсомол поемасы»нда да шаир, бир чох образларыны һәјатдан көтүрүр вэ чох һалларда һәмин адамлары өз ады илэ дө адландырыр (Шәмистан, Мирнаша). «Мурадхан» эсәриндәки Мурадхан вэ анасы Эсмэр гары да шаирин кәнчлик илләриндә мүшәһидә етдији реал адамлардыр.

Һәм «Мурадхан», һәм дә «Кәнд сәһәри» поемаларында шаир, кәнч колхозчуларын әмәјини—«Мурадхан»да канал чәкмәләрини, «Кәнд сәһәри»ндә исә тарлада тохум сәпмәләрини тәсвир едир. Поемаларын һәр икиси тәбиәт тәсвири илэ башлајыр, лакин бурадакы тәбиәт артыг шаирин илк ше'рләриндә өзүнү көстәрән пассив, көзәллији тәрифләнән тәбиәт дејилдир. О, јени нәслин әли илэ дәјишән, һисан ирадәсинә табә олан тәбиәтдир:

Күлү, нәш'әси вар о јамачларың,
Тәзә пучурлајан о ағачларың
Сабаһ кәлкәсиндә палаз сәрәчәк,
Бир күн дә онлардан мејвә дәрәчәк
Бу күн шитилләри бәсләјән бағбан.
Һәјаты, нәш'әни јарадыр һисан.

Беләликлә, шаир тәбиәтин јалныз көзәлликләриндән илһам алмыр, ону дәјишдирән, онунла мүбаризә апаран вэ бу мүбаризә нәтичәсиндә «Һәјаты, нәш'әни јарадан һисан» гүдрәтинә маһнылар дејир. Һәр шејдән әввәл бу һисаны, онун мүбаризәсини алгышлајыр:

Дејирәм дүңјада мүбаризәсиң
Һисаның өмрүндән галмазды бир из.

Поема Мурадханын рәһбәрлији алтында гајалары јарыб, һисан ајағы дәјмәјән јерләрә су чәкән комсомолчуларын мүбаризәсиндән, ишиндән бәһс едир. Торпаг гаты вэ дашлар дүјүнлү олдуғундан, кәнчләр каналын газылмасында чох әзијјәт чәкир. Онларын сәһбәтләриндән мә'лум олур ки, мүһәндис планы дүз вермәмишдир вэ о нә исә ишдән бојун гачырыр, һәмишә шәһәрдә олур. Кәнчләрдән бири дејир:

О сәһләнкар мүһәндис
Әввәлләри адам сәјдыг,
Бирчә тутуб дамласајдыг,
Ағлы кәләрди јеринә.

Нәдәнсә, Мурадхан кәнчин бу сөзүнә е'тираз едир:

Ушаг-ушаг данышма сән,
Дејә Мурад динди бирдән.
Бу бир дејил, ики дејил.
О, иш вахты гачыр һәр ил.

Мүкалимәдән ајдын олур ки, Мурадхан бајагкы кәнчин сөзүнү даһа кәскинликлә тәсдиқ едир. Демәк, мүһәндис һәр ил, иш вахты һараса гачырмыш. Белә олдуғда, Мурадханын «ушаг-ушаг данышма сән» дејә, кәнчә нә сәбәбә е'тираз етдији мә'лум олмур. Бу бир јана галсын, Мурадханын «о, иш вахты гачыр һәр ил» сөзүндән белә мә'лум олур ки, бунлар каналын чәкилиши үстүндә бир нечә илдир ки, ишләјирләр. Әввәла, кәнд каналлары бир нечә илэ дејил, бир нечә аја баша кәлә биләр. Икинчи

төрөфдөн, нечә олмуш ки, сәһләнкар мүнәндисин чәзасы бу нечә илдә верилмәмишдир? Сөһбәтин давамы да мәнтигсиздир. Башга бириси «һәлә кәнчдир, бејни гандыр» дејиб, мүнәндисә бараәт газандырмаг истәјир. Кәнчләрдән Ариф адлы бир башгасы исә «јох, чаным, кечә јуху-суна кирмишдир ханым, сабаһ да өзүнү шәһәрә салмыш» дејә мүнәндисин лага гојур, лакин бу зарафат нәдәнсә Мурадханын хошуна кәлмир. Мүнәндиси әлә салан Арифә белә чаваб верир:

Сәнин дә бир көзәл арвадын олса,
Онун сәјәсиндә бир адын олса,
Сән дә тојуг кими һинә сохулуб,
Гадын көзләринин мәфтуну олуб,
Һәфтәдә бир дәфә ишә чыхарсан.

Бу сөзләрлә Мурадхан мүнәндисә бараәт газандырыр. Јухарыдакы парчада онун тәнбәллијини писләјир, бундан бир гәдәр сонра исә шәһәрә кедир вә мүнәндисин һәбс етдирир.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, һәләлик кифәјәт гәдәр әдәби тәчрүбәјә малик олмајан кәнч шаир, сурәтләринин характерләрини, онларын дүјгү вә дүшүнчәләрини, һадисәләрин кедишини өзү үчүн әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәмиш јазмаға башламышдыр. Һаггында данышдыгымыз мүкалимәләр јалныз јазы просесиндә мејдана чыхмыш, буна көрә дә онлар бир-бирини инкар едир, данышыглар арасында бир мәнтигсизлик, бир ујгунсузлук өзүнү көстәрир. Буна көрә дә шаир сурәтләрин характер хусусијјәтләрини көстәрмәк әвәзинә, онлар һаггында өзү данышыр, тәсвир әвәзинә тәрәннүм едир. Бу исә сурәти охучунун нәзәриндә чанландыра билмир. Бу сәбәбдән дә мүнәндис сурәти чох думанлыдыр. Бир-бирини инкар едән мәнтигсиз сөһбәтләрдән мүнәндис һаггында долашыг мәлумат алан охучу, јалныз ону билдир ки, Мурадханын шәһәрә кәлмәсилә мүнәндис һәбс едир. Мурадхан кәндә тәзә бир мүнәндис кәтирир, бир ахшам о, бүтүн кәнд чамаатыны ичласа топлајыр вә бурада «нәфсини јүксәкдә тутанларын» әлејһинә атәшини нитг сөјләјир. Нитг Нијаз адлы бир нәфәрә тохунур, чүнки «о, ишә чыхмамыш бир дәфә бу јаз». Нитгдән ајдын олмур ки, Мурадханын тәнгид һәдәфи кимдир? Көһнә мүнәндис, ја охучунун бу ичласа таныш олдуғу Нијаз.

Әсәр, каналын чәкилиб гуртармасы вә Мурадханын фәхри фәрман алмасы илә битир.

«Мурадхан»да олдуғу кими, «Кәнд сәһәри»ндә дә сурәтләр схематикдир. 164 мисралыг әсәрдә мүәллиф о, заманкы чәмијјәтдә өзүнү көстәрән үч зүмрәнин нүмајәндәсини вермәјә чалышмышдыр.

Биринчи: сәһәрләр радионун «Јени кәнд» маһнысы илә јухудан ојанан, коллектив тәсәррүфатда чан-башла чалышан јени кәнчлијин тимсалы Күлзар. Бу сурәт санки вахтилә јени гурулуш уғрунда кедән мүбаризәдә Бәхтијара көмәк едән, «Бәхтијар, мәши дә комсомола јаз» дејән («Комсомол поемасы»), сәсини мүбариз кәнчлијин сәсинә гатан Күлзарын өзүдүр. О, Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә комсомола дахил олмуш, Бәхтијара әрә кетмиш, коллективләшмә дөврүндә көнүллү олараг колхоза дахил олмуш, савад курсларында охујуб тәһсил алмыш, бу күн колхоз чөлләриндә трактор сүрүр, јер шумлајыр.

Икинчи: «О јанда дүнјасы, јашы гочалмыш» дејә шаир, арыг өкүзү илә јер шумлајан, сачы-сагалы ағармыш бир гочаны тәсвир едир. Гочанын үстүнә табият дә күлүр, чүнки о, коллектив тәсәррүфата гошулмаг истәмәмиш вә буна көрә дә өз арыг өкүзү илә бәрабәр тарлада тәк галмышдыр. Шаир бу ики лөвһәни гаршылашдырмагла көзәл бәдии тәзад јаратмышдыр. Өзүнүн күчсүзлүјүнү, еллик тәсәррүфатын күчүнү баша дүшән гоча «Колхозлара гарышам кәрәк» дејә көкс өтүрүр. Демәк, шаир бу гочаны ики нәсил, ики дүнјакөрүшү арасында бир көрпү кими вермәк истәмишдир.

Үчүнчү: «Мәнлији, вичданы рәнкиндән гара» олан бир көлкә тәсвир едир. Мүәллиф, «Өзүнүз кәдирин ким олдуғуну» дејә, буну мүәјјәнләшдирмәји охучунун иштијарына бурахыр. Әсәр ашағыдакы бејтлә битир:

Онун бу кәлиши бир сон сәфәрдир,
Дүнја дурур, кедән беш-он нәфәрдир.

Шаирин көлкәјә вердији тәшбиһләрдән бу адамын јени гурулушу, јени чәмијјәти вә јени мүнасибәтләри көрмәк истәмәјән, бунлара шифрәт едән көһнә чәмијјәтин нүмајәндәси олдуғуну демәк истәјир.

Беләликлә, Вурғун ириһәчмли бу илк әсәрләриндә сон дәрәчә мүрәккәб олан бир дөврү, бу дөврүн мүхтәлиф фикирли, мүхтәлиф дүнјакөрүшлү адамларынын су-

рәтләрини јаратмаг мәгсәднин гаршысына гојмуш, лакин буна там мәнада найл ола билмәмишдир, јалныз онларын мүәјјән чизкиләрини, даһа догрусун, һансы идејаја гуллуғ етдикләрини демәклә, мәһз демәклә кифајәтләмишдир. Бу әсәрләрдә тәсвир олунаһ адамлар санқи шаирин кәләчәк сурәтләринин зәиф кәлкәләри, схемләридир.

Шаирин јарадычылығында јени кәндин тәсвири мәсәләсиндә дөрдүнчү мәрһәлә коллективләшмәдән сонра социалистчәсинә инкишаф јолуна дүшмүш совет кәндинин тәсвиридир. «Бәсти» вә «Талыстан» поемалары һәммин мәрһәләнин бәднин инкикасыдыр. Поемалар тәрәннүм үсулу илә јазылмышдыр. Бу әсәрләрдә јени ичтиман гурулушун, социализм чәмијјәтинин совет адамларына бәхш етдији јени јашајыш шәранти, јени һәјат тәрзін романтик бојаларла верилір. Үмумијјәтлә, Сәмәд Вурғунун поезијасында јени социалист һәјатынын тәрәннүмү хүсуси бир мөвзу тәшкил едир.

«Бәсти» поемасында «шаир һәјатсыз шаир дејилдир» дејән сәнәткарын әсас илһам мәнбәји социалист һәјатдыр.

«Талыстан» поемасында Вурғун ингилабдан сонракы Азәрбајҗан халгынын јени һәјатыны тәрәннүмдән сонра, «гыллы бөркүнү башындан гојмајан», «сары күркүнү әлилә битләјән», «чајларын сујунда үзүнү јујан» Азәрбајҗан кәндлисинин ингилабдан әввәлки һәјат тәрзинин тәсвир едир. Бу мүгајисәдән охучу, халгын ингилабдан сонракы мәдәни сәвијјәсини, јүксәлишини көзләри өнүндә чанландырыр.

«Талыстан» поемасында елә бил тәбиәт өзү охујур, өзү данышыр. Азәрбајҗан тәбиәтинин көзәлликләри, онун әлван мәнзәрәләри, дағлары, чајлары дилә кәлир. Бүл-бүл чәһ-чәһинә бәнзәјән рәнкарәнк дилимиз, бу дилин имканлары, көзәлликләри, иччәликләри поемада охучуну һејрәтә салыр. «Талыстан» поемасы Азәрбајҗан тәбиәтинин сәсләрдә дејил, сөзләрдәки нәғмәсидир;

Бәһәшә топлајыр чәлдә, ушағлар,
Һәр ағач алтында көз-көз булағлар,
Ахыр алмаз кими, көз јашы кими,
Јығылыб чај олур дәрәнин диги.
Әријир јаз күнү гүзәдәки гар,
Кәбир дағ дөшүнү-кәлииләр, гызлар,

Һәр булағ башында бир сәһбәт олур,
Кәһ көзәјдылығы, кәһ гәјбәт олур.

Бу иччә нөггәләр, чизкиләр охучунун нәзәриндә бүтөв бир лөвһә, мәнзәрә чанландырыр. Санқи охучу өз көзләринлә гүзәдәки гарын әримәсини, дағларын башындан сызан балача архларын дәрәнин дигиндә чај олмасыны, дағ дөшүнү кәзиб-долашан гызлары көрүр, онларын сәһбәтләрини гәһгәһәләрини ешидир: Шаир көрдүјү, билдији, дүјдүғү, шәхсән мүшаһидә етдији аләмдән јаздығы үчүн минсәләр бу гәдәр тәбии, лөвһәләр бу гәдәр чанлыдыр. Бурда дил дә сәсләр кими ахар-бахарлы, сулар кими шаграғдыр. Әввәлки ше'рләриндә көрдүјүмүз кичик дил гүсурлары артыг бурда јохдур.

Сәмәд Вурғунун јарадычылығында тәбиәт тәсвирләриндә бир алудәчилик өзүнү көстәрир. Лакин, илк ше'рләриндән фәргли оларағ, «Талыстан», «Кәнд сәһәри» вә «Мурадхан» поемаларындағы тәбиәт зәһмәткеш инсанла әлағәдар көтүрүлдүјүндән, даһа чанлы, даһа рәалдыр.

Отурмуш гапыда мәктәблин бир гыз
Әлиндә бир гәләм, бир парча кағыз,
Думанлы дағлара бојланыб дурур
Индидән садәчә рәсмләр гурур.
Онун да руһуну ојнадыр сәнәт
Гојунда бәсләмиш ону тәбиәт
Чатылмыш јәј кими гара гашлары
Јығылмыш башына гыз јолдашлары,
Бир дејиб, бир күлүб ашыб-дашырлар.
Бә'зән кәклик кими гагылдашырлар.

Бурада тәбиәт инсанла јанашы, һәмәһәнк тәсвир олунаһ. Тәбиәт она көрә көзәлдир ки, онун гојунда көзәл инсанлар јашајыб јарадыр.

Социалист һәјатынын Вурғун ше'риндә тәрәннүм олунаһ икинчи чәһәти бу һәјатын өзүндән доған әмәк гәһрәмәнлығынын тәсвиридир.

«Бәсти» поемасында шаир ики дәфә Социалист Әмәл Гәһрәмәни, памбығ устасы Бәсти Бағырованын синасында јени Азәрбајҗан гадынынын хошбәхт һәјатыны тәсвир етмишдир. Бу мөвзуја мусаллиф «Мачәра», «Хумар», «Кәнд сәһәри» поемаларында, «Сәријјәнин өлүмү», «Салам», «Тәранә» «Лејла» ше'рләриндә дә тохунмушдур.

«Анамын дәрди» ше'риндә Сәмәд Вурғун җаныглы диллә җалныз өз анасынын деҗил, һүгүгсуз Шәрг гадынынын ағыр дәрдинн, фачиәсинн гәләмә алмышдыр.

Шаһрин анасы булагда су долдурдуғу заман бир чавап оғлан она «де, һансы дағларын тәк маралысан?» деҗә сөз атмын, гадын чаваб вермәмиш вә бу әһвалаты өз әрикә данышыбмыш. Гадынын сөһбәтиндән шүбһәләһән әр «инәк көз етмәсә, буға сычрамаз» деҗиб, гадыны дөҗмүш вә тәһгир етмишдир. Бу һаһаг тәһгирләрә дөзә билмәһән гадын хәстәләһиб өлмүшдүр. Әр дә өз әмәһиндән пешман олмуш вә вахтсыз гочалмышдыр.

«Сәриҗәһин өлүмү» ше'риндә исә шаир, Совет һакимиҗәтинин илк илләриндә көзләри җеничә ачылан, өз һаггыны мүдафиәҗә галхан илк совет гадынларынын сурәтин вермәк истәмишдир. Бу чәһәтдән Сәриҗә «Анамын дәрдиндә тәсвир олунан бәдбәхт, һүгүгсуз гадылла «Хумар» поемасындакы Хумар сурәти арасында бир көрпү ролуну ойнайр.

Хумар тамамилә җени руһлу, җени фикир вә дүнҗакөрүшлү бир гыздыр. Әкәр «Мачәра» вә «Анамын дәрдиндәки гадынлары папагла вуруб, истәдикләри адама әрә верирләрсә, Хумар елчиләри бору илә гаршылајыр. «Һүчума танкларла кечир комсомол» деҗә онлары говур, бир сөзлә, өз тәләҗини өзү һәлл едир.

Илк тәҗҗарәчи азербайҗан гызы Лејлаја һәср олунан «Лејла» ше'риндә Вурғун җалныз Лејладан деҗил, җенә бүтүн Азербайҗан гадынлығынын кечдиҗи әзаблы јоллардан данышыр.

Даһ гәфәсләрдә чырпынан, өз үрәҗинин арзуларына һәсрәт галан, евләр күнчүндә солуб-саралан Азербайҗан гадыны бу күн көҗләрин үст гатында тәҗҗарә сүрүр, әсрин фөвгүнә јүксәлир. Шаир һаглы олараг тәҗҗарәчи Лејланы Низами вә Фүзулинин «Лејли вә Мәһнун» әсәриндәки Лејли образы илә мүгајисә едир. Бу мүгајисәдән охучу бүкүнкү Лејлаларын һаил олдуғу азадлығы көзләри өнүндә чанландырмыш олур. Шаир, бир гәдәр дә ирәли кедәрәк, тәсвир етдиҗи Лејланы бүтүн Шәрг гадынлығынын тәмсалы кими көтүрүр, ону көркәмли түрк шаһри Јәһја Камал Бајатлынын «Нәзәр» ше'риндәки Лејла илә мүгајисә едир.

С. Вурғунун «Лејла» ше'риндә Камал адлы бир әҗлаш; гадын бәдәһинин көзәллиҗинә баһмаг вә бундан һәзз алмаг үчүн Лејланы саһилдә сојундурур вә она ај ишығында тамаша едир. Сојуг һавада чылпаг дајанан гыз

сәтәлчәм олур, јорған-дөшәҗә дүшүр. Бундан сонра шаир јазыр:

Баһарын фәслиндә солду бир чичәк,
Көзәл бир һисанын бош галды јери,
«Одалар ағлады иһилдәјәрәк»,
Матәм гајтармамыш өләһи кери.

Јәһја Камалын «Нәзәр» ше'риндә дә тәхминән еҗни әһвалат нәгл олунур вә ше'рин бир јериндә шаир јазыр:

Гопду евдән ачы бир вавејла,
Одалар иһләди: «Лејла, Лејла».

С. Вурғун «одаһар ағлады иһилдәјәрәк» мисрасыны дырнаг ичиндә вермиш вә вәзијәтдән ајдын олдуғу кими, бу мисраны Јәһја Камалдан көтүрмүшдүр.

Демәк, шаир, Лејла образы илә җалныз Азербайҗан гадынлығынын деҗил, ислам дини еһкамларынын пәнчәси алтында иһилдәҗән бүтүн Шәрг гадынларынын јашадығы мүсибәтләри үмумиләшдирмишдир.

«Мачәра», «Кәнд сәһәри», «Талыстан»да олдуғу кими, «Бәсти»дә дә тәрәннүм үсулундан истифадә олунмушдур. Әсәр боју шаир. Бәстинин әмәҗини, өз иш јолдашларына мүнасибәтини, иһиндәки чәтинликләри, шәхси дүҗу вә дүшүнчәләрини конкрет олараг көстәрмәдән Бәстини үмуми шәкилдә тәрәннүм етмишдир.

Бу илләр әрзиндә Сәмәд Вурғун «Сүнбүл», «Ашыг гардашыма», «Шадлыг», «Самур чајы», «Бизим кәнчлиҗә» вә с. ше'рләрини җени кәһдин иғтисади, мәдәни јүкәлишинә һәср етмишдир.

МУАСИРЛИК ВӘ ТАРИХИЛИК

Тарихә җени мүнасибәт мәсәләси дә С. Вурғун җарачылығынын бу дөврү үчүн чох сәһиҗәвидир.

Бүтүн бојук сәнәткарлар тарихи мөвзуда јаздығы әсәрләриндә дә өз әсринин сөзүнү демиш, өз гәлбиндән кечәнләри ифадә етмишләр. Бу сәнәткарлар үчүн тарих васитә, бу күн исә мәгсәд олмушдур. Даһа доғрусу бу күнүн сөзүнү демәк үчүн тарихдән бир васитә кими истифадә етмишләр.

Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. Мәсәләнин икинчи тәрәфи исә узаг кечмишин көзәл чәһәтләрини чанландыр-

маг, халгын јаддашыны ојатмаг, ән'әндә ушудулмуш мүсбәт кејфијәтләри јада салмаг, әчдаддан өрнәк көтүрмәк исә мәсәләнин икинчи тәрәфидир. Бу чәһәтин өзү дә јенә бу күнә хидмәт мәгсәдинн күдүр. Мәсәлән, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Бабәк, Короғлу вә Нәби кими халг гәһрәманларынын әдәбијатымызда јендән бир символ кими чанландырылмасы тәсәдүфи дејилди. Тарихи гәһрәманларын хатырланмасы бу күн Вәтән уғрунда чарпышан гәһрәманлара кимин өвләдләри олдуғларыны хатырлатмаг, онлар кими Вәтән наминә һәр фәдакарлыға һазыр олмаг дәрсини верирди.

Бу мәсәләдә үчүнчү чәһәт исә «кечмиши билмәдән кәләчәји көрмәк мүмкүн дејил», һәгигәтинин зәрурилијидир. Бу үчүнчү чәһәт дә јенә бу күнә вә сабаһ көрәчәјимиз ишләрин дүрүстлүјүнә хидмәт едир.

С. Вурғун бир сыра поемаларынын мөвзусуну тарихдән вә фолклордан көтүрмүшдүр. Мөвзусуна бахмајараг, шаирин бу сәпкили әсәрләри дә өз идеја-мәзмуну вә руһу етибары илә мүасир сәсләнмиш, күнүн тәләбләри илә һәмаһәнк олмушдур. Шаир гәләмә алдығы бүтүн мөвзулара тенденсијалы мүнәсибәт бәсләмиш, она мүасир көзлә бахмағы бачармышдыр. Буна көрә дә онун тарихи вә әфсанәви мөвзуда јаздығы бүтүн әсәрләриндә биз әсримизин нәфәсини дүјүр, бу күнүн сөзүнү ешидирик.

ТАРИХИ ВӘ ТАРИХИ-ӘФСАНӘВИ ПОЕМАЛАР

Данышдығымыз илләр әрзиндә Сәмәд Вурғун тарихи вә тарихи-әфсанәви мөвзуда «26-лар», «Дар ағачы» вә «Аслан ғајасы» поемаларыны јазмышдыр. Бунларын ичәрисиндә «26-лар» поемасы һәм мөвзу, һәм дә сәнәткарлыг бахымындан шаирин јарадычылыгында хүсуси јер тутур. Поемада вәтәнин сәадәти вә азадлығы уғрунда һәлак олан 26 Бақы Комиссарынын мүбаризәсиндән вә Ағчагум чөлүндә инкилис империалистләринин ингилаба вә халгымыза гаршы етдији рәзил бир гәсддән бәһс олунур.

Октјабр ингилабынын гәләбәсиндән руһланан Бақы пролетариаты Бақы Комиссарларынын рәһбәрлији алтында 1917-чи ил октјабрын 31-дә Бақыда Совет һакимийәти елан етди. 1918-чи илн апрел ајында Азәрбајчан вә Загафгазијанын биринчи Совет һөкүмәти олан Бақы Халг Комиссарлары Совети јарадылды.

Совет республикасыны боғмаг гәсди илә јашајан инкилис империалистләри өлкәнин мүһум рајонларыны тутмаға чалышырдылар. Онлар Азәрбајчаны вә онун зәңкин нефт јатағларыны әлә кечирмәк истәјирдиләр.

26-ларын инкилис чанпләри тәрәфиндән күлләлән мәси С. Вурғуну илк јарадычылыг илләриндән һәјатынын сонуна гәдәр дүшүндүрмүшдүр. 1933-чү илдә јаздығы «Ләкбатан» ше'риндә:

Лакин бир нөгсаным вар.

26 комиссар

Јолдашларын адына

Һәлә ше'р јазмадым.

дејәрәк буну өзүнә нөгсан һесаб едир.

1934-чү илдә, Октјабр ингилабынын 17-чи илдөнүмү мүнәсибәтилә Азәрбајчан Совет јазычылары Иттифагында топланан тәнтәнәли ичласдакы мә'рузәсиндә шаир демишдир: «Азәрбајчан шәраитиндә интернационализмн ән парлаг вә өлмәз нүмүнәси олан 26-лар өз бәднийфадәсини һәлә әдәбијатымызда алмамышдыр».

Нәһајәт, 1935-чи илдә шаир «26-лар» поемасыны јазды.

Инкилис чаһанкирләри 26 Бақы Комиссарыны күлләләмәклә зәһмәткеш күтләләрин гәлбиндә дәрин гәзәб вә нифрәт һиссини аловландырырдылар. Халгын бу гәзәбини өз шәхси гәзәби билән шаир, инкилис империализминә бәсләнән кин вә нифрәти ифадә едир, 1948-чи илдә јаздығы «Зәңчинин арзулары» поемасында шаир јенә дә «26-лары» јадына салыр:

Чәнаб кимдир, о, Тејлордур, шлјапалы бир иблисдир,

Урәјимдән сәсләр кәлир: инкилисдир, инкилисдир.

Чајлар кими далға-далға көзләримә вурур ғаным,

Хатиримдән кәлиб кечир 26 гәһрәманым.

Бу һисс шаирин «Зијәфәт» ше'риндә даһа ајдын ифадә едилмишдир.

1935-чи илдә «26-лар» поемасыны гуртармасына бахмајараг, шаир бу әсәрин 26 Бақы Комиссарынын адына лајиг олмадығыны тез-тез гејд едир вә Азәрбајчан јазычы вә шаирләрини бу мөвзуда даһа бөјүк әсәрләр јазмаға чағырыр. 1937-чи илдә Бөјүк Октјабр ингилабынын 20-чи илдөнүмүнә һазырлыг һаггында елә-

дији ма'рузədə дејир: «Револјусија тарихимиздә 26-лар, Әли Бајрамов вә башга јолдашлар кими гәһрәманлар олмуш, онларын образларыны әдәбијјатымызда лајигилә мејдана чыхармамышыг».¹

Сәмәд Вурғунун «26-лар» поемасы ингилаби идеја-ларын шаиранә тәрәннүмүндән ибарәтдир. Поема көһнә Бакынын тәсвири илә башланыр. Шаир бу кичик һиссәдә шәһәрин күчәләрини, даш диварларыны дејил, орада јашајан адамларын һәјатыны, бир тикә чәрәк үчүн әзаб-әзијјәтә гатлашан инсанларын таләјини бир-ики тутарлы чизки илә әкс етдирмәји бачармышдыр.

Көһнә Бакынын таблосуну, ачыначаглы мәнзәрәсини чәкмәк үчүн поеманын башланғычы ән гүдрәтли фырча усталарына көзәл материал верә биләр. Будур, дарысгал Бақы күчәләриндән бири. Бир тикә чәрәк үчүн Иранда күлфәтини атыб Бақыја ишләмәјә кәлмиш һамбал паланын үстүндә әјләшмишдир. О, дәрин фикир ичиндәдир. Јә'гин ки, Иранда гојуб кәлдији аиләсини дүшүнүр. Гучағында көрпәсини тутуб, дилсиз јоллара бахан арвады онун көзү өнүндә чанланыр. Елә бурадача шаир, һамбалын аиләсини тәсвир едир. Һамбалын арвады ширин сөзләрлә ушағыныг орудур, көрпәсинә үмид верир, газанч далынча кедән әринин гајыдачағыны вә өвладына күллү дон алачағыны, она боллуча гоғал кәтирәчәјини вәд едир. Јенә бурада шаир бирдән-бирә тәсвири кәсир, јенидән Бақыја—һамбалын тәсвиринә гајыдыр:

Отурмуш паланын үстүндә һамбал,
Балдан ширин кәлпир она бу хәјал,
Алып гәлјаныны күлүмсәјәрәк,
Јохсуллуғ ичиндә бөјүк бир үрәк
Дөјүнүр, дөјүнүр...

Бу парчада үрәјин дөјүнтүсүнү ики дәфә тәкрат етмәклә шаир чох шеј демәк истәмишдир. Охучу, һамбалын бу үрәк дөјүнтүләри илә әлагәдар бир әһвалатын баш верәчәјини көзләјир. Доғрудан да белә олур. Шаир јарымчыг гојдуғу мисраны белә тамамлајыр:

Бу дәмдә бирдән
Јазыг бир топ кими галхыр јериндән,
Гыврыла-гыврыла дәјир дашлара.

¹ «Әдәбијјат гәзетн», 1937, 6 апрел.

Ма'лум олур ки, күчәдән кечән бир гочу һағаныны сынамаг мәгсәдилә күнаһсыз һамбалы вурмушдур.

Шаирин бир чох поемаларына хас олан белә бәдии тәсвир үсуллары охучунун нәзәриндә лөвһәләр чанландырмаг бахымындан чох мараглыдыр. Шаир, тәхминән әлли мисралыг кириш һиссәсиндә ингилаба гәдәрки Бакынын ачыначаглы мәнзәрәсини чанландырмага мүнәффеғ олмушдур. Бу һиссәдә һеч бир артыг сөз јохдур. «Сојуг диварларда күллә нишаны», «Бакынын дәрди вар, Бақы хәстәдир», «Бурда дөнкәләрин јери дарысгал», «Көрүнүр овчунда кәндир изләри» вә с. деталарын архасында мәнзәрә Бакыны көрүрүк. Шаир башланғычындагы бу һиссә илә кәләчәкдә тәсвир едәчәји һадисәләрә —26 Бақы Комиссарынын ингилаби мүбаризәсинә зәмин јарадыр, һағг газандырыр:

Бакынын дәрди вар, Бақы хәстәдир,
Көпүл иштизарда, көз јол үстәдир.

мисралары ингилаб әрәфәсиндә олан Бакынын мәнзәрәсини чәкир, 26-ларын мәнзәрә бу зәминдә јетишдијини кәстәрир. Охучу 26-ларын көзү јол чәкән хәстә Бакынын јараларындан, арзуларындан доғдуғуну дүшүнүр. Бу сәһнә онларын хәстә Бакыны мүәличә етмәк үчүн доғулдуғларыны дејир.

Сәмәд Вурғун ше'ринә хас олан рич'әтләр бу поемада даһа тутарлы, даһа јериндәдир. 26-ларын күлләләнмәсиндән сонракы фәсилдә мүәллиф, доғулан сәһәри белә тәсвир едир:

Сәһәрди, күнәшин рәнки сапсары,
Сарылыг чулғамыш ағ булудлары.
Елә бил каннат бирдән гочалмыш,
Ағчагум чөлүндә јухуја далмыш.

Бурада мүәллиф 26-ларын матәминә сәһәри дә ағладыр, тәбиәти дә гочалдыр. Бундан сонра Ағчагум чөлүнә мүрачият едир:

Чаваб вер сорғума, Ағчагум чөлү,
Нәдир гојундакы гызыл ган көлү?
Ајмы парчаланды, күнәшми сөндү,
Јохса аловланыб күләми дөндү
Дөјүнән бир көпүл, дүшүнән бир баш —
Нечин далғын кечир о фәһлә јолдаш?

Шаир «Нечин далғын кечир о фәһлә јолдаш?» дејә суала суалла чаваб вермиш олур. Јухарыдакы суалларын чавабы охучуја онсуз да мә'лумдур. Лакин бу чавабы мә'лум олан суала мәһз суалла чаваб вермәси һәм көзәл бәдин сүал, һәм дә чох реал вә инандырычы деталдыр, чүнки 26-ларын күнаһсыз күлләләнмәси халғын бүтүн тәбәғәләриндән чох, мәһз фәһләнин гәзәбләнмәсинә сәбәб ола биләр. Чүнки фәһлә јолдаш билир ки, 26-лар онларын уғрунда һәлак олмушдур.

Беләликлә, «26-лар» поемасы шаирин һәм мәзмун, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтдән камил поемаларындандыр.

Сәмәд Вурғунун тарихи поемаларындан бири дә «Дар ағачы»дыр. Поема Гафгазын әрәбләр тәрәфиндән истиласына һәср олунмушдур. Әсәр гарталлар ојлағы гоча Гафгазын тәсвири илә башлајыр. Һәр бәнд онун тәбии сәрвәтләриндән, көзәллијиндән бәһс едир вә бәндләрин сонлары:

Гафгаз јашыл, Гафгаз сәрпн,
Көзү дүшмүш әрәбләрин...

бејти илә битир. Беләликлә, шаир, нәғмә нәғәраты кими сәсләнән бу ики мисра илә әрәбләрин Гафгаза һүчүмунун әсл маһијәтини ачмыш олур. Һәммин бејтдән ајдын олур ки, ислам бајрағы галдыран әрәбләр үчүн дин истила васитәсидир. Әсл мәгсәд исә бу торпағын зәнкин сәрвәтләрини Әрәбистана дашымаг, «ачлығын» дан орду батан» пејғәмбәр тәбәәләрини Гафгазын һесабына јашатмагдыр:

Танрынын әмринә баш әјни дејә,
Һавада парлады ғылыч вә гур'ан.
Дајанды ордулар сүнкү-сүнкүјә
Һәр тәрәфдә өлүм, һәр тәрәфдә ган.

Бунунла шаир, әлиндә гур'ан туған әрәбләрин әсл мәгсәдини Гафгаз халгларынын баша дүшдүјүнү вә буна көрә дә истилачыларын гаршысында дағ кими дајандыгларыны көстәрир. Халг Гафгазын гарталы Бабәкә архаланыр.

«Дар ағачы» поемасында шаирин әсас мәгсәди 20 илдән артыг әрәбләрә гаршы вурушмуш Азәрбајчан халгынын мәрд оғлу Бабәкин гәһрәманлыг мүбаризәси-

ин әкс етдирмәк олмушдур. Лакин поемада Бабәкин сурәти јох дәрәчәсиндәдир.

Тарихдә мә'лумдур ки, истиггалијјәт бајрағы галдыран Бабәк әрәбләрә гаршы 20 илдән артыг (816—837) мүбаризә апармышдыр. Бабәк, онун һәјаты вә мүбаризәси бир чох Гәрб вә Шәрг тарихчиләринин, шәргшүнасларынын диггәтини чәлб етмишдир. (Әбу Мәнсур, Тәбәри, Мәсуди, Жузе, Јамполски, Томара, Орбелјан, Бартолд, Крымски вә б.)

Бабәк һағгында мүасир рус шаири Илја Селвински, Азәрбајчан јазычыларындан Ч. Чаббарлы вә Осман Сарывәлли драм әсәрләри јазмышлар. (И. Селвински: «Бабек», Ч. Чаббарлы: «Од кәлини», Осман Сарывәлли: «Бабәк»). Бу мүәллифләр, хусусилә Ч. Чаббарлы Бабәкә анд олан бүтүн тарихи мәнбәләри дәриндән өјрәндијиндән, «Од кәлини» әсәриндә Бабәкин адына лајиг көзәл вә өлмәз бир абидә јаратмышдыр. Ејни сөзләри, әлбәтте ки, С. Вурғунун «Дар ағачы» поемасы һағгында дејә билмәрик, чүнки шаир Бабәк һәрәкатыны, бу һәрәкатын гајә вә мәгсәдини, о заманкы тарихи шәраити дәриндән өјрәнмәдән Бабәк һағгында ешитдикләрини сәтһи олараг гәләмә алмыш, гәһрәманын сурәтини үмуми сөзләрлә јаратмагла кифајәтләнмишдир. «Дар ағачы» поемасында Бабәк, онун гәһрәманлығы, әмәл вә арзулары, дүшүнчәләри конкрет сәһнәләрдә көстәрилмәмишдир. Бабәк бир сурәт кими јалныз дар ағачынын алтында көрүнүр.

Әсәрдә Бабәк һәрәкатынын сәтһи, Бабәк сурәтинин зәиф тәсвир олундуғуну сүбүт үчүн јалныз буну демәк кифајәтдир ки, «Дар ағачы»нда тарихи фактлар белә сәһвдир, мүәллиф ади тарихи фактлары белә өјрәнмәмишдир. Ашағыдакы парчаја диггәт јетирәк:

О горхунч заманлар, о ганлы чаглар,
Аналар сачыны бир-бир јоланда,
Башыны көксүнә дајады дағлар,
Гафгазын бајрағы тәслим оlande.

Тахылдан, мејвәдән тутуб јүкүнү
Дәвә карванлары јола дүзәлди.
Орду сәркәрдәси о бајрам күнү
Мәгрүр Мәһмәддин јанына кәлди.

О да бим алтында күләрәк бизә,
Орда јува салып, јурд салып деди.

Дүнија баш әјмәли һәр әмринизә,
Хәрачлар истәјиб бач алын деди.

Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, Азәрбајчан Мәһәм-мәдин заманында ишғал олунмушдур. Лакин әслиндә белә дејилдир. Әввәлә, Гафгаз—Азәрбајчан, Ермәни-стан вә Күрчүстан там мә'надә VII әсрин 30-чу илләриндә ишғал едилмишдир. Икинчиси, поемада сөһбәт Ба-бәкдән кедир. Бабәк үсјаны исә ишғалдан чох сонра, 816-чы илдә башланмышдыр.

С. Вургун поемада Мәһәммәд вә Бабәки ејни дөврүн адамлары кими гәләмә алмышдыр. Бу исә шаирин мөв-зуну кифәјәт гәдәр өјрәнмәдијини көстәрир.

С. Вургунун, мөвзусуну тарихимиздән вә халг әфса-нәсиндән көтүрдүјү әсәрләри ичәрисиндә фабула бү-төвлүјү вә бәдиин дәјәри е'тибары илә «Аслан гајасы» хусуси јер тутур.

Јазылыш тәрзи, руһу вә халг әдәбијјаты мотивләри-нә көрә (ағ ат, ағ чуха) «Аслан гајасы» әфсанәви пое-ма адлана биләр. Лакин әсәрин әсасында мүөјјән бир тарихи һадисә—Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил едилмәси мәсәләси вә бир нечә тарихи шәхсијјәт олдуғу-на көрә, ону тарихи-әфсанәви поема адландырмаг ла-зымдыр. Поемада әфсанәви, романтик мотивләрлә реал мотивләр вәһдәтдәдир. Ағ ат, ағ чуха әһвалаты илә әла-гәдар олан фәсилләр әсәрә әфсанәви дон кејдирсә дә, бурада иштирак едән тарихи шәхсијјәтләр (Һүсејнгулу хан, кенерал Сисјанов) әсәри мүөјјән тарихи зәминә бағлајыр, реаллашдырыр.

Тарихдә мә'лумдур ки, 1906-чы илин феврал ајында чар гошунлары Бакыја кәлмиш вә о заман Бакыја куја тичарәт мәгсәдилә Иран шаһы тәрәфиндән көндәрилән ики шаһ часусунун фитвасы илә февралын 8-дә кенерал Сисјанов өлдүрүлмүшдүр. Шаир, бу тарихи һадисәјә әфсанәви дон кејдирмәк үчүн тарихи шәхсијјәтләр олан Һүсејнгулу хан вә Сисјановла јанашы, әсәрә Аслан вә хан гызы Маһнијар кими хәјали, әфсанәви сурәтләр дә әләвә етмишдир.

Үмумијјәтлә, бу поема шаирин мүбаһисәли әсәрлә-риндәдир. Бурадакы марағлы образлардан бири дә балача бир сәһнәдә тәсир олунан рус әскәридир. Бу образла шаир, зүлмкар чар Русијасы илә демократик, ингилаби Русијаны бир-бириндән ајырмыш, рус әскә-

С. Вургун 1920

С. Вургун 1925

Г. Гулам, С. Вургун вә С. Ајни 1940

С. Вургун Лондонда К. Марксын мазары жанында. 1947

ринин симасында рус халгынын нечиб вэ гуманист тэ-
биэтинн экс етдирмәжэ чалышмышдыр.

Шаир бурада В. И. Лениннн «Ики Русија» һаггын-
дакы мәшһүр тәлиминн әсас көтүрмүшдүр.

Әсәрин пролог һиссәсиндәки парчадан мә'лум олур
ки, һаггында сөһбәт кедән Аслан гајасы Хәзәр дәнизи-
нин саһилиндәдир. Шаир дејир ки, бу гаја илә әлагәдар
олан бир әһвалаты охучуларына нәгл едәчәкдир, һәмин
әһвалат «Ағызлардан-ағызлара дастан олуб долашмыш-
дыр». Марағлы бурасыдыр ки, истәр Аслан гајасы, ис-
тәрсә дә Гыз галасы илә әлагәдар әфсанәләрдә ағ ат,
ағ чуха әһвалаты јохдур. Көрүнүр, шаир башга нағыл
вә әфсанәләримиздә олан ағ ат, ағ чуха әһвалатыны
Аслан гајасы һаггындакы рәвәјәтлә бирләшдирмишдир.
Бу да шаирин халг әфсанә вә рәвәјәтләринә јарадычы
мүнәсибәтинн көстәрир.

Тәхминән ејни мөвзуда М. Мүшфиг «Чобан», М. Ра-
һим «Гыргыз», Микајыл Рзагулузадә («Мим-рс» им-
засы илә) «Маһнијар» поемаларыны јазмышлар.

«Сәмәд Вургун вә фолклор» мөвзусунда намизәдлик
диссертасијасынын мўәллифи Чәләл Абдуллајев, Абше-
роп јарымадасы әтрафында јашајан әһали арасында
Аслан гајасы адлы бир гаја һаггында бә'зи рәвәјәтләр-
рин мөвчуд олдуғуну гејд едир. Мўәллиф, ағ ат, ағ
чуха әһвалаты илә әлагәдар ағ рәнкин бир чох халгла-
рын фолклорунда мугәддәс рәнк олдуғуна даир бә'зи
мисаллар кәтирир. Онлардан, мәсәлән, «Мәлик Мәм-
мәд» нағылында Мәлик Мәммәдин ағ гоча миннәрәк
ишығлы дунјаја чыхмасы, күнәш арзулајан адамларын
көдү бәзәјәрәк мұхтәлиф ајинләр ичра едәркән охуду-
лары маһныда «ағ ата мин, доғ» ифадәси, әфсанәләри-
миздә Хызыр симасында тәгдим олуан ағ атлы вә с.
ифадә вә әһвалатлары хатырладараг мўәллиф, ағ рән-
кин мугәддәс рәнк олдуғуну сүбута чалышыр.

Биз бунларын һамысы илә разылашырыг, јалныз
бир чәһәтн әләвә етмәк истәрдик. Унутмаг лазым дејил
ки, «Аслан гајасы»нда әфсанәви варлығлар кими јалныз
ағ атдан сөһбәт кетмир. Ағ атла бәрабәр ағ чуха да
вардыр. Азәрбајчан фолклорунда ат—мурад, арзу рәмзи
кими ишләнилир. Јухуда ат көрән аламын јухусуну «ат
мураддыр, мурадына чатачагсан» дејә јозурлар.

С. Вургунун өзүндә дә буна көзәл бир ишарә вар-
дыр. «Комсомол поемасы»нда илахыр чәршәнбәнин тәс-
1210—9

вири јериндә атын халг арасында мурад символу кимн
анлашылдыгына даир дејилир:

Ахыр чәршәнбәдир: ил тамам олур.
Бу ил кәнд ичиндә данышыр һамы:
Ат үстә кәлмишдир Новруз бајрамы
Гулунлу ат үстә...
Бу бир мураддыр.

Ағ чуха исә Азәрбајчан фолклорунда тале мә'на-
сында анлашылып. Белә ки, фәлакәтә дүшән, бәдбәхт-
лијә уғрајан адам һаггында «ағ чухан јатды, сән дә јат»
дејәрләр.

«Аслан гајасы»ндакы тарихи һадисәјә шаирин мәһз
ағ чуха, ағ ат әһвалатыны әлавә етмәси тәсадүфи де-
јилдир. Бурада да ағ ат вә ағ чуха мурад вә бәхт мә-
насында ишләнмишдир. Хан гызы Маһнијар онун елчи-
лијинә кәлән шаһзадә вә ханзадәләрин гаршысында аша-
ғыдакы шәрти гојур:

Әлимлә тикдијим бах бу ағ чуха
Һансы бир икидин әјиннә олса,
Бир дә ағ атымы ким минә билсә,
О шаһ да дејилсә, хан да дејилсә,
Олса да ади бир гапы нөкәри,
Онундур гәлбимин кизли телләри.

Гыз демәк истәјир ки, һәр кәсин бәхти кәтирсә, та-
леји үзүнә күлсә, мурадына, арзусуна чата биләчәкдир.

Хан гызы Маһнијарын гојдуғу бу шәртләрә шаһза-
дәләр, ханзадәләр әмәл едә билмирләр. Бу шәртләрин
өһдәсиндән јалныз халг ичәрисиндән чыхан ади чобан
Аслан кәлә билир. Бир сыра Азәрбајчан нағыл вә әф-
санәләриндә, дастанларында да гызлар әрә кетмәк үчүн
намизәдләрин гаршысына чох чидди шәртләр гојур-
лар. («Дәдә Горғуд», «Шаһ Исмајыл», «Короғлу», «Зәр-
никар вә ашыг Валәһ» вә с.).

Халг әдәбијјатындан кәлән бу мотивдән Низами дә
«Јелди көзәл» әсәриндәки рус шаһзадәсинин нағылын-
да истифадә етмишдир.

Халг әдәбијјатында гызларын бу шәртләринин өһдә-
синдән хан вә шаһ оғуллары дејил, јохсул балалары
кәлир (нахырчы, чобан, кечәл, нөкәр вә с.). Сәмәд Вур-
гун да халг әдәбијјатынын бу чәһәтиндән истифадә ет-

миш, шәртләрдән галиб чыхартмагла, чобан Асланы пое-
манын сон фәсилләриндә тәсвир едәчәји тарихи һадисә
илә үзви сурәтдә бағлаја билмишдир. Шаир јарышдан
Асланы галиб чыхармагла сонракы фәсилләрдә онун
ишғалчы орду кенералыны өлдүрмәсинә зәмин јарат-
мышдыр.

Вургун истәр тарихи һадисәјә, истәрсә дә әфсанәјә
ајыг көзлә бахмыш. нәгл етдији бүтүн һадисәләри со-
вет шаиринин бахымындан ишыгландырмышдыр. Истәр
заһири, истәрсә дә дахили көзәллијини севә-севә тә'риф-
ләдији Маһнијарын мәһз хан гызы олдуғуна көрә хан-
задәләр, шаһзадәләр тәрәфиндән севилмәсинә үрәкдән
ачыјыр вә халг арасында мөвчуд олан әсил-нәчабәт мә-
сәләсинә өз мүнәсибәтини билдирмәкдән кечинмир:

Кәлин кәрәк хан олсун.
Бөјүк очагдан олсун.
Гушу тутун јувадан,
Бир мәсәлмиш о заман...

Шаир, һәтта гәдим аталар сөзләринә белә «е'тираз
едир. Онларын бу күн үчүн јарамадығыны кәстәрир.
Һәлә кечмишдә белә «гушу тутун јувадан» мәсәлине
әсасланараг евләнмәк үчүн әсил-нәчабәт ахтармағын нә
гәдәр ачы нәтичәләр доғурдуғуну, фәлакәтләр төрәтди-
јини дејир:

Өркән, чаты тохујан,
Түстү, кәрмә гохујан,
Гышын ајазларында,
Боранында, гарында.
Чијинидә јүк дашыјан,
Дахмаларда јашајан,
Күн алтында от бичән
Кәлмәләрдән су ичән
Гызларымыз да вармыш,
Гочалыб гарыјармыш.

Демәк, шаир әфсанәви образ олан Маһнијара да
синфи мүнәсибәт бәсләјир. Бурадан белә нәтичә чыхыр:
Маһнијар көзәллијинә көрә дејил, хан гызы олдуғуна
көрә шөһрәт газанмыш, гапысында елчиләр дәхил дүш-
мүшдүр. Демәк, халг шаиринин хәлгилији онун мөвзу-
ларыны халг әфсанәләриндән, халг дастанларындан кө-
түрүлмәсиндә дејил, һадисәләрә мәһз халгын мәнафеји

бахымындан јанашмасындадыр. Көрүндүјү кими, Вурғун халгын эсрлерден бери јаратмыш олдуғу нағыл вә әфсанәлеринә, һәтта аталар сөзләринә белә бу күнүи көзләри илә бахыр вә онлары халгын мәнәфејинә ујғун саф-чүрүк едир. Мәсәлән, халгын «кәлин гәрәк хан олсун», «бөјүк очагдан олсун», «гушу јувада тутмаг ла-зымдыр» кими бу күнлә сәсләшмәјән аталар сөзләрини рәдд етмәкдән чәкинмир.

Бу мәсәләннн изаһы шаирин «әфсанәви поемалар»ы-нын тәһлилиндә даһа мүфәссәл верилмишдир.

Јухарыда данышдығымыз ичтимаи мотивләр, Сәмәд Вурғунун халг әфсанәләри, рәвәјәтләри әсасында јаздығы поемаларын да бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз әксини тапмышдыр. Бу белә дә олмалы иди. Чүнки совет шаири нәдән јазырса јазсын, һәмишә халгын мәнәфејини, онун дүјү вә дүшүнчәләрини, истәк вә арзуларыны гәләмә алыр вә көтүрдүјү мөвзуја дөврүн тәләбләри бахымындан јанашыр.

Сәмәд Вурғун әсл халг шаиридир. Хәлгилик исә јалныз садә јазмагдан, халгын јаратдығы фолклор хәзинәсиндән истифадә етмәкдән ибарәт дејилдир. Вурғун вахтилә бу һагда јазмышды: «Мәнчә јазычынын дилинин садә олмасы һеч дә онун халг дили олмасында дејил. Биз дилдә халг дүшүнчәси, халг мәнәвијаты ахтарыг. Мисал үчүн, Азәрбајчан шаирләриндән Фүзулини көтүрүн. Мәкәр онун дилиндә әрәб, фарс сөзләри аздырмы? Нә үчүн Фүзулини 400 илдир бизим халг әзбәр-дән охујур? Чүнки бу ше'рләрдә халг руһу јашајыр».

Һәмин фикрини шаир 1954-чү илдә Үмүмиттифаг совет јазычыларынын икинчи гурултајында «Совет поезијасы» һаггындакы мә'рузәсиндә давам етдирәрәк јазырды: «Бәзиләри белә дүшүнүрләр ки, поезијада хәлгилијин там долғун ифадәси халг маһнылары тәрзиндә, халгын шифаһи јарадычылығына јахынлыгдан ибарәтдир. Әлбәттә, халгдан өјрәнмәдән бөјүк поезија јаратмаг олмаз, лакин халга, онун бәдиин тәфәккүрүнә јахынлыг, халг маһныларыны вә нағылларыны садәчә тәкрат етмәк демәк дејилдир. Һәтта классик әсәрләри көтүрсәк, мәсәлән, мән белә дүшүнүрәм ки, Пушкинин «Чар Солтан һаггында нағыл» әсәринә нисбәтән, «Тунч атлы»сында даһа чох хәлгилик вардыр».

Беләликлә, шаир, халгдан көтүрүлән мөвзулары кор-коранә нәзмә чәкмәјин әлејһинә олдуғуну билдирир. Шаир, фолклордан көтүрүлән мөвзулара дөврүн тәләб-

ләри нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг мәсәләсини ирәли сүрүр. Шаирин өзүнүн мөвзуларыны халг әдәбијатындан көтүрдүјү әсәрләри мәнз беләдир. Мөвзусу халг әфсанә вә рәвәјәтләриндән көтүрүлән «Гыз гајасы» вә «Өлән мәнәббәт» поемаларында шаир гадын азадлығы мәсәләсинә тохунмушдур. Әлбәт ки, бу әфсанәләрдә гадын азадлығы мәсәләси шаирин әсәрләриндә олдуғу шәкилдә гојулмамышдыр. Шаир әфсанәннн өзүнә лазым олан тәрәфини габарыг шәкилдә вермәјә чалышмыш, халг јарадычылығына күнүн тәләбләри сәвијјәсиндән јанашмағы бачармышдыр.

Азәрбајчан халгынын әфсанә, нағыл вә рәвәјәтләри истәнилән гәдәрдир. Әсас мәсәлә онлары сечмәкдә вә бу әфсанәләри заманын тәләбләри бахымындан ишләмәкдәдир, әлбәттә, мөвзуну ишләркән, шаир, нәгл олу-нан әһвалата бу күнүн көзү илә бахмалы, бу күн үчүн лазым олан мәсәләләри өн плана чәкмәји бачармалыдыр. Шаир өзү бу барәдә јазыр: «Халг әфсанәләри, нағыл-лары саһәсиндә белә биз әсримизин габагчыл руһу илә сәсләшә билән әсәрләр јаратмалыг. Халг әфсанәләринә сојуг бир нәзәрлә бахан јазычылар унудурлар ки, бүтүн әфсанәләр халг дүһасынын мәнсулудур. Һәр әфсанәдә халгын реал һәјаты, шүүр вә зөвгләри, онун кәләчәјә олан инам вә арзулары әкс олунмушдур ки, онлары бир чоху инди дә арзу олараг, һәм дә јүксәлиш арзусу олараг галыр»¹.

Шаирин тәрчүмәчиси А. Адалис һаглы олараг јазыр: «С. Вурғун әдәбијјата халг ичәрисиндән вә халгын на-минә, онун фолклору, маһнылары вә епосу илә биркә кәлмишдир. Бу исә она ән јүксәк сәнәткарлыға наил олмаға көмәк етмиш вә едир»².

«Гыз гајасы» поемасында шаир, Азәрбајчанын бир чох јерләриндә инди дә сөјләнән халг әфсанәсини нәзмә чәкмишдир. Шушада, Кәлбәчәр тәрәфдә вә Нахчыванда «Гыз гајасы» ады илә мәншүр олан бир чох гајалар вардыр. Мараглы бурасыдыр ки, бу гајалар һаггындакы әфсанәләр дә ејнидир.

Әфсанәјә көрә, бир залым хан башга кәнчи севән наван бир гызы зорла өзүнә кәниз етмәк истәмиш, гыз тәслим олмамыш, гачмыш вә өзүнү уча бир гајадан атымышдыр. Лакин гызын енлибалаг туманы чәтир кими

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијул

² А. Адалис «Известија», 1941, 18 март

ачылмыш, гыз јерә саламат кәлиб чатмыш, өлмәмишдир вә о күндән гызын өзүнү атдығы гаја «Гыз гајасы» адланмышдыр.

Бу эфсанәдә халг өзүнүн арзуларыны ифадә етмишдир. Мөвчуд гурулуша гаршы чыха билмәјән, онунла мүбаризәдә ачиз олан халг бәшәријјәти ушаглыг дөврүндә зүлмә, истибдада гаршы үрәјиндә бәсләдији арзулары јаратдығы эфсанәләрдә ифадә едирди. Феодал ағалығы дөврүндә һәмишә чаван гызлар, јохсул балалары шаһларын, хан вә бәјләрин зүлмүнә мәруз галмыш вә бу зүлмдән хилас олмаг үчүн јоллар араммыш, јол тапмадыгда исә өзләриндән мүхтәлиф эфсанәләр ујдурмуш, санки бу эфсанәләрлә тәсәлли тапмышлар. «Булаг эфсанәси» поемасында охујуруг:

Бәшәр хәјаллара гапаныб һәрлән
Тәсәлли булмушдур эфсанәләрдән.

Нәгл етдијимиз эфсанәдә туманын чәтир кими ачылмасы вә гызын јерә саламат енмәси ујдурмадыр. Лакин халг санки бу ујдурма эфсанә илә зүлмә, мөвчуд гурулуша өз етиразыны билдирир. залымлара гаршы мүбаризәдә гәзадан көмәк истәјир. Бу мәнада халг эфсанәләри, рәвәјәтләри, нағыллары һәмин халгын тарихини, онун мәнәви аләмини, истәк вә арзуларыны, руһуну, идрәк сәвијјәсини ифадә етмәк бахымындан да чох әһәмијјәтлидир. Максим Горки јазырды: «Шифаһи халг јаралычылығыны өјрәнмәдән эмәкчи халгын әсл тарихини өјрәнмәк олмаз... Тәкрар едирәм, сөз сәнәтинин ибтидасы фолклорда, халг әдәбијјатындадыр. Фолклорунузу топлајын, ондан өјрәнин, үзәриндә ишләјин. О сизә дә, бизә дә иттифагын шаир вә насирләринә дә олдугча чох материал верәр».¹

«Гыз гајасы» поемасында С. Вурғун, јухарыда нәгл етдијимиз эфсанәни 26 мисрада ејнилә нәзмә чәкмишдир. Поеманын галан 78 мисрасы исә шаирин Шуша илә бағлы хатирәләринә, өзүнүн кәнчлик илләринин тәсвиринә һәср олушмушдур. Шаир бир анлыг Шушада кечирдији күнләрә гајыдыр, Иса булағында сүфрә ачдығындан данышыр, «О вахт әсәрләрим ағламыш фәгәт» дејә өтән күнләрә, уғурсуз мәһәббәт мәчәраларына тә-

¹ Максим Горки. «Совет әдәбијјатынын вәзифәләри», Азәрнәшр, 1935, сәһ. 91.

әссуфләнир, вахтилә јаздығы бәдбин ше'рләринин сәбәбини изаһ едир. Јери кәлмишкән дејәк ки, шаир «Вагиф» пјесиндә дә Гыз гајасынын адыны чәкир.

Беләликлә, әсәрдә рич'әтләр әсл мәтләбдән—эфсанәнин өзүндән чох јер тутур. Поема гәдим дөврләрдә ислам еһкамларынын мәһдуд чәрчивәләри ичәрисиндә јашајан азербәјчан гадынылығынын фачиәли һәјатыны тәсвир едир. Ејни эфсанәни халг јазычысы Сүлејман Рәһимов да «Кәлин гајасы» һекајәсиндә гәләмә алмышдыр.

«Өлән мәһәббәт» поемасында да шаир «Гыз гајасы»нда олдуғу кими, гадын һүгугсузлуғу мәсәләсинә тохунмушдур. Бурада исламијјәтдән әввәл мөвчуд олан мәнфур бир адәтдән данышылыр. Һәм адәтин тәсвириндән, һәм дә әсәрин бир чох јерләриндәки ишарәләрдән ајдын олур ки, әһвалат исламијјәтдән чох-чох әввәлә, тотем дөврүнә аиддир. Әсәр белә башлајыр:

Ахшам гаранлығы дүшдүјү заман
Мал-гара топлашыр та узағлардан,
Үрјәләр ојнашыр, атлар күләшир,
Гојунлар сәс-сәсә вериб мәләшир.
Елә бил тој дүшүр бир бөјүк дүзә.
Иисанлар јалварыр тәпәр өкүзә:
—Сән еј Јер үзүнүн шөһрәти өкүз!

Марағлыдыр ки, «Фәрһад вә Ширин» пјесиндә дә өкүзүн, өзү дә мәһз тәпәл өкүзүн мүгәддәслијиндән сөһбәт кедир. Бурадан белә анлашылыр ки, һәр ики әсәрдә мүәллиф ејни дөврү, јә'ни атәшпәрстлик дөврүнү нәзәр-дә тутмушдур.

Поемада гәдим бир адәтдән—бачы илә гардашын евләнмәсиндән данышылыр. Охучу истәр-истәмәз дүшүнмәли олур. «Көрәсән бу адәт биздә олмушму? Шаир буну һарадан көтүрмүшдүр?» Атәшпәрстлијин дини китабы олан «Авеста»нын «Гат» һиссәсиндә гоһумларын бир-бирилә евләнмәси, хүсусән, бачы илә гардашын евләнмәси мәсәләләриндән данышылыр вә бу, мүгәддәс һесаб едилир.

З. А. Рагозина јазыр: «Сон ајәдә мәздәкилијин (сөһбәт «Авеста»нын «Гат» һиссәсиндән кедир—Б. В.) өзүнүн мејдана атмадығы, лакин тәрәфдар чыхдығы вә ардычылларыны сонрадан бир сыра тәһгирләрә мәруз гојан јахын гоһумларын, һәтта бачы-гардашын бир-би-

рилә евләнмәси кими гәрнбә адәтләрини олмасына ишарә едилмишдир. Бу чүр адәтләрә нәнки ичазә верилрмиш. һатта саваб һесап олунурмуш».¹

Поэма гадын азадлыгына әнкәл төрәдән гәдим бир адәтин тәнгидинә һәср олунмушдур. Бу адәтә көрә гыз анчаг өз гардашына әрә келә биләр. Лакин әфсанәјә көрә, бачы өз гардашыны дејил, башга бирисини сефир вә бу сирри чәкинмәдән гардашына ачыр, ондан көмәк истајир. Гардашы Елдәниз исә:

Бәс атан, бәс анан, нә дејәр оилар?
Һәр күнүн, һәр елин өз адәти вар.—

дејә адәтләр чәрчивәсиндән чыхмајачағыны билдирир. Буна көрә дә гыз өзүнү Аразын суларына атыб һәлак едир.

Көрүндүјү кими, шаир бу әсәриндә дә гәдим адәтләрә, әсрләр боју давам едиб кәлән еһкамлара гаршы чыхыр.

«Ајын әфсанәси» поэмасында шаир, романтик шәкилдә илаһи тәмизлик, гадын бәкарәти вә исмәтинин тәрәннүм едир.

Мүхтәлиф халqlарын фолклорунда Ај вә Күнәш һаггында бир чох рәвајәтләр вә әфсанәләр вардыр. Бу рәвајәтләрин әксәријјәтиндә Ај оғлан, Күнәш исә гыз шәклиндә тәсвир едилир. Азәрбајҹанда ән чох јајылан вариантә көрә исә Күнәш ана, Ај онун шылтаг гызыдыр.

Рәвајәтә көрә, Күнәш хәмир јоғурдуғу заман гызы Ај, анасынын јанында шылтаглыг едир, ана гәзәбләнир, хәмирли әли илә гызынын үзүнә силлә чәкир вә бундан сонра Ајын үзүндә ләкәләр галыр. Куја инди ајын үзүндә көрдүјүмүз ләкәләр анасынын вурдуғу силләдән галмышдыр.

Сәмәд Вурғун «Ајын әфсанәси» поэмасыны һәмин вариант әсасында јазмышдыр. Шаир, поэманын башлангычында әфсанәнин әсасында гојулан аилә әһвалатына ишарә едәрәк: «Бә'зән еһтијатсыз кичик бир хата, бөјүк фәһнәләр јарадыр»,—дејә әфсанәјә тәрбијәви, дидактик мә'на вермәјә чалышыр. Шаир өзү мәғаләләринин бириндә поэманын әсасында дуран мәсәләни бу чүр изаһ едир: «Мән «Ајын әфсанәси» поэмасыны јазыб гуртармышам. Бу поэманын әсасыны Ајын үзүндә-

ки ләкәләрин әмәлә кәлмәси сәбәбләри һаггында Азәрбајҹанын гәдим әфсанәси тәшкил едир».¹

Бәлкә дә «Ајын әфсанәси» поэмасында шаир јалныз бу мәсәләни, Ајын үзүндә ләкәләрин әмәлә кәлмәси сәбәбләрини, бәдин шәкилдә изаһ етмәк мәсәләсини гаршысына мәгсәд гојубмуш. Лакин һадисәләр инкишаф етдикчә, о, «еһтијатсыз хата» дедији мәтләбдән узаглашмыш, әфсанә даһа бөјүк мәзмун вә мә'на кәсб етмишдир. Јазы просесиндә даһа марағлы вә даһа чидди ичтимаи мә'налар мејдана чыхмышдыр. Бу ичтимаи мә'на Ајын јерә енмәсилә башланыр. Ај вә Күнәш һаггында мөвчуд олан рәвајәт вә әфсанәләрин һеч бирисиндә Ајын јерә енмә әһвалаты јохдур, бу, шаирин шәхси тәхәјјүлүнү, әфсанәјә јарадычы мүнәсибәтинин нәтичәсидир.

Вурғун халг арасында мөвчуд олан әфсанәни дејишдирмиш, она тамамилә башга мә'на вермиш, «көјләр аләми нә гәдәр көзәл, нә гәдәр фүсункар вә е'чазкар олса да, Јер ондан үстүндур» фикрини ифадә етмәјә чалымышдыр.

Шаир, хәмирлә әлағәдар буғданы, буғда илә әлағәдар јери, торпағы, онун фәлсәфәсини вермәјә чалымышдыр. Буғда торпагда битир, һәмин буғданы исә Аја Јердәки чүтчү баба бағышламышдыр. Беләликлә, мүәллиф Јери көјә гаршы гојур, биринчинин үстүнлүјүнү фәхрлә гејд едир. Бу фикир шаирин һәлә 1927-чи илдә јаздығы «Ондан да көзәлди» ше'риндә дә вардыр.

Поэмада шаир Ајы јерә ендирмәклә инсан зәһмәти вә инсан зәкасы илә чичәкләнән јерин көзәлијини вә үстүнлүјүнү тәрәннүм етмиш олур. Илк дәфә инсан сәси ешидән Ај бу сәсдә әзәмәт вә үлвијјәт дујур.

Мән онда билдим ки, «јаранмаг һәдир»,

Бәшәрсиз каннат бир виранәдир.—

дејә инсанын бөјүклүјүнү, јалныз Јер күрәсиндә дејил, бүтүн каннатда көстәрир. Шаирә көрә, инсан Күнәш системинин мәркәзиндә дурур. Бу барәдә Мейди һүсејн һағлы олараг јазыр: «Әсәрин гәһрәманы Ај дејилдир. Шаир онун образыны бир бәһанә кими көтүрүр вә Ај, инсан һаггындакы дастанын прологу кими верилир».²

¹ З. А. Рагозина. «История Мидии», С. Петербург, 1904, сәһ.

¹ «Коммунист» гәзети, 1941-чи ил, 17 март.

² М. һүсејн. «Әдәби гејдләр», «Әдәбијјат гәзети», 1941 9 нјун.

Буна эсэрин бир јериндә ишарә дә вардыр. Ај. ин-ан јаранмадыгына көрә, эзаб чәкир, чүнки о. инсаны үтүн варлыглардан үстүн һесап едир.

Дүздүр инсан јаранмадым... Бәхтим белә јазылмышдыр.
Бу сәбабдән бағрым башы бир думандыр, бир дә ғышдыр.

Эсәр нә гәдәр романтик түлә бүрүнсә дә, Ајын чүтчү илә көрүш сәһнәси мүтәфәккиранә олдуғу гәдәр дә реал эә тәбиидир. Халг арасында мәшһур олан «гуш нә әдәр јүксәкдә учарса, дән үчүн јенә дә јерә енәр» мәәли бу көзәл сәһнәнин епиграфы ола биләр.

Јухарыда дедијимиз кими, әфсанәнин бу чәһәти, јә'ни Ајын Јерә ениб, чүтчүдән сүнбүл алмасы, ону көјдә сәпәси Ајла әлагәдар олан халг әфсанәләриндә јохдур. Такин Ајын үзүндәки ләкәләрин хәмирдән әмәлә кәләси јенә дә ону тахыла бағлајыр. Тахыл исә һәјат мәнәләриндәндир. Чүтчү торпағы өкүзлә бечәрир, өкүз әһмәт символдур. Бу мәсәләр «Авеста»да да вардыр. Бу китабда көстәрилер ки, «Аһурәмазданын јаратдығы илк чанлы варлыг өкүздүр. Әһримән исә әзијјәт, ачлыг, јохсуллуғу она әзијјәт вермәк үчүн јаратды. Өкүз девин сәдәмәсиндән арыглајыб өлдү. Онун һәр бир эзасында 55 гисм һүбубат (арпа, буғда), 12 гисм шәфәверичи от әмәлә кәлди. Онун нүтфәси пак вә гүдрәтли иди. Аја көчдү. Ајын нуру илә лап тәмизләнди. Ондан еркәк, диши нүтфәси әмәлә кәлди.»¹

«Ајын әфсанәси»ндә Ај чүтчү илә сәһбәт едир вә тахылы чүтчүдән алыр... Бурада исә тахыл өкүзлә әлагәләндирилир. Эсас мәсәлә одур ки, һәм С. Вурғунун «Ајын әфсанәси»ндә, һәм дә «Авеста»да өкүздән јаранан тахыл, јә'ни һәјат мәнбәји Аја көчүр. Тахыл, јә'ни һәјат мәнбәји Ајла әлагәләндирилир. Бундан белә нәтичә чыхармаг олар ки, «Ајын әфсанәси»ндәки бу чәһәти шаир, «Авеста»дан алмыш, халг әфсанәсини «Авеста» әфсанәси илә бирләшдирмишдир. С. Вурғунун «Авеста»дан—атәшпәрәстлијин мотивләриндән бир чох әсәрләриндә истифадә етдијини билирик. («Өлән мәнәббәт», «Фәрһад вә Ширин», «Һүрмүз вә Әһримән», «Муған» вә с).

¹ Әдәбијјатә Мәздин Јәсна, чилдә әввәл, гисмәтә әз китабемүгәддәсә «Авеста» тәфсир вә тәәлифе Пуре давуд, Бомбеј, 1928. сәһ. 317.

«Ајын әфсанәси» поемасында да шаир јенә әфсанәјә бу күнүн көзү илә бахыб, истәр тәбиәт, истәрсә инсан көзәллијинә ичтимай бахымдан јанашыр. Гадынын көзәллијини онун заһириндә дејил, дахилиндә, мә'нәви аләминдә ахтарыр.

Заһири көзәлликлә дахили көзәллији гаршылашдыран шаир көстәрир ки, әсрләр боју гадынлар һәмншә јалныз заһири көзәллијинә көрә башгаларындан сечилрдисә, инди бу ме'јар көһнәлмишдир, гадын һәр шејдән әввәл өз һүнәри вә камалы илә гијмәтләндирилир. Бу фикри илә шаир бир тәрәфдән јени гурулушун гадынлара бәхш етдији бөјүк һүгүг вә имканларыны гејд едирсә, икинчи тәрәфдән, әсрләр боју давам едиб кәлән епигончу гәзәл ше'ринә гаршы чыхыр. Бөјүк Сабирин «Ғаһ-Ғаһ, нә әчәб күлмәлисән ханиман-хәраб» ше'ринә сәс верир.

Бу әсәр өз форма вә мүндәричәси е'тибары илә шаирин ән биткин вә камил поемаларындандыр.

«Булаг әфсанәси» поемасында исә әфсанә һеч бир дәјишиклијә уғрамадан, олдуғу кими нәгл едилир.

Бүтүн Шәрг халгларынын, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын шифаһи әдәбијјатында «дирилик чешмәси» һаггында мүхтәлиф рәвәјәтләр вардыр. Марағлы бура-сыдыр ки, бу чешмәнин јерини һәр халг өз вәтәни илә әлагәләндирир, рәвәјәтин Азәрбајчан вариантында исә һәмин чешмәнин Ширванда олдуғу дејилир. «Булаг әфсанәси» поемасында да чешмәнин јери бу варианта эсасән Ширвана истинад едилир. Сонралар јаздығы «Фәрһад вә Ширин» драмында да шаир бу чешмәнин Ширванда олдуғуну дејир. Фәрһад мұһарибәјә јола дүшдү-јү заман атасы Азәр баба она дирилик сујундан бир гәдәһ узадараг:

Ширван булағынын сујундандыр бу,
...Өлмәз бу дүнјада буну ичәнләр—

дејир.

«Булаг әфсанәси» поемасында гојулан мәсәлә вах-тилә Низаминин «Искәндәрнамә»синдә дә ишләнмиш-дир. Низаминин әсәриндә нәгл олунан әфсанәјә көрә, Искәндәр Кәбир дирилик чешмәсини тапмаг үчүн зүл-мәтә кетмиш. јолларда чох бөјүк әзијјәт чәкмиш, ону тапа билмәјиб кор-пешман кери дәнмүшдүр.

«Булаг эфсанəsi» 72 мисрадан ибарəтдир. Əсəрин 48 мисрасы шаирин əлүм һаггында жүрүтдүү гəрибə мұһакимлəрдəн ибарəтдир. галан мисраларда исə эфсанə нəгл олунур. Искəндəр Кəбир Ширвана гошун чəкиб адам салыр, лакин дирилик чешмəсини тапа билмир, һəсрəтлi кəзлəрлə бизи тəрк едир.

Шаир, поеманын əввəлиндəки рич'əтдə əлүмүн фəлсəфи мə'насыны изаһ етмəјə чалышыр. Əлүмүн өзүнүндə башга чүр һəјат олдуғуну иддиə едир, чүнки, шаирə кəрə, əлүм олмаса, һəјат да олмаш.

...Əлүмлə чарпышыр, ахыр капнат,
Əлүм дə башга бир сөвдалы һəјат.

Бурада шаир тəбиəтин диалектикасыны, инкишафыны вə бу инкишафын əлүмлə, əлүмүн исə һəјатла əвəз едилдијини шаиранə сурəтдə ифадə етмишдир.

Башга эфсанəви əсəрлəриндə олдуғу кими, бу əсəриндə дə Вурғун эфсанəни јалныз нəгл етмəклə кифəјəтлəнмəмиш, тəсвир етдији һадисəјə өз мұнасибəтини билдирмишдир. Шаир, Искəндəр Кəбирин Ширвана кəлиб дирилик чешмəsi ахтардығыны, фəгəт тапа билмəдијини дедикдəн сонра поеманы ашағыдакы бейтлə битирир:

Һəсрəтлi кəзлəрлə бизи тəрк етмиш,
Фəгəт карваныны жүклəјиб кетмиш.

Сон мисрада Искəндəрин Азəрбајчана—Ширвана сəфəриниң əсəс мəгсəди ашкара чыхыр. О бу кəзəл əлкəјə онун сəрвəтини дашымаг үчүн кəлибмиш.

Белəликлə, шаир романтик эфсанəлə реалист кəзлə бахмыш, Искəндəрин Азəрбајчана дирилик чешмəsi ахтармаг үчүн дејил, мəһз ишғал мəгсəдилə кəлдијини усталыгла гејд етмишдир. Əкəр шаир һадисəни јалныз эфсанəдə олдуғу кими нəгл етмəклə кифəјəтлəнсəјди, онда «Булаг эфсанəsi» поемасынын ичтимаи мə'насы чох кичик оларды, Сəмəd Вурғун исə «Горки эфсанəsi бизи инандырыр»¹ дедији заман елə бил ејнəн «Булаг эфсанəsi»ндəки дирилик чешмəsi ахтармаг мəсəлəсини нəзəрдə тутмуш, Искəндəрин «сəјаһəтинə» охучуну инан-

дырмаг үчүн бу сəфəрин һəгиги, реал мə'насыны, јə'ни ишғалчылыг нијəтини кəстəрмəји унутмамышдыр.

С. Вурғун ше'риндə бейнəлхалг мотивлəр дə мұһым јер тутур. Бу мотивлəр, əсəсəн икн мөвзуда—фашизмə гаршы мұбаризə вə үмүмəн сoсиалист вəтəнинин мұдафиəsi мөвзуларында ајдын шəкилдə өзүнү кəстəрир.

ФАШИЗМƏ ГАРШЫ МУБАРИЗƏ МӨВЗУСУ

Сəмəd Вурғун ше'ри јарадычылығынын илк дөврлəриндə дүнја иртичасына, мұһарибə гызышдырычыларына гаршы чыхмыш вə бу саһədə бөјүк гүдрəт кəсб етмишдир. 1928-чи илдə јаздығы «Инкилис» ше'риндə «Гəрбин үфүгүндə бир булуд кəзəр» дејəн шаир, јашамасы үчүн мұһарибəлəри лабүд һесаб едəн империалист дөвлəтлəрин ишғалчылыг сијасəтинин ифшасына чалышмышдыр.

Јенə ган ичмəјə дикиб кəзүнү
О јер ки, краллы вə султаңлыдыр.

Демəк, «краллы вə султаңлы» олан əлкə мұһарибəсиз јашаја билмəз, чүнки, бу, онларын јашадылары чəмијəтин, ичтимаи гурулушун маһијəтиндəдир.

1930—1933-чү иллəрдə капиталист əлкəлəриндə јаранан игтисади бəһранла əлағəдар империалист дөвлəтлəр Совет Иттифагына гаршы бир мұбаризə блоку тəшкил етмишлəр. С. Вурғунун «Чавабымыз» ше'ри (1931) бу мұнасибəтлə јазылмышды.

Шаирин Вəтəн мұһарибəсинə гəдəр бир силсилə тəшкил едəн антифашист ше'рлəри Вəтəн мұһарибəси дөврү јарадычылығынын зəминəsi иди. Һəлə 1932-чи илдə јаздығы «Рот-фронт» ше'риндə бу мəсəлəјə тохунан шаир, «Берлинин кəллəсинə санчылачаг бу бајраг» мисрасыны хусуси бир гүввəтлə сəслəндирмишди. Бу əсəр шаирин алман фашизминə гаршы јаздығы антифашист ше'рлəринин илки, «Зəфəр бајрамы» (1945, 9 мај) ше'ри исə ахырынчысыдыр. «Рот-фронт» ше'ри илə «Зəфəр бајрамы» арасында олан онүчиллик јарадычылығы əсəсəн фашизмə əлүм иттиһамнамəсиндəн ибарəтдир. Марағлыдыр ки бу он үч ил Алманијада Һитлєр фашизминин һакимијəт башына кечмəsi (1933) илə дармадағын едилмəсини (1945) əһатə едəн бир мүддəтдир. Фашизмин тəрəтдији бүтүн чинајəтлəри о заман мəтбу-

¹ Бах: «Коммунист» гəзети, 1941, 17 март.

Бурада сөһбəт М. Горкинин «Гыз вə əлүм» поемасындаг кедир.

ат сәһифәләриндән изләјән шаир, бу дәвр җарадычылыгыны әсасән фашизмға гаршы мубаризә ишинә һәср едир.

Сәмәд Вурғунун антифашист әсәрләри ичәрисиндә «Өлүм күрсүсү» (1934) поемасы хусуси јер тутур. Поема Алманијада баш верән бөјүк бир тарихи һадисәнин бәдни әксидир.

1933-чү илдә Алманијада һакимијјәт башына кечән фашист партијасы. Ернест Телманын башчылығы илә күндән-күнә бөјүјән алман Коммунист Партијасына гаршы чидди мубаризә тәдбирләринә башлајыр. Бу мүнәсибәтлә 1933-чү ил, февралын 27-дә фашист партијасынын хусуси вә кизли әмри илә алман парламенти—Рејхстаг јандырылыр. Һәмин күн кечәјарысы Берлин радиосу билдирир ки, куја чинајәткар Нолландија Коммунист партијасынын үзвү Вандер-Лүббе Рејхстагын бинасында тутулмушдур. Куја онун чибиндән Коммунист Партијасынын үзлүк китабчасы тапылмышдыр. О бири күн дахили ишләр назирин Керинг Рејхстагын алман Коммунист Партијасынын әлилә јандырылмасыны хәбәр верир. Керингин изаһына көрә, куја бу, алман коммунист фәһләләринин силаһлы үсјана башламасы үчүн әввәлчәдән һазырланан бир сигнал имиш. Бундан сонра коммунист һәрәкатыны боғмағ үчүн Алманијада хусуси декрет нәшр олунур. Вејмер конститусијасына олан јени әләвәләрә көрә, коммунист вә социал-демократ гәзетләри дәрһал гадаған едилир. Керингин әмринә көрә, полис Алманија компартија ишчиләринин күтләви һәбсләринә башлајыр.

Фашист партијасынын бу тәҗили тәдбирләриндә мәгсәд ајдын иди. Әслиндә, Рејхстагын јандырылмасы фәһләләрин силаһлы үсјаны үчүн дејил. Коммунист Партијасы органларынын гапанмасы, лидерләринин һәбс едилмәси, бир сөзлә, Алманијада Коммунист Партијасынын мәһв едилмәси үчүн фашистләрин дүзәлтдији тәдбир иди. Нолландија коммунисти ады илә, гәләмә верилән Вандер-Лүббе әслиндә фашист партијасынын мүти гулу, нөкәридир. Икинчи тәрәфдән, бу мәсәләдә Болгар Коммунист Партијасынын үзвү, сијаси чыхышларына көрә Болгарыстандан сүркүн едилмиш, хариҗи мүнәчир Кеорки Дмитровун тәгсирләндирилмәси фашист иртичасынын демократијаға гаршы һүчумуну көстәрирди. Рејхстагын јандырылмасындан он ики күн сонра, мартын 9-да ики нәфәр болгарла бирликдә Дмитров да һәбс едилир.

Дмитровун һәбс едилмәси үчүн формал оларағ фашист партијасынын үзвү, ресторан хидмәтчиси Келманын вердији мәлүмат әсас көтүрүлүр. Куја о, Дмитрову Вандер-Лүббе илә бирликдә көрмүшдүр.

Дмитров һәбс олунандан бир нечә күн сонра һәбсхана рәисинә ашағыдакы мөвзуда мәктүб көндәрәрәк, һадисәдән хәбәрсиз олдуғуну, Вандер-Лүббени гәтијјән танымадығыны 8 маддәдән ибарәт бәјамнамәсиндә билдирир. Бәјамнамәнин 5-чи вә 6-чы маддәләринин ејни илә көчүрүрүк:

5. Рејхстагы јандыранын адыны вә шәклини мән һадисәләрдән сонра илк дәфә гәзетләрдә көрмүшәм, мән ону шәхсән көрмәмишәм. Мән, Болгарыстан Коммунист Партијасынын вә Коммунист Интернационалынын үзвү кими, фәрди сун-гәсдин әлејһинәјәм... Коммунист Партијасы вә Коммунист Интернационалынын проҗрам вә низамнамәси фәрди террору гадаған едир. Биз Коммунистик, анархист дејилик. Мәнә көрә, Рејхстаг коммунизмин гәддар дүшмәнләри тәрәфиндән јандырылмышдыр вә онлар бунунла фәһлә һәрәкатыны вә Алман Коммунист Партијасыны дармадағын етмәк үчүн лазыми шәраит јаратмышдыр. Мән исә нә дәли, нә дә коммунизмин дүшмәнијәм.

6. Рејхстагда јанғын олан заман мән Берлиндә дејил, Мүнһендә олмушам. Февралын 26-да сәһәр Мүнһенә чатмыш, 27-дә 3-чү шөбә, ахшам гатары илә Берлинә җайтмышам».¹

Дмитровун мөһкәм вә әсаслы дәлилләринә бахмајарағ о, ајларла һәбсханада јатмалы олур. Нәһајәт, Алманијанын Лейпсиг шәһәриндә мөһкәмә башланыр. 93 күн давам едән мөһкәмә мүддәтиндә Дмитров өзүнү мүдафиә дејил, әксинә, фашист партијасыны иттиһам едир. О сүбүт едир ки, Рејхстагы коммунистләр дејил, фашистләр јандырымышлар. Беләликлә, мүнәкимәдә ики дүнја, ики систем үз-үзә дајаныр. Дмитров өз мубаризәсиндә мишләрлә фашист нөкәри гаршысында коммунист дәјанәти вә мәрдлијини нүмајиш етдирир. О, һәгигәтдән, әдаләтдән илһам алыб, сүбүт едир ки, һәтта бир нәфәр коммунист белә һагсызлыға әсасланан чүрүк фашизмә зәрбә ендирә биләр.

Дмитровун мөһкәмәдәки гәһрәманлығы, коммунист

¹ Г. Дмитров. «Лейпцигский процесс», Госполитиздат. 1939. сәһ. 21.

дәжанәти, Сәмәд Вурғунун «Өлүм күрсүсү» поемасынын мөвзусуну тәшкил едир.

Поема мұһүм бејнәлхалг, сијаси әһәмијјәти олан бир мәсәләјә тохунур. 1933-чү илдә бүтүн дүнја ичтимай-јәтинин диггәт мәркәзиндә олан бу мәсәлә шаирин гәләми илә истәр мәзмун, истәрсә дә бәдии чәһәтдән өзүнүн лазыми ифадәсини тапды, јазылдыгы дөврдә күнүн зәрури тәләбинә чаваб верән бу әсәр, өз актуаллығы илә бу күн дә тәрәвәтини итирмәмишдир. Шаир бу бө-јүк сијаси мөвзуну чошгун илһамла гәләмә алмышдыр. Бу әсәр һәлә 1934-чү илдән шаирин мөвзу даирәсинин кенишләндијини, бүтүн дүнјаны марагландыран бејнәлхалг һадисәләри јүксәк сијаси-бәдии тәләбләр сәвијјәсиндә һәлл етмәк мәһарәтини көстәрирди. Хүсусилә, бәдии мұһакимәләрдә олан лаконизм, сијаси дәринлик әсәрин гәһрәманы Дмитровун сәчијјәсинә ујғун олмагла, шаирин јеткинлијини вә гәләм усталығыны сүбүт едирди.

Мұһакимә заманы Дмитровун һакимә вердији кәскин чаваблар бәдии сөзүн гүдрәтилә ејнән ше'рә салынмышдыр. Булар көстәрирди ки, шаир бүтүн Лејпсиг просесини, Рејхстагын јандырылмасы илә әләғәдар олан бүтүн һадисәләри изләмиш вә өјрәнмишдир. Мәсәлән, Дмитровун һәбсхана рәисинә мәктубунда вә мұһакимәдә дедији «Коммунист Партијасы вә Коммунист Интернационалынын програм вә низамнамәсн фәрди террору гадаған едир» сөзләри поемада Дмитровун дилијлә:

Нә јанғын, нә өлүм төрәтмәдик биз,
Булары пәлј едир бизә биргәмиз.

шәклиндә өз әксини тапмышдыр.

Шаир «Өлүм күрсүсү»ндә јалғыз мұһакимәнин тәсвири илә кифәјәтләнмәмиш, бу һадисәнин фонунда даһа чидди мәсәләләрә тохунмушдур:

Мәһкәмә битмәмиш давам едәчәк.
Суалы, сорғусу узун кедәчәк.

бејти әсәрдә дөрд јердә тәқрар олунмагла, поеманын лејтмотиви кими сәсләнир. Ики дәфә бу бејт һакимин, үчүнчү дәфә дә анасынын мәктубуну охујандан сонра гәһрәманын дили илә верилир:

Мәним гәһрәманым охујур буну —
Доғма анасынын бу мәктубуну.

Охујур һәр сөзү бир китаб кими,
Чаһаны титрәдән ингиләб кими
Вә дејир: «Мәһкәмә давам едәчәк,
Суалы, сорғусу узун кедәчәк».

Бу сөзләр дөрдүнчү дәфә шаирин өз дилиндән поема-ја јекун вуруларкән дејилир:

Һәлә силнимәмиш гара ләкәләр,
Һәлә дәмпрдәдир мүстәмләкәләр,
Һәлә горхусу вар өлүмүн, ганын,
Һәлә горхусу вар һәр тоғгушманын.
Сүнкүләр, бомбалар, гылынчлар, гылар,
Һүчүмлар, үсјанлар, башсыз ахылар,
Бүтүн бир һәјат ки, мә'насы дәрн,
Бу ганлы күнләрин, гара күнләрин
Суалы, сорғусу узун кедәчәк,
Мәһкәмә битмәмиш, давам едәчәк.

Доғрудан да һәлә о вахт мәһкәмә битмәмишди. Бу әдаләтсиз мәһкәмә әдаләтли Нүренберг мәһкәмәсиндә сона чатды. Вахтилә кұнаһсыз Дмитровун Лејпсигдәки мұһакимәси 1945-чи илдә алман фашизмнин Нүренбергдә тарихи мәһкәмә гаршысында мұһакимә едилмәси илә әвәз олунур. Лакин бу да һәләлик сона чатмаг дејилди, чүнки фашизм бир өлкәдә—Алманијада мәғлубијјәти илә мәсәлә гуртармырды. Инди фашизм башга шәкилдә, өз јувасыны башга империалист өлкәләринә көчүрдүјү үчүн шаирин лејтмотиви јенә дә өз гүвәсиндә галыр. Һәлә дә «мәһкәмә битмәмиш, давам едир». Әсәрин әсас гәјәси дә бу ифадәнин дашыдығы кениш мә'нададыр.

Әкәр поеманын әввәлиндән бу ифадә садәчә олараг Дмитрову мұһакимә едән мәһкәмәнин битмәјиб, давам едәчәји мә'насыны дашыјырдыса, әсәр инкишаф етдикчә бу мә'на кенишләнир, сонра шаирин дүнјанын бејнәлхалг һадисәләринә марксист бахышындан доған сәғлам бир нәтичә кими нәзәримизи чәлб едир. Шаир демәк истәјир ки, нә гәдәр ки, дүнја ики гүтбә бөлүнмүш, бу гүтбләр арасындақы мұбаризәнин мөчәзи мә'насы олан мәһкәмә давам едәчәкдир. Шаир әсәринин бу әсас гәјәсини ади мәһкәмә илә башлајыб, ону дүнја иртичасы әлејһинә мұбаризә мә'насында үмумиләшдирмишдир.

Бунлардан башга шаирин даһа бир чох әсәри дә фашизмин, Һитлер Алманијасынын ифшасына һәср олунмушдур.

Шаир Советләр Иттифагына фашист Алманијасындап һүчүм көзләнилдијини әввәлчәдән билирмиш кими, бир нечә әсәриндә инсанлығын гәними олан Һитлерчиләрә шифрәт нәғмәләри охумуш вә халгы бу гәддар дүшмәнә гаршы һазырламышдыр. «Бәсти» поемасында Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Бәсти Бағырованын гәһрәманлығыны тәрәннүм едән шаир, бирдән рич'әтә чыхарғ:

Фашист бизн јада салыр,
Ғаилы көзү чох гаралыр,—

дејир.

«Сәдағәт», «Бөјүк бир китаб вар бизим һәјәтда» адлы ше'рләриндә исә фашизмин төрәтдији чинајәтләрдән данышыр.

Һакимијәт башына кечдији күндән иртичаја башлајан, намуслу адамлары өлкәдән дидәркин салан, аналары ағлар, балалары јетим гојан Һитлер, өзүнү бүтүн дүнјаја амансыз чәллад кими танытды. «Мәним мүбаризәм» китабында алман милләтинин сәадәти вә кәләчәји һәминә ғылыпч галдырдығыны иддиа едән бу чәллад, нәтичәдә бу милләтин ән бөјүк дүшмәни олду. Санки бунлары әввәлчәдән көрән шаир Һитлери мәһәббәт һиссиндән мәһрум, инсанлыг ләјағәтләрини итирмиш бир гатил кими тәсвир едир. «Комсомол поемасы»нда мәһәббәтин инсаны учалтмаг гүдрәтиндән вә һәјәтдакы бөјүк мә'насындан данышап Вурғун, бу бөјүк һиссәдән мәһрум оланлары чанавар адландырыр вә Һитлери беләләринә бир нүмунә көстәрир.

«Јазла ғышын дејишмәси» ше'ри нә гәдәр мүчәррәд олса да, ејни фикрин ифадәси чәһәтдән марағлыдыр. Шүбһәсиз, бу ше'рдәки әсас кәсир—мүчәррәдлик, әсәрин әсасыны тәшкил едән ики бәнзәтмәдәдир. Ғышын фашист Алманијасына, јазын исә Советләр өлкәсинә бәнзәдилмәси, бу ики өлкә—мәһнум һаггында охучуја дүз тәсәввүр верә билмәз, чүнки фәсилләрин һамысы көзәлдир вә һәрәсинин өз јери, көзәллији, мә'насы вар. Фашизм исә ғыш дејил, бәшәријәт үчүн фәлакәтдир. Бундан башга, фашист диктатурасы кими конкрет тарихи шәраитдә мејдана чыхан бир дәвләт системини мүчәррәд дејил, конкрет образ вә бәдии вәситәләрлә ифадә етмәк даһа дүз оларды.

СОСИАЛИСТ ВӘТӘНИНИН МУДАФИӘСИ МӨВЗУСУ

Фашизмә гаршы мүбаризә илә әлағәдар шаирин бу дәвр јарадычылығында өлкә мудафиәси мөвзусу да әсас јер тутур. Бу, о заманкы поезијамызын демәк оларкн, әсас мөвзуларындан иди.

Сүлејман Рүстәмин «Әкәр», «Ана», «Вәтән», Рәсул Рзанын «Кәһәр», «Јағылар», «Сәрһәд кешикчиси», «Сәрһәдчи нәғмәси», «Ғызыл әскәр нәғмәси», Микајыл Мүшфигин «Кешикчи», «Ат», «Булуд гаршысында» ше'рләри өлкә мудафиәсинә һәср олунмуш, ше'ринимизин тарихиндә мүәјјән дәврү әкс етдирән бәдии парчалардыр.

Сәмәд Вурғунун да бу мөвзуда јаздығы ше'рләри бир силсилә тәшкил едир: «Јолдаш командан», «Чәбһәдә», «Вәтән ордусу», «Алгыш», «Ај көһлән атым», «Бәјрағым», «Ғызыл әскәр», «Сәһәр-сәһәр» вә с. Сајдығымыз ше'рләрдән башга тамам башга мөвзуларда јаздығы әсәрләриндә дә Вурғун долајы јолла Совет өлкәсинин гүдрәтиндән вә онун мудафиәси мәсәләсиндән данышыр. Ше'рләринин һамысында бир мүнүм мәсәлә гојулур: Сабаһ мұһарибә оларса, бүтүн вәтәндашлар кими, мән дә вәтәнимин чағырышына сәс верәчәк, гәләмими сүн-күјә чевирәчәјәм. «Сәһәр-сәһәр» ше'риндә дејир:

Гара булуд салламасын әтәјини сәрһәд боју,
Мән дүнөндән долдурмушам патронумун дарағыны.
Сабаһкы һәрб мејданында бир әскәрәм, бу бәллидир,
Һәр бир сөзүм салдырачаг мин фашистин јарағыны.

Бу ше'рдә вердији вәдә шаир, доғрудан да Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә сүнкүјә чевирдији гәләми илә әмәл етди. Вәтән мұһарибәсинин икинчи күнү де-дији «Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән, Мүсәлләһ әс-кәрәм мән дә бу күндән» сөзләри шаирин јухарыдакы вәдләринин әмәли ифадәси иди.

Шаир бәзн ше'рләриндә хәјали дејүш сәһнәләри јарадыр вә бу сәһнәләрдә Ғызыл Ордунун мәтанәтини, дәјәнәтини конкрет олараг көстәрмәјә чалышыр. Бу чәһәтдән онун «Чәбһәдә» вә «Ај көһлән атым» ше'рләри марағлыдыр. «Чәбһәдә» ше'риндә шаир, үз-үзә дајанан ордулары—бир тәрәфдә Ғызыл Ордуну, диқәр тәрәфдә исә дүшмән ордусуну вә онларын «дејүшүнү» тәсвир едир. Шиддәтли «Вурушма» заманы шаир јараланыр. Бу заман чәбһә јолдашы—севкилиси онун имдадына ча-

тыр, жарасыны баглайыр, она үрәк-дирәк верир. Ше'рдә мәрдлик, горхмазлык вә дүшмәнә амансызлык тәблиг олунур. Бу чәһәтдән «Ај көһлән атым» ше'ри диггәти даһа артыг чәлб едир. Нәмин ше'р Азәрбајчан топчулар алајына һәср едилмиш вә илк дәфә 1935-чи ил ијунун 7-дә «Кировабад болшевики» гәзетиндә дәрч едилмиш-дир.

САТИРИК ШЕ'РЛӘР

Һаггында данышдығымыз дөврдә Сәмәд Вурғун һәјатындакы бә'зи кәсир чәһәтләри, адамларын шүүрундакы көһнәлик галыгларыны гамчылајан сатирик ше'рләр дә јазмышдыр. «Карјерист», «Чил тојуғун тәк јумуртасы», «Инчә ханым», «Хејрә-шәрә јарамаз», «Даркөз», «Үрәји ханн адам» вә с. Бу ше'рләрден башга шаирин бир чох әсәрләриндә дә бә'зи көһнәлик галыгларына долајысы илә тохунулур. Бу чәһәтдән сечки күнү мүнәсибәтилә јаздығы «12 декабр», Азәрбајчан Ленин Коммунист Кәңчләр Иттифагынын XIII гурултајына һәср етдији «Бизим кәңчлијә», «Азад илһам» вә с. ше'рләри сәчијјәвидир. Адларыны чәкдијимиз ше'рләр, шаирин өзүнүн е'тираф етдији кими, там мә'насында сатира нүмунәси һесаб едилә билмәз. Даһа доғрусу, онлар мөвзу е'тибары илә-сатирик олса да, ишләnmәси чәһәтдән сатирадан узаг, чидди ше'р руһунда јазылмышдыр. «Чил тојуғун тәк јумуртасы» ше'риндә шаир өзү буну е'тираф едир.

Охучум, е'тираф едирәм гәлбән,
Сатира кәлмәјир мәним әлимдән.
Бәлкә дә чатмајыр буна гүдрәтим,
Башга бир руһдадыр ше'рим, сәнәтим,
Сабир сағ олсајды, бу теманы мән
Она бағышлардым чандан, үрәкдән.

Бунула белә, «Азад илһам» ше'риндә шаир сатирик планда да әсәрләр јазмағын зәрури олдуғуну ирәли сүрүр. Үмумијјәтлә «Азад илһам» ше'ри шаирин «Рапорт»-дан сонра јаздығы икинчи јарадычылык манифести сајыла биләр. Бу ше'рдә Вурғун өз кәләчәк мөвзуларыны сајыр вә јарадычылык мәрәнамәсини ирәли сүрүр. «Азад илһам»да, фикрини ачыг сөјләдијинә көрә дәри-

си сојулан Нәсими, заманын әзабларындан налә чәкән, Фәрјад гопаран Фүзули, һагг дедији үчүн бојну вурулан Вагиф хатырланыр. Шаир бу бөјүк сәнәткарларла өзүнү мугајисә едир, өз үстүнлүјүнү јалһыз илһам азадлығын-да, истәдијини јаза билмәк имканында көрүр.

Башымын үстүндә нә јумруг дурур,
Нә һичран сәси вар мәним сазымда,
Нә ганун голума гандаллар вурур,
Нә көјләр дарыхыр хош ағазымда.
Будур бах, гәлбимин ахар ганыны
Ичирдим сәнәтә, дедиләр: «Вар ол!»
О бөјүк Ленинни ал пишаныны
Тахды јахасына шаир комсомол.
Сән, азад илһамым, о күндән бәри
Гарлы булудларын үстдән ашчрсан,
Учан дурналарла кәзиб көјләри,
Онларла сәс-сәсә гаггылдашырсан.

Бундан сонра шаир социалист һәјатынын үстүнлүкләрини сајыр, бу һәјатын ше'р вә сәнәт үчүн көзәл бир мөвзу олдуғуну билдирир. Мәһз буна көрә дә шаирин азад илһамы ашыб-дашыр, онун гәһрәманлары Бајро-нун Чәјл-Һаролду кими «инсандан күсүб вәтән торпагы илә видалашмыр». Социалист һәјатынын көзәлликләри-ни сајандан сонра шаир, һәјатымызда достларла јанашы, дүшмәнләрин дә, «милчәкдән фил јапанларын да» олду-ғуну гејд едир вә бунлары да вахтында гамчыламағын зәрури олдуғуну ирәли сүрүр:

Гамчыла үзүнүн рәнки бозармыш,
О чиркин кечмишин сон нарағыны.
Сән онун үстүндә бораплы бир гыш
Күчүлә шагылдат ганадларыны.
Гамчыла күндә бир чилдә бүрүнән,
Онлуг марытлајан гара тузлары.
Бизимлә кетмәјән, фәгәт сүрүнән,
Вәзифә дүшкүнү о дәјјуслары!

«Чил тојуғун тәк јумуртасы» ше'риндә бу мәсәләни бүтүн чиддијјәтилә гојан шаир, о заманкы Азәрбајчан ше'риндә сатиранын олмамасындан киләјләнир вә буну әдәбијјатымыз үчүн нөгсан сајыр.

Башга бир гүсур да агрыдыр бизн:
 Бә'эп унудуруг күлмәжимизн...
 Вармы ше'римиздә мәзнәкә јазан?
 Охучу көзләјир буну һәр заман.
 Унутмаг олмаз ки, доғрудан да биз
 Бөјүк Сабирләрин варисләријик.
 Јетәр буруглардан вурдуғумуз дәм,
 Бир аз да күткүдәп данышсын гәләм.
 Бунун хејри вар ки, зәрәри јохдур,
 Күлмәли инсанлар һәјатда чохдур.

«Карјерист»дә шаир заһири тәмтәрағлы, ичи бош, јалныз шөһрәт вә вәзифә ешгилә јашајан мәнәвијјатсыз адамларын мәнәви чүрүклүјүнү ачыр, белә адамлара хас олан чәһәтләри инандырычы бојаларла тәсвир едир. Ашағыдакы мисралара диггәт јетирәк:

Утанмадан бошлуғуну алим кими көстәрәр.
 Ағыр дуар, ағыр галхар, бә'эп сүзәр көзүнү,
 Әзбәрлијәр алимләрин бөјүк-бөјүк сөзүнү.

Мәзмун е'тибары илә «Чил тојуғун тәк јумуртасы»да да ејни мәсәлә—аз иш көрүб чох данышан, дахили бошлуғуну заһири көркәми, тәшәххүсү илә пәрдәләмәјә чалышан адамлар ифша олунур. «Чил тојуғун тәк јумуртасы» ше'ри бир гәдәр тәмсилваридир. Бурада адамлара хас олан сифәт чил тојуға верилмишдир. Кечәкүндүз чығыран, гаггылдајан, һәтта хоруз кими банлајан тојуғун бүтүн һарај-һәширләри фындыг бојда бир јумурта илә нәтичәләнир. Ше'р бу сөзләрлә битир:

Охучум, чил тојуг кетмиш дүнјадан...
 Арабир фикримә кәлдији заман
 Бә'эп инсанлар да јадыма дүшүр.
 Онларын да өмрү белә өтүшүр...
 Онлар да бир фындыг бојда иш көрәр,
 Өзүнү аләмә икид көстәрәр.

Бу дидактик нәтичәјә һеч бир еһтијач јохдур, чүнки тәсвир олунан һадисә өзү нәтичәни дејир. «Инчә ханым» ше'ри дә беләдир. Бу ше'рдә дә сатирадан чох дидактика, нәсиһәт өзүнү көстәрир. Шаир, заһири көзәллијилә фәхр едән, ујдурма нәвазишләрә алданан чаван бир гызы тәсвир едир, тәсвирдән сонра «Инчә ханым, чох күвәнмә көзәллијә» дејә нәсиһәтә кечир.

Адларыны чәкдијимиз башга сатирик ше'рләр дә тәхминән бу сәпкидәдир. Бир сөзлә, бу ше'рләрдә сатира илә, күлүшлә чидди мүлаһизәләр үзви сурәтдә бирләшдирилмишдир. Буна көрә дә, дедијимиз кими, һәммин ше'рләри там сатирик ше'рләр адландырмаг дүз олмаз.

Һаггында данышдығымыз илләрин мүһүм хүсусијјәтләриндән бири дә үмүмән бүтүн совет поезијасында, сонралар партија вә һөкүмәтимиз тәрәфиндән тәнгид олунмуш шәхсијјәтә пәрәстиш әсасында онларла, јүзләрлә ше'рләрин јазылмасыдыр. Башга шаирләрлә јанашы С. Вурғун да Сталин һаггында бир силсилә ше'рләр јазмышдыр. Бизә елә кәлир ки, бу ше'рләрдә Сталин үнванына дејилән тә'рифләр, партијамызын, ичтимай гурулушумузун шә'нинә дејилән тә'рифләр кими анлашылмадыр. Чүнки Сталин о заман партијанын башында дурурду. Бүтүн совет адамлары илә јанашы, С. Вурғун да һәгиги, коммунист бир шаир кими, партијанын рәһбәри олан бу адама инанмыш вә бу инам адларыны чәкдијимиз ше'рләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

С. Вурғунун романтик тәбиәтиндә бүтүн јарадычылығы боју һәмишә бир алудәчилик өзүнү көстәрмишдир. О, гәләмә алдығы мөвзудан сојугганлы даныша билмир, бүтүн гәлби вә һиссләри илә данышмағы, ону ән фүсункар, ән мүгәддәс образларла бәзәмәји, шиширтмәји, мүбалиғәли пафосу чох сеvirди. Хроноложи чәһәтдән бир гәдәр ирәли кетсәк дә, чох характерик мисал олдуғу үчүн, «Бакынын дастаны» әсәрини хатырлатмаг истәјирик. Шаир бу әсәриндә Бакыдан елә данышыр ки, санки јер үзүндә бу көзәлликдә, бу бөјүклүкдә вә бу әһәмијјәтдә икинчи шәһәр јохдур. Шаир Бакы сәмасы һаггында јазыр:

Бакы, Бакы, үстүндәки бу сәманы
 Бир әвәзи вармы көрән бу чаһанда?

Алудәчилик гејри-тәбиилијә кәтириб чыхарыр. Көрәсән Бакынын үстүндәки сәманы башга шәһәрләрин үстүндәки сәмалардан ајыран хүсусијјәт нәдир? Шаир, Бакы сәмасыны һансы чәһәтләринә көрә севмишдир? Суалы бу шәкилдә гојмаг да бир о гәдәр дүз олмазды, чүнки шаир доғма Бакысына о гәдәр вурғун вә алудәдир ки, бу мисралары јазаркән, јәгин ки, бејтдән чыхан мәнтиғи вә мүстәгим мәнанын фәргинә вармамыш, Бакыдан дејил, өзүнүн Бакыја бәсләдији мәһәббәтиндән данышмышдыр.

Җарадычылыгынын илк дөврүндәки нөгсанлары да тәбиәтә вә севдији көзәлә бәсләдији мәһәббәт вә алудәчилији илә изаһ олунмалыдыр.

Үмүмијјәтлә С. Вургун җарадычылыгындакы бир сыра гүсурлар онун гәләмә алдыгы варлыға бә'зән һәддиндән артыг алудә олмасындан ирәли кәлир ки, бу һагда нөвбәти фәсилдә әтрафлы данышылачагдыр. Бурада рус тәнгидчиси В. Огневин фикримизә тәкан верән сөзләри илә мәтләби тамамламаг истәјирик. Тәнгидчи, С. Вургунун романтик тәбиәтини мәшһур рус режиссору А. Довженконун җарадычылыгы илә мугајисә едәрәк җазыр: «С. Вургун белә бир фикри тәкрар етмәји севирди ки, гүввәтли адамын зәиф чәһәтләри дә кәрәк онун күчүнү көстәрсин. Отеллонун һәр шејә инанмасы онун бөјүк үрәјиниң тәмизлијиндән доғур. Бөјүк шәхсијјәтләрдән олан Вургун да, Довженко да гүввәтли һиссләрин арзусунда идиләр, чүнки онлар бөјүк идејалара инанырдылар. Кениш үрәклә җашајырдылар. Һәјәтда онлар дәхли олмајан хырда-хуруш вә гәрәзли шејләрә диггәт етмирдиләр... Ола биләр ки, бу сәнәткарларын зәиф чәһәтләри слә мәһз бунда олмушдур. Лакин бу чәнкавәр сәнәткарлар һөрмәтә лајигдирләр. Һәтта бир шејә алудәчилик көстәрәндә дә вә онларын бу алудәчилијиндә дә бир нәчиблик вардыр, чүнки онларын мәгсәдләри аличәнаб вә бәшәри иди».¹

Вургунун бу дөвр җарадычылыгы чох зәнкин вә һәр тәрәфлидир. Шаирин җарадычылыгы мәһз бу дөврдә социалист реализми јолуна дүшмүш, о, драматуркија аләминә гәдәм гојараг ән көзәл сәһнә әсәрләрини—«Вагиф»и дә мәһз бу дөврдә җаратмышдыр.

ВӘТӘН КЕШИЈИНДӘ

(1941—1945)

Фашист Алманијасы 1941-чи ил ијунун 22-дә бүтүн бөјнәлхалг ганунлары позараг, гәфләтән Совет Иттифагына һүчума кечди.

Һитлер ордусунун «Илдырым сүр'әтли мүһарибә» планыны дәф етмәк үчүн совет халгы бүтүн гүввәләрини сәфәрбәрлијә алды.

«Мүһарибәнин лап биринчи күнү партија МК-сы вә Совет һөкүмәти совет халгына мүрациәт етди. Ону Коммунист партијасынын вә Совет һөкүмәтинин әтрафында даһа сых бирләшмәјә, фашист тәчавүзкарларына гаршы, Вәтәнин шәрәфи вә азадлығы үғрунда галибијјәтлин Вәтән мүһарибәсинә чағырды»¹.

Бу чағырыш бүтүн халгы—фәһлә вә колхозчулары, гуллуғчу вә зијалылары партија вә һөкүмәт әтрафында бирләшдирди. «Һәр шеј чәһнә үчүн, һәр шеј гәләбәмиз үчүн» шүары совет адамларынын һәјәт гәјәсинә чеврилди. Бу шүарла әлагәдар олараг әдәбијјәтын да вәзифәси дәјишди. Бәдии әдәбијјат «Сабаһ һәрб оларса» шүарыны

Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән.

шүары илә әвәз етди.

Башга гардаш халгларын җазычылары кими, Азербайҗан җазычылары да өз җарадычылыгларыны бу јени тәләбләр әсасында гурмаға башладылар. Ә. Әбүлһәсән, Б. Гасымзадә, Н. Натиг, З. Чаббарзадә, А. Фаруг

¹ В. Огнев. «Романтик поэзия һаггында». «Литературнаја газета», 14 феврал, 1961-чи ил.

¹ Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 555.

чәбһәжә кедиб. тарихи дәүләтләрин билаваситә иштиракчылары олдулар. Бәзи язычыларымыз исә өн атәш хәттинә кетмәсәләр дә, орду мәтбуатындан хидмәтә чәлб олундулар.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси һадисәләри, мұһарибә әһвал-руһијәси, халгын вә ордунун вәтәнпәрвәрлији, гәһрәмәнлығы, фашизмин ифшасы бәдни әдәбијјатын башлыча мөвзусуна чеврилди. Әдәбијјат халг мәнафеји вә һәјаты илә даһа дәриндән бағланды. Әдәбијјат тарихиндә һеч вахт язычы илә халг арасында белә бирлик олмамышды. М. Ариф һәлә 1942-чи илдә әдәбијјатымызын бу чәһәти барәдә јазырды: «Динч гуручулуг илләриндә биз совет ше'ринин хусусијјәтләриндән данышаркән тема актуаллығындан бәһс едәрдик, шәхси, ашиганә лириканын ше'римизин реал һәјатдан узаглашдығындан шикајәт едәрдик. Ше'рин даһа чох ичтимаи олмасы тәләбини ирәли сүрәрдик. Бу һағлы тәләбләр чох вахт шаирләримизи наразы едирди. Мүгәддәс Вәтән мұһарибәси, һәлл едилмәси узун чәкә биләчәк бу мұбаһисәни дәрһал һәлл етди. Вәтәндаш шаирләр—«Бизим елдә бир әскәрдир ше'ри, сөзү һәр шаирин, комиссардыр һәјат боју бурда өзү һәр шаирин» дејәркән ше'рин гаршысында дуран вәзифәләрин һәллинә башладылар».¹

Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә бүтүн әдәби жанрлар, хусусилә поезија мүсәлләһ бир поезијаја чеврилди, десәк, әлбәттә бу мұбалығә олмаз.

Вәтәнә мәнәббәт, ону ғорумағ, онун јолунда фәдакарлығы көстәрмәк, вәтән наминә һүнәрлә ишләмәк бүтүн совет халгынын ән јүксәк мәнәви симасы һесаб олунурду. Хусусән социалист Вәтәнимизин, ичтимаи гурулушумузын башынын үстүнү тәһлүкә алдығы бир вахтда, өлүм-дирим мәсәләси һәлл олундуғу бир мұһарибәдә Вәтән мөфһуму мәғсәд, әгидә, анд, намус, шәрәф, гәһрәмәнлығы мәналарыны ифадә едирди. Совет ше'риндә бу мүгәддәс дујғунун илһамла тәрәннүмү тәсәдүфи дејилди.

Мұһарибә, динч гуручулугла мәшғул олан совет адамларынын һәјатына, дујғу вә дүшүнчәләринә, психоложи аләминә дәриндән тә'сир етди. Сүлһ шәраитиндә ади һәјат тәрзи илә јашајан һәр бир нәфәр бирдән-

¹ М. Ариф. Ше'римиз Вәтән мұһарибәси илләриндә, «Вәтән уғрунда», 1942, № 4—5, сәһ. 17.

бирә мұһарибәнин амансыз дәншәтләри илә гаршылашаркән онун вәтәнпәрвәрлик һисси дүшмәнә гаршы чеврилән бир гәзәблә јанашы аловланды. Бу исә халгын гаршысында јени вә бөјүк вәзифәләр гојду. Совет адамлары коммунизм гуручуларындан социалист Вәтәнинин мұдафиәчисинә чеврилдиләр.

Илк нөвбәдә С. Вурғун «Вәтән кешијиндә» ше'риндә Вәтән вә халг гаршысында анд ичди. Бу, тәк бир шаирин дејил, халгын анды иди. Јалныз С. Вурғунун дејил, Сүләјман Рүстәмн «Анд», Рәсул Рзанын «Анд», Мәмәд Раһмин «Ғајыдарығ биз јенә» ше'рләриндә дә, адындан көрүндүју кими, халг, партија гаршысында, Вәтән гаршысында сәнәткарын анды сәсләнирди.

Анд мотиви узун мүддәт поезијада давам етдирилә билмәзди. Күнүн јенилијини, хусусән јени гәһрәмән—дөјүшчү поезијада өз әксини көзләјирди. Әдәбијјат тамамилә јени мөвзу гаршысында дајанмышды. Мұһарибә илләриндә Азәрбајҗан язычылары бу вахта гәдәр әдәбијјат тарихимиздә олмајан бир дастан—Вәтән мұһарибәси дастаны јаратдылар. Дастанын илк бејти өзүнү мүсәлләһ әскәр сајан сәнәткарларымызын анд вә вәтәндашлығы һәјәчанынын ифадәсиндән ибарәт олдуса, онун сон бәнди шанлы ордумузын зәфәр тәрәнәләри олду.

Бу бөјүк дастанын һәр мисрасы бир күллә, һәр бејти бир мәрми, һәр чүмләси ана фәрјады, бала наләси, дүшмән үстүнә чуман дөјүшчүнүн нәрәси иди. Бу дастан халгын һағг иши уғрунда, әдаләт наминә апардығы дәрдилик мұбаризәсинин вә гәләбәсинин бәдни ифадәси иди. Бу дастан фашист топларынын атәш сәсләри илә башлады, сусдурулмасы илә битди. Бу дастанда јалныз ордулар дејил, әгидәләр, фикирләр, мәнафеләр үз-үзә кәлди, чарпышды вә һәгигәт гәләбә чалды. Бу дастан һәгигәтин тәнтәнәси, әдаләтин гәләбәси иди. Бу бөјүк дастаны бир амал уғрунда мұбаризәјә галхан халг өз ганы илә јазды.

СӘФӘРБӘРЛИК, ЧАҒЫРЫШ МОТИВЛӘРИ, ДӨЈҮШЧҮ
СУРӘТИ, АРХА ЧӘБҺӘ ГӘҺРӘМАНЛАРЫ

Азәрбајҗан әдәбијјаты, бүтүн совет әдәбијјаты илә бирликдә, өз мұбариз вә ингилаби руһуну мұһарибә шәраитиндә јени вә даһа чанлы шәкилдә көстәрди. Вәтән

мүһарибәси дөврүндә Сәмәд Вурғунун јарадычылығы да јени мөвзү вә јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшди. Бу илләрдә Сәмәд Вурғун, әсасән, хырда шејрләрлә кифајәтләнир вә јери кәлдикчә бу вахта гәдәр онун јарадычылығында тәсадүф етмәдијимиз публисист мәгаләләрлә дә чыхыш едирди. Мүһарибә илләриндә онун сәси фабрик вә заводлардан, колхоз тарлаларындан, чәбһәләрдән, мүхтәлиф тәдбир вә мүшавирәләрдән, јығынчаглардан кәлир. О. һәр јердә вәтәндаш бир шаир кими чыхыш едир. Фашизмин дәһшәтләриндән данышыр, халгы ағыр имтаһанлара мәтанәтлә дөзмәјә, амансыз дүшмәнә гаршы инадлы мүбаризәјә чағырырды. Мүһарибәнин илк күнләриндә о, Үмүмбақы зијалыларынын митингиндә чыхыш едир, Ленинградын мүһасирәси заманы «фашист бандалары Ленин шәһәрини көрә билмәјәчәкләр»,—дејә сәсини ленинградлыларын сәсинә гатыр. Фашист орду-су Гафгаза јахынлашдығы заман Загафгазија зијалыларынын Тбилисидә чағырылмыш митингиндә Азәрбајҗан халгы адындан анд ичир: «Биз бу күн өз доғма анамыз олан Вәтәнимизин гаршысында анд ичирик ки, онун азад вә шән шәһәрләри вә тарлалары үзәриндә һәмишә ишығлы сәһәр күнәши вә чәнуб кечәсинин кәһкәшанлары парлајачагдыр. Јурдумузда һәмишә баһар олачагдыр!»

Биз бу күн өз гәһрәман бабаларымызын хатирәсинә анд ичирик ки, онларын мүгәддәс мәғбәрәләрини горујачаг вә бәднам олмасына јол вермәјәчәјик. Биз дуз-чөрәјимизә анд ичирик ки, өз халгымызын шәрәфини вә азад әмәјини горумаг уғрунда сон пәфәсимизәдәк вурушачағыг. Бизи доған вә бәсләјән аналарын һалал сүдүнә анд ичирик ки, ушагларымызы, вугарлы Гафгазын гадын вә гызларынын намусуну фашист забитләри вә соддатларындан көксүмүзлә горујачағыг».¹

Бу дил, бу услуб, бу жанр Сәмәд Вурғун јарадычылығына Вәтән мүһарибәси илләриндә кәлди. Бу сөзләри јалныз Вәтән вә халг намусу илә јашајан вәтәндаш шаир дејә биләрди. Бу андларын мәнасына вараг. Шаир елә шејләрә анд ичир ки, онлар Гафгаз халглары үчүн һәр шејдән үстүндүр. Шаир гәһрәман бабаларын мүгәддәс мәғбәрәләринә, дуз-чөрәјә, ана сүдүнә анд

ичир. Мәсәләнин икинчи тәрәфи даһа марағлыдыр. Нәләри горумаг үчүн мүгәддәс шејләрә анд ичир: азалығы, һалал зәһмәти, бабаларын мәғбәрәләрини, гадын вә гызларын намусуну.

С. Вурғун бир-биринин архасынча јаздығы публисист мәгаләләриндә, чыхыш вә мәрузәләриндә фашизмин маһијјәтини, Һитлерин мәгсәди вә гәјәсини халгын гаршысында изаһ етмәјә, совет дејүшчүләрини фашизм тау-нуна гаршы мүбаризәдә амансыз олмаға чағырырды. Шаир «Фашизмин дәһшәтләри» мәгаләсиндә јазырды: «Фашизм инсандакы ән көзәл һиссләри, арзу вә әмәлләри, достлуғу, сәдагәти, нәһајәт, вичдан кими бөјүк вә мүгәддәс бир һисси инкар едир. Һитлер јазыр ки, биз вичдана гаршы амансыз олмалыјыг, хејирхаһ дујғулар заманы чохдан кечмишдир.

Бу инсан гәссабынын фикринчә инсанда хејирхаһ дујғулар дејил, вәһшилик, чәлладлыг дујғулары олмалыдыр. Онун һәјасызлығы, азғынлығы вә гудурғанлығы һәддини ашмышдыр. О јенә јазыр ки, мән инсанлары вичдан адланан алчаг бир һәјуладан азад еләјирәм. Көрүрсүнүз ки, Һитлер бәшәријјәтин дахили дүнјасында бир дамчы да олса көзәл һиссләрдән әсәр гојмаг истәмир. Чүнки о, инсанијјәт аләминдән чох узаг вәһшиләр, јыртычылар аләминин «мүтәхәссисидир».

Будур Һитлеризмин тәклиф етдији «јени әхлаг», «јени морал».

Фашизм халглара зәнчир вә өлүм кәтирир. О, истила етдији бүтүн өлкәләрдә милли азадлыгдан, милли гуртулушдан әсәр гојмајыр».¹

Публисистика шаирин јалныз мәгалә вә нитгләриндә дејил, бәдиин јарадычылығыда да чох күчлү шәкилдә өзүнү көстәрирди. Публисистика бу илләрдә јалныз Сәмәд Вурғунун дејил, бүтүн совет јазычыларынын јарадычылығында мүһүм јер тутурду. Илја Еренбургун «За мир» китабы бунун ән көзәл нүмунәсидир.

Фашизмә гаршы мүбаризә мөвзусу С. Вурғун јарадычылығында һәлә мүһарибәдән әввәл дә чох гүввәтли иди. 1942-чи илдә нәшр етдирдији «Сәадәт уғрунда» китабчасында 1934-чү илдә јаздығы «Өлүм күрсүсү» поемасыны да салмасы тәсадүфи дејилди. Шаир һәлә о

¹ С. Вурғун. «Бизим андымыз», «Коммунист» гәзети, 1942, 25 август.

¹ Сәмәд Вурғун. «Фашизмин дәһшәтләри», «Әдәбијјат гәзети», 1941, 20 март, № 31.

замап фашизмнн кэлчэк үчүн нэ гэдэр горхулу олду-
гуну сөjlэмншди. Поеманын финалында бир һөкм кими
сэслэнэн «Һэлэ горхусу вар олүмүн, ганын» мисрасы
илэ мұһарибәнннн икинчи күнү дедији «Гој Вэтән тор-
пағы ајаға галхсын» чағырышы арасында дахили бир
вәһдәт вардыр. 1941-чи ил ијунун 23-дә јаздығы «Вэтән
кешијиндә» ше'риндә шаирин бүтүн јарадычылығы боју
тәрәннүм етдији вэтән сөзү, јени шәраитлә әлагәдар ола-
раг, јени мәзмунда сэсләнди. Әкәр шаир сүлһ шәраитин-
дә јаздығы бир чох әсәрләриндә гызыл әскәрә—кешик-
чијә хитабән Вэтән сәрһәдләрини јахшы горумағы тап-
шырдыса, «Вэтәнннн кешијиндә» ше'риндә өз вә'динә
әмәл етмиш вәтәндаш кими гүрурла «Бу күн бир сүн-
күдүр әлимдә гәләм» дејир.

С. Вурғунун бу дөвр јарадычылығында Вэтән мұһа-
рибәси гәһрәманларына, дөјүшләрә вә партизанlara
һәср етдији ше'рләр бир силсилә тәшкил едир. Сијаси
рәһбәр Камал Гасымов, тәјјарәчи Мәзаһир Аббасов,
Совет Иттифагы Гәһрәманы Исрафил Мәммәдов, парти-
зан Бабаһ Дадашөв вә азад едилмиш Орјол шәһәринә
илк дәфә бајраг санчан дөјүшчү һүсәјн Әждәрәва һәср
етдији «Гәһрәманын һүнәри», «Икид шаһин», «Азәр-
бајчан баласы», «Партизан Бабаһ үчүн», «Бајрагдар»
ше'рләри бу силсиләдәндир.

Бөјүк Вэтән мұһарибәси дөврүндә нәсрә вә ше'рә
кәлән јениликләрдән бири дә совет дөјүшчүсүнүн обра-
зы мәсәләсидир. Халгы гәһрәманлыға сөвг едән вәтән-
пәрвәрлик идејасынын ән јахшы тимсалы олан совет
әскәри халгын фәхри вә гүрүрудүр. Бу јени сурәт әдә-
бијјатымыза јени мәзмун вә кејфијјәт кәтирмишди.

Вэтәни мүдафиә идејасы бу гәһрәманын мүбаризә
вә гәләбә бајрағыдыр. Совет сәрһәдләриндән Берлинә
гәдәр кечдији дөјүш јолларында мүхтәлиф халгларын,
вә милләтләрин фашизм әсарәтиндә чәкдији әзаблары,
мәдәнијјәтин тапдандығыны, инсан шәрәфинин ајаглан-
дығыны көрән бу дөјүшчү, онlara азадлыг кәтирмәклә
өз мүбаризәсинин һагг иши олдуғуну бир даһа дәрк
едир. Бу исә ону дахилән јүксәлдир, мә'нәви аләмннн
зәнкинләшидр. С. Вурғун јазыр: «Совет адамы фа-
шизм таунуна јалныз өз сүнкүсү, һүнәри вә интизамы
илә дејил, бәлкә бу сифәтләрин мә'нәви чешмәси олан
мүгәддәс әмәлләри, бәшәријјәтин вә тарихин кәләчәји-
нә олан јүксәк инамы, һәјата олан фәлсәфи бахышы,
дүнјакөрүшү илә галиб кәлир ки, бүтүн бу сифәтләрдән

фашизм ордусу мәһрумдүр. Ән бөјүк мәғлубијјәт дә
мә'нәви мәғлубијјәтдир».¹

Гызыл әскәр һаггында динч гуручулуғ идләриндә
дә бир чох ше'рләр јазылмышдыр. Ше'рләрин һамысы
«Сабаһ мұһарибә оларса...» шұары алтында үмуми сә-
чијјә дашыјырды. Белә ки, бурада Гызыл Ордунун көс-
тәрдији гәһрәманлығлары бир-бир сәјмагла, хүсусилә,
Колчак вә Деникинә гаршы ордумузун апардығы мұһа-
рибәнннн романтикасы вә кәләчәкдә көзләнилән дөјүш-
ләр үчүн һазырлыг руһу ифадә едилмир. Бу әсәрләрдә
конкрет дөјүшчү сурәтләриндән бәһс едилмир, Гызыл
әскәрә хитабән үмумијјәтлә онун фәдакарлыг вә гәһ-
рәманлығы тәрәннүм едилир. («Гызыл әскәр», «Күнә-
шин кешијиндә» вә с.). Биз бу әсәрләрдә һәлә дөјүшән
әскәри дејил, сәрһәдләри горујан кешикчиләри көрүрүк.
Һәләлик сәрһәддә сакитликдир, анчаг шаир, кешикчи—
Гызыл әскәрә социалист Вэтәннннн капитализм әһатә-
синдә олдуғуну хатырладыр, ону кәләчәк мұһарибәјә
һазыр олмаға чағырыр.

Нәһәјәт, мұһарибә кешикчиләри дөјүшчүјә чевирир.
Бу дөврдән әдәбијјатда конкрет дөјүшчү сурәтләри јә-
ранмаға башлајыр. Сәмәд Вурғун «Вэтән мұһарибәси вә
әдәбијјатымыз» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Мән мұһа-
рибә дөврүндә јаранмыш әдәби әсәрләримизин бир хү-
сисијјәтини гејд етмәлијәм. Әкәр мұһарибә дөврүнә гә-
дәр хүсусән ше'римиздә үмуми, мүчәррәд дүшүнчәләрә
тәсадүф едириксә, мұһарибә дөврүнүн әсәрләриндә кон-
крет инсанлар, һадисәләр, әһвал-руһијјәләр әсасында
јаранмыш бәдин әсәрләрә даһа чох раст кәлирик. Ја-
шадығымыз јени дөвр јени инсанлар јаратдығы кими,
јени әсәрләр дә јарадыр»²

Шаирин бу сөзләри гисмән онун јарадычылығына да
анд иди. Мұһарибәјә гәдәр јаздығы «Гызыл әскәр»,
«Күнәшин кешијиндә» вә с. ше'рләриндә әкәр шаир,
Гызыл Ордунун гәһрәманлығындан, гәләбәләриндән үму-
ми һалда данышырса, инди тәк-тәк дөјүшчүләрин гәһ-
раманлығындан, фәалијјәтиндән бәһс едир.

Сијаси рәһбәр Камал Гасымова һәср етдији «Гәһрә-
манын һүнәри» ше'рилә С. Вурғун илк дөјүшчү сурәтини

¹ О. Вурғун. «Ҷ. Ҷаббарлы бөјүк сәнәткар кими», «Вэтән уғ-
рунда» журналы, 1943, № 7—8.

² С. Вурғун. «Вэтән мұһарибәси вә әдәбијјатымыз», «Әдәбиј-
јат гәзети», 1943, 18 ијун.

јаратды. Шаир бурада Камал Гасымов һаггында јазыл-
мың мәгалә вә очеркләрдән бизә мәлүм олан көрпү
партиатмаг фәалијәтини олдуғу кими нәгл едир. Бу,
бәдин чәһәтдән нә гәдәр гүсурлу олса да, ше'римиздә
јени иди, чүнки конкрет бир дөјүшчүнүн конкрет дөјүш
фәалијәтиндән, ишиндән бәһс едирди. Бундан сонра
шаир бу гәһрәманыға мүнәсибәтини билдирир, әсл
ше'р дә бурадан башланыр. «Инди сөз мәнимдир, гулаг
ас сән дә»—дејә шаир, Камалын гәһрәманығындан фә-
рәһләнән Вәтәнин севинчини ифадә едир:

Јајылды шөһрәтчи Азәрбајчана,
Шад олуб севинди дүзләр, јамачлар.
Адыны нәгмәјлә салды дастана,
Муған чөлләриндә өтән турачлар...

«Икид шаһин» ше'риндә дә конкрет бир дөјүшчү су-
рәти јарадылмышдыр. Әкәр 1941-чи ил ијунун 25-дә
јаздығы «Гызыл шаһинләр» ше'риндә гәһрәмән тәјјарә-
чиләрә үмүми сөзләрлә мурачиәт олунурдуса, һәммин ил
ијулун 19-да јаздығы «Икид шаһин» ше'риндә исә бу
тәјјарәчиләр ичәрсиндә өз гәһрәманылығы илә сечилмиш
бир тәјјарәчи—Мәзәһир Аббасовдан бәһс едилир.
С. Вурғун «Гәһрәманың һүнәри» ше'риндә олдуғу кими,
бу ше'риндә дә дөјүшчү һаггында гәзетләрдән билдик-
ләримизи ејнилә нәзмә чәкмишдир. Мәзәһирин дүшмән
објектини бомбардман ет- ги, үч дөјүшчү илә бәрабәр
алты күн дәннздә, резин ыг үзәриндә галмасы, нәһа-
јәт, совет кәмисинин онлары хилас етмәси һәгигәтән ол-
муш һадисәдир. Шаир бүтүн бунлары ејнилә, олдуғу
кими нәгл едир. Бунлардан сонра «Гәһрәманың һүнә-
ри»ндә олдуғу кими, јенә дә әсәрә тәхминән ејни сөзләр-
дә јекун ворулур:

Кәлди ана јурда бу кезәл хәбәр,
Сөз алды, сөз гошуб тә'риф дејәнләр.

«Украјна партизанлары» ше'риндә шаир үмүмијјәтлә
партизан һәрәкатындан данышыр:

Де, кимдир дүшмәнә мин тәлә гуран?
Тарасын гәбриндә кешикчи дуран?
Де, кимдир Қармелјук әлилә вуран?—
Бизим украјналы гәһрәмәнлардыр.
О бизим гәһрәмән партизанлардыр.

К. Сарјан, К. Леонидзе вә С. Вурғун 1948

Самед Вургун və Хавәр ханым 1950

Мүһарибә давам етдикчә, бу партизанлар ичәрисин-дән чәсарәт və икидлији илә сечилән ајры-ајры гәһрәманлар мејдана чыхыр ки, шаирин јаздығы «Партизан Бабаһ» белә партизанлара һәср олунан ше'рләр силсиләсиндәндир.

Партизан Бабаһ Дадашов 1942-чи илин декабр ајында Азәрбајҗан Коммунист Партијасынын Мәркәзи Комитәсинә бир мәктуб көндәрир. О, һәмин мәктубунда јазырды: «Мән 1941-чи илин октябр ајында Азәрбајҗан республикасынын Әли Бајрамлы рајонундан чыхандан бәри Вәтән мүһарибәсиндә дөјүшүрәм. Мән аз бир вахтда охујуб радист олдум. Чәһһәјә гајыдандан сонра өз хаһишимлә партизанлар арасына кетдим. Бурада бир нечә партизан дәстәси арасында, һәм дә Вәтәнимизин мәркәзи әзиз Гызыл Москва илә радио васитәсилә әлагә сахлајырам. Ону да дејим ки, Севастопол партизанлары арасында азәрбајҗанлылар чоһдур. Онлар... Азәрбајҗан халгынын тапшырыгларыны шәрәфлә јеринә јетирирләр... Ахы бизим нәсил Короғлу нәслидир, Азәрбајҗан торпагына немес ајағы дәјмәјәчәк və дәјә дә билмәз».¹

Партизан Бабаһын бу мәктубундан руһланан С. Вургун Вәтән оғлунун гәһрәманлыгыны «Партизан Бабаһ» ше'риндә гәләмә алды:

Сән сүнкүнлә, дырнағынла јер алтына јол ачырсак,
Сән гаранлыг кечәләрә көзләринлә нур сачырсан.
Бә'зән олур ағачларын, јарпагларын сәһбәтиндән
Динләјирсән аста кәлән гулдурларын сәсини сән.
... Сән дејирсән: «Гәлбимиздә Короғлунун ганы вардыр».
Мән дејирәм: «Бу намусла јашајанлар бәхтијардыр».
Сән дејирсән: «Мисри гылынч! Баш бир јана, леш бир јана»,
Мән дејирәм: «Өлүм јохдур од нчиндә гәһрәмана».
...Сән дејирсән: «Радиому мешәләрдә гуранда мән,
Ешндирәм, зөвг алырам ана јурдун нәғмәсиндән».
Мән дејирәм: «Гој вар олсун синәндәки ел үрәји,
Мәрд оғуллар ајагламаз анд ичдији дуз-чөрәји».

Шаир бу ше'рдән сонра да өз гәһрәманыны унутмамыш, мүһарибә мүддәтиндә Бабаһ Дадашовла мәктублашмышдыр. Мүһарибәдән сонра Вәтәнә гајыдан Б. Дадашов өз хатиратында јазыр: «Мән орду сыраларында

¹ «Коммунист» газети, 1942, 27 декабр.

дејүшдүјүм заман шаирла мектублашырдым. С. Вурғун 1943-чү ил 11 ијун тарихли мектубунда мәнә јазырды: «Мәним һөрмәтли партизаным Бабаһ, мән Москвада оларкән Фадејевдән өјрәндим ки сән јенә дә гәһрәман-часына дејүшүрсән, һәтта сәнин көндәрдијин радио-грамма илә дә таныш олдум. Чох севиндим... Бабаһ, аталар сөзү вар, өкүз өләр көнү галар, икид өләс ады галар. Сәнә мүвәффегијјәт арзу едирәм. Әлләрини сыхырам. Сәмәд Вурғун».¹

Конкрет дејүшчүләрин фәәлијјәтини һәср олунан бу әсәрләр гызыл әскәрин там бәдин сурәтини јаратмаг ишиндә атылан илк аддымлар кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу әсәрләр гәһрәманын икидлијини вә бәдин сурәтини бәди лөвһәләрлә әкс етдирмәг, јалныз бәзи парлаг эпизодлары бир нечә чизки илә көстәриб кечир. Чүнки мұһарибәнин илк күнләриндә шаир һәләлик өз гәһрәманларыны әтрафлы мүһабидә едиб өјрәнмәмишди. Шүбһәсиз, гәһрәманлыг тәсәдүфи һадисә дејилдир. Ади бир дејүшчүнүн гәһрәманы чеврилмәси сон дәрәчә чәтин вә мүрәккәб инкишаф просесинин нәтичәсидир. Әдәбијјат исә ишин јалныз нәтичәсини көстәрмәклә кифајәтләнмир, онун вәзифәси мөһз бу инкишаф просесинин өзүнү көстәриб үмумиләндирмәкдир. Бунун үчүн дә гәһрәманы јахындан танымаг, ону бу јүксәк дәрәчә-јә чатдыран амилләри—дујғулары, мүгәлләс үрәк чырпынтыларыны ешитмәк, бир сөзлә, онун һисс вә һәјәчанларыны шәхси һисс вә һәјәчанлар кими јашамаг, билмәк ләзымдыр. Шаир өзү Вәтән мұһарибәсинин гызын илләриндә бу мәсәләләрдән данышараг јазырды:

«Кәлин бирдәфәлик өзүмүзә мәфтүн олмагдан әл чәкәк, бу мәфтүнчүлүг бизим сәнәт ордусүнүн инкишафы үчүн јалныз һасар ола биләр. Мән сизин һамышызы белә бир сүал гаршысында гојмаг истәјирәм. Јухарыда дедијимиз јени инсанларын (сәһбәт Вәтән мұһарибәси гәһрәманларындан кедир.—Б. В.) варлығыны әбәдиләшдирә биләчәк ше'р дастанларымыз, драм әсәрләримиз, опера вә кино әсәрләримиз, бәдин тәсвир лөвһәләримиз вармы? Нә гәдәр агыр олса да, мән чох аздыр чавабыны вермәк истәјирәм. Јәгин ки, сизин һәр бириниз мәнә белә бир сүал вермәкә һазырлашырсыныз ки, бәс индијә гәдәр јаздыгларымыз? Јохса сиз онлары ин-

кар етмәк истәјирсиниз? О заман мән белә бир чаваб верәрәм: индијә гәдәр јаратдыгларымыз үчүн мән сизин һеч бириниздән аз севинмирәм, лакин ачыг вә чәсарәтлә дејирәм ки, индијә гәдәр, јаратдыгларымызы чыдыра һазырлашан бир атын чыдырдан әввәл апардыгы мәшг ојупларына бәһзәтмәк олар. Һәлә бизим сәнәт атымыз һәгини чыдыр мејданына атылмамышдыр».¹

Шаирин образлы шәкилдә дедији бу сөзләр тамамилә доғрудур. Сәмәд Вурғунун өз јарадычылығы да дахил олмагла, Вәтән мұһарибәси илләриндә мұһарибә гәһрәманларынын долғун, һәртәрәфли сурәти јарадылмады. Јаранан сурәтләр биртәрәфли, солғун вә схематик иди. Көркәмли әдибимиз М. С. Ордубади «Ше'римиз һаггында бир нечә сөз» мәгаләсиндә јазырды: «Һәләлик бизим гәһрәманлара вердијимиз мүнәричәт Орта әсрләрә мәхсус ше'рин пәһләванлара вердији образ вә ја тәшбиһләрдән о гәдәр дә фәргли дејилдир. Биз әсәрләрдә тәчәссүм етдирән шәхсијјәтләрин анчаг јарымчыг һалда харици көрүнүшләри илә таныш олуруг. Индијә гәдәр бир чох шаирләримизин әсәрләриндә ки шәхсијјәтләрин дахили аләмләри вә онларын мәнәвијјәтлары барәсиндә һеч бир шеј охуја билмәдик.

Онлар (мүасир шаирләр—Б. В.) гәһрәманын вичдани дәјәрини, онун гәләбәјә инам вә иманыны, гәһрәманлыг һиссләрини доғуран амилләри, она гәһрәманлыг чәсарәти верән мәнәви мәхәзләри, гәһрәманлыға мәхсус вүгар вә өзәмәти тәсвирдән ваз кечәрәк гәһрәманы ширә, пәләнкә, аслана бәһзәтмәклә кифајәтләнмишләрдир».²

М. С. Ордубади һаглы иди. Мұһарибә гәһрәманлары шаирләримиз тәрәфиндән Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби кими халг гәһрәманларына, јахуд аслана, пәләнкә, ширә, гартала, тәрлана, шаһинә бәһзәдилерди. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун ифадәләринә диггәт јетирәк: «Тәрлан кими гыј вурараг булудлардан-булудлара», «Асланларын, пәләнкләрин овлағыдыр мәним јурдум» («Гызыл шаһинләр»), «Бир шир кими синә кәрди», «Нәрә чәкир бир нәр кими» («Гоча гәһрәманын чыхышы»), «Бизим Короғлунун әлләри кими», «Бабәкләр јурдунун дузу-чөрәји», («Гәһрәманын һүнәри»), «Ганад чалыб учду јенә көрпә тәрлан јувадан», «Тәрланымын гумрал көзү гамашмады

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1943, 9 март.

² М. С. Ордубади. «Ше'римиз һаггында бир нечә сөз» (икинчи мәгалә), «Әдәбијјат гәзети», 1946, 9 мај.

¹ Бабаһ Дадашовун хатираты биздә. Сәмәд Вурғунун мектубунун әсли Бабаһ Дадашовун өзүндәдир.

күлөкдөн», «Лакин она калдим дејир тэрланымын нә-
рәси», «Енди көрпә тэрланым да јаваш-јаваш дәннзә»,
«Далды мәннм тэрланымын узагкөрән көзләри», «Је-
тишди сәһилә көрпә тэрланым», «Учун тэрланларым,
өпүрәм сизи» («Икид шаһин»), «Аслан кими тәрпәнәчәк
һәр франсыз өз јериндән» («Бүтүн халглар, гәбиләләр»),
«Бизим Қороғлу тәк пәһләванлардыр». Украина парти-
занлары»), «Дастанлар ешитди гөч Қороғлудан» («Азәр-
бајчан баласы»), «Сән дејирсән гәлбимиздә Қороғлунун
ғаны вардыр» («Партизан Бабаһ»), «Сиз еј Фәрһад
кими дағы дөләнләр» («Бајрамыңыз мүбарәк»), «Шаһин
кими чума-чума», «Лачын бојлу танкчыја бах», «Гартал
кими ганад ачыр», «О икидин тунч синәси бир Қороғлу
галасыдыр», «Тэрланлары сәсләмисән», «Лачын бојлу
күләүзлү» («Бајрагдар») вә саир.

Бүтүн бунлар исә, Ордубади демишкән, «гәһрәмә-
нын вичдан дәјәрини, онун гәләбәјә олан инам вә има-
ныны, гәһрәмәнлыг һиссләрини доғуран амилләри» оху-
чунун көзү өнүндә чанландыра билмир. Башга һалда
исә шаирләр гәһрәмәнын шә'нинә үмуми тә'рифнамәләр
сөјләјирләр. Бу тә'рифнамәләр дә ејни бәдиһи тәсвир
васитәләри илә—Орта әср образлары илә ифадә едилди-
јиндән, бири диқәринә бәнзәјир, мүасир гәһрәмәнын об-
разыны јарада билмир. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун Камал
Гасымовун дәјүш фәалијјәтинә һәср етдији «Гәһрәмә-
нын һүнәри» ше'ри илә Ибраһим Мәммәдовун гәһрәмән-
лығына һәср етдији «Азәрбајчан баласы» ше'рләринин
сонлуғу бир-биринә бәнзәјир. Ше'рләрин әсас фәрги
гәһрәмәнларын дәјүш фәалијјәтиндәки фәргләрин тәс-
вириндә өзүнү көстәрир: Камал көрпү партладыр,
Ибраһим Мәммәдов исә хејли фашист әскәри гырыр.
Фәрг дә јалһыз бундан ибарәтдир. Дәјүш фәалијјәтлә-
ринин тәсвириндән сонра шаирин бу ики гәһрәмәнын
шән'инә дедији сөзләр тәхминән ејнидир.

«Гәһрәмәнын һүнәри»ндә:

Јајылды шөһрәтин Азәрбајчана,
Шад олуб севинди дүзләр, јамачлар.
Адыны пәғмәјлә салды дастана
Муған чөлләриндә өтән турачлар.
Сәһилә фәхр едир мәннм дөвраным

бәдиндәки ифадәләр, бәнзәтмәләр «Азәрбајчан бала-
сы»ндан кәтирдидимиз ашағыдакы бәнддә дә ејнилә тәк-
рар олунур:

Шөһрәтин олмушдур дилләрдә дастан,
Һүнәрлә јарадыр шөһрәти инсан.
Адынла фәхр едир бизим јамачлар,
Муған чөлләриндә өтән турачлар.
Адынла фәхр едир бизим аналар.

Һәр ики парчада фикир ејнидир. Чүнки бу фикир
ејни сөзләр, ејни тәсвир васитәләри вә ејни образларла
тәрәннүм олунур. «Шөһрәт», «дастан», «фәхр едир адын-
ла», «бизим дүзләр», «јамачлар», һәтта «Муған чөллә-
риндә өтән турачлар» мисрасы гафијәсилә бәрәбәр ејни-
лә тәқрар едилер.

Бунунла бәрәбәр, бу ики дәјүшчү сурәтиндә үмуми
бир чәһәт вардыр. Онларын мүбаризәси, әмәли, иши,
мәгсәди ејни мәсләкә һәср олунмушдур. Онлар Совет
Вәтәнинин мүдафиәси уғрунда вурушур, кечә-күндүз
һәр әзијјәтә гатлашыр, јухусуз галыр, өлүмлә әлбәјаха
олур вә галиб кәлирләр. Бүтүн бунларла шаир, Вәтәни
мүдафиә идејасынын дахили ше'ријјәтини вә мә'насыны
тәрәннүм етмиш олур. Бу дәјүшчүләр кими, һијә вә нә
үчүн мүдафиә етдикләрини тамам ајдынлығы илә бил-
дикләриндән, тәби олара, бунларын уғрунда мисилсиз
гәһрәмәнлыглар көстәрир вә гәләбә чалырлар.

Сәмәд Вурғун мәгаләләринин бириндә фашист сол-
даты илә совет солдатыны мүгајисә едир вә гәләбәләри-
мизин сиррини совет әскәринин мә'нәви гүдрәтиндә,
онун өз мүбаризәсинә олан инамында көрүр.

«Алман кенераллары өз солдатларына «һөрмәт» үчүн,
онларда сүн'и еһтирас ојатмаг үчүн спирт һәдијјәләри
верир. Бу һадисәјә садәчә бир позғунлуғ, јахуд сәрхош-
луғ кими баханлар јанылырлар. Бунун да тарихи көк-
ләри вардыр. Һәлә Орта әср заманларындан алман
фашизмнин гәдим бабалары олан тефтонларда белә
бир адәт вар иди ки, онлар өлүм чәзасына мәһкүм едил-
миш инсанлары е'дам етмәздән әввәл онлара сонунчу
дәфә зијафәт верәрдиләр вә бәрк ичирәрдиләр. Бу мән-
фур ән'әнә нәсилдән-нәслә кечәрәк, букүнкү алман фа-
шистләринин мүһарибә аләминә бир маддә олараг да-
хил едилмишдир. Чансыз машына дөнмүш алман
солдаты баша дүшмүр ки, она бу спирти кеф ја һөрмәт
үчүн дејил, ону өлүмә көндәрдикләри үчүн, она е'дам
чәзасы кәсилдији үчүн верирләр! Бәли, сән ич! Ғанын
гызышсын! Ағлыны итир! Өлүмдән горхма, өлүмә пә-
рәстиш ет! Алманларын өлүмә пәрәстиш фәлсәфәси,

Орта эсрләрдә айры-айры өлүм чәзасына мәнһүм едилмиш инсанлара анд идисә, инди бу мәнһүр фәлсәфә күтләви бир шәкил алмышдыр...

Гызыл Ордунун байрагында «һәҗәт вә сәадәт» сөzlәри язылмышдыр. Ордумузун мәнһүм дүнҗасы һеч бир орду илә мугајисә едилмәјәмәк дәрәчәдә саф вә сағламдыр. Бизим дөјүшчүләримиз болшевикләрә хас олан бир сифәтлә, исти үрәк, сојуг ағылла мугајисә мејданына атылырлар. Онларын һеч биринин сүн'и еһтираса, тирјәк вә зәһәрли ичкиләрә еһтијачы јохдур»¹.

Сәмәд Вурғунун «Ананын өјүдү» ше'риндә Вәтән тимсалында верилән ана сурәти дә чох марағлыдыр. Бу дөврдә совет шаирләринин тез-тез анаја мугајисә етмәси тәсәдүфи дејилди. Халг ана Вәтән уғрунда мугајисә апардыгындан, шаирләр дә Вәтәни ана, ананы Вәтән тимсалында үмүмиләшдириб тәрәннүм едирдиләр. Бу чәһәтдән «Ананын өјүдү» ше'ри чох гијмәтлидир. Ше'р ана образынын јенилији бахымындан әдәбијјат тарихимиздә тамамилә јени бир һадисәдир. Мир Чәләл јазыр: «Ананын өјүдү» нәинки С. Вурғун јарадычылыгында, үмүмийәтлә Азәрбајҗан ше'риндә тәзәдир; јалныз мөвзу чәһәтдән дејил, руһ, мәзмун, фикир етибары илә дә тәзәдир»².

Ана, ата вә онларын өјүдү бизим әдәбијјатымызда чох ишләнән мәзмунлардандыр. Даһи Низамидән башламыш Сабирә гәдәр бир чох шаирләримизин јаздыгы өјүдләрдә ана вә атанын арзуларында өз оғлуна бәсләдији мәнһәббәт вә гајы ифадә олунмушдур. Сәмәд Вурғун јарадычылыгындагы өјүд мәзмуну етибары илә даһа чох халг әдәбијјатында мөвчуд олан өјүдләрә бәнзјир. Бу классик әдәбијјатымыздагы өјүдләрдән сечилән јени сәңийәли өјүддүр, чүнки бурадагы ананын өзү тамамилә башга анадыр. Онун дујгулары, истәк вә арзулары јени кејфијјәтләрә зәңкинләшмишдир, буна көрә өјүдү дә дөврә, заманәјә ујғун шәкилдә олмалыдыр.

Ана дејир:

Биз сәнсиз дә доланарыг, уғур олсун јолуна,
Гылынчыны чалан заман гүввәт кәлсин голуна.

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1943, 9 март.

² Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, Бақы, 1957, сәһ. 365.

Сән дүшмәнни габагында икид тәрән вугарла,
Түфәккинә тәмиз сахла, атыны да тумарла!

Мисралардагы тәбиийлик вә сәдәлик охучуну валәһ едир. Чанлы данышыг дилниә мәхсус олан «биз сәнсиз дә доланарыг» ифадәси ше'рин сәмимийәтинин вә тәсир күчүнү артырыр. «Түфәккинә тәмиз сахла, атыны да тумарла» ифадәси шифаһи әдәбијјатда дөфәләрлә мугајисә шәкилләрдә тәрәннүм едилән ат вә јараг мотивләриндән кәлир.

Ананын өјүдү битинчә, оғул дағ кими јериндән тәрәниб јола дүшүр. Бу заман «Күнәш јайды ше'ләсини Вәтәнин көјләриндән» дејән шаир бу мисрада көзәл бир ләвһә чәкир, ше'рә јекун вурур. Күнәш гәһрәманын јолларына нур сачыр, онун ишығлы кәләмәјә, бөјүк гәләбәләрә доғру кедән јолуну ајдынлашдырыр.

«Асланын еркәји-дишиси олмаз» афоризми әдәбијјатымызда мүсбәт бир әһәһә кими јашамышдыр. Бөјүк Вәтән мугајисәсинин әдәбијјатын гаршысында гојдуғу јени вә мугајисә вәзифәләрдән бири дә гадын гәһрәманын әкс олунмасы мәсәләси иди. С. Вурғунун «Шәфәт бачысы» ше'ри бу тәләбә чаваб верән әсәрләрдәндир. Үмүм чәғырын руһу дашыјан бу ше'р мәзмун чәһәтдән, өз јенилији етибары илә диггәти чәлб едир. Шаир дөврүн һәҗәрини дөјүшләрә чәғырыр.

Азәрбајҗан әдәбијјатында һәмишә Фәрһадла Ширин, Нәби илә Һәҗәр, Елханла Солмаз, Ханларла Мәһрибан јанашы дурмуш, бир идеја вә бир мәгсәд уғрунда чарпышышлар. Гадынларын бөјүклүјүнү онларын јалныз мугајисәләрдә, һәҗатымыздагы иштиракында, дөвләт халымы вә ја елм, сәнәт адамы олмаларында ахтармаг чох аздыр. Гадынлар ејни заманда өлкәмизи мугајисә едән Чаванширләр вә Нәбиләр бөјүдүб тәрбијә етмиш, һәм дә вәтәнин истиглалийәти уғрунда чарпышмағы бачармышлар. Буна көрә дә С. Вурғун:

Адың шәрәфлидир сәнни, еј гадын!
Даһиләр анасы чәғрылыр адың.—

дејир.

С. Вурғунун «Тарла нәғмәси», «Пионер маршы», «Ушаг бағчасы», «Совгат», «Дансалаһлы јолдашлар», «Гызханымын һүнәри», «Салам достум», «Илһам пәрсис» вә с. ше'рләри мугајисә дөврүндә арха гәһрәманынын, сәнәт адамларынын фәалијјәтиндән бәһс едән әсәрләрдир.

Шүбһәсиз, мұһарибә дөврүндә арха чәбһәнин әһәмијјәти бөјүк олмушдур. Белә бир вахтда чәбһәни һәр чүр гүввә вә дөјүш сурсаты илә тәһһиз едән арха чәбһә гәһрәмәнларындан бәһс етмәк чох зәрури иди. Бунун әһәмијјәтини дәриндән дүшүнән шаир, чәбһәјә тахыл көндәрән тарла гәһрәмәнларынын («Дашсалаһлы јолдашлар»), дөјүшчү балаларыны тәрбијә едиб бәсләјән ушаг бағчаларынын («Ушаг бағчасы»), Гызыл әскәрләр совгат көндәрән Күлпәриләрин («Совгат»), јаралылары сағалдыб јенидән чәбһәјә јола салан һәкимләрин («Салам, достум»), арха чәбһә гәһрәмәнларына мәһәви гита верән сәһнә усталарынын («Илһам пәриси») хидмәтләрини севә-севә гәләмә алмышдыр.

«Ушаг бағчасы» ше'ри өз орижинал мөвзусу вә сәһмијјәтилә диггәти чәлб едир. Чәбһәдә дөјүшән әскәр, аиләсиндән архајын олдугда, силаһдан даһа мөһкәм тутачагдыр. Мұһарибә илләриндә арха чәбһә, ордуда оланларын аиләси вә онларын иши, доланачағы С. Вурғуну бир вәтәндаш кими дүшүндүрән мәсәләләрдән олмушдур. Бу барәдә вахты илә мүәллим олан, мұһарибә заманы Украјна чәбһәсиндә дөјүшән Мустафа Нүсејновун чәбһәдән шаирә јаздығы мәктуб чох мараглыдыр: «Севимли С. Вурғун, бу күнләрдә өз оғлумдан мәктуб алдым ки, сиз бизим кәндә кедибсиниз вә бизим вәзијјәтимизлә марагланыб аиләмизлә көрүшүбсүнүз. Нөрмәтли Сәмәд! Бу бизим үчүн бөјүк шәрәфдир. Чох сағ олун, арха чәбһәдә сизин кими достларын варлығы бизим үчүн чох әһәмијјәтли вә чох гүјмәтлидир»¹.

Чәбһәдә дөјүшән әскәрин мүгәддәс аилә мәһәббәтини, әскәрә мәхсус олан дүшүнчә вә дујғулары гәлбән дујдугундандыр ки, шаир үзүнү әскәрләрә тутараг дејир:

Сиз еј чәбһәләрдә ворушан әрләр!
Күнәшдән јаранды бизим нәслимиз
Саһибсиз дејилдир сизин көрпәләр,
Синәмиз үстүндә сахлајырыг биз

Дөјүшчүнүн бу мисралардан бөјүк мәһәви гүввәт алачағы шүбһәсиздир.

«Ушаг бағчасы»нда шаир конкрет бир лөвһә чәкмишдир. Аталары чәбһәләрдә дөјүшән кичик балалар бағчада ојнашыр, күлүшүрләр. Лакин әзәмәтлә сәсләнән ор-

кестр «көрпәләрә дүңјадан хәбәр верир», онлар оркестрин аһәнки алтында рәгс етдикчә, ешитдикләри чошгун сәсләр онлара мұһарибәнин дәһшәтләрини һисс етдирир. «Бу күн һүнәр дәрсин верир ојунлар»—дејә шаир оркестрин сәсләрлә ифадә етдији мәһәви ачыр вә буну ушагларла баша салмаг, мұһарибәни кичик үрәкләринә мұнасиб шәкилдә көрпәләрә һисс етдирмәк истәјир.

Мұһарибә илләриндә чәбһәләрә совгат көндәрмәк адәти һалыны алмышды. Нәр кәс өз һәдијјәси илә ордуја бәсләдији мәһәббәти ифадә едирди.

С. Вурғунун «Совгат» вә «Гызханымын һүнәри» ше'рләри бу мөвзуја һәср едилмишдир. О. Сарывәллинин «Шанрин һәдијјәси», Н. Мәһдинин «Нишан үзүјү», М. Ибраһимовун «Мәһәббәт» әсәрләриндә дә бу мөвзуја тохунулмушдур.

«Гызханымын һүнәри» ше'ри һаггында сержант Нәбиб Гасымоғлунун јаздығы мәктуб чох мараглыдыр: «Мәһрибан Сәмәд!... 7 јанвар тарихли «Коммунист» гәзетиндә чап олунмуш «Гызханымын һүнәри» адлы ше'ринизи өз бөлмәмин дөјүшчүләринә охујурдум. Дөјүшдән јеничә гајытмышдыг. Ше'рин биздә ојатдығы јени һисс вә дујғулары сөзлә ифадә етмәјә чәтинлик чәкирәм. Сизин ше'риниз бизә дејирди: «Азәрбајҗанлы дөјүшчү, өз халгынын адына лајиг гәһрәмәнлыглар көстәр. Дүшмәнә амансыз ол!» Биз дә сизә вә сизин гәләм јолдашларыныза чаваб олараг дејирик: «Әзиз шаирләримиз вә әдибләримиз! Сизи әмин едирик ки, өз вәзифәмиз шәрәфлә јеринә јетирәчәјик»¹.

С. Вурғунун јарадычылығындакы совет вәтәнпәрвәрлији идејасы онун Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә Москваја һәср етдији ше'рләриндә даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу дөврә шаир дүңја пролетариатынын үмидкаһы Москваја «Москва» вә «Салам Москва» ады алтында ики ше'р һәср етмишдир. «Москва» ше'риндә:

Бир ана гојнудур исти гучағын,
Гәлбә мөһрибандыр одун, очағын.—

дејир.

Шаир Москваја бөјүк бир ифтихар һиссилә доғма Вәтән кими бахыр вә ону «әбәдијјәтин чанлы һәјкәли»

¹ «Әдәбијјат гәзети», 26 ијул, 1943.

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1943, 2 феврал.

адландырыр. «Москва» ше'ри Москванын гәһрәманчасына мұдафиәсинә һәср олунмушдур.

«Салам Москва» ше'рини Сәмәд Вурғун Москва әтрафында дүшмән ордусунун дармадағын едилмәсиндән сонра, 1942-чи ил январын 26—27-дә язычы Н. Мейди илә бәрабәр ССРИ Жазычылар Иттифагы Рәјасәт һеј'әтинин ичласына кетдији заман Москвада јазмышдыр. «Москва» ше'риндә дөјүшән Москва, «Салам Москва»да исә галиб Москва тәсвир елунур. Шаир, Москванын «башында туфанлар гопандан бәри», сәккиз ај ону көрмәмишдир. Бу ајрылыгдан сонракы көрүш гәлбиндә јени һиссләр ојатмышдыр. Шаирин бу һәсрәтнин беш ај әввәл гәһрәман шәһәрин мұдафиәси заманы јаздығы «Москва» ше'риндә көрүрүк:

Сән еј хәјалилә дејиб-күлдүјүм,
Гәдрини чанымдан әзиз билдијим,
Тарихләр шаһиди гочамаи шәһәр!
Нәдир гәлбиндәки о дөјүнтүләр?
... Бир ана гојнудур исти гучағын,
Гәлбә мейрибандыр одун, очағын.
Сәниилә дуз-чәрәк кәсдијим күндән
Әлиндән өмүшәм балаи кимн мән.

Мүһарибәнин ағыр илләриндә Москвада олдуғлары вахт С. Вурғунун кечирдији һәјәчанлары, хусусилә Пушкини һејкәли гаршысындакы дүшүнчәләрини јазычы Н. Мейди «Москва» адлы јол гејдләриндә гәләмә алмышдыр. «С. Вурғунун Пушкини даһа сәбирсизликлә ахтармасы тәбиндир... Биз Пушкинин әзәмәтли һејкәли гаршысындайы. Бу һејкәл илә јанашы бизим хәјалымызда онун дүһасы илә јаранмыш јүзләрлә өлмәз гәһрәман чанланыб дурур. Пушкин јашајацағдыр. С. Вурғуну фикир апармышдыр. Дејәсән онун үрәјини параһат едән бир шеј вардыр. Белә анларда шаирин илһамы чошмаја билмәз. Ајдындыр: о, Пушкинә јени бир ше'р һәср едәчәкдир. Сонралар о, «Салам, Москва» әсәрини јаратды. Бу әсәрин ән көзәл мисралары даһи шаирә итһаф олунмушдур»¹.

Бу, доғрудан да беләдир. 1942-чи илин јанвар ајында шаир мүһарибәдән сонра дөјүш вәзијәтиндә олан пајтахты биринчи дәфә көрүр. О заман Вурғунун илк нөвбәдә Пушкинин абидәсини зијарәтә кетмәси вә онун

гаршысында хәјала далмасы тәсадүфи дејилдир. Чүнки инди Пушкинин «гулағында топларын сәси динир», инди Пушкинин вәтәни тәһлүкәдәдир. Буна бахмајараг, бу сәнәт баһадыры јенә әввәлки әзәмәти илә дајанмыш, вүғарыны позмамышдыр. Инди онун гәһрәманлары—Онекинләр, Ленскиләр, Земфиралар, Олегләр, Татјаналар силаһ башындадыр. Ичтимаи формасыјалар вә бунлары тәмсил едән краллар, сәркәрдәләр, мүһарибәләр, одлар, аловлар һеч бир тарихи дөврә сәнәтин јенилмәз бајрағыны ендирә билмәмишдир, чүнки сәнәт, ше'р һәмшә мәһәббәтә, сәдагәтә, һәнгигәтә вә камала хидмәт етмишдир. Бу хејирхаһ дүјғулара, тәмиз һиссләрә хидмәт едән исә әбәдидир, өлмәздир:

Одлар пчиндә дә јаныб-ғаралмаз
Мәһәббәт, сәдагәт, һәнгигәт, камал.

Беләликлә, шаир јухарыда тәсвир олунан мүһарибә ләвһәләринә ганунн олараг Пушкинин дили илә јекун вурур. Һәмин ше'рдән бәһс едән М. Ариф һәлә мүһарибәнин гызғын илләриндә јазырды: «Онун (С. Вурғуну—Б. В.) нитгиндә охучуну өзүнә мәфтун едән бир сәминијјәт вардыр. Бу чәһәтдән Сәмәд мисилсиздир. Хусусилә онун «Салам, Москва» ше'рини гејд етмәк олар. Онун бу ше'ри өз сәминијлији вә инам гүввәти етибары илә ән јахшы ше'рләрдәндир... Бурада епик бир вүс'әт, руһун дәринликләринә тәсир едән бир мұлајимлик вардыр. Бурада дәрин бир үмүмиләшдирмә, бир ламла суда бөјүк бир аләм әкс етдирмәк мәһарәти вардыр»¹.

Узун мүддәтлик һәсрәти дөврүндә шаир кәнчлик илләрини кечирдији Москваны унутмадығыны сәмини сөзләрдә белә ифадә етмишдир:

Сән ачыг алыныла, күләр үзүлә,
Һәр вахт дајанырсан мәнни гаршында.
Чүнки һәр кечәнлә, һәр күндүзүнлә
Һәмсәһбәт олмушам кәнчлик јашымда.

Бурада ичтимаи һисс илә шәхси һисс вәһдәт һалындадыр. Шаир Москваны севир, чүнки Москва онун бөјүк Вәтәнини гәлби—дүнианын азадлыг вә сәадәт чырағы—

¹ Н. Мейди. «Өлкәм», Азәрнәшр, 1947, сәһ. 239.

¹ «Вәтән уғрунда» журналы, 1942, № 4—5.

дыр. Бир дэ, Москваны она көрө севир ки. Москва шаирин кэнчлик иллэринин ширин хатирэлэрини өзүндө сахлайыр. О, Москвада охууҕу заман пајтахтын кениш күчэлэриндэ бөјүк арзуларла кэзиб-долашмыш, Вэтанинэ кэлэчэк хидмэтинин өлчүб-бичминш, онун елм очагларында «Дэстэдэн керидэ галмамаг үчүн» Ленинин китабларыны охумушдур. Инди о, һәрби вэзијјэтдэ олан Москваны долашаркэн, гочаман шәһәрдэ тамам башга аләм көрүр. Москва тамамилэ дәјишмишдир. Вахты илэ аудиторијаларда мұһазирэлэрини динлэдији, әллэриндэ һәмишә табашир көрдүјү ағсачлы алимләри инди әли силаһлы, јазычы достларыны исә һәрби либасда көрүр.

Раст кәлир јенә дэ достлар, танышлар,
Јенә дэ әл вериб өпүшүрүк биз.
Гашлар чатылмышдыр, сәртдир бахышлар,
Инди мүсәлләһдир бүтүн нәслимиз!..

«Гашлар чатылмышдыр, сәртдир бахышлар» мисрасы алтында шаир, бөјүк бир фикир—мұһарибәнин совет адамларынын симасында олан әксини мөһарәтлә ифадә етмишдир:

Будур бир мејданда раст кәлир мана
Татјана Ларина! Дәјишмиш бүтүн,
Гызарты чөкмүшдүр јанагларына,
Солғун көрүнмәјир бәннизи бу күн.

Шаир бурада «Русија һәјатынын гамусу» (Белински) олан «Јевкени Онекин»ин гәһрәманыны јад едир. Татјана инди јалыыз Онекинин ешгилә јашајан романтик бир гыз дејилдир. Инди о, дөврүн ағыр имтаһанларындан кечир. Инди о өз романыны гапамыш, саатларла Онекинин јолуну көзлэдији ачыг пәнчәрәни өртмүш, чијинә шинел, әлинә түфәнк алыб, «ешгин бағыны» гопан човғундан, әсән күләкдән горујур.

Бу ше'рә һеч бир заһири бәзәк јохдур. Ифадәләр садә вә ајдындыр. Бу ше'ри бизә севдирәп әсас чәһәт ондакы һәјатилик, реализм вә бу реализмдән доған сәмијјәтдир. Шаир Москвада һаким олан мұһарибә вэзијјәтини дәриндән мұшаһидә етмиш вә дујмушдур. Елә буна көрәдир ки, ше'рдә тәрәннүм олуна дүјғулар, һиссләр сәмиими вә тәбии чыхмышдыр:

Јенә мән кечирәм күчәләриндән,
Јенә гајнајырсан, гочаман шәһәр!
Јенә һөкм едирсән шүурлара сән,
Јенә дэ ишдәдир јарадан әлләр!

«Салам, Москва» ше'риндәки конкретлик хусусилә марағлыдыр. «Москва»да шаир һәр шејдән үмуми һалда данышыр, Москванын мәғлубедилмәзлијини, әзәмәтини, гүдрәтини үмуми сөзләрлә тәрәннүм едирдисә, «Салам, Москва»да һәр мисрада бир мәнзәрә чәкир, конкрет лөвһәләр әсасында ејни фикри даһа бәдии шәкилдә ифадә едир, чүнки ше'рин әсасында сөз јох, инсан, предмет дајаныр. (Пушкинин һејкәли, сәккиз ајлыг ајрылыг, мовзолеј, Татјана Ларина вә с.)

КОНКРЕТ ТӘСВИРЛӘР

Мұһарибәнин кедишиндә үмумән совет ше'риндә икинчи бир мәрһәлә башланды. Шаирләр үмуми чағырышдан конкрет тәсвирә кечдиләр. Бунунла да әлагәдар ше'рдә лөвһә, предмет әсас јер тутмаға башлады. Мұһарибә давам етдикчә, бу чәһәт шаирин јарадычылығында даһа да күчләнир, сөзчүлүк, риторика зәифләјир. Мүчәррәдлийин јерини конкрет лөвһәләр тутур, бу чәһәти биз шаирин «Бүтүн халглар, гәбиләләр» (1942), «Совгат» (1943), «Јанғын» (1943), «Көз ајдынлығы» (1943), «Адсыз гәһрәман» (1943), «Мәнә белә сөјләдиләр» (1944), «Көјәрчин» (1943), «Шаир, нә тез гочалдын сән?» (1944), «Тәзә ил совгаты» (1944), «Гәһрәманын өлүмү» (1945) вә с. ше'рләриндә ајдын көрә биләрик. Әкәр шаирин үмуми чағырыш ше'рләри Вәтән мұһарибәси чәһәләриндә һәлак олан адсыз әскәрләрә бәнзәјирсә, јухарыда адларыны чәкдијимиз ше'рләр һәлак олан әскәрләр ичәрисиндә өз гәһрәманылығы илә сечилән, өз ганы илә тарих сәһифәләринә адыны јазыб әбдиләшдирән өлмәз гәһрәманлара бәнзәјир.

Бу ше'рләрин өмрү халгын өмрү гәдәрдир. Бу ше'рләр Вәтән мұһарибәси тарихинин өлмәз сәһифәләридир.

Сәмәд Вурғун «Бүтүн халглар, гәбиләләр» адлы мәшһур ше'риндә мұһарибә аловлары ичәрисиндә чырпынан Орта Авропа өлкәләринә нәзәр салыр. Онларын фашизм әсарәтиндә чәкдији әзијјәтләрдән, мәһрумијјәтләрдән данышыр, чех, полјак, болгар, франсыз халгларынын

фачиэсиндэн ачы-ачы данышыр вэ бу халгларын тезлик-
лэ фашист эсарэтиндэн хилас олачагыны инамла гејд
едир. Дүнјанын бир чох јерлэриндэ Нитлер фашизми-
нин «гэлэбэлэриндэн» данышылдыгы заман Сәмэд Вур-
гун «Әлимизлэ газачагыг биз Нитлерин мазарыны» де-
јирди.

Бу ше'р мұһарибэ иллэриндэ јалныз бизим Вәтәни-
мизин дејил, бүтүн дүнјанын ичтиман-сијаси мәнзәрәси-
нин бәдии ајнасыдыр:

Јамаң әсир Авропада өлүмләрин пис рүзкары;
От отлајыр, сүмүк јејир орда инсан өвләдлары.
Гушлар белә үркүб гачыр орда чәмдәк гохусундан,
Ач топларын нә'рәсиндән торпаг галхыр јухусундан.

Бурада ХХ әсрин ән мүдһиш тауну олаң фашист ор-
дусунун дүнјада төрәтдији чинајәтләрдән, вәһишлик-
ләрдән данышылыр. Илк бахышда бизә елә кәлир ки,
бу ше'рдә дә бир үмумичилик, сөзчүлүк һакимдир. Ла-
кин әслиндә белә дејилдир. Бурада мөвзу даирәси бө-
јүкдүр, үмумидир, кенишдир. Лакин бу бөјүк, кениш
мөвзунун ифадәси исә конкретдир, һәјатидир. Мәсәлән,
«Гушлар белә үркүб гачыр орда чәмдәк гохусундан»,
«Тәпикләрдә учуб кедир мэдәнијјәт сарајлары», «Көр-
пәләрин мејитләри кабаб олур чидаларда». «Өз кинини
дишләрилә килидләмиш бөјүк торпаг» кими конкрет,
тутарлы вә гүввәтли ифадәләр нәзәримиздә фашист ор-
дусунун вәһишликләрини, мұһарибәнин дәһшәтли мән-
зәрәләрини чаңландырыр.

1942-чи ил октябрын 20-дә шаир, Грозны әтрафын-
да дөјүшчүләрин көрүшүнә кетдији заман илк дөфә
мұһарибәни, онун дәһшәтли аловларыны мұшаһидә ет-
миш вә бу мұшаһидәси әсасында «Јанғын» ше'рини јаз-
мышдыр. Фашист ордусу төрәфиндән јандырылан шә-
һәри, бу бөјүк чинајәти мүтәфәккир шаир бахышлары
илә сәјр етмиш вә бу чала ачы-ачы ағламышдыр.

«Јанғын» ше'ри санки, јанан шәһәрин бағрындан де-
јил, шаирин синәсиндән доғмушдур. Алову үфүгләрдә
әкс олунан шәһәрин јайғысыны кечәнин кејдији ганлы
көјнәјә бәизәдән шаир, ону јанан Вәтәнин бағры ад-
ландырымышдыр. Доғрудан да Вәтән мұһарибәсинин дәһ-
шәтләри ичәрисиндә јалныз кәндләр, шәһәрләр јанмыр-
ды, јанан бөјүк Вәтәнин бағры, халгын бағры иди. Елә
буна көрәдир ки, бу јанғын бөјүк вә мүгәддәс интигам

һиссәсинә чеврилди, аловланды вә алман фашизмини
күл етди.

Бу дәһшәтли мәнзәрәни мұшаһидә едән шаир далғын-
далғын дүшүнүр, сәјр етдији јанғындан гәлбинә од дү-
шүр. О бу аңлар, әдәләтлә зүлмүн, хејирлә шәрин
чарпышдыгы бүтүн дүнјаны дүшүнүр. Бурада о бөјүјүр,
јалныз бир халгын, бир өлкәнин дејил, бүтүн дүнјанын
шаири кими дилә кәлир:

Улдузлар гаң гусур... көјләр сағырдыр,
Бир аңлыг зүлмәтдә сөнүр мин чыраг.
Мән инди билдим ки, хејли ағырдыр
Дүнјаны дүшүнән бир шаир олмаг!

Ше'рин бөјүккүјү, тә'сир күчү бир дә орасындадыр
ки, шаир үмуми сөzlәр демир, конкрет вәзијјәтдән чы-
хараг бөјүк мәсәләләр һаггында дүшүнүр. Конкрет вәзиј-
јәтдән чыхан бу дүшүнчәләр бизә тәбии вә һәјати кө-
рүнүр, бурада шаирин аңды вә чағырышлары өз адын-
дан дејил, бүтүн бәшәријјәтин адындандыр:

Аңд олсун күнәшә, еј көзәл сәһәр!
Аңд олсун севдијим о дилбәр гыз!
Сиз еј од ичиндә јанан көрпәләр!
Аңд олсун мүгәддәс мазарыңыз!
Јерә батдыса да сизин камыңыз,
Јердә галмајачаг интигамыңыз!

«Адсыз гәһрәман» ше'ри Бөјүк Вәтән мұһарибәси
чәһәләриндә мурады көзүндә өлән Азәрбајҗан оғул-
ларынын хатирәсинә һәср едилмиш матәм нәғмәсидир.
Бурада шаир конкрет лөвһәдән чыхараг шәһидләрин ха-
тирәсинә үмуми, лакин чох инчә, шаиранә сөз дејир.
Бу ше'р шаирин цәхси мұшаһидәсинин мәһсулудур.
Ше'р 1943-чү ил ноябрын 18-дә, Бөјүк Тохмаг јахынлы-
гында јазылмышдыр. Шаир һәрби хәстәханада олмуш,
хәстәханадакы азәрбајҗанлы дөјүшчүләрлә сәһбәт ет-
миш вә бурада баш верән бир һадисәнин шаһиди олмуш-
дур.

Хәстәханада Азәрбајҗан артистләри концерт верир.
Охунан һәр маһны һәр јаралы әскәрдә бир хатирә оја-
дыр, чүнки маһны инсан һәјатыны мұшајјәт едән, онда
көзәл һиссләр ојадаң ән гүввәтли тә'сир васитәсидир.
Охунан маһнылар азәрбајҗанлы әскәрләрин нәзәриндә
вәтәни, онун јалчын гајаларыны, думанлы дағларыны,
сулу дәрәләрни, көј чәмәнләрини чаңландырыр:

Далгаланыр тарын сәси,
Гарабағын шикәстәси
Бнәим жалчыи гајалардан хәбәр верир хәстәләрә.
Думанлы дағ, сулу дәрә,
Ахар чәјлар, көј чәмәнләр јада дүшүр јенә бир-бир,
Ағыр күндә хош хатирә ишсап үчүн тәсәллидир.

Бундан сонра шаир Вәтәнини, севкилисини, аиләсини дүшүнән, сағалыб өз јурдуна гајыдачағындан фәрәһ-ләнән әскәрләрин үрәк чырпынтыларыны, һәјәчан вә дүшүнчәләрини көстәрир. Сонра бу лөвһәнин там әкси олан башга бир лөвһәнин тәсвиринә кечир. Ахы бу чүр јаралыларла јанашы, сағалмаг үмиди олмајан, «бир даһа ајын, күнүн чамалына баха билмәјәчәк» јаралылар да вардыр. Шаир онлардан бирини тәсвир едир:

Лакин орда... бу бучагда ајрыча бир чарпајы вар,
Пәришан бир асимандыр! Нә улдузу, нә ајы вар.
... Каманчанын, тарын сәси,
Ана јурдун хош нәфәси
Артыг она јад кимидир! Мән дујурам бу мөһнәти,
Сон баһарын сәрт күләји гамчылајыр тәбнәти.

Бу лөвһәнин тәсвириндән сонра ше'рин руһу дәјишир. санки көзәл бир әксин дөврәсинә гара һашијә чәкилир. Шаир вәтән һәсрәтилә јашајан вә онун уғрунда бу күн чән верән чаван бир әскәрин фачиәсини шәхси фачиәси кими јашајыр. Мисралар ағлајыр вә бизи дә ағладыр. Шаир вахтсыз өлән бу икидин чарпајысына әјилир. Неч олмаса онун сон арзусуну билмәк истәјир:

— Дни, гардашым, адын нәдир?
Бәлкә бизә бир сөзүн вар?
Хејр! Кечдир бу суаллар!..
О һәр шејә биканәдир.
О дујмајыр, ешитмәјир достларынын фәрјадыны,
Неч олмаса, шаирә дә сөјләмәјир өз адыны.

Бәли, бурада өлән әскәр инилти илә олса белә өз адыны демәли иди, чүнки о, минләрлә, миллионларла адсыз өләнләрдән биридир. Мәһз буна көрә дә шаир ше'рин адыны «Адсыз гәһрәман» гојмушдур. Ше'р адсыз өлән минләрлә әскәрин хатирәсинә көзәл бир абидәдир.

Јухарыдакы тәсвирдән сонра шаир өлән бу әскәрин

дилсиз јоллара бахан, севкилисинин јолуну көзләјән нишанлысына мүрачиәт едир:

Сән сз көзү јол үстүндә бојлу буруг дуран пәри!
Сәдәф кимн сәјма, гузум, кәлиб кечән бу күнләри.
Боғулмасын титрәк сәсин,
Сачларына дән дүшмәсин.
О бир даһа кәлмәјәчәк!
О сәһһилә кәзиб гоша,
Индидән белә даға, даша
Ајаг баса билмәјәчәк!

Әввәл өлән әскәри, сонра онун јолуну көзләјән нишанлысыны тәсвир етмәклә шаир, мүһарибә дөврүнүн дәһшәтләрини ики нәфәрин симасында үмумиләшдирмишдир. Вәзијәтләрдәки бу тәзад бизә чох шеј дејир. Бу тәзаддан сонра исә Вурғун ше'рә јекун вурур: адсыз өлән бир нәфәрә дејил, үмумијјәтлә адсыз өлән Вәтән өвладларына мүрачиәт едир. Бурада вәзијәт үмумиләшир. Шаир бу шәрәфли өлүмләрин фәлсәфи мә'насыны ачыр. Бурада о, тарих боју «азадлығын мәш'әлине гурбан олмуш» шәһидләрин, фәдакар Вәтән оғуларынын өлүмүнә матәм нәғмәси охујур. Бу матәм нәғмәсинин руһунда кәдәр гарышыг никбинлик, вүгар вә эзәмәт дујулур. Өлүм кәдәр доғурур, лакин мәсләк уғрунда, бөјүк әгидә уғрунда өлмәк шәрәфдир. Намус вә шәрәфлә өләнләрә тарих өзү алгыш дејәчәк:

Сиз еј Вәтән торпағынын вахтсыз өлән өвладлары!
Еј агсачлы бир миллиәтин баш шөһрәти, дүңја вары!
Алгыш дејир тарих сизә.
Бу ше'рим дә јоллар ачсын,
Күнәш кимн шәфәг сачсын
О мүгәддәс гәбрийилә!

«Мәнә белә сөјләдиләр» ше'ри дә адсыз өлән, өлүм заманы Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан» ше'рини эзбәр дејән вәтән өвладларындан биринин хатирәсинә һәср олунмушдур.

Ше'рин әввәлиндә шаир, ешитдији әһвалаты ејнилә нәгл едир: һәрби хәстәханада ағыр јараланмыш бир әскәр сағалачағына күман олмадығыны билинчә, чәрраһијјә заманы һәкимдән әмәлијјаты сахламасыны хаһиш етмиш вә Сәмәд Вурғунун мәшһур «Азәрбајчан» ше'

риндэн «Ел билир ки, сән мәнимсән» бәндини азбәр де-
јиб өлмүшдүр.

Әскәрин өлүмүнү тәсвир едәндә «Адсыз гәһрәман»да
олдуғу кимн, бурада да шаир, вәтәнә гајыдыр. Һәммин
әскәрин јолуну көзләјән нишанлысынын вә анасынын
һәјәчанларыны всрир. Шә'рин сонунда шаир, јенә дә бир
шәһидин симасында бу өлүмүн фәлсәфи мә'насыны изал
етмәјә чалышыр:

Бә'зән ахшамүстү кәлирәм евә,
Јалһыз бурахмајыр хәјалын мәни.
Өлдүкчә оғлуму мән севә-севә,
Онуң көзләриндә көрүрәм сәни.

Шә'рин фәлсәфи мә'насы бу бәндәки сон мисрада-
дыр. Шаир, Вәтән уғрунда, азадлығ уғрунда шәһид
олан јүзләрлә, минләрлә Вәтән оғуллаарынын өлүмүнә
мә'на верир. Санки онлара демәк истәјир ки, сизин ахы-
дылан ганыңыз һәдәр кетмәмишдир вә кетмәјәчәкдир.
Мүһарибәдән сонра ачылачағ сәһәрләримиз сизин га-
ныңыз һесабынадыр. Ағаран дан јериндәки гызартылар
сизин ганыңыздан јараначагдыр. Бунунла шаир «сиз
өлмәмисиниз, сизин руһунуз һәмишә бизимләдир» фик-
рини ифадә едир.

Бурада бир чәһәтә хүсусилә диггәт јетирмәк лазым-
дыр. Шаир, шәһидин симасыны оғлунун көзләриндә кө-
рүр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Бунунла шаир чәһәләрдә
һәлак олан бир нәслин руһуну кәләчәк нәсилдә көрдү-
јүнү демәк истәјир. Шә'р белә битир:

Сән өлдүн өмрүнүн кәңчлик јашында.
Адын сәадәтлә јазылды, сирдаш.
Инди һејкәлнин мәрмәр дашында
Сәнин сон сөзләрин јазылмыш, гардаш:
«Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән,
Анам доғма вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан! Азәрбајчан!»

Бурада шаирин өз хәјалында чанландырдығы һејкәл,
Вәтән наминә шәһид оланлардан бир нәфәрин дејил,
һамысынын һејкәлидир. Беләликлә, конкрет оларағ бир
шәһидин симасында Вәтән уғрунда һәлак оланларын

һамысынын сурәти үмумиләшир. Тәсадүфи дејилдир ки,
бу шәһидләрин һамысы бир амал уғрунда, «Ел билир
ки, сән мәнимсән» амалы уғрунда һәлак олмуш, өз өлүм-
ләри илә, уғрунда өлдүкләри Вәтәнә сәадәт кәтирмиш-
ләр. Бу адсыз гәһрәманлар бу күн јени нәслин сима-
сында, доған сәһәрләримиздә, азад күнләримиздә јаша-
јыр.

Бу гәбилдән олан шә'рләрдән бири дә «Көјәрчин»-
дир. «Көјәрчин» 1943-чү ил нојабрын 13-дә Мелитопол
јахынлығында јазылмышдыр. Бурада да шә'рин әса-
сында конкрет бир һал, вәзијәт дајаныр. Шаир «Кәнд
бичимли бир шәһәри» сејр едир, мүһарибә аловлары
ичәрисиндә хараба галан, учулуб дағылан бир евин
гаршысында кәлиб дајаныр, һәммин евин габағындакы
гурумуш ағач вә үстүндә отурмуш бир көјәрчинлә һәс-
биһал едир:

Ач дәрдини, мөһрибап гуш,
Сәнин дә өз лисанын вар.
Де, бојуну ачы рүзкар
Јетим кимн нијә бурмуш?
Нә бахырсап јана-јана,
Күлә дөһмүш о ејвана?

Шаирин вердији бу суаллар охучунун нәзәриндә
көзәл бир мәнзәрә чызыр. Мә'лум олур ки, шаирин
дедији о ејванда һәмишә «хошүзлү бир дилбәр» әј-
ләшәрмиш. «Онуң шаир гәлби вармыш», «о, тәбиәти се-
вәрмиш», гыз ејванда әјләшиб роман охујармыш. Мүһа-
рибә башламыш, гызын јашадығы ев дә, ејван да алт-
үст олмуш, һәммин гызын вердији дәнлә бәсләнән көјәр-
чин инди һәјәтдәки ағач үстүндә отурмуш, дағылмыш
ејваны ачы-ачы сејр едир, саһибини ахтарыр.

Јаныб-гаралмыш бир ејван, һәјәтдә гуру ағач вә
ағачын үстүндә көјәрчин... шә'рин әсасында дуран пред-
мет бунлардыр. Шаир Мелитопол әтрафында олан заман
белә бир мәнзәрәнин шаһиди ола биләр. Лакин бу мән-
зәрә јухарыда нәгл олунан әһвалатын һәгигәтән олду-
ғуна дәләләт едирми?

Шә'рин әсасында бир предмет дә вардыр: бу да даш
алтында, тоз ичиндә галан бир «романын» сон вәрәғи-
дир. Шаир јазыр:

Јамап олур пичран дағы,
О даш алтда, тоз ичиндә

Бир романын сон варагы
О көзәлдән јадикардыр!..

Бәли, даш алтда, тоз ичиндә галан бир вәрәг парча-сы шаирә чох шејләр демиш вә јухарыда нәгл етдијимиз бүтүн әһвалат һәммин вәрәгин әсасында јаранмышдыр. Һәјатын вердији балача бир факт бөјүк бир әсәрин јаранмасы үчүн материал ола биләр, әсл сәнәтин јолу будур.

С. Вурғун, һаггында данышдығымыз сүжетли, конкрет ше'рләриндә, о чүмләдән «Көјәрчин» ше'риндә мәһз бу чүр һәрәкәт етмишдир. Даш алтында галан бир вәрәгин үзәриндә, Вәтән мұһарибәсинин дәһшәтләрини, халгымызын фашизмлә мұбаризәсини һәјати шәкилдә конкрет һал вә вәзијәтдә әкс етдирмәји бачармышдыр.

Беләликлә, Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә С. Вурғун ше'ри, мұбариз мејл вә әзәмәтилә јалныз шаирин јарадычылығында дејил, үмумән әдәбијјатымызда бөјүк бир мәрһалә тәшкил едир.

Бир алим дәрјадакы сујун тәркибини билмәк үчүн бүтүн дәрјанын сујуну тәһлилдән кечирмир. Дәрјадан көтүрдүјү бир дамланын тәһлили она дәрја сујунун тәркиби һаггында фикир демәјә һагг верир. Еләчә дә бә'зән бир дәмчы суда күнәш бүтүнлүјү илә әкс олуна билир. Сәнәтдә әсл шәрт дамлада бүтөв бир күнәши әкс етдирмәк бачарығындадыр. С. Вурғун да бу јолла кәдәндә мәгсәдинә там мұвәффәг олур. Лакин бә'зән шаир әксинә һәрәкәт едир, дәрјаны күлл һалында көтүрүб, бурадан дамланын тәһлилинә кечир. Бу, шаири үмуми-чилијә, сөзчүлүјә апарыб чыхарыр. О, өзүндән асылы олмајараг тәмтәраглы, дәбдәбәли, ганадлы, курултулу сөzlәрә мұрациәт етмәли олур. Бу сөzlәр дә конкрет бир фикир, ја вәзијәти ифадә едә билмир. Елә бурадан биз шаирин јарадычылығында Вәтән мұһарибәси илләриндә даһа да күчләнән фәлсәфи ше'риндән данышмалыјыг.

ФӘЛСӘФИ ШЕ'Р, МҮЧӘРРӘД ЛИРИКА «БАҚЫНЫН ДАСТАНЫ»

Үмумән Шәрг поезијасында, хүсусән Азәрбајчанда фәлсәфи ше'р чох күчлү олмушдур. Классик шаирләримиздән, хүсусән Хагани вә Нәсими фәлсәфи ше'рә даһа

артыг мејл көстәрмишләр. Бу чәһәтдән Хаганинин «Мәданн хәрәбәләри» поемасы чох сәчијјәвидир. Һәммин әсәриндә шаир вахты илә Сасаниләрин пайтахты олан Мәданн шәһәринин XII әсрдәки хараба вәзијјәтини тәсвир едир. Һәммин харабаларын әсасында шаир һәјатын диалектикасындан, заманын амансыз һөкмүндән данышыр, инсанлары бүтүн бунлардан ибрәт алмаға чағырыр.

Вахты илә шаһлары гаршысында диз чөкдүрән Сасани һөкмдарларынын гәсри гаршысында дәрин дүшүнчәләрә далан шаир, бу тәнәззүлдән фәлсәфи нәтичәләр чыхарыр:

Һәр бүлбүлү бир бајгуш, һәр нәғмәни бир нөвһә
Изләр бу чаһан ичрә, олма буна кәл һејран.

Шаир демәк истәјир ки, еј инсан, өз шәһрәтинә, гүд-рәт вә гүввәтинә, вар-дөвләтинә гүррәләнмә, бүтүн бунларә көрә өз-өзүнә һејран олма, чүнки дүнјада даими олан һеч бир шеј јохдур. Дүнјада һәр бүлбүлү бир бај-гуш, һәр нәғмәни бир нөвһә изләјир.

Бу, ше'рдән чыхан фәлсәфи нәтичәдир. Ше'рин өзү исә Мәданн харабаларынын, тәсвиринә һәср олунмушдур.

С. Вурғунун фәлсәфи ше'р јаратмаг мејли бу классик ән'әнәјә әсаслананда көзәлдир, мараглыдыр. Лакин бә'зи һалларда шаир бу ән'әнәјә садиг гала билмир. Бир сыра мұчәррәд фәлсәфи ше'рләриндә шаир, һәјаты һадисә вә фактлардан сәрф-нәзәр едәрәк, һәр шеји күлл һалында көтүрүр, она үмуми нәзәр салмагла кифәјәтләнир. С. Вурғун өзү дә нәзәри чәһәтдән сәнәтин бу зәрури тәләбини бир чох әсәрләриндә дөнә-дөнә гејд етмишдир:

Нечә рәнкдән јаранмышдыр һәр мәнзәрә,
Бир үмманы көрмәјинлә фәхр етмә сән.
Кор да көрсә о үмманы, дејил һүнәр,
Сәнәт дејир үмман јарат зәррәләрдән.

(«Бакы дастаны», 3-чү нәғмә)

Алимләр дејир ки, бир дамла су да
Бөјүк бир дәнниз шәһ едир бизә.

(«Көһнә достлар»)

Кичирик бир судур Јер үзүндә Күр
Бахсан бу дүнјанын хәрптәсинә.

Бәс иңгә гәлбимдә үмман дөҗүһүр
Мән гулаг асанда Күрүп сәсинә?
(«Муган»)

Еҗ азад илһамым, күләр үзүлә
Сәһәрн рәнкинн сәјрә далаңда.
Бүтүн кайнаты кәздир өзүлә
Сәһәрн рәнкинн сәјрә далаңда.
Бүтүн кайнаты кәздир өзүлә
Кичик бир зәррәдән илһам алаңда.
(«Азад илһам»)

Һәр кичик зәррәдә бир үмман ахтар,
Һәр пардә үстүндә дүңҗа данышдыр.
(«Бәстәкар»)

Шаир 1942-чи илдән башлаҗараг бир нечә мүчәррәд фәлсәфи ше'р языр: «Һәҗәт фәлсәфәси», «Үрәк», «Дөрд сөз», «Илк баһар вә мән», «Сөзүн шәһрәти», «Истигбал тәранәси», «Гәринәдән гәринәҗә» вә ән нәһәҗәт, «Инсан» пјеси.

Сәмәд Вурғунун җарадычылығында жүксәк бәдин үмүмләшдирмәләрнн, афористик фикир вә ифадәләрнн, фәлсәфи мұһакимәләрнн һарадан, һансы әсәрдән вә нә заман башладығыны дүрүст мүәҗҗән етмәк чәтиндир. Даһа доғрусу, бу чәһәт Сәмәд Вурғун җарадычылығынын ән мұһым хүсусијәтләрннән бири һесаб олуңур. «Һәҗәт фәлсәфәси» ше'рини җазана гәдәр шаирин ајрыча фәлсәфи ше'ри олмамышдыр. Лакин фәлсәфи мұһакимәләр жүрүтмәк, тәсвир олуңан вәзијјәтдән фәлсәфи нәтичәләр чыхармаг мејли һәлә 1932-чи илдән җазмаға башладығы «Комсомол поемасы» әсәриндә өзүнү көстәрир. Күлзәр «мәни дә комсомала җаз» дејә әсәрнн гәһрәманы Бәхтиҗара мұрачнәт едир. Бу мұрачнәтдән Бәхтиҗарын үрәјинә мәнәббәт оду дүшүр. Елә бурадача шаир, һадисәни кәсиб Бәхтиҗарын севкиси һаггында рич'әтә чыхыр. Рич'әт мәнәббәт һаггында шаирин үмүмн фәлсәфи мұһакимәләридир. Бурада җалныз рич'әтин узунлуғуна е'тираз етмәк олар. лакин мә'на вә мөзмун тәсвир олуңан һадисә вә вәзијјәтдән доғдуғуна көрә, сөјләнән фикирләр олдүгча тутарлыдыр вә охучуја да тәбин көрүнүр.

Шаирин әсәрләриндә елә рич'әтләр вар ки, онлар вәзијјәт вә һадисәнин өзүндән доғмадығына көрә һавадан асылы галыр вә бизә јерсиз көрүнүр. Шаирин җарадычылығындакы фәлсәфи мұһакимәләр илк дәфә өзүнү бир сыра поемаларындакы рич'әтләрдә көстәрмишдир.

Бу чәһәт шаирин мұһарибәҗә гәдәр җаздығы «Ајын әфсанәси» поемасында хүсусилә гүввәтлидир.

«Ајын әфсанәси» поемасында Ајла анасынын сөһбәти верилр. Сөһбәтдән мә'лум олур ки, Ајын анасы ач өвладына чөрәк верә билмир, чүнки онлар јохсулдур. Бу вәзијјәтдән сонра шаир, «Јенә көрпәлијим дүшдү җадыма» дејә өзүнүн ушагылыг хатирәләринә далыр, ана вә үмүмән аналыг һаггында фәлсәфи мұһакимәләрә кечир:

Дүңҗа бинасыны гоҗандан бәри
Дә һансы шаирин хәҗал шәһпәри
Учала билмишдир бары бир кәрә
Ана гәлбиндәки сонсуз көјләрә?

Чох көзәлдир! Көзәллик һәм дејилән фикрин шаира-нәлијиндә, һәм дә бу фикрин бундан әввәл сөјләнән әһвалатла дахили әлагәсиндәдир. Лакин бу чүр мұһакимәләрлә җанашы, әһвалатла әлагәси олмајан, бә'зән дә рич'әтин өзүндән доған рич'әтләрә, мәнтиги әлагәдән мәһрум мұһакимәләрә дә раст кәлирик. Буна көрә дә бу әсәр һаггында мәгалә җазан Мейди Һүсәјн һәлә 1941-чи илдә демишди: «Бүтүн бу гијмәтли афоризмләр бизә Сәмәд Вурғунун башга әсәрләриндән дә мә'лумдур. «Вағиф»дә дә, «Ханлар»да да инсан һаггында үмүмләшдиричи фикирләрә биз сых-сых тәсадүф едирик. Кәләчәкдә дә, шүбһәсиз, тәсадүф едәчәјик. Лакин биз «Ајын әфсанәси»ни охујаркән истәр-истәмәз автордан хәбәр алырыг:—«Сән нә үчүн, нә мәгсәдлә һеч бир хәсислик етмәдән бу афоризмләри долу кими җағдырысан? Мәкәр гијмәтли фикир һәр заман, һәр аспектдә күчлү тә'сир бағышлаја биләрми?»

«Ајын әфсанәси»ндә белә фикирләр бә'зән әкс тә'сир бурахмаға башлајыр. Даһа доғрусу, әсәрнн емоционал күчүнү азалдыр»¹.

Мейди Һүсәјн Сәмәд Вурғунун җарадычылығындакы бу чәһәти изал етмәҗә чалышыр. Әдиб, һаглы оларак көстәрир ки, шаирин җарадычылығындакы мұһакимәләр вәзијјәтдән, һадисәләрдән доғмадыгда, тәсвир олуңан вәзијјәт вә һадисәләрлә үзви сурәтдә бағланмадыгда мә'насызлашыр, бу исә шаирн сөзчүлүҗә, мұһакимәчи-лиҗә, риторикаја кәтириб чыхарыр.

¹ Мейди Һүсәјн. «Әдәби гејдләр», «Әдәбијјат гәзети», 1941, 9 ијун.

Мейди Һүсейн жазыр: «Айын әфсанәси»ндә Вурғун өзү илә мүбаризә едир, өз принципләрини учурур, дағыдыр вә чәсарәтлә дејә биләрик ки, әсәринә мөһкәм зәрәр вурур.

Бу јанлыш мүбаризә ән чоху нәдә тәзаһүр едир? Бу мүбаризә һәр шејдән әввәл сөјләнән фикирләрин тәсвир олуна һадисәләрлә үзвү сурәтдә бағланмамасында тәзаһүр едир. Шаир әсәринин епик ахыныны инсафсызчасына дајандырмаға тәшәббүс көстәрмәклә, һәр јердә лазым олду-олмады фикир сөјләмәјә чалышмағла бә'зән риторикаја гәдәр кәлиб чыхыр.

Сөзарасы ону да дејәк ки, әдәбијјат тарихиндә белә һаллар чоһ олмушдур. Рассионалистик поезијанын бир чоһ әсәрләрини көздән салан да һәмин «фикир хәстәлијидир».¹

Мейди Һүсейн «Вурғун... өз принципләрини учурур» дедикдә шүбһәсиз шаирин «Комсомол поемасы»нда көрдүјүмүз реализми, чанлы инсан образларыны, һәјати лөвһәләр әсасында јазмағ принципини нәзәрдә тутур вә «Айын әфсанәси» әсәриндә бу принципләри учурдуғуну дејир.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, Сәмәд Вурғун јарадычылығындакы «фикир хәстәлији», мүчәррәд фәлсәфи мұһакимә онун јарадычылығына сонрадан кәлмәмишдир.

Бу мүчәррәдлијә сәбәб олан амилләрдән бири шаирин тәфсилат вә конкретликдән узағ олан дүшүнчәләри вә бундан доған предметсизликдир.

«Көјәрчин» ше'ринин әсасында даш алтында галан бир вәрәг, јә'ни конкрет предмет дајазыр. Бу предмет бизим диггәтимизи мұһарибәнин төрәтдији үмүми дәһшәтләрдән јайындырыб, бир лөвһәдә тәсвир олунаһан конкрет бир дәһшәтә бағлајыр. Һәмин лөвһә исә бизим нәзәримиздә мұһарибәнин дәһшәтләрини әјани сурәтдә чанландырыр вә башга дәһшәтләрдән дә хәбәр верир.

Бу јол—бәди үмүмиләшдирмәдә конкрет һәјат материалына әсасланмағ, идејаны конкрет бәди сурәтләр васитәси илә тәчәссүм етдирмәк әдәбијјатда дәфәләрлә сынанмыш ән көзәл јолдур. Белә үмүмиләшдирмә јолу илә јаранмыш мәнәли әсәрләрдә тәзаһүр едән идеја, мұәллифин һәјата бахышы кими гиймәтләндирилир. В. И. Ленин «Фәлсәфә дәфтәрләри» әсәриндә жазыр:

¹ Јенә орада.

«Чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә вә бундан практика—һәгигәти дәрк етмәјин, объектив реаллығы дәрк етмәјин диалектик јолу беләдир».¹

Һаггында данышдығымыз ше'рләрдә исә шаир, чанлы сејрдән абстракт тәфәккүрә дејил, әксинә, абстракт тәфәккүрдән чанлы сејрә, һәјата кетдијиндән, һәјатын өзүнү көстәрә билмир, онун һаггында мүчәррәд мұһакимәләр јүрүтмәјә мәчбур олур.

Фикримизчә, һәр бир сәнәт әсәринин әсасында мұәјјән бир фикир вә ја предмет дајанмалыдыр. Шаир әсәриндә бүтүн мәтләбләри һәмин фикир вә ја предмет әтрафында доландырмалы, сөјләнән фикирләр бир һәдәфә дәјмәлидир. Бу чәһәтләри «Комсомол поемасы»нда ајдын көрә билирик. «Комсомол поемасы» белә башлајыр:

Ајазлы, шахталы бир гыш ахшамы
Једди јолдаш олуб јола дүзәлдик.

Бу бејтин һәр сөзү конкрет бир заманы, һал вә вәзијәти, һәтта сајы билдирир.

Јахуд:

«Шәфгәт бачысы» ше'риндәки ашағыдакы бәндә диггәт јетирәк:

Кәл Гызыл Ордуја, сарыл бу күнә,
Парла јаз күнүнүн сәһәри кими.
Тутум үзәнкини, галх от үстүнә
Сән Гачаг Нәбинни һәчәри кими.

Бу бәнд дә нәзәримиздә конкрет бир лөвһәни чанландырыр. Мисралар долу, мә'налы, јүклүдүр, бурда, үмүми сөз јохдур.

Шаирин «Һәјат фәлсәфәси», «Дөрд сөз», «Илк баһар вә мән», «Гәринәдән гәринәјә» ше'рләри үмүмчилик, предметсизлик нүмунәләридир. «Һәјат фәлсәфәси» ше'риндә шаир һүрмүз вә Әһримәндән, онларын тәмсил етдији хејир вә шәрдән, «инсанлығын кәһ зәһәр, кәһ шәрбәт ичмәсиндән», «асиманын дүјүмлү сирләриндән», «өлүм вә һәјатдан» «бајрам вә матәмдән», «сәадәт вә фәлакәтдән» үмүми, сөзләрлә бәһс ачыр:

Гушлар гатар-гатар елләрдән кечәр,
Бәшәр нәсил-нәсил дүнјадан кечәр;

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, IV нәшри, 38-чи чилд, сәһ. 171.

Инсаныг каһ зәһәр, каһ шәрбәт ичәр...
Әзәлдән беләдир һөкмү заманын —
Дүјүлү бир сирри вар аснманын!

Бу мә'лум мұһакимәләрдән сонра шаир сәәдәтә мұ-
рачһәт едир:

Еј дүјә көзәли, гачма бәшәрдән!
Инсанды ајыран хејри шәрдән...
Кәл онун ешһини учуз тутма сән,—
Гәлби вар, сирри вар һәр мәнәббәтһин (?)
Гаралмаз улдузу әбәдијјәтһин!..

Инсанын хејри шәрдән ајыра билдијини, мәнәббәтһин
һисс вә гәлбә малик олдуғуну ким билмир? Јахуд, бу
мұһакимәләр бизә нәји сүбүт етмәк истәјир? Јахуд, бу
мұһакимәләрини сүбүтә еһтијачы вардырмы?

Шаир давам едәрәк јазыр:

Јенә дә инсанын хәјал шәһһәри
Кәзир фәзалары, көј дәннәләри.
Сән еј сәәдәтһин көзәл сәһәри!
Алғышла инсанын пак әмәлиһин,
Узат Јер үзүнә һүнәр әлиһин!

Сәәдәтһин көзәл сәһәри Јер үзүнә һүнәр әлиһин (?)
һечә узада биләр? Вә јахуд сәһәрлә һүнәр арасында нә
кими бир үјғунлуғ вардыр? Буһуһла шаир нә демәк
истәјир?

Јахуд:

Замандыр, бәшәриһин имладына көл!
Хәстә бир көзәлдир һүнәрсиз әмәл...

Илк бахышда афоризм кими көрүнәһин икинчи мисра
әслиһдә һеч бир конкрет фикри ифадә едә билмир. Һү-
нәрсиз әмәл нә үчүн мәнз хәстә бир көзәлә бәнзәдил-
син? «Һүнәрсиз» нә демәкдир, конкрет, һәрфи мә'насы
нәдир вә ону хәстә көзәлә—конкрет манлыја бәнзәтдик-
лә бәнзәјәнлә—бәнзәдиләһин һансы үјғунлуғу нәзәрлә
тутулур?

Һүнәр сөјләдијим о гүдрәтли өл
Бүтүн кайната гој гаһад кәрсин.

Бурада да бәнзәјәнлә бәнзәдилән арасында һеч бир
үјғунлу, јахуд охшарлығ әләмәти јохдур. Һүнәр мұ-

чәррәд мәфһум олдуғу һалда әл конкретдир. Мүчәррәд
мәфһум олан һүнәр конкрет бир предмет олан әлә һечә
бәнзәјә биләр?

«Дөрд сөз» ше'риндә шаир, «мәнәббәт», «сәәдәт»,
«Вәтән» вә «зәфәр» сөзләриһини изаһ етмәјә вә бу мәфһум-
лара фәлсәфи мә'на вермәјә чалышыр. Мәнәббәт һаг-
ғында јазыр:

Варлығы күлдүкчә о көзәл баһар,
Чинчәкләр, гөпчәләр ачыр һәр диләк.
О илһам гызыһын еһтишамы вар,
Гәләбә һәјат верип күлүмсәјәрәк.

Бу бәндән мәнәббәт әввәлчә көзәл баһара, сонра
да илһам гызына бәнзәдилер. Илһам гызы нә дејән сөз-
дүр? Јахуд нә үчүн мәнәббәт мәнз илһам гызына бән-
зәдилмәлидир? Баһарын варлыға күлмәси нә демәкдир?
Баһарын варлыға күлмәси илә бүтүн диләкләр һечә
чинчәк ача биләр?

Шаирин адларыһы чәкдијимиз дикәр мүчәррәд ше'р-
ләри дә тәхминән беләдир. Бу әсәрләр бә'зи јазычы вә
алимләримизин тәрәфиндән һағлы оларағ тәһгид едил-
дији заманлар бә'зи мүнәғгидләримиз һәмин әсәрләри
әсл сәнәт нүмунәси кими тә'рифләмишләр. Ејни әсәр-
ләр һағғында бир-биринә зидд фикирләр шаири чашдыр-
ды. Шаир о заман һәмин әсәрләр һағғындакы үјдурма
тә'рифнамәләрә инанды вә фәлсәфи ше'рләр силсилә-
һини давам етдирди. М. Рәфили «Һәјат фәлсәфәси» ше'-
ри һағғында јазырды: «С. Вурғун «Һәјат фәлсәфәси»
адлы көзәл бир ше'риндә тарихин бу гәрибә мачәралары-
һын дан бәһс едәрәк далғын-далғын дүшүнүр... Сәмәд
Вурғунун бу илһамлы ше'ри дөврүн бөјүклүк вә мү-
рәккәблијини бизә һисс етдирдији кими, һәјатымызда,
ән кәркин вә гызғын вурүшма мејданларында белә тә-
садүф едилә билчәк олдуғча тәби вә гејри-шүури инсан
далғынлығыһы бизә хатырлатмағдадыр».¹

Бурада көрәсән М. Рәфили һансы далғынлығдан
данышыр, конкрет оларағ ики дүнјәкөрүшүн вә бу дүн-
јәкөрүшләрһини тәмсил едән ики ордунун, ики фәлсәфә-
һини гаршы-гаршыја дајандығы бир дөврә һансы «геј-
ри-шүури» далғынлығдан сөнбәт кедә биләрди? Мәкәр

¹ М. Рәфили. «1944-чү илдә бәдин әдәбијјатымыз», «Әдәбиј-
јат гәзетһи», 1945, 24 феврал, № 61.

мүһарибәнин өзү конкрет оларак ики чәбһәнин чарпыш-масы дејилдими? Мараглы бурасыдыр ки, М. Рәфили изаһ етмәк истәдији далғынлығы «гејри-шүури» далғынлык адландырыр. Демәк, тәнгидчини өзү дә мүчәр-рәд мүһакимә јүрүдүр.

«Дөрд сөз» ше'ри һаггында Н. Оручәли јазыр: «Шаирин 1944-чү илдә јаздығы «Үрәк» вә «Дөрд сөз» ше'рләри сөзүн јүксәк мә'насында фәлсәфи әсәр адландырыла биләр. Чүнки бириндә үрәк, о бириндә исә һәрәси бир сөzlә ифадә олунаң дөрд варлык: мәһәббәт, сәадәт, Вәтән, зәфәр—мүәјјән чанлы сифәтләрлә чанландырылмыш, фәлсәфи бир шәкилдә мә'наландырылмышдыр».¹

Әкәр бу дөрд сөз мәфһум, фәлсәфи категорија дејил, Н. Оручәлинин дедији кими конкрет бир варлык, ја да конкрет бир лөвһә, ја да предмет олсајды, бәлкә дә тәнгидчијә һагг вермәк оларды. Һалбуки шаирин көтүрдүјү дөрд сөз, дөрд фәлсәфи мәфһумдур. Бу мәфһумлары изаһ етмәк, онлара тә'риф вермәк сәнәтин вәзифәси дејил, фәлсәфәнин вәзифәсидир. Бу ше'рдә дөрд сөз изаһ олуңур, онлара тә'риф верилир. Буна исә һеч бир еһтијач јохдур.

Шаирин јарадычылығындакы мүчәррәдлијин икинчи сәбәбини гәләмә алдығы мөвзуларын дәриндән өјрәнилмәмәсиндә, јашанмамасында, дүјуб-һисс едилмәмәсиндә ахтармаг лазымдыр. Шаир гәләмә алдығы әләми нә гәдәр дәриндән биләрсә, бир о гәдәр һәјатын дәринликләринә енәр, орадакы ән хырда тәфәрруаты белә көрәр вә көстәрә биләр. Бу јердә о һәр шејдән үмүми шәкилдә дејил, конкрет фактлар вә лөвһәләр әсасында данышар вә бу конкрет лөвһәләрин үзәриндә бөјүк бир әләми әкс етдирә биләр.

«Талыстан» поемасында тәбиәтин инчәликләрини, тәфсилатына гәдәр тәсвир едән шаир «гајадан салланан буз салхымларыны», «гушларын думанларда донан ајагларыны» көрә билир, бунунла да гәләмә алдығы әләми—тәбиәти, јахшы билдијини, дүјдүгуну сүбут етмиш олур.

Јахуд «Јадыма дүшдү» ше'риндә «шамаманың тағы», «кәклијин ајағы», «чејранын дурушу», «дурнаның көзү», «нишанлы гызларын көрүшдән габаг телини сәјмағы»,

¹ Н. Оручәли. «1944-чү илдә бәди әдәбијјатымыз», «Әдәбијјат гәзети», 1945, 24 феврал, № 61.

«гышын буз гатығы», «јајын ајраны» вә с. кими кәндә, кәнд мәишәтинә хас олан тәфәрруатлары көрә билмәси, шаирин бу әләмә јахындан бәләд олмасыны көстәрир.

«Комсомол поемасы»нда тәсвир олунаң ахыр чәр-шәнбә вә Новруз шәнликләри шаирин башга әсәриндә—«Ачы хатирәләр»дә башга бәди тәсвир вәсәтләри илә биринчидән фәргли шәкилдә тәсвир олуңур. Бунлар шаирин ушаглык хатирәләринин зәнкинлијини, рәңкарәңклијини, кәнд тәбиәтини, кәнд мәишәтини, әдәт вә ән'әнәләримизи, инчәликләринә гәдәр билдијини вә бу әдәт-ән'әнәләрлә, бу тәбиәт вә бу мүһитлә шаирин шәхсән вә гәлбән јашадығыны көстәрир:

Кәләндә һәр баһар Новруз бајрамы
Һәрәнин башында бир кечә папаг
Дүшүб гапыларда кәзирди һамы
Һәр чыхан үстүндән бир пај умараг.
Јығыб чанталара јердән-јеминдән,
Јолда каһ јүјүрүб, каһ өтүшәрдик,
Соңра јувәмыза дөнүнчә бирдән
Чул кими дөшәниб јорғун дүшәрдик.
Бә'зән тәбиәти биз севә-севә
Јемлик дөшүрәрдик гара торпагдан.
Чамышлар белиндә дөнәрдик севә
Ахшам гараплығы дүшдүјү заман.

Бу лөвһә ән маһир рәссамын фырчасына лајигдир. Бурада һәр сөз, һәр мисра чанлыдан да чанлыдыр. Онларын рәңки вар, сәси вар. Бу сөзләрин архасында биз кәндиң өзүнү көрүр, һавасы илә тәнәффүс едирик. Биз һәрфләри көрмүрүк, һәрфләрин архасында кизләнән кәнди, бу кәндиң әлван мәнзәрәләрини көрүрүк. Јахуд јенә һәмин ше'рдә:

Гурбан бајрамыјды... Күлүрдү дағлар,
Гоншумуз хыналы бир еркәк кәсди.
О бајрам күнүндә анамы ағлар
Көрәндә үстүмдән бир човғун осди.
Атам отурмушду гапымызда тәк,
Өмрүнүн ихтијар вә дүшкүн чағы.
Зоғал мүштүјүнү түстүләдәрәк,
Јенә төкүлмүшду гашы-габағы.

Ејни ше'рдән кәтирдијимиз һәр ики мисалда нечә предметин ады чәкилир. (Кечә папаг, јер-јемин, түстү,

чул, јемлик, чамышларын белн, хына, еркэк, гапы, зоғал мүштүк вэ с.). Бу предметлэр һәм дә сифэтлэри илә верилир. Мәсәлән, шаир мүштүк дејил, «зоғал мүштүк», «хыналы еркэк» дејир. Бу сәтирлэр архасында көһнә кәнд, доггаз башында әјләшиб зоғал мүштүјүнү түс-түләдән, гоншунун чаһ-чалалыны узагдан сејр едән, көһнә дахмасына бахыб көкс өтүрән, јохсул атанын сурәти чаһланыр. Шаир бу лөвһәнин әвәзинә јохсуллуғ һаггын-да бир нечә мисра үмуми сөз, курултулу, дәбдәбәли бејт ишләтсәјди, бу тәсри верә билмәзди.

«Мә'на-мә'на» демәклә мә'на јаранмыр. Мә'наны да, һикмәти дә адамларын фәрди сифәтләриндә, фәрди аләм-ләриндә ахтармағ лазымдыр. Шаирин јарадычылығын-дакы предметсизлик дә бу мә'налар вә һикмәтләр да-лынча гачмасындан ирәли кәлир. Нәдәнсә шаир, бә'зән һәјатын өзүндә, онун реал тәсвириндә вә тәсвирләрдә-ки тәфсилатда ше'ријјәт вә мә'на көрә билмир. Елә бурадан да шаирин јарадычылығындакы мүчәррәдлијин үчүнчү сәбәби мејдана чыхыр. Буна сәбәб шаирин фәл-сәфи кәлам вә һөкмләрә һәддиндән чох мејл көстәрмәси вә бә'зән «фәлсәфи мәфһумлары» һәјат һәгигәтләриндән үстүн тутмасыдыр.

Бәдии јарадычылығында өзүнү көстәрән бу «фәлсә-фәчилији» шаир бир чох мәғалә вә чыхышларында¹ нә-зәри чәһәтдән әсасландырмаға чалышмышдыр. «Бакы-нын дастаны»нда шаир «мә'нада кәз ше'рин, сөзүн һик-мәтини» дејә бәдии әсәрин әсас гијмәтини мә'нада көрүр.

Бу шаирин јарадычылығында чох чидди мәсәләдир. Һәјат һадисәләринә мә'на көзү илә бахмағ, һәјатын өзү илә јанашы, онун мә'на вә фәлсәфәсини әкс етдирмәк бәдии әсәр үчүн вәчиб шәртдир. Лакин бурада да мү-әјјән өлчү көзләнмәлидир.

С. Вурғун конкрет бир һәјат һадисәсиндән чыхарағ үмумиләшдирмәләрә кечәндә, ону мә'наландыранда ми-силсиз сәнәт нүмунәләри јарадыр, әксинә, бу өлчүнү итириб, јалныз мә'налар далынча гачанда мүвәффәғ ола билмир. Елә бурада мүчәррәдлији, үмумиләшдирмәдән ајырмағ лазымдыр. Сонракы фәсилдә көрәчәјимиз кими, «Заманын бајрағдары» вә «Ленинин китабы» поемалары

¹ Сәмәд Вурғун. «Вәтән мұһарибәси вә әдәбијатымыз», «Әдәбијат гәзети», 1943, 18 ијун. ССРИ Јазычылары Иттифагынын IX пленумундакы чыхышы. «Әдәбијат гәзети», 1944, 1 март «Бөјүк сәнәт әсәрләри уғрунда». «Әдәбијат гәзети», 1946, 31 март.

шаирин јарадычылығында фәлсәфи үмумиләшдирмәнин ән көзәл нүмунәләридир вә бу чүр үмумиләшдирмәнин мүчәррәдлијә дәхли јохдур. «Заманын бајрағдары» әсәриндә шаир, бә'зән бир ичтимаи формасијаны, ја-хул тарихин бөјүк бир дөврүнү дөрд мисрада үмуми-ләшдириб, әсл поезијанын гүдрәтини көстәрә билир. Мәсәлән, динин һөкмран олдуғу, килсә вә мәсчидләрин фитвасы илә, дүшүнәп башларын мәһв едилдији Орта әсрләри, елә, идрака дүшмән кәсилән бу дөврләрин ағыр фәчиәсини дөрд мисра илә белә үмумиләшдирир:

Зейһин, дүшүнәнин сәјјар ганады,
Сиври бир ох кими санчылды јерә.
Ағлын сәлтәнәти ишыгланмады,
Өмүр ғәңдал олду дүшүнчәләрә.

Јахуд:

Каһ аллаһ бағлады, каһ да һөкмдар
Бәшәр дүнјасынын пәнчәрәсини.

«Ленинин китабы» әсәриндә јени дүнјанын јарадычы-сы Ленин һаггында:

Дејир Владимир Улјанов Ленин,
Дејир һәр сәтирдә, һәр сөз башында,
Ленин кешик чәкир, јатмајыр, билли,
Бу јени дүнјанын бешик башында.

Һәјат һадисәләринә мә'на вермәк, ону үмумиләш-дирмәк, шаирин јарадычылығ тәбиәтиндән доған бир хусусијәтдир. Сәмәд Вурғун нәдән јазыр јазсын, гәләмә алдығы аләмә, объектә өз шәхси мүнәсибәтини билдир-мәдән, ону мә'наландырмадан өтүшә билмир. Шаирин јарадычылығындакы рич'әтләр дә бу хусусијәтдән ирә-ли кәлир. Шаир бу чәһәти чох һаглы оларағ өз шәхси үслубу һесаб едәрәк јазыр:

Мәгсәдим фәлсәфә дејилдир, достлар,
Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә.
Мәндәп дә бу үслуб ғалсын јадикар,
Мәним дә өз дилим, өз лисаным вар.

(«Муған»)

«Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә» ифадәсинә диггәт јетирәк. Шаир демәк истәјир ки, көрдүјүм һәр шејә өз

нөгтеји-нәзәримдән бахыб, ону мә'наландырырам. Предмет өзлүжүндә садәчә предметдир. Онлар мәним бахышымла мә'на кәсб едир, чанланьыр. «Дүшүнчәләр» ше'риндә:

Бир гушчуғун учушунда билсәңиз нәләр,
Нәләр дүжүр бир шапрын сәјјар үрәји—

дејән шаир һәјатда һәр шејә мә'на көзү илә бахмағын зәурәтини ирәли сүрүр. Классик ше'римиздә олдуғу кими чох вахт бәндин илк мисраларында һәјат һәгигәтини дејән шаир, о бири мисраларда ону үмумиләшдирир, онун фәлсәфи мә'насыны ачмаға чәһд едир. Бәндин илк бејтиндә:

Лачын гопур јувасындан өз сүр'әтилә,
Гоча дағлар баш галдырыб бојланьыр көјә,—

дејији заман илк бахышда бизә елә кәлир ки, шаир садәчә олараг лачынын учушундан, ади бир һәјат һәгигәтиндән данышыр, сонракы бејт исә лачынын бу сүр'әтли учушуну мә'наландырыр. Шаир, лачынын зирвәләрдеки учушуну инсан һәјатындакы жүксәлишә бәнзәдир. Ади тәбиәт һадисәләрини инсан гәлбиниң ше'ријјәтилә вә арзулар, хәјаллар аләминдәки жүксәлиш ешгилә тутушдурур:

Ким учмајыр өз гәлбиниң ше'ријјәтилә?..
Ким бахмајыр бу аләмә- жүксәлиш,—дејә?..

Бурада, әлбәттә, шаирә һагг вермәк лазымдыр. Чүнки һәјатын вердији факт өз-өзлүжүндә факт олараг галыр. Факт, предмет, лөвһә, поетик дүһанын вердији мә'на илә поетикләшдирилир, чанландырылыр. Белә, олдуғда, биз предметин заһирини дејил; онун дахилини, маһијјәтини, мә'насыны көрүрүк. Охучу предметлә дејил, онун маһијјәти вә мә'насы илә јашајыр, исинир.

Бәдии јарадычылығындакы бу чәһәти шаир нәзәри мәгаләләриндә дә әсасландырыр. О јазыр: «Әсл сәнәткарлығын күчү бәдии үмумиләшдирмәнин күчүндән ибарәтдир».¹

Әкәр шаир ади бир тәбиәт лөвһәсини, мәнзәрәсини

олдуғу кими тәсвир етмәклә кифајәтләнирсә, бу, әлбәттә, фотосурәтчиликдир. бир гәдәр дәринә кетсәк, натурализмдир. Белә мәнзәрәләр сојугдур, онлар бизи исидә билмәз. Чүнки тәбиәт мәнзәрәси ејнилә олдуғу кими кағызә көчүрүлдүклә бу кағыз үзәриндә сәнәткарын үрәји чырпынмыр, чүнки бурада тәсвир олунан мәнзәрәјә сәнәткарын мүнәсибәти јохдур. Поезија вә бәдii-лик һәјат лөвһәсини ејнән тәсвириндә дејил, бу лөвһәјә сәнәткарын мүнәсибәтиндә, она вердији мә'нада-лыр. Бир шәртлә: бу мә'наја гәдәр, һәјат лөвһәсини көрмәли, сонра онун мә'насына далмалыјыг. Башга сөзлә, сәнәткар бу мәнзәрәни сөзләр, јахүд рәнкләрлә ејнән олдуғу кими тәсвир етмәклә кифајәтләнә билмәз. Әсл усталыг бу мәнзәрәдә һамынын бахдығы, лакин көпә билмәдији мә'налары, даһа доғрусу, мәнзәрәнин маһијјәтини, кизли ше'ријјәтини ачмагда вә бу мә'наны охучуја, тамашачыја чатдырмагдадыр. Ејни мәнзәрәдә исә һәр сәнәткар өз дүнјакөрүшү вә өз мүшаһидәсинә көрә башга-башга мә'налар көрүб әкс етдирә биләр. Сәнәтин бөјүклүјү, е'чәзкарлығы вә рәнкарәнклији дә мәһз бундадыр. Сәнәткар тәсвир етдији предметин маһијјәтинә, онун дахили мә'насына нә гәдәр чох нүфуз едә биләрсә, һәмин әсәр бир о гәдәр артыг гијмәт кәсб етмиш олар.

В. Г. Белински А. С. Пушкенин «Шаир» адлы ше'ри илә онун мүасири Јазыковун ејни адлы ше'рини мүгајисә едәрәк јазыр: «Әввәлчә сизә елә кәлир ки, Јазыковун ше'ри Пушкинни һәр ики әсәриндән жүксәкдир. Лакин әкәр сиздә естетик һисс варса, биринчидә онун заһири парылтысы илә бәрабәр, бир ағырлыг олдуғуну, ики ахырынчыларда исә жүксәк нәчиб бир садәлијини, тәбилијини, өлчүлмәз фикир дәринлијини вә онларын биринчи ше'рә көрә сонсуз үстүнлүјүнү ајдын көрәчәк-синиз... Бирн шејләр аләминә үздән, харичдән бахыр, онларын анчаг заһири парылтысыны көрә билир, икин-чиси онун маһијјәтинә далыр вә ганунн һөкмдар һүгүгү илә о маһијјәти өзүнүн хүсуси сәрвәти һалына салыр...»¹.

Фүзулидән бир нечә мисал кәтирәк:

Еј Фүзули, гәддимиз гылды фәләк хәм, јә'нн
Вәгтидир чыхмаға дүнија гапысындан, әјилин.

¹ С. Вурғун. «Совет посэијасы», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1955, 8 јанвар.

¹ В. Г. Белински. «Сечилмиш әсәрләри». Азәрб. ССР ЕА нәшри, Бақы, 1948, сәһ. 180—181.

Гочаланда белин бүкүлмәси һәјати бир факт, гануни һалдыр. Бу гануни һадисәјә шаир башга тәрәфдән јана-шыр, она поетик мә'на верир: куја шаирин бели она көрә әјилиб ки, фәләк она дүнја гапысындан чыхмаг вахтынын чатдығыны билдирир. Гапыдан чыхмаг үчүн исә бели әјмәк лазымдыр.

Әслиндә, әлбәттә, белә дејилдир. Һадисәјә бу мә'на-ны шаир вермишдир. Чүнки белин әјилмәсини һамы мушаһидә едир, анчаг она бу фәлсәфи вә поетик мә'на-ны јалныз шаир верә биләр. Низами исә белин бүкүл-мәсинә башга мә'на вермишдир. Куја инсан әјилиб, јер-дән итирлји кәнчлјини ахтарыр.

«Лејли вә Мәчнун» поемасында Фүзули тәзәчә до-ғутан Гејсин ағламасына белә мә'на верир:

Ол дәм ки, бу хакиданә дүшдү,
Ғалыны билиб фәганә дүшдү
Ахыр күнүн әввәл ејләјиб јад,
Ахытды спришки, гылды фәрјад.

Адәтән, тәзәчә доғулан ушаг, чијәрләринә һава дол-дугундан дәрһал ағламаға башлар. Һәјатын вердији бу факта шаир башга тәрәфдән јанашыр. Даһа доғрусу шаир, һәјатын вердији факта мүстәгим мә'надан дејил, мәчази мә'надан јанашыр. Ахы шаир, фактларла дејил, мәчазларла данышмалыдыр. Шаирә көрә, Гејс доғулан кими ахыр күнүнү—Мәчнун олуб, сәһралара дүшәчәји күнләри јадына салыб индидән ағламаға башлады. Кө-ләчәкдә кечирәчәји мүсибәтләри дәрк едиб, индидән һә-мин мүсибәтләрин јасыны тутду.

Јенә Фүзулијә мұрачиәт едәк:

Рази-дәруни дышраја салмаг рәва дејил,
Будур кұнаһы ким, асылыр мүттәсил чәрәс.

Зәнкин асыды вәзијәтдә олмасы ади бир һалдыр, шаир исә бу һала белә мә'на верир: зәнк дынгылдајыб өз үрәк сирләрини аләмә билдирдији үчүн ону боғаздан асыблар. Бир һалда ки, беләдир, үрәјин сиррини үзә чыхармаг рәва дејил.

Классик әдәбијјатымыздан кәлән бу чәһәти—бәдин үмүмиләшдирмә мәһарәтини Сәмәд Вурғун јарадычылы-ғында да көрүрүк.

«Муған» поемасында Кремл гүлләсинин учалығыны шаир белә мә'наландырыр:

Сарван һара бахыр инди? Јапыр вугарла,
Јапыр Кремлин бешбучаглы јагут улдузу,
Көр нә гәдәр учалмышдыр о, ифтихарла,
Учалмасаг бизи көрмәз бүтүн Јер үзү.

Бурадакы «учалмаг» сөзү мәчази мә'нададыр. Әс-линдә фикир мүстәгим мә'нада да дүздүр. Һамыја кө-рүнмәк үчүн учада дајанмаг лазымдыр. Фикрин поетик, мәчази мә'насы исә беләдир: дүнјанын диггәтини чәлб-етмәк үчүн идеал, мүгәддәс, јүксәк фикирләрлә јаша-маг лазымдыр. Беләликлә, шаир ади «учалыг» сөзүнә даһа јүксәк, поетик мә'на вермәји бачармыш, бу сөзүн әсасында идеалларымызы, әмәл вә мүбаризәмизи үмүми-ләшдирмишдир.

Бу чүр мә'наландырмалар вә үмүмиләшдирмәләр, нәинки јахшыдыр, һәтта вачибдир. Лакин бә'зән бунлар өз һәддини ашыр, шаир дедији һәр сөзә јерли-јерсиз мә'на вермәјә чалышыр, өлчүнү итирир. Елә бурада да мә'насызлыглар башланыр. Беләликлә, мә'на далынча гачан шаир, һисс етмәдән мә'насызлыға јол вермиш олур. «Илк баһар вә мән» шериндә:

Гој вар олсун өз әлилә һәјат јарадан.
Азад зәһмәт дүнјасынын мәрд инсанлары

бејтиндән сонра дәрһал:

Зәһмәт дедим! Суал верин, нәдир бу зәһмәт?—дејә охучуја мұрачиәт едир вә ондан зәһмәтин тә'рифини истәјир. Мәкәр бу лазымдырмы? Мәкәр охучу зәһмәтин нәдән ибарәт олдуғуну билмирми? Бәлкә шаир зәһмәтә даһа бөјүк вә поетик мә'на вермәк истәјир? Сонракы мисраны охујаг. Шаир өзү «нәдир бу зәһмәт» суалына белә чаваб верир:

Әввәл башдан ширин өмрүн бир шөһрәтидир!
Ғара торпаг үстүндәки мин назү-не'мәт
Јашамағын, јаратмағын илк гүдрәтидир!..

Бу изаһ вә тә'риф кимә вә нәјә лазымдыр? Сорушу-лур: мәкәр зәһмәт өмрүн јалныз шөһрәтидирми? Тор-паг үстүндәки «мин назү-не'мәт» нә үчүн «јашамағын,

јаратмағын мәһз «илк гүдрәти» олмалыдыр? Не'мәт нечә гүдрәт ола биләр? Бу фәлсәфи тә'рифләр нә үчүндүр? Бу тә'рифләрдәнсә, шаирин башга әсәрләриндә көрдүҗүмүз кими, конкрет бир зәһмәткешин әмәл вә ишини көстәрмәк даһа көзәл олмазмы?

«Ханлар» пјесиндә «ән бөҗүк фәлсәфә һәјатдыр, һәјат»,—дејән шаир, нәдәнсә бу гисим ше'рләриндә поезн-јанын үмумиләшдиричи гүввәсини онда сөјләнән «мә'на-лы» мисраларын сајында көрүр.

Мәһди Һүсәјн јазыр: «Бу мүчәррәдлијин мәнбәји һардадыр? бунун биринчи вә башлыча сәбәби онун «фәлсәфи әсәр» мәфһумуну һәјати һәгигәтдән јүксәк тутмасы олмушдур... О унутмушдур ки, садәчә бир лөв-һәнин тәсвириндә дә сәнәткар һәгиги бир мүтәфәккир кими өзүнү көстәрә биләр. Әсл мәсәлә бу лөвһәнин маһијјәтинә дүрүст нүфуз етмәкдә вә ону дүрүст мә'на-ландырмагдадыр»¹.

Мәһди Һүсәјн шаирин јарадычылығындакы мүчәр-рәдлијин јалныз бир сәбәбини көстәрир. Лакин бу сәбәб тамамилә доғрудур: һәгиги бир һәјат лөвһәсинин реал тәсвириндә, онун дүрүст мә'наландырылмасында сәнәт-кар өзүнү даһа артыг философ кими көстәрә биләр. Сә-нәтин дүрүст јолу да будур. Сәмәд Вурғун «Комсомол поемасы» вә «Вагиф» кими әсәрләриндә мәһз бу јолла кетмишдир. Шаир реалист планда јаздығы әсәрләриндә фәлсәфи мәфһумларын, категоријаларын адыны да тут-мур, лакин бу әсәрләр шаирин өзүнүн фәлсәфи һесаб етдији әсәрләриндән даһа артыг фәлсәфидир. һәјатын маһијјәтини, истигамәт тенденсијасыны олдуғу кими дәрк вә әкс-етдирмәк, реал һадисәләри, заманын өзүнү көрүб көстәрмәк әсл поезија вә әсл сәнәтдир.

Шаирин јарадычылығында ону мүчәррәдлијә кәти-риб чыхаран бу үч сәбәб «Бакынын дастаны» вә «Ин-сан» пјесиндә јекунлашды.

«БАКЫНЫН ДАСТАНЫ»нын прологу, «Бакынын баһары» адланан биринчи нәғмәси 1944-чү ил мајын 28-дә «Коммунист» гәзетиндә дәрч едилмишдир. һәммин әсәри шаир 1945-чи илдә гуртармағ фикриндә иди: «Ба-кынын дастаны»на кәлинчә, бу әсәр чох бөјүдү, доғру-дан да, дастан олду. Күман едирәм ки, 1945-чи илдә гуртарсын. Онун нә илә вә нечә гуртарачағы һаггында

¹ М. Һүсәјн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри». Азәрнәшр, 1958 сәһ. 225—226.

һәлә өзүм дә билмирәм. Илһам бир гарталдыр. О учдуғу заман һеч бир һүдуд көстәрмәк мүмкүн дејил».¹

Шаирин бу е'тирафындан белә нәтичә чыхыр ки, «Ба-кынын дастаны»ны јазмаға башладығы заман онун һа-рада вә нечә гуртарачағыны өзү үчүн әввәлчәдән мүә-јәнләшдирмәмишдир.

Сәмәд Вурғун бир чох әсәрләрини мәһз бу чүр јаз-мышдыр. Бу исә илһама архајын олмагдан ирәли кәлир, илһам исә истәдији јерә чапыр, бә'зән истигамәтини итирир вә мәнзилә чатмағ әвәзинә јары јолда галыр. «Бакынын дастаны» әсәринин битмәмәсинә дә сәбәб елә бу олду. 1947-чи илин јанвар ајында шаирин икинчи вә'дини охујуруг: «Мән 1947-чи илдә «Бакынын дастаны» әсәрини гуртармағ истәјирәм!»²

Бу вә'дә дә әмәл едә билмәди, әсәрин јалныз беш нәғмәсини јазыб гуртарды.

«Бакынын дастаны» әсәриндә шаир, Бакынын обра-зыны — кечмишини вә бу күнүнү, ингилаби ән'әнәләрини, нефтини, гәһрәман нефтчиләрин шүчаәтини күлл һалын-да әкс етдирмәк истәмишдир. Көрүндүҗү кими, бүтүн бир шәһәр, онун чохсајлы әһалиси истәһсалатда, елм вә сә-нәт аләминдә чалышан адамлары—Академијасы, Ком-мунист күчәси, Ичәришәһәри, Сабир бағы, дәли хәзриси, мүләјим-килавары, дәннизи, бир сөзлә, Бакы күлл һа-лында бу әсәрин гәһрәманыдыр.

Вурғун јарадычылығындакы мүчәррәдлијә сәбәб олан биринчи амил, јәни һәр шеји күлл һалында көтүрмәк, бөјүкдән кичијә, мүрәккәбдән садәјә кетмәк чәһәти бу әсәрдә өзүнү даһа артыг көстәрир. Бакыны күлл һалын-да көтүрдүјүндән, ону конкрет вә садә сөзләрлә дејил, мүчәррәд, ганадлы, курултулу ифадәләрлә тәрәннүм едир, шаирә елә кәлир ки. «вичдан», «чамал», «камал», «ше'ријјәт», «үлвијјәт», «гүдсијјәт», «һүсн» кими мүчәр-рәд сөзләрлә Бакынын бөјүклүјүнү, әзәмәтини вә ше'-ријјәтини әкс етдирмәк мүмкүндүр. Бу һагда М. С. Ор-дубади јазыр: «Бакынын дастаны» адлы поеманын бир парчасыны тә'јин етмиш олан бу әсәр («Буруглар сәл-тәнәти»—Б. В.) тәхминән 420 мисрадан ибарәтдир. Он бешликлә гурулмуш бу әсәрдә шаир үчүн тәхминән ики

¹ Сәмәд Вурғун. «Вәтән ешги», «Коммунист» гәзети, 1945, 11 апрел.

² Сәмәд Вурғун. «Елләрин илк намизәди», «Коммунист» гә-зети, 1947, 8 јанвар.

мин эдэд бэдин сөз лазымдыр. Лакин эдэби вэ бэдин кэлмэлэр јохсуллуғунун нэтичэси олараг шаирин јарадычылыг сәнэти мүкәррәләрин ичәрисиндә итиб кетмишдир. 420 мисралыг бир парчада вичдан, ше'р, ше'ријјәт, шаир, пәри, мэләк, сәс, нәфәс, нәфс, мәш'әл, чамал, камал, һүсн, күлшән, үлвијјәт, хәјал, үфүг, сәһәр, ахшам, илһам, шәфәг, шө'лә, нур, шимшәк кими кәлмәләр 126 кәрә тәкрар олунмушдур».¹

Академик М. Ариф дә бу мәсәләдән данышараг јазыр: «Доғрусу, Сәмәд Вурғунун «Бақынын дастаны»ндакы күнәш, сәһәр, илһам, инсан, гүдрәт... сөзләрини мән дә сәјмаг истәмишдим. Амма һөвсәләм кәлмәмишди. С. Вурғунун «Гәринәдән гәринәјә», «Баһар вэ мән» гәбиликдән олан ше'рләриндә дә бу дөбдөбәли вэ мүчәррәд мәфһумлу сөзләр, риторик ифадәләр чох тәкрар олунур. Бу сөзләрин заһирн чәзибәси ше'ријјәтин тә'сирини азалдыр, охујаркән мүәјјәң сөвти-тә'сир алтында галан охучу парчаны охујуб вэ ја динләјиб гуртардыгдан сонра аралыгда мөһтәшәм бир бошлуг һисс едир».²

Бу доғрудан да беләдир. Курултулу сөзләрин тә'сирн тез кечир, чүнки бу дөбдөбәли сөзләр јығымы архасында конкрет бир дујғу, һисс дајанмыр.

Инсан вар ки, өз сөзүнүн саһибидир,

Од ичинә дүшсә белә ону јемәз.

Инсан да вар ирадәси јел кимидир.

Беләсиндән бачардыгча кәнарда кәз.

... Инсан вар ки, дост јолунда чан да верәр

... Инсан вар ки, тез-тез кирәр ғылығына.

Вэ саир, вэ саир...

«Өз сөзүнүн саһибн олмајан», «ирадәси јел кими олан», «дост јолунда чан да верән», «тез-тез ғылығы кирән» вэ с. кими кејфијјәтләр мүхтәлиф адамлар һаггында үмуми характеристикалардыр. Бунлар һеч бир образын фәрди кејфијјәтләрини нәзәримиздә чанландыра билмәз. Уста Мурада кәлинчә, шаир әсәрин бир печә јериндә онун образыны бешинчи нәғмәдә јарадачағыны вә'д етсә дә, вә'дини јеринә јетирә билмир. Онун һаг-

¹ М. С. Ордубади. «Ше'римиз һаггында бир печә сөз», «Әдәбијјат гәзети», 1946, 23 апрел.

² М. Ариф. «Азәрбајҗан совет ше'риндә лирика». «Әдәбијјат гәзети», 1946, 20 мај.

гында јалныз үмуми тә'рифнамәләр демәклә ишини битмиш һесаб едир:

Уста Мурад, сәли доған мәрд анадыр.
Саф дилиндә нә бөһтан вар, нә дә рија.

Бу үмуми сөзләр исә ади мә'луматдан башга бир шеј дејилдир. Сонра көрәчәјимиз кими, Уста Мурад образыны шаир јалныз «Көһнә достлар» поемасында јаратмаға мүвәффәг олмушдур.

Дедијимиз кими, Сәмәд Вурғун јарадычылығындакы мүчәррәдлијин сәбәбләриндән бири дә шаирин бә'зән билмәдији, дујмадығы, мушаһидә етмәдији аләмдән јазмасыдыр. «Бақынын дастаны»нда «Буруғлар сәлтәнәти» адланан 4-чү нәғмәдә шаир, нефтдән, нефт мә'дәнләриндә чалышан адамларын һәјатындан бәһс етмәк истәмишдир. Лакин шаир нефт вэ нефтчиләр һаггында үмуми сөзләр, үмуми тә'рифнамәләрдән узаға кедә билмәмишдир:

Ah, нә дејим, нә ад верим бу аләмдә мән сана,
Ал бу гәләм, бу да кағыз, өз һүснүн јазсана.
Нә күлшәнсән, бүлбүл олуб дөрд јанына доланам,
Нә чанансан, һәсрәтиндән дәрја кими буланам,
Нә сәрвсән, гумру кими будағында дил ачам,
Нә сәһәрсән күнәш олуб чамалына нур сачам.
Нә инсансан, мәчлисиндә ашыг кими саз чалам,
Нә лоғмансан, һүзурунда һикмәтләрдән сөз салам,
Нә дастансан, јаваш-јаваш вараглајым сәни мән,
Нә арифсән бир дујасан нәләр кечир синәмдән.

Бунлар сөздүр. Ким нефтин күлшән, чанан, сәрв, сәһәр, инсан, лоғман, дастан вэ ариф олмадығыны билмир? Бүтүн бунларла шаир, нефти, онун әһәмијјәтини әкс етдирә биләрми?

«Буруғлар сәлтәнәти»ндә шаирин нефтлә еләдији сөһбәтин мәзмуну 1933-чү илдә јаздығы «Лөкбатан» поемасыны хатырладыр. Шаир нефти мүхтәлиф шејләрә бәнзәдир, лакин һеч бири илә разылашмыр. Әсәрдә характер сәвијјәсинә јүксәлә билмәјән, зәиф чизкиләрлә верилән бир-ики схематик образ вардыр. Бунлардан аз-чох нәзәри чәлб едәни Уста Мураддыр, о да әсәрин икинчи, үчүнчү вэ бешинчи нәғмәләриндә ани көрүнүб чәкилир. Икинчи нәғмәдә шаир әсәрин бешинчи нәғмә-

синдә онун сурәтнин чәкчәјини Уста Мурадын өзүнә вә'д едир. Бу вә'ддән сонра Уста Мурад бир дә әсәрин «Коммунист күчәси» адланан үчүнчү нәғмәсиндә гурултајда чыхыш етдији заман көстәрилир. Бурада јалпыз дөрд мисра илә Уста Мурад хатырланыр. «Буруглар сәлтәнәти» адланан бешинчи нәғмәсиндә исә Уста Мурада мүрачнәтән:

Уста Мурад! Јадындамн кечән дөфә
Демнишдин ки, кәләчәјәм һүзуруна
Вахтым чатды, јолум дүшдү сиз тәрәфә.
Сөз гошурам ана јурдун гуруруна.
... Чох арадым мә'дәнләрин әмәлини.
Ахыр тапдым инсанларын сурәтиндә—

дејир. Шаирин кәлдији нәтичә чох доғрудур. Лакин о, бу фикрин ахыра гәләр тә'ғиб едиб кетмир. Әкәр шаир, мә'дәнләрин гәһрәманы олан Уста Мурад кими нефтчиләрин сурәтнин јарада билсәјди. һәгигәтән «мә'дәнләрин әмәлини», онун сиррини, ше'ријјәт вә мә'насыны тапа биләрди. Јухарыдакы мисалда исә шаир, Уста Мурада онун сурәтнин јарадаҗағыны јалпыз вә'д едир. Дүшүнмәк оларды ки, о һәгигәтән Уста Мурадын мә'нәви атомини, ишини дәриндән өјрәнәчәк вә һәгигәтән онун бәдин сурәтнин јарадаҗагдыр. «Буруглар сәлтәнәти» адланан бу фәсил дә битир, јенә Уста Мурадын образы көрүнмүр. Уста Мурад кәнара чәкилир, шаир өзү онун һаггында үмуми тә'рифнамәләр сөјләјир:

Уста Мурад! Сәни доған мәрд анадыр.
Саф дилиндә нә бәһтан вар, нә дә рија.
Һәр сөһбәтин, һәр сөзүн дә мәрданәдир,
Әр оғлуну унутмамнш гоча дүја.
Үрәјиндә нә һәсәд вар, нә ријасәт,
Шеһрәтиндир, мәнәсәбиндир һалал зәһмәт.
Әлләриндә шәрбәт ичир мин сәадәт,
Гара торпаг бир вичдана һагг верәчәк.
Сән өмрүндә фитнә тору гурмачысан,
Мин инсанла бөлүшмүсән һисмәтини.
Ағ үзләрә гәсдән ләкә вурмамнсан,
Јашатмысан бу торпағын исмәтини.

Бу үмуми сөзләр, тә'рифнамәләр исә уста Мурадын бәдин сурәтнин чәкмәкдән чох узагдыр.

Фикримизчә «Бакынын дастаны» әсәринин ән камил нәғмәси «Ичәришәһәр» адланан дөрдүнчү нәғмәдир. Бурада шаир бөјүк ифтихар һисси илә авропалы сәјјаһа Бакынын кечмишиндән, халгымызын адәт вә ән'әнәләриндән, Хан сарајындан, бу сарајын саһибн Ширван шаһ Хәлилуллаһдан, Сејид Јәһја түрбәсиндән мәнәббәтлә, ифтихар һисси илә данышыр. Бу фәсилдә сәјјаһ Шәргин мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини сојан, Шәргин һесабына јашамасына бахмајараг, һәмишә она һәгарәтлә бахан Авропа мүстәмләкәчиләринин символу кими верилмишдир. Шаир Ичәришәһәри, көһнә Бакыны она көстәрдикчә гәлби даға дөнүр, һәр сахсы парчасында халгын бөјүк бир әмәлини, гүдрәт вә шүчаәтини она изаһ етмәк истәјир. Бу чәһәтдән тојгабағы гара зурнанын мүшајиәти илә чаванларын гуршаг тутмасы, чыдырда ат чапмасы сәһнәләринин тәсвири чох көзәлдир. Бундан сонра шаир үзүнү сәјјаһа тутур, «Сән садәчә шәһвәт кими бахма буна» дејә халгын адәт вә ән'әнәсинә лағ едән, Шәрги екзотик бир аләм кими сејрә кәлән авропалылар, һүчум чәкир.

Бу фәсилдә шаирин сөјләдији «Ики гардаш әфсанәси» бир нечә чәһәтдән марағлыдыр. Әввәлән, бурада, әфсанәви олса да, ики биткин образ көрүрүк. Икинчи тәрәфдән, бунларын характериндәки әсас әләмәт—гәһрәманлыг вә сәдагәт әсәрин јазылдығы дөврлә—Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү илә там мә'нада сәсләшир.

«Ики гардаш әфсанәси»ндә белә бир әһвалат нәгл олунур. Ики гардаш балача бир гајыгда Хәзәр дәнизиндә балыг овуна кедир. Бундан истифадә едән шаир Хәзәр дәнизиндәки балыгларын нөвләриндән данышыр. Гардашлар овдан гајытдыглары заман дәниздә туфан гопур, гајыг чеврилир, гардашлар үзүр, лакин кичик гардаш тез јорулур, чапаламаға башлајыр. Буну көрән бөјүк гардаш она көмәк әли узадыр. Нә гәдәр чалышырса, кичик гардашы хилас едә билмир. Бөјүк гардаш үзүб саһилә чыхыр. Үзү үстә торпаға гапаныр, бир аздан ајылыр, гардашынын јохлуғуну дәрк единчә дәһшәтә кәлир. Дәли кими «гардаш» дејә һајгырыр. Ата-анасынын вә кәлинин үзүнә баха билмәјәчәјини дәрк едән бөјүк гардаш о күндән бир дә евинә гајытмыр. О вахтдан 60 ил кечир. Дувағы ачылмајан кәлин. Зәрникар һәр күн сјвана чыхыр, көзләрини дәнизә зилләјир, гардашларын миниб кетдији гајығы ахтарыр. Бу 60 илдә

кәлинин мәнәббәти вә сәдагәти сојумур. Бу әһвалатын
тәсвириндән сонра шаир, үзүнү сәјјаһа тутараг дејир:

Сәјјаһ үчүн дар көрүнән бу даланлар,
Көрүрсәнми нә үрәкләр бәсләмишдир!
Гој утансын ифтиралар вә јалаңлар,
Һәр јувамыз нечә шаһин сәсләмишдир.
Сән јенә дә Авропаја дәнән тәки
Јаздығымыз бу Ичәришәһәрдәки
Даланлардан, дөңкәләрдән кәнара гач.
Мәнним кимн үрәкләрдән јүз сөһбәт ач.

Көзәлдир! Инандырычыдыр! Гој сәјјаһ Ичәришәһә-
рин күчәләринин дарлығындан данышмасын, бу дар
дөңкәләрдә јашајан бөјүк үрәкләрдән, бөјүк дујғулардан
данышсын. Шаир Зәрникарын да, гардашларын да бөјүк
үрәјини, дөнмәз ирадәсини һәм охучуунун, һәм дә
сәјјаһын көзләри гаршысында әјани олараг көстәрди.
Биз бу нәғмәдә адамлар һаггында мәлумат алмадыг,
үмуми тәрифнамәләр охумадыг. Ахы бурада җанадлы
сөзләрә еһтијач да јохдур, чүнки биз онларын өзләрини
көрдүк, сәсләрини ешитдик. Шаир өзү чоҳ көзәл дејир:
заһирә алданмаг лазым дејил, күчә кениш дә ола биләр,
дар да. Әсас мәсәлә күчәдә, онун енли, јахуд дар, көзәл
јахуд чиркин, дашлы јахуд һамар олмасында дејил, бир
сөзлә, мәсәлә даш-диварда дејил, бу даш-дивар арасын-
да јашајан адамларда, онларын әмәлләриндә, дујғу вә
дүшүнчәләриндәдир.

«Бакынын дастаны» әсәриндә јухарыда дедијимиз
кими, шаир, әсас мәтләби әввәлчәдән өзү үчүн мүәјјән-
ләшдирмәдијинә көрә, дејәчәји мүәјјән бир мәтләблә
әлагәдар рич'әтдән рич'әтә кечир, мәтләб узаныр, бу
рич'әтләр ичәрисиндә әсас мәтләб итиб-батыр. Буна
көрә дә әсәр боју шаир, алты јердә мәтләбдән узаглаш-
дығыны, фикрин ора-бура јайындығыны етираф едир:

Бу мәтләбдән узаглашсаг сөз ғырылар
Ше'р, сәнәт дүнјасынын аһәнки вар.

(сәһ. 293)

Гәрәз, мәтләб ғырылмасын, сизә бу күн
Сөз ачмышам мән Коммунист күчәсиндән.

(сәһ. 305)

Бир дә хәшәм, јағлы хәшәм
Сәлјандадыр бу не'мәтним.

Балыгчылыг дејил пешәм
Узанмасын бу сөһбәтним.

(сәһ. 328)

Фәлсәфәләр, фәлсәфәләр
Бир әл чәкин јахамдан сиз.
Узандыгча сөһбәтнимиз
Ше'рин оху даша дәрјәр.

(сәһ. 330)

Мәтләб узаглашды, гајыдаг јенә
Бизим гәһрәманын зијарәтинә.

(сәһ. 350)

Узаглашма гәләм, јенә мәтләбдән
Башладыгын сөзү камала јетир.

(сәһ. 353)

Көрүнүр шаир, өзү дә бу нөгсаны һисс едир. «Ше'р,
сәнәт дүнјасынын аһәнкинин позғунлуғуну» етираф ет-
мәјә мәчбур олур. Ашағыдакы мисал буну даһа артыг
тәсдиғ едир. «Бакынын баһары» адланан биринчи нәғ-
мәдә:

Бөјүк шәһәр, бөјүк шәһәр, гәлбин сәннин
Кечә-күндүз үрәк кимн нә гајнардыр.—

дејә Бакыны тәрифләјир. Бакыда әкилән чинарлардан
данышыр, чинарын адыны чәкән кимн мәтләби кәсир,
рич'әтә кечир:

Мән сеvirәм чинардакы о вүғары
Вүғар дедим! Бу инсанда јаранмышдыр.
Өмрү боју јашајачаг варам дејә
Онун һүснү чинар кимн даранмышдыр.
Вүғар да бир зинәт олсун гој кәнчлијә
Кәнчлик дедим! Мән күнәшн пијалә тәк
Ғалдырырам бу кәнчлијин сағлығына,
Бир шөһрәтдир сачларымын ағлығына
Бу гүдрәтлә синәмдәки чарпан үрәк.
Үрәк дедим! О, мүғәддәс бир ағачдыр
Гој вар олсун инсанлығын бу илк вары,
Үрәк оддур! Кечә-күндүз јаначагдыр.
Үрәкдәдир мин арзунун аловлары

Алов дедим! О да ағлын ганадыдыр.
Жарыб кечди зүлмәтләрн шимшәк кимн
О, һәҗатын дүңҗар көрмүш устадыдыр.
О да садиг җаранмышдыр үрәк кимн
Сөҗүд-сөҗүд! Фикри далғын, гәлби һиссәс!

Бурада шаир биринчи мисрада нәҗин адыны чәкирсә, нөвбәти мисрада, мисраны һәмнин сөзлә башлаҗыр вә һәмнин сөзә «фәлсәфи» мә'на вермәк истәҗир. Бу парчада шаир, кәнчлиҗә, үрәҗә, алова вә вүгара вердиҗи мә'налар инандырычы вә ганеедиҗи деҗил. Мәсәлән, шаир алову ағлын ганады һесап едир. Сорүшүлә биләр: нә үчүн алов үрәҗин ганады деҗил, мәһз ағлын ганадыдыр? һәм дә шаирин алова вердиҗи икинчи тә'рифи беләдир:

О һәҗатын дүңҗа көрмүш устадыдыр.

Аплашылмыр. Нечә җә'ни алов һәҗатын дүңҗа көрмүш устадыдыр? Бунуңла шаир нә демәк истәҗир? Бу рич'әтләр, бу фәлсәфи мә'налар кимә вә нәҗә лазымдыр?

Шаир, Бакы һаггында о гәдәр үмүми сөзләр вә тә'рифнамәләр ишләдирди ки, бунлар охучуну быгдырыр вә бу тә'рифнамәләр бә'зән фикри сүн'илиҗә, мә'насызлыга кәтириб чыхарыр.

Бу мәсәләрдән данышан М. Ариф җазыр: «Лирикамызда сүн'иликлә һәмһүдуд олан бир хәстәлик дә әмәлә кәлмишдир. Бу мәфтуниҗәт хәстәлиҗидир. Заһирән мәфтун олмаг пис шеҗ деҗилдир, бу, севки һисси илә әлагәдардыр. Лакин бу мәфтуниҗәт һисси һәддини ашдыгда, шаир һагг-һесабы итирдиклә, мәфтуниҗәт һисси охучуда бир шүбһә оҗадыр, охучу шаирин сәминилиҗинә инанмаға башлаҗыр. Бәлкә дә шаир, тамамилә сәмини олараг бу вә җа башга бир шеҗ һаггында өз мәфтуңлуғуну, һеҗрәтини көстәрир. Лакин бәдни өлчү позулдуғу үчүн әксинә бир тә'сир бағышлаҗыр. Чох тәәссүф едирик ки, бу һалы биз С. Вүргүнүн бә'зи әсәрләриндә көрүрүк. Нә заман ки, С. Вүргүн «Дилчан дәрәси»ни вә «Елләр дүңҗасы»ны тәрәннүм едирди, биз онун мәфтуңлуғуна инанырдыг. Чүнки бурада бир өлчү вар иди, шаирин үрәҗиндән гопан сәмини һиссләр бизи өзүнә табе едир, инандырырды. Амма Бакыдан җазанда шаир бу өлчүнү итирир, онун мәфтуниҗәти бәдни инандырычылыг чәрчивәсиндән кәнара чыхыр, шаир аз гала Ба-

кынын тозанағыны вә түстүлү көҗләрини дә мәдһ етмәҗә башлаҗыр. Бакынын бәзәҗә вә мүбалиғәҗә еһтиҗачы жох-дур, ону олдуғу кимн верән шаир, бөҗүк бир шаир адалана биләр, белә олдуғу һалда өз мәфтуниҗәтиндә һәр бир өлчүнү итирән шаир, тез-тез белә нидалара мүраҗиәт едир: «Сеҗр ет сәҗҗаһ», «Бакы, Бакы», «Гыз галасы», «Хәзәр, Хәзәр» вә с. Беләликлә шаирин мүгәддәс җәҗәси бөҗүк Вәтәнимизин шәрәfli шәһәрләриндән олан Бакы һаггында көзәл бир әсәр җаратмаг җәҗәси позулур. Чүн-ки, ше'риҗәтин әсас шәрти олан сәминиҗәт позулур. Дикәр тәрәфдән мәфтуниҗәтдә бир садәләвһлүк дә вардыр. Садәләвһлүк исә там вә һәгиги сәминиҗәт демәк деҗилдир».¹

Фәслә җекун вурдуғумуз заман демәлиҗик ки, шаирин Бөҗүк Вәтән мүһарибәси дөврү җарадычылыгы һәм мәзмун, һәм дә формача чох зәнкин вә мараглыдыр. Бурада шаирин мөвзу даирәси даһа да кенишләнир вә дөврлә әлагәдар даһа артыг ичтиман мәзмуну кәсб едир.

¹ М. Ариф. «Азәрбаҗчан совет ше'риндә лирика», «Әдәбиҗат гәзетн», 1946, 20 маҗ.

ИНГИЛАБИ-РОМАНТИК ПОЕЗИЈА

(1946—1956)

Совет халгы 1945-чи илдә бүтүн бәшәријјәти фашизм тәһлүкәсиндән хилас етди. Бу, Советләр Иттифагынын, социалист ичтимаи гурулушунун нүфузуну бејнәлхалғ аләмдә даһа ла артырды.

Мүһүм бејнәлхалғ һадисәләр вә өлкә дахилиндә көрүлән бөјүк гуручулуг ишләри һәмишә халгын вә Коммунист партијасынын ирадәсини тәмсил едән совет әдәбијјатынын гаршысында јени вәзифәләр гојду.

Бу вәзифәләрдән бири, мүнәрибә илләриндә позулуш, дағылмыш халғ тәсәррүфатыны јенидән бәрпа етмәк ишиндә халгын мүбаризәсини, әмәк чәһһәсиндәки гәһрәмәнлығыны тәсвир вә тәрәннүм етмәкдән, икинчи мүһүм вәзифәси, һәмишә мүтәрәгги, ингилаби идејаларын бајрағдары олан Коммунист Партијасынын јүрүтдүјү сүһ сijasәтини тәрәннүм етмәк, ирги ајры-сечкилијә гаршы чыхмағ, мүстәмләкә халғларынын өз азадлығ вә истиглаліјјәти үғрунда апардығы һағлы мүбаризәсинә сәс вермәкдән ибарәт иди.

Сәмәд Вурғун социалист әмәјинин тәрәннүмү мөвзусунда «Мәним рүбабым», «Мәним сәсим», «Мәһәббәт илһама чағырыр мәни», «Мәним андым», «Кичик шәһәр», «Баһар дүшүнчәләри» вә с. шә'рләрини, «Муған» вә «Көһнә достлар» поемаларыны јазмышдыр. Азәрбајҗанда елә бир чидди һадисә, тикинти, тәдбир, јахуд јени бир наилијјәт, гәһрәмәнлығ нүмунәси олмамышдыр ки, С. Вурғун өз шә'рилә она чаваб вермәмиш олсун. Бүтүн бунлары шанр бөјүк мәһәббәт, сонсуз ифтихар вә севинч һиссилә, романтик пафосла гәләмә алмышдыр.

Үмүмән сабаһа бахмағ, бу күнү бу күндән доғачағ сабаһла бирликдә көтүрмәк С. Вурғун шә'ринә хас

олан әсас кејфијјәтләрдәндир. С. Вурғун «Көләчәк күнләрә салам апарағ» дејә халгы даһа бөјүк идеаллара, арзулара сәсләјир.

Романтик ән'әнә классик Шәрг вә Азәрбајҗан шә'ринин мүһүм ән'әнәләриндән сајылыр. Азәрбајҗан совет шә'риндә исә романтик ән'әнә тамамилә јени бир кејфијјәтдә тәзаһүр етмиш вә өзүнүн ән парлағ ифадәсини С. Вурғун поезијасында тапмышдыр.

Хүсусән, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә, ингилаб фүтуһатындан тәзәчә чыхан бир халгын мәһви гүдрәтини, гәһрәмәнлығ еһтирасларыны, азадлығ, сәләти вә истигбал арзуларыны ифадә етмәк үчүн јени типли шә'рә бөјүк еһтијач вар иди. Социализм гуран халгын јарадычылығ чошғунлуғуну габарығ ифадә етмәк үчүн романтик шә'р зәнкин бәди имканлар вәд едирди. Тәсадүфи дејил ки, совет әдәбијјатынын баниси М. Горки совет јазычыларыны ингилаби романтикаја сәсләјирди. Горки нәинки јалғыз ингилаби романтика нүмунәләри олан бәдн әсәрләрини јарадырды, һәм дә социалист реализм әдәбијјатында ингилаби романтиканын мәһи вә мөвҗејини мүдафиә едән нәзәри әсәрләрлә дә чыхыш едирди. Һәм биринчи, һәм дә икинчи сәһәдә Максим Горкинин бөјүк хәләфләриндән бири дә С. Вурғун олды.

Романтика С. Вурғун поезијасынын үзви бир мәзијјәтидир. О, совет шә'рини «ғанадлы реализмсиј» тәсәввүр едә билмирди. Ингилаби романтика С. Вурғун шә'риндә кениш фәлсәфи вүс'әт, идеја вә хәјал мөһтәшәмлији, ингилаби идеалларын пафосу кими өзүнү көстәрир. О һәмишә јүксәк трибуналарда, мәркәзи мәтбуатда, совет јазычыларынын пленум вә јығынчағларда еһтирасла мүдафиә етдији романтика һағгында дејирди: «Мән социализм реализминә үзви сурәтдә бағлы олан социализм романтикасынын вәзифәсини инсан организмдәки үрәјин, јахуд бејнин вәзифәси кими баша дүшүрәм»¹.

Шүбһәсиз, С. Вурғунун романтикаја чағырышларынын зәиф чәһәтләри дә вар иди. Лакин совет шә'рини мәһи вә зәка поезијасына, мөһтәшәм идеја, фикир вә дүшүнчә шә'ринин зирвәләринә сәсләдији һәр јердә С. Вурғун һағлы иди.

С. Вурғунун романтикаја мүнәсибәтинин һәм гүввәт-

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1949, 5 ијул.

ли, һәм дә зәиф тәрәфләрини онун өзүнүн бәдиһи җарадычылыгында ајдын мүшәһидә едирик. «Комсомол пос-масы», «Муған», «Көһнә достлар», «Ајкүн» кими әсәрләриндәки кәләчәјә никбин бахышдан дған, социа-лист әмәјинин мә'на вә поезијасыны ифадә едән роман-тика, «Заманын бајрагдары», «Зәнчинин арзулары», «Ле-нинин китабы» әсәрләриндәки ингилаби идеалара әсас-ланан романтика бу бөјүк поезијанын мәзијјәтидир.

Шаирин бу дәвр җарадычылыгында өзүнү көстәрән мүһүм чәһәтләрдән бири дә һәјатымызын кениш эпик тәсвири мәсәләсидир. «Муған», «Ајкүн», «Көһнә дост-лар» поемаларында шаир јенидән эпик тәсвирләр јолу-на гајыдыр, совет адамларынын бөјүк идеаллар уғрунда апардыглары мүбаризәни, әмәк чәһәсиндәки гәләбәлә-рини реал ләвһәләрлә, романтик бојаларла тәсвир вә тәрәннүм едир.

«Рапорт» ше'риндән башлајараг «Көһнә достлар» поемасына гәдәр Вурғун һәмишә әмәк мөвзусуна тохун-мушдур. Онларча хырда ше'рдән башга бу мөвзуда «Мачәра», «Лөкбатан», «Мурадхан», «Кәнд сәһәри», «Бәсти», «Муған», «Көһнә достлар» (гисмән «Ајкүн») поемаларыны јазмышдыр. Бу әсәрләрдә әмәк, шаирәнә дил вә романтик пафосла тәрәннүм олунур. Һәмин әсәр-ләрдә әмәклә учалан инсан, онун јени кејфијјәтләрлә зәнкин олан мә'нәви аләми дә әсас јер тутур. Бу мә'нада јени инсан мәсәләси дә С. Вурғун җарадычылыгында ајрыча мөвзу тәшкил едир.

1. ЈЕНИ ИНСАН МӘСӘЛӘСИ

1. *Јени инсан мәсәләси* јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә малик олан совет адамынын бәдиһи образыны јаратмаг, онун әмәл вә мүбаризәсини әкс етдирмәк мәгсәдилә С. Вурғун «Муған» поемасыны јазды. Шаир, һәмишә чәмијјәтимизи ирәли апаран, өз шүчаәти вә әмәји илә онун инкишафына тәкан верән адамларын образыны јаратмаг мәсәләсини ирәли сүрмүшдур. Бу инсанларын әмәјә олан мүнәсибәтләри дә дәјишмиш, јени мә'на, јени мәзмун кәсб етмишдир. Сәнәткарын вәзифәси бу јени инсанларын ән јахшы сифәтләрини, мә'нәви аләмини әкс етдирмәклә бу сифәтләрин јалныз тәк-тәк адамлара де-јил, милјонлара хас олдуғуну көстәрмәкдән ибарәтдир.

Шаир һәјатдан көтүрдүјү бир сурәти өјрәнмәклә, ону тәкмилләшдирир. Бу чәһәтдән јени инсан мәсәләси С. Вурғун әсәрләриндә ән мүһүм, ән марағлы мәсәлә-ләрдәндир.

Јени инсан сурәтләри ингилабдан сонра әдәбијјаты-мызда бөјүк бир силсилә тәшкил едир. Бу чәһәтдән Ч. Чаббарлынын гәһрәманлары даһа сәчијјәвидир. Онун гәһрәманлары бу күнә мәхсус олмагла бәрәбәр, онларда кәләчәк үчүн сәчијјәви олан әләмәтләри дә тапмаг мүм-күндур. Вурғунун гәһрәманлары да беләдир.

«Муған» поемасы шаирин әмәк мөвзусунда јаздығы поемалары ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Поемада шаи-рин бир ишарәсиндән ајдын олур ки, о бу әсәри 1947-чи илдә јазмаға башламышдыр. 1949-чу илдә әсәри тамам-лајан шаир епилогда јазыр:

«Муған» дастаныны ики ил габаг
Бир сәјаһәт күнү башламышам мән.
О өз вә'дәсинә кечикди анчаг,
Нә мөндән иичијин, нә дә гәләмдән.

Поеманын 1947-чи илдән јазылмаға башладығыны көстәрән даһа мүһүм бир факт, 1947-чи илнн сентјаб-рында Низаминин јубилеји мүнәсибәтилә Бақыја кәлән көркәмли рус шаири Н. Тихоновун «Хатирәләримдән сәһифәләр» адлы хатирәсиндәки бир нечә ишарәдир. Хатирәләр С. Вурғунла А. Фадајевә, бу бөјүк сәнәткар-ларын әдәбијјат, тәбиәт вә һәјат һаггында, Азәрбајҗан, онун кечмиши, кәләчәји, Минкәчевир тикинтиси һаггын-дакы дүшүнчәләринә һәср олунмушдур. Н. Тихонов бу-рада С. Вурғунун «Муған» поемасындан мешәләрә һәср олуна парчаны хатырлајыр: «Јалныз гыса нидаларла кифајәтләнән овчулар саатларла мешәләри кәзир вә бу бәнөвшәји, гырмызы, сары, ал, јашыл јарпаглар денизи ичәрисиндә өз шикарларыны ахтарырдылар. Лакин он-лар өз күлләләри илә мешә көзәллијинин сакит эзәмә-тини поза билмирдиләр. Бу көзәллијин далғалары һәр тәрәфдән үстүмүзә кәлирди. С. Вурғун тамамилә һағлы олапаг јазмышды:

Мешәләр, мешәләр, доғрудан да сиз,
Јајда да, гышда да бир баһарсыныз.

.....

Јелин габагыны даг кимп кәсән
Сизсиниз, нә гәдәр лүтқарсыңыз».¹

Јәгин ки, 1947-чи илдә «Муған» поемасы шаирин фикриндә јаранырды. Поема, демәк олар ки, шаирин ов сәфәрләриндән алдығы тәәсүрат әсасында јазылмышдыр. Минкәчевир тикинтиси илә әлағәдар оларат Самух мешәси, орада јашајан һејванларын вә гушларын талеји шаири чох дүшүндүрмүш вә бу дүшүнчә дә поемада өз әксини тапмышдыр:

Јердә чар чәксә дә чархларын сәси,
Од тутуб јанса да көјүн нәфәси,
Чејраилар дүздәдир... гушлар јувада.

Санки «бу нәһәнк тикинтиләр дә тәбиәтин һүснүнү позмајачаг» дејә шаир өз-өзүнә тәсәлли верир.

Шаир тез-тез Муғана, Ширвана, Шәки вә Загатала мешәләринә ова кедәрди. «Муған» поемасынын мүһүм фәсилләриндән бири олан 4-чү нәғмә сырф ов тәәсүратынын нәтичәсидир. Шаир бурада дағыстанлы гоча бир чобана раст кәлмиш, онунла сөһбәт етмиш вә бу сөһбәти ејнилә поемаја салмышдыр. Шаирин архивиндәки бир вәрәгдә онун белә гејди вардыр: «Бир гоча дағыстанлы Муғана ғышламаг үчүн гојун сүрүсү илә кедирмиш, јолда ондан сорушурлар ки, сәнин бир гојунун ики олачагмы? О чаваб верир ки, Муған Муған олса, бири үч олар, јох, туфан олса, үчү һеч олар.»²

Чобанын дедији бу сөз:

Муған Муған олса, бири үч ејләр,
Муған туфан олса, үчү һеч ејләр.

шәклиндә мејдана чыхмышдыр.

Поеманын башладығы 1947-чи илдә шаир, Низамијә һәср етдији бир мәғаләсиндә јазырды: «Советләр өлкәсиндә зәһмәткешләр бәшәр тарихиндә индијәдәк мисли көрүнмәмиш һүгүглардан истифадә едирләр. Совет һакимијјәтинин ганунлары сәјәсиндә өлкәмиздә әмәк, иқидлик вә шәрәф иши олмушдур. Совет әдәбијјаты гаршысында, биз Азәрбајчан јазычылары гаршысында сәдә зәһмәткеш адамларын долғун, бәдии сурәтләрини јаратмаг кими бөјүк вә нәчиб бир вәзифә дурур. Азәрбајчан

бәдии әдәбијјатында һәлә шанлы нефтчиләримизин, Азәрбајчан колхозчуларынын долғун сурәтләри јарадылмамышдыр. Биз, социалист әмәјинин көзәллијини кәстәрмәли, зәһмәткеш совет адамынын мә'нәви вә мадди үстүнлүкләрини бүтүн дүня гаршысында нүмајиш етдирмәли, онун мәфкурә—мә'нәви симасыны бүтүн зәнкинлији вә көзәллији илә тәсвир етмәлијик»¹.

«Муған» поемасында бу мәгсәди күдән шаир, она әсасән наил ола билмишдир. Поема бөјүк бир ифтихар һисси илә јазылмышдыр. Бурада Вәтәнимизин бир һиссәси олан Муғанын кечмиши бу күнү вә кәләчәји вәһдәтлә верилмишдир. Шаир, тәхминән 2 мин мисралыг бир поемада Муғанын 2 мин иллик тарихини нәзәримиздә чанландырмаға чалышмышдыр.

«Муған»да тәхминән «Бақынын дастаны» сәпкисиндә нәғмәләрлә јазылмышдыр. Белә ки, бурада да ваһид ана хәтт, сүжет, ваһид бир гәһрәман, онун талеји, нәғмәләри бир-биринә бағлајачаг әһвалат јохдур. Әсәрин баш гәһрәманы Муған, онун кечмиши, бу күнү, кәләчәји һаггында өз тәәсүратыны охучуја чатдыран шаирин өзүдүр. Шаирин аддым-аддым Муғаны кәзмәси, шаһид олдуғу һадисә вә көрдүју адамлар һаггында мүһакимәләринин силсилә һалында узанмасы әсәрин ана хәттини тәшкил едир. Демәк, бурада нәғмәләри бир-биринә бағлајан јеканә амил шаирин өзү вә дүшүнчәләридир. Буна көрә «Муған»ы лирик поема адландырмаг олар.

Јухарыда мисал кәтирдийимиз гејддән дә мә'лум олур ки, шаир поеманы ики ил әввәл башламыш, тез баша чатдырмаг истәмиш, лакин нәдәнсә «о өз вәдәсиндә кечикмишдир». Демәк, шаир поеманы әввәлчә јалныз Муған сәфәрләриндән алдығы тәәсүрат әсасында јазмаг истәјирмиш, јалныз тәәсүрат шаирә кафи олмамышдыр. О, сонрадан Муғанын кечмишини өјрәнмәјә башламыш вә мараглы фактларла гаршылашмышдыр.

«Муған» поемасынын һәр фәсли бир нечә вариантдыр. «Күрүн бајрамы» адланан онунчу нәғмәдән сон үч бәнд нәдәнсә чапларда атылмышдыр. һәммин үч бәндән әввәлки бәндә шаир өз көнлүнә мүрачиәт едир:

Еј көнүл, Күр илә сөһбәти гуртар,
Узундур онсуз да бу дастанымыз.

¹ Н. Тихонов. «Хатирәләримдән сәһнфәләр», «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 6, сәһ. 127.

² Бах: шаирин архиви.

¹ С. Вурғун. «Низами ирси вә мүасир дөврүмүз», «Коммунист» 1947, 24 сентјабр, № 138.

Сабаһ да Боз даға сәфәримиз вар.
Орда күлүнк вурур гәһрәманымыз.

Бундан сонра кәлән вә чаплара дүшмәјән бәндләр
ашағыдакылардыр:

Јәгин јол көзләјир...никаранам мән,
Дуруб-динчәлмәјир синәмдә үрәк.
Кәрәк сөһбәт ачам Минкәчевирдән,
Ағзымдан инчиләр, дүрләр төкәрәк.

Сәнсә, еј охучум, сәбр елә бир аз,
Чох да тәләсдирмә јолларда мәни.
Әлүстү әсәрин өмрү чох олмаз,
Јарымчыг көрүрәм сөз хәзинәми.

Вердијим вәдәјә үрәклә инан.
Бир јенн зәфәрлә көрүшәрик биз,
Бир аја гуртарар, гуртарар «Муған»,
Охујуб шад олар нәсилләримиз.

Бу парчадан ајдын олур ки, шаир јаздыгларыны јарымчыг һесаб едир вә охучусундан бир ај да мөһләт истәјир, чүнки бундан сонра кәләчәк Минкәчевир һагғындакы нәғмәләри јазмаг үчүн шаирә јалныз тәәссурут кифајәт дејилдир. О, газынты заманы Минкәчевирдән тапылмыш мүхтәлиф аләтләри, сахсы габлары өјрәнмәли вә бу тапынтыларла әләгәдар тарихи кечмишимизә нәзәр салмалыдыр. Бураја гәдәрки нәғмәләри сәлис вә тез јазан шаир, сонракы нәғмәләри ләнк вә мүәјјән фәсилләрлә јазмышдыр. Буна әлјазмасындакы мүхтәлиф гејдләр, ишарәләр, дәфәләрлә позулмуш вә јенидән јазылмыш мисралар, кағызларын рәнкиннин мүхтәлифлији сүбүт етмәкдәдир. Бундан башга шаирин архивиндә «Муған»ың әлјазмалары илә бирликдә сахланан бир китабча да фикримизи тәсдиг етмәкдәдир. Китабча белә адланыр: «Краткие даклюдные записки по Мингсчаурскому узлу сооружений». Баку, 1938.

Ајдын олур ки, шаир, Минкәчевирлә бағлы олан нәғмәләри јазмаг үчүн бу бөјүк тикинтинин лајиһәси, планы, әһәмијјәти илә дәриндән таныш олмаг мәгсәди илә әләгәдар материаллары да охумушдур. Он үчүнчү нәғмәдә шаир, Рома сәрқәрдәси Помпејин Вәтәнимизә һүчумундан, әфсанәви амазонка нәслиндән, «нечә мин ил бундан әввәл» Муғанда «сых мешәләрин», «чәмәнликләрин» олмасындан данышыр. Әлјазмасындан көрүндүјү ки, бу нәғмә чох чәтин вә фәсилләрлә јазылмыш-

дыр. Бурада бә'зән дөрд мисранын јасылмасы үчүн бир, іахүд ики вәрәг сәрф едилмишдир. Бу чәһәтдән әлјазмасындакы 17-чи сәһифә чох марағлыдыр¹

Һәмин сәһифәдә једди сәтир вардыр. Сәтирләрин дөрдү сонрадан позулмуш, үчү нәшрләрә дүшмүш бизә мә'лум сәтирләрдир. Сәһифәнин ашағы һиссәсинин сағ тәрәфиндә бир ағач шәкли чәкилмиш вә нәсә охунулмасы мүмкүн олмајан сөз јазылмышдыр. Сол тәрәфдә исә гара гәләмлә «өјрән!» гејди вардыр. Позулмуш сәтирләрлә бәрәбәр һәмин једди сәтир ашағыдакылардыр:

Көһлән атлар кишнәдикчә әрәнләрин нә'рәсинә,
Ағыр көјләр, асманлар дилә кәлмиш јер сәсинә.
Бурда Помпеј ордусуна синә кәрмиш бизим елләр,
Јердән-көјдән од әләмиш бу боз дағлар, бу боз чөлләр,
Өлүм һөкмү јазмыш оғул гәсбкарлар дүнјасына.
Вәтән оғлу анд ичмишдир азадлығын мә'насына,
Тунч синәләр һасар олмуш үрәкләрин севдасына.

Бу сәһифәдәки сон дөрд мисра позулмуш, о бири сәтирләр дә ашағыдакы шәкилдә мејдана чыхмышдыр:

«Јердән-көјдән од әләмиш бу боз дағлар, бу боз чөлләр» позулмуш, әвәзиндә «Јаңғынларын арасында нәфәс алмыш ајлар-илләр» мисрасы мејдана кәлмишдир. «Вәтән оғлу анд ичмишдир азадлығын мә'насына» позулмуш, әвәзинә «Вәтән оғлу ғылынч чәкмиш гәсбкарлар дүнјасына» мисрасы јаранмышдыр. «Тунч синәләр һасар олмуш үрәкләрин севдасына» мисрасы әлјазмасында позулса да, сонракы сәһифәләрдә сахланылмышдыр. «Өлүм һөкмү јазмыш оғул гәсбкарлар дүнјасына» мисрасы исә тамамилә позулмушдур. Һәмин вәрәгин јалныз јарысы јазылмыш, јарысы исә ағ галмышдыр. Көрүнүр, шаир чох дүшүнмүш вә дүшүндүјү мүддәтдә вәрәгин кәнарына ағач шәкли чәкмиш вә иши бурада сахламышдыр. Үстүндән бир нечә мүддәт кечмиш, о, әсәрә јенидән гајытмыш вә гара гәләмлә вәрәгин сол тәрәфинә «өјрән!» сөзүнү јазмышдыр.

Доғрудан да өјрәнмиш, әләгәдар мәнбәләрлә таныш олмуш вә јенидән ишә башламышдыр. Бундан сонра исә иш сүр'әтлә кетмишдир. Буну вәрәгләрин нисбәтән тәмизлији дә тәсдиг едир. Јәгин ки, Помпејин һүчумуну, бу һүчум заманы әфсанәви амазонка нәслинин фәалиј-

¹ Бах: Һәмин сәһифәнин фото-сурәти.

јетини, Муғанын кечмиш чалалыны дәриндән өјрәнмиш, сонра ишә башламышдыр. Нөвбәти сәһифәнин бириндә гоча алим Сарвана:

Оғул, Сарван, бу көрдүјүн от битмәјән боз дағларын
Әтәкләри мәскәнијмиш дурна көзлү булагларын.—

дејә нечә мин ил бундан габаг Муғанда көзәл шәһәрләрин, мејвәли бағларын, сых мешәләрин олдуғуну хәбәр верир. Һәммин сәһифәдә дә дөрд мисра позулмуш вә сәһифәнин чох һиссәси ағ бурахылмышдыр. Позулан сәтирләр ашағыдакылардыр:

Оғул, Сарван! Де, газдығын бир бах нәдир?

Һәммин сәтрин јухарысында нәслрә јазылмышдыр:
«Ахтардығын шејләр». Сонра:

Бу јералты Минкәчевир бир түкәнмәз хәзинәдир.
Нечә мин ил бундан габаг
Бурда сәнин бабаларын өз әлијлә шәһәр салмыш.

Бундан сонракы сәһифәләрдә шаир јары нәср, јары шејрлә бәзи гејдләр етмишдир. «Инсан әли», «бир тәрәфдән... сарај гурур», «ме'мар нахыш вурур», Һәммин сәһифәнин ашағысында: «Дүз күчәләр, мејданчалар», «шаһман ханәләри кими», «о јандаса ағсачлы алим газыр», «сых мешәләр» вә с. јазылмышдыр.

Бу гејдләр шаирин јазмағ истәдији кәләчәк сәтирләр үчүн бир һазырлыгыдыр. Шаир тарихи гајнағлара мұрачиәт етдијиндән, иш ләнк кетмиш, бу һиссәни дә јухарыдакы гејдләр әсасында јазмышдыр. Фикримизи әсәрин өзү даһа артығ тәсдиг едир. Әсәрдә Муғанын кечмиши, Помпеј һүчуму, Зәрдүшт, онун јашајыб-јаратдығы јер вә «Авеста» һаггында верилән мә'луматларда мұәјјән тарихи гајнағлара иснад едилир.

Шаир, поеманын бешинчи нәғмәсинин сонунда «Авеста» мұәллими Зәрдүштү муғанлы һесаб едир вә бундан сонра:

Өтәрки дә олса бу күн сәһбәт ачым мән
Торпағ олмуш о лоғмаын әмәлләриндән.—

дејә нәғмәјә јекун вурур. Алтынчы нәғмә дырнағ ичиндә верилмәклә «Авеста»нын ән гәдим һиссәси олан «Гат-

лар»дан тәрчүмәдир. «Гатлар» Аһурамәздаја мұрачиәтән үчлүкләрлә јазылмышдыр. Алтынчы нәғмәдә шаир бу үчлүкләрин бәзиләрини мұәјјән дәјишикликләрлә тәрчүмә етмиш вә Һәммин үчлүк формасыны да сахламышдыр. Бунларын һәгигәтән «Авеста»дан тәрчүмә олундуғуна сүбүт үчүн бир нечә бәнди мисал кәтирәк. «Гатлар»да охујуруғ:

Еј Аһурамәзда! Зүлм, мұчадилә, гәзәб, зор
Мәни тәнкә кәтирмишдир. Сәндән башға горхум јохдур
Мәним үчүн сәбатлы, шад бир һәјәт вер.

Еј Аһурамәзда! Әлләримнзи галдырыб сәнә ситајиш
едирик.

Рәва көрмә ки, хејрхәһлар завала уғрасын бәдхәһлар
хејрхәһлара галиб кәлсин.

Еј Аһурамәзда! Доғрулуғдан вә паклығдан елз бир
гүдрәт јарат ки, онун күчүндән сүлһ вә асајиш
бәрпа олунсун.¹

С. Вурғунун «Һүрмүз вә Әһриман» вә хұсусилә «Фәрһад вә Ширин» әсәрләриндә гәһрәманларын тез-тез Аһурамәздаја: «Улу Һүрмүз»: дејә мұрачиәт етмәләри мәһз бурадан—«Авеста»дан кәлир. «Фәрһад вә Ширин» пјесиндә Азәр баба:

Улу Һүрмүз! Күнәш парлат һавада,
Өзүн ашиғләри јетир мурада.

Јахуд:

Улу Һүрмүз! Сахла бизи бәладан,
Нәдәр чәкди тарих боју бу вәтән.

«Муған»да исә шаир, Аһурамәздаја мұрачиәтләри атмыш лиләкләри кәләчәк заманын мұһәггәғ формасына кечирәрәк, әсас мәзмуну—фикри сахламаға чалышмышдыр:

Улу Һүрмүз! Сахла бизи бәладан,
Гара кејиб, матәм тутан хани Әһриман
Тәслим олуб баш әјчәк улу Һүрмүзә.

¹ «Гатһа-Сүрудуһәје Зәрдешт», тәәллиф вә тәрчүмә Пүр Давуд. Бомбеј, 1923, сәһ. 11, 13, 15.

Өз тахтыны тапшырачаг кечә-күндүзә
Гадир күнәш әридәчәк о вахт зүлмәти,
Јер оғлуну боғмајачаг јерин мөһнәти.

... Дүшүндүкчә сәадәтін ағ күнләријлә
Һәр очагда һеј тутулуб тој башланачаг.
Инсан өмрү мин бүсәтлә алгышланачаг.

Бу бәндләрдәки әсас фикир күндүзүн кечә, хејир-
хаһлығын бәдхаһлығ, бир сөзлә, һүрмүзүн Әһриман үзә-
риндәки гәләбәсинин тәрәннүмүдүр ки, «Гатлар»да да
тәхминән ејни фикрә тәсәдүф едирик.

С. Вурғун «Муған»да Зәрдүштүн үч мин ил әввәл
јашамасы вә «Муған сәһрасыны кәзиб доланмасы» һаг-
ғында мәлумат верир:

Гоча Зәрдүшт! Гоча Зәрдүшт, үч мин ил габаг
Сән дә Муған сәһрасыны кәзиб доландын
Мин өлүмлә, фәләкәтлә гаршылашараг,
Араз кимн каһ дурулуб, каһ да буландын

Дүнјанын ән мәшһур авесташүнасларындан уstad
Пүр Давуд «Гатлар»а јаздығы мүгәддимәдә Зәрдүштүн
јашадығы дөвр һагғында јунан тарихчиләринин фикирлә-
рини нәзәрдән кечирмиш, онлары үмумиләшдирмиш вә
бу фикрә кәлмишдир ки, Зәрдүшт ерамыздан 1080 ил
әввәл јашамышдыр.¹

Көрүндүјү кими, бу тарих, С. Вурғунун вердији мә-
луматла тамамилә ујғун кәлир. М. М. Тәрбијәт дә
«Данешмәндане Азәрбајчан» әсәриндә Әбу Рејһан Би-
рунинин «Әл-асари бағијјә» әсәринә иснад едәрәк кәс-
тәрир ки, Сифид Туман оғлу Зәрдүшт Азәрбајчанын
Муған маһалынын ојмағларынын бириндә анадан ол-
мушдур.²

Зәрдүштүн Муғанла әлагәдар олдуғуну Муған
сөзүнүн лүғәти мә'насы да тәсдиғ етмәкдәдир. Мәсәлән:
«Бүрһане Гатә»дә Муған сөзүнүн мә'насы бу чүр изаһ
едилир: «Муған «Муғ»ун чәмидир мә'насы «атәшпә-
рәстләр» демәкдир вә Азәрбајчанда бир вилајәт ады
да вар. Муған о вилајәтдәки шәһәрин адыдыр».³

¹ «Гатһа-Сүрудһајә Зәрдешт», тәәллиф вә тәрҗумә Пүр Давуд,
Бомбеј, 1927, сәһ. 26.

² М. М. Тәрбијәт, «Данешмәндане Азәрбајчан», Тһһран, 1314,
шәмси, сәһ. 173.

³ Мәһһәммәд Нүсәји Бүрһан. «Бүрһане Хатә», Тһһран,
1288, (һиҗри) сәһ. 240.

Профессор Ә. Дәмирчизадә Муған сөзүнүн илк һе-
часы олан «Муғ»ун илк мәһбәләрдә «Мағ» кими ишлән-
дијини. «Мағ» сөзүнүн исә һәм гәбилә, һәм атәшпәрәст
мә'насы вердијини кәстәрәрәк јазыр: ««Мағ»лар Зәрдүшт
дининә өз гәбиләви е'тигад, адәт вә ән'әнәләрини дә ар-
тырыб, «Авеста»нын, хүсусән Вендидадсадинин чох
һиссәсини јенидән гурараг өзләрини дә пејғәмбәрин—
Зәрдүштүн нәслиндән е'лан етмишләр вә «Заратуштро-
тема», јә'ни, «Әсл Зәрдүшт» ләгәби илә адландырмыш-
лар... Зәрдүшт «Мағ»лар гәбиләсиндәдир. Чүнки Зәр-
дүшт Атрапатанда—Урмија көлу јахынлығында, бәлкә
дә Зәрдүштүн мүгәддәс мүсаһибә дағы вә Аһурамазда-
нын (Һүрмүзүн) мәскәни Алпорч (Елбрус) дағынын гәрб
этәкләриндә, Вура-Һаша (Хәзәр) дәнннннн чәнуб-гәрб
саһилиндән гәрбә доғру узанан Муған-Маған елләриндә,
башга сөзлә, «Мағ» гәбиләсинин мәскәни тәхмин едилән
бир јердә доғулмушдур. Лакин пејғәмбәрләрин чохусунун
башына кәлән һадисә бунун да башына кәлмиш, јә'ни өз
еллиләрини өз пејғәмбәрлијинә инандыра билмәмиш,
башга бир јерә көчүб кетмәјә мәчбүр олмушдур. Сонра-
дан өз еллиләри онун мүвәфғәғијјәтләрини ешитдикдә
она садиг олмаға, онун еллиси вә гоһуму олдуғларыны
сәјләјиб өзләрини дә «әсл Зәрдүшт» адландырмаға
башламышлар».¹

Беләликлә, С. Вурғун Зәрдүштә «сән дә Муған сәһ-
расыны кәзиб доландын» демәкдә һағлыдыр вә јәгин
ки, јухарыда мисал кәтирдидимиз гајнағлара әсаслан-
мышдыр.

Поеманын он үчүнчү нәғмәсиндә гоча тарих алимн
газынты заманы јердән тапылан мүхтәлиф аләт вә сах-
сыларла әлагәдар Сарвана гәдим тарихимиз һагғында
мәлумат верир. Гоча, миладдан әввәл 66-чы илдә сәр-
кәрдә Гнеј Помпејин башчылығы илә вәтәнимизә бас-
ғын едән ромалылардан, онлара аман вермәјән бабала-
рымыздан, әфсанәви гадын нәсли олан амазонкалардан
данышыр:

Бурда Помпеј ордусуна снә кәрмиш бизим елләр,
Јанғынларып арасында нәфәс алмыш ајлар-илләр.
Вәтән оғлу гылынч чәкмиш гәсбкарлар дүнјасына,
Тунч синәләр һасар олмуш үрәкләрин севдасына.

¹ Ә. Дәмирчизадә. «Азәрбајчан дилинин тарихи» I чилд,
Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 54—55

Көрүрсөнми? Түрбәсіндән баш галдыран бу кәлин дә
Өз дөшүнә галхан чәкиб, ғылыңч тутмуш сағ әлиндә,
Амазонка дедијимиз бу гәһрәман гадын нәсли,
Гәдим Муған чөлләриндә чадыр гуруб баһар фәсли,
Јурдумузун шәһрәтинә мин бир чәләт јарадармыш,
Һәр үрәјин бир алову, һәр очағын оду вармыш.

Ромалыларла гәдим бабаларымыз олан албанлар арасындакы бу мәшһур тарихи дәјүшүн Күр чајы вадисиндә—Муған әтрафында олдуғу, дәјүшдә кишиләрлә бәрабәр гадынларын да иштирак етдији тарихдән мәлумдур. «Азәрбајчан тарихиндә» охујуруг: «Аппианын дедијинә көрә, әсир алынмыш албанлар арасында хејли јаралы гадын вар иди. Албанија гадынларынын икидлији ромалылары һејрәтә кәтирмиш, онларын гәһрәманлығы гәдимдә белә бир әфсанәнин јайылмасына сәбәб олмушду ки, куја Албанијанын шималындакы дағларда ромалыларла гаршы мүбаризәдә албанларла көмәк едән дәјүшкән амазонкалар тајфасы јашајыр».¹

Дедикләримиздән көрүндүјү кими, «Муған» поемасы јалныз ов сәфәрләриндән алынған тәәсүратларын ифадәси дејил, һәм дә тарихә даир гәдим материал вә гајнағларын өјрәнилмәси, арашдырылмасы мәһсулудур. Буна көрә дә поеманын јазылышы ики илә гәдәр давам етмишдир.

Әсәр он доғгуз нәғмәдән ибарәтдир.

Поеманын чанлы адамларла—Сарван, Манја вә Муған гызы илә әлагәдар олан нәғмәләри даһа јығчам, даһа тәбии вә көзәлдир. Муған дүзү, бурадакы исти, бүркү вә кәләчәкдә салыначағ мешәләр, сәринлик, булаглар, газынты заманы тапылан сахсыларла әлагәдар тарихи рәвајәтләр бир заманлар Муғанда јашајыб-јарадан Зәрдүшт, онун «Авеста»сы, «Авеста»да јүрүдүлән фикирләр, арзулар бизим үчүн нә гәдәр доғма, нә гәдәр әзиз олса да, бүтүн бунлар чанлы инсан нәфәсини, онун чырпынан үрәјини әвәз едә билмәз. Поезија јалныз инсан нәфәси олан јердә мөвчуддур.

Шаирин Муған гызы илә олан сөһбәти, гызын әввәлчә ону танымамасы, таныјандан сонра «Нә олар, бизә бир шә’р јазасан» дејә сәмими мүрачиәти нә гәдәр тәбии, нә гәдәр чанлыдыр!

Әсәрин ән көзәл нәғмәләриндән бири дә «Гәһрәманын зәфәри» адланан он дөрдүнчү нәғмәдир. Бурада

шаир, Минкәчевир гәһрәманы Сарванла памбыг устасы Манја Кәримованын јарышыны вә бу јарышда биринчинин гәләбәсини тәсвир едир. Марағлы бурасыдыр ки, бу гәләбәдән Манја пәрт олмадығы кими, Сарван да ловғаланмыш:

О ахшам агзыны ачмады Сарван,
Бүтүн мәчлис боју о. һеч динмәди.
Манјанын үзүнә бахдығы заман
Чалдығы зәфәрлә чох севинмәди.

Сарван чәкдији зәһмәтин мә’на вә маһијәтини дәрк едир. Бу ишин нә демәк олдуғуну билир, онун кәләчәјини көрүр:

Бурда нәфәс алыр бөјүк бир шәһәр
Шәһәрә сығмајыр кениш күчәләр.
... Ајнабәнд евләрин ејваны сәрин
Јујунур гојнунда ал шәфәгләрин.
... Кечәләр чар чәкир көјә заводлар.

Бу, онун зәһмәти нәтичәсиндә јараначағ Минкәчевирин кәләчәјидир. О өз шәхси мәнфәәти үчүн дејил, Минкәчевирин кәләчәји наминә чалышыр.

Сосиализм јарышынын маһијәтини В. И. Ленин һәлә 1917-чи илин декабр ајында јаздығы «Јарышы нечә тәшкил етмәли» мәгаләсиндә белә изаһ етмишдир: «Сосиализм нәинки, јарышы сөндүрмүр, әксинә,... халг ичәриндә түкәнмәз бир булаг кими чошуб-дашан вә капитализмин минләрлә вә милјонларла әздији, сыхдығы, боғдүғу истә’дадлы адамларын ашкара чыха биләчәји бир иш саһәсинә чәлб етмәк үчүн имкан јараныр».¹

Ишләринин характери мүхтәлиф олса да, Сарванын Манја илә јарышы сосиализм чәмијјәтинин инкишафына, үмумун хејринә хидмәт едир. Чүнки бу тикинти тәк бир нәфәрин дејил, халгындыр. Буна көрә дә кечичи бајрағы Сарвана верәркән Манјанын «шадам, севинирәм үрәкдән буна» демәси тәбиидир.

Әсәрдәки чәјран вә памбыг һағгындакы нәғмәләр вә хусусилә Сарванын иш просесинин тәсвири олдуғча көзәл вә тәбии парчалардыр:

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 26-чы чилд, Азәрнәшр Бакы, 1952, сәһ. 41.

¹ «Азәрбајчан тарихи», Азәрб. ССР ЕА нәшри, 1958, сәһ. 80.

Сүкута гәрг олмуш үрәймлә мән
Кечирәм јенә дә Муган чөлүндән.
Јанында баласы, јағыш көлүндә,
Әјлиб су ичир бир ана чејран.

Елә ки сон баһар мин бүсат гурур,
Коллары-костлары јыхыб учурур,
Сыхнашыб бир јердә баш-баша дурур,
Дүшәндә човгуна, борана чејран.

Он аддым кәнарда јатмајыр тәкә,
Кәзинир ојлага баш чәкә-чәкә.
Кәлән гаралтыдыр, јохса тәһлүкә,
Бир өзүнә бахыр, бир она чејран!

Бу бәндләрин һәр бири көзәл рәсм әсәридир. Бура-
да сөзләрин өз мусигиси, өз рәнки вардыр. Дејәк ки,
чејран онсуз да шаиранә вә көзәл мәхлугдур. Онун
һаггында јазылап ше'рин һәрарәти¹дә өз көзәллијиндән
кәлир. Лакин әслиндә белә дејилдир. Ејни һәрарәти,
ејни көзәллији сонсуз инсан әмәји тәләб едән, о гәдәр
дә көзәл олмајан памбыг һаггындакы нәғмәсиндә дә
көрүрүк. Н. Тихонов хатиратында јазыр: «Сонра һа-
мымыз колхоз тарлаларына кетдик. Орада да С. Вур-
ғуну јени памбыг чешидләри һаггында фикир сөјләјән,
һөкм верән көрдүм. Онун вердији һөкмләр дәрин билијә
әсасланырды. С. Вурғун о гәдәр памбыг чешидиндән
данышыр вә Азәрбајчан памбыгчылығынын наилијәт-
ләрини елә ләззәтлә, чанлы тәсвир едирди ки, ән јах-
шы тәшвиғатчы белә, памбығын бә'зи чешидләринин лү-
зумсузлуғуну әсаслы сүбут едә билмәзди. Мән она гулаг
асап кәңдәлиләрин үзләриндән көрүрдүм ки, онлар бу
сөһбәтләрә мәншүр бир шаирин гәрибә шылтағы кими
бахмырлар. Әксинә, она бөјүк диггәтлә гулаг асырлар»¹.

Н. Тихонов һаглыдыр. С. Вурғун памбығын чешид-
ләрини, нөвләрини, бу мәдәни биткинин өзүнәмәхсус
чәһәтләрини билмәсәјди, онун һаггында бу гәдәр көзәл
вә тәбиин ше'р јарада билмәзди.

Муганын памбығы фарап кәләндә,
Гозалар күл ачыб үзә күләндә.

Гызлар иш күнүнә ипәк бәләндә,
Көнүлләр мүлкүндә илк баһар олур.

Јаја тапшыранда өз јерини јаз,
Күндүзләр күн истәр, кечәләр ајаз.
Сујунун вахты да өтәндә бир аз
Гашгабаг саллајыб пүрвүгар олур.

Јаманча шылтагдыр бу назлы сәнәм.
Кәрәк көз оласап үстүндә һәр дәм.
Хошсифәт көрәндә бу телли һәмдәм,
О да өз әһдинә дүз илгар олур.

Һәр заман ше'римиздә «семент», «бетон», «ток»,
«балта» вә с. сөзләрини көрсәјдиләр, додаг бүзәр, бәлкә
дә белә әсәрләри ше'р адландырмәздылар. Лакин һә-
мин сөзләр С. Вурғунун дилиндә нә гәдәр шаиранә вә
көзәл сәсләнир! Бу сөзләр охучунун нәзәриндә гәһрә-
манын иш просесини, чархларын курултусуну, гајыш-
ларын шаппылтысыны сәсләндирир. Јенә һәмин әсәрдә
«Чар чәкир чархларын чахнашыг сәси» мисраларында
шаир, «ч» вә «ч» сәсләрини бир нечә дәфә тәкрат ет-
мәклә, әмәјин поезијасыны, мусигисини гулагларымызда
сәсләндирмиш олур. Вахты илә Пушкинин дә бә'зи про-
заик сөзләри чәсарәтлә рус ше'р дилинә кәтирмәсиндән
бәһс едән В. Г. Белински јазырды: «Кечмиш заманын
шаирләриндән кимсә ше'рдә пивә габындан бәһс етмәјә
чәсарәт етмәзди вә пунш касасы онлара чох прозаик
көрүнәрди; о заман ше'рләрдә габлардан дејил, пијалә-
ләрдән, пивәдән дејил, амброзијадан вә дүнјада олмајан
дикәр нәчиб ичкиләрдән бәһс едилди. Пушкин һәја-
тындан алынмыш «Вадим» адлы мәнзум бир повест јаз-
маг истәјирди, онун бир парчасында «но тын оброс кра-
пивой» мисрасыны ишләтмишди. Славјан вә Новгород
һәјатындан алынмыш «тын» сөзү шаирин чәсарәтини
вә һејрәтли бир ше'р инстинктинә малик олдугуну көс-
тәрир. Кечмиш шаирләрдән һеч бири бу сөзү бајағы вә
прозаик һесап едиб ишләтмәзди.»¹

Белинскинин Пушкин һаггында дедији сөзләри
С. Вурғуна аид етмәк олар. Бүтүн бунлар шаирин чәса-
рәтини, мүасир һәјатын дәринликләринә нүфуз едә бил-

¹ Н. Тихонов. «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Азәрбајчан»
журналы, 1963, № 6, сәһ. 126—127.

¹ В. Г. Белински. «Александр Пушкиннин әсәрләри», Азәрбај-
чан Дөвләт Нәшријаты, Баки, 1948, сәһ. 25.

мәјини көстәрир. Чанлы инсанлардан, онларын ишиндән, арзуларындан, тәбиәтин көзәлликләриндән бәһс едән бу нәғмәләр шаирин дәрин мүшаһидәсинин мәһсулу олдуғундан, көзәлдир, тәбиидир. Лакин шаир һәр јердә бу чүр һәрәкәт етмир, чох јердә тәсвир олунан һадисәләрә мүдахилә едир. «Бакынын дастаны», «Бәсти» вә с. әсәрләриндә олдуғу кими, «Муған»ын да бә'зи нәғмәләриндә чанлы һәјатын өзүнү көстәрмәк әвәзинә, һәјат һағгында, онун чанлы иштиракчылары һағгында мүһакимәләр јүрүдүр.

Бә'зән Вурғун образын дахили әләмини, психолокијасыны, дүшүнчәләрини, әмәлини, ишиндәки чәтинликләри көстәрмәк әвәзинә өзү данышыр. Марағлыдыр ки, «Муған» поемасында белә һәрәкәт едән шаир бу чәһәти шәхси үслубу адландырыр вә бунунла өзүнә бәрәәт газандырмағ истәјир. Шаир «торпағлы бир дамын» бир ајын ичәрисиндә «ајнабәнд бир сарај» олмасындан, о евдә «шәфәғләрин сајрышмасындан» данышандан сонра дедикләринә јекун вурур:

Мәгсәдим фәлсәфә дејилдир, достлар,
Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә.
Мәндән дә бу үслуб галсын јадикар.
Мәним дә өз дилім, өз лисаным вар.
Дејирәм өз сазым, өз сөзүм илә,
Нә јазсам көрүрәм өз көзүм илә.

Әввәлә, һеч кәс шүбһә едә билмәз ки, С. Вурғун һәр шејә өз көзү илә бахмыш вә ону өз сөзү, өз сазы, өз үслубу илә ифадә етмишдир. Лакин биз бурада бир чәһәтлә разылаша билмәрик. С. Вурғун һәјатын өзүндән сәрф-нәзәр едәрәк, онун һағгында мүһакимәләр јүрүтмәк јолуну наһаг јерә өз үслубу адландырыр. Чүнки бу, онун үслубу, онун јолу дејилдир. Биз С. Вурғунун үслубуну «Комсомол поемасы»нда көрүрүк. Онун әсл јолу бу јолдур. Бу, јалныз С. Вурғунун дејил, һәгиги сөз вә сәнәт саһибләринин јолудур. Мәкәр елә «Муған» поемасынын өзүндә һәјатын өзүнү көстәрән, конкрет бир шәраитдә образын конкрет бир вәзијјәтини, үрәк чырпынтыларыны әкс етдирән сәһнәләр вәзијјәтини, үрәк чырпынтыларыны әкс етдирән сәһнәләр аздырмы? Лакин нәдәнсә шаир белә сәһнәләрдән гачыр, хәјалын ганадларында учур, каһ кечмишә гачыр, каһ кәләчәјә. Әлбәттә, «Муған»да тез-тез кечмишә вә кәләчәјә мұра-

чәтләрин һамысыны јерсиз сајмағ олмаз. Мәсәлән. Минкәчевир дәнизинин салынмасы мәгсәдилә дағ вә тәпәләр учуруларкән јерин алтындан үзә чыхан гәдим лаш әләтләр, сахсы габларла, мүхтәлиф дәмир вә тунч силаһларла әләгәдар оларағ шаирин кечмишә гајытмасы, бабаларымызын шүчаәт вә гәһрәманлығындан, Муғанын тарихиндән данышмасы тутарлы вә лазымлыдыр. Нә үчүн? Она көрә ки, бурада тарихә, өтән күнләрә гајытмағ гәһрәманын иши илә, јә'ни экскаваторла јер газмагла, јерин алтыны үстүнә чевирмәклә бағлыдыр. Демәк, шаирин кечмишә гајытмасы бу күнүн гәһрәманынын иш просеси илә әләгәләндирилмишдир. Әсәрин бир јериндә гоча тарих алыми илә Сарваның ишини бир нөгтәдә бирләшдирән шаир јазыр:

Экскаватор тәпәләрн лај-лај ачыб, лај-лај газыр,
Гоча алим сахсы јығыб, јер алтындан тарих јазыр..
Оғул, Сарван! Дәрнә кет! Неч чәкинмә, горхма мәнән.
Јол ач, оғлум, јол ач елмин, дүшүнчәнин көзүнә сән.
Кечир мәни јер алтына пјирминчи тәбәгәдән.
Јухарыдан ишыг да сал, ишыг да сал күнәш кими,
Бабаларын тәлеји тәк гаранлыгдыр јерин дибн.

Бурада шаир чох марағлы бир мәтләбә тохунмушдур. Гоча алим кечмиши, халгымызын тарихини тәмсил едирсә, экскаваторчу Сарван бу күнү тәмсил едир. Гоча алимн әләтләри, јердән чыхарылан өтән әјјамы тәмсил едән сахсы габлар, даш әләтләр вә дәмир силаһлар исә, Сарваның иш әләти XX әсрин әләти олан экскаватордур. Шаир демәк истәјир ки, көһнә дүнјанын үзә чыхарылыб өјрәнилмәсиндә XX әсрин елми нәәлијјәти, идракы, дүшүнчәси көмәјә кәлир. Бу күнүн әләти олан экскаватор, дүнәнин даш әләтләрини үзә чыхарыр. Бурада кечмиши тәмсил едән гоча алим вә бу күнү тәмсил едән чаван Сарван јанашы дајандығы кими, дүнәни тәмсил едән даш әләтлә, бу күнү тәмсил едән экскаватор да јанашы дајаныр. Бу күнүн әләти дүнәнин әләтини јерин алтындан үзә чыхардығы кими, дүнәни тәмсил едән гоча алим дә бу күн Сарвана дүнәндән данышыр.

Гоча алимн сәһбәтиндән мә'лум олур ки, Муғанын кечмиши ахар-бахарлы вә зәнкин тәбиәтли олмушдур. Муғанда галын мешәләр, дурнакөзлү булаглар вармыш, мешәләрдә ширләр, пәләнкләр вә мараллар јашајырмыш. Муғанын бу күнү исә көз габағындадыр: отсуз—

әләфсиз боз дағлар, бүркүсү, истиси үрәк јандыран гум-
лу чоллар вә бу јохсул тәбиәтлә мүбаризәјә башлајан
инсан, онун гүдрәти вә идракы! Муғанын кәләчәји исә
бу күн тәбиәтлә мүбаризәјә киришән инсанын индики-
гәһрәманлығындан јарана чағдыр. Бу кәләчәји сарван-
лар јарадыр, мәһз буна көрә дә, о, үрәклә сабаһа бахыр,
сабаһ һаггында дүшүнүр:

Сарванымын фикри бу дәм
Учуб кедир узағлара.
Кәзләриндән бир хош алам,
Кәлиб кечир вараг-вараг.
Чиннарлар баш галдырағ,
Сәрвләр көз вурур јерә.
Бөлүк-бөлүк сых мшәләр,
Әтәјиндә бәнөвшәләр
Әтир јайыр сәһәрләрә.

Бу да Муғанын кәләчәји! Беләликлә, он үчүнчү нәг-
мәдә кечмиш, бу күн вә кәләчәк әл-әлә вермишдир.
Әсәрин бу һиссәсиндәки рич'әтләр, шаирин кечмишә вә
кәләчәјә мүрачнәтләри, мәркәздә бу күн вә бу күнүн
өвләдә олан Сарванда әлагәләндирилдијинә көрә јерин-
дәдир.

Әсәрин үчүнчү нәғмәсиндә шаир Муған дүзүнү, бу-
рада «атыны дөрднәлә чапырдан күләкләри», «сүкута
гәрг олмуш сонсуз јамачлары» тәсвир едәндән сонра
«Хәјалә кедирәм бурда бир анлыг»—дејә Муғанын кә-
ләчәјини, орада саға-сола шүтүјән автомобилләри, га-
тарлары, кәләчәклә салыначағ кәндләри, шәһәрләри,
«көјдә мотор сәсини», тәмтәрағы тәсвир едир. Бу хәја-
лын, бу дүшүнчәнни јерсиз олдуғуну, конкрет бир әһва-
лат, јахүд бир мәсәлә илә бағланмадығыны өзү дә һисс
едән шаир, һәмич јерсиз рич'әтә белә јекун вурур:

Көнүл, хәјалатдан ајрыл бир анлыг,
Кәләчәк күнләрин өз шаири вар,
Ахшамдыр, узаныр ала-һаранлыг,
Горх ки, тәсвиримиз јарымчыг галар.

«Муғанын сабаһы» адланан он једдинчи нәғмә дә
ејни мәсәләјә—Муғанын кәләчәјинин тәсвиринә һәср
олунмушдур. Бу фәсилдә дә шаир «Мәним романтикам,
сән дә ганадлан»—дејә јәнә хәјалына мүрачнәт едир.

Муғанда доғачағ әлван сәһәрләрдән, «ајнабәнд евләр-
дән», «јүз бағча, јүз бағдан» сәһбәт ачыр. Муғанын кә-
ләчәјинә һәср олуна бүтүн бу нәғмәләр бир-бирини тәк-
рар едир вә чоһу да конкрет шәраитдән, вәзијәтдән
доғмур.

Дөрдүнчү нәғмәдә шаирин гоча чобанла сәһбәти,
чобанын Муған һаггында дедији мүдрик «Муған Муған
олса...» сөзүндән сонра фикрә кедән шаир, бурадан
чыхарағ, јазмағда олдуғу «Муған» әсәринин тәләјини
дүшүнүр:

Сән еј башладығым бу узун шеир,
Јадда галачағмы бары бир сөзүн?
Сәнәт дүнјасына ешгин нә дејир,
Де, ағмы, гарамы чыхачағ үзүн?

Шаирин бу тәвәзәкарлығы ичиндә «Муған»ын тәлә-
јинә бир шүбһә кизләнмишдир. Шаирин өзүнүн бу пое-
маны дастан дејил, узун ше'р адландырмасы да гәри-
бәдир. Әслиндә бу, лирик-эпик поемадыр. Әсәрин епи-
лог һиссәсиндә Вурғун «Муған»ы јарымчыг әсәр һеса-
б едәрәк, охучусуна мүрачнәтән дејир:

Сәнин дә үрәјин олса лүтфкар,
Бу чанлы сәнәти өз бағрына бас.
Һәр кичик сөзүн дә өз дүнјасы вар,
Јарымчыг олса да мә'насыз олмаз.

Һәмич мәсәләдән данышан М. Арифин дедији кими,
«ики мин мисралыг бир әсәрдә шаир өз сөзүнү дејиб
гуртара билмәмишсә, демәк, әсәрин бәдии нөгсаныны о
өзү һамыдан әввәл һисс етмишдир».¹

«Муған»ы јарымчыг һесаб едән шаир, бу әсәрдән
сонра јаздығы «Ајкүн»дә дә јенидән «Муған»да гојдуғу
мәсәләләрә гајыдыр. О вахт дејә билмәдикләрини де-
мәк, Муған һаггындакы дүшүнчә вә мүшаһидәләрини
тамамламағ истәјир. «Илғымлар» һаггында «Муған»
поэмасында мә'лумат вермәдијинә тәәссүфләнән шаир,
ондан ики-үч ил сонра јаздығы «Ајкүн» поэмасында
вахты илә Муғанда мүшаһидә етдији илғымлардан да-
нышыр:

¹ М. А р и ф. «Муған» поэмасы. «Әдәбијат гәзети», 1949, 16 сен-
тјабр.

«Муған» дастанымда әкс олунмады,
О жердә көрдүжүм көзәл бир сәһнә,
Сонралар билдим ки, «илғымдыр» ады,
Дүшсүн ше'римизин сөз хәзнәсинә:
Муғанда јәј күнү көрүрсән бә'зән
Торпағын бүркүсү ахыр су кими,
Әввәл кәл-кәл дејиб, сонра кизләнен
Һәр гызын севилмәк арзусу кими.

Вурғун «Ајкүн» поемасынын гәһрәманларындан Әмирханы ишләмәк үчүн Муғана тәсадүфи кәтирмир. О бунунла «Муған»да дејә билмәдикләрини демәк. Муған һаггындакы дүшүнчәләрини тамамламаг истәјир. «Муған»да «Муғанын сабаһы» кими тәсвир етдији «бағ-бағатын» јаранмасынң данм арзулајан шаир, «Ајкүн» поемасында һәмин арзуну реал варлыг кими көрүр.

Әмирхан Муғанда көзәл бир бағ салыр, чамаат ону «Әмирхан бағы» адландырыр. Бу, «Муған» достанында арзуланан бағ-бағатлардан биридир.

Јухарыда дедијимиз кими, «Муған» поемасы бөјүк ифтихар һиссилә јазылмышдыр. Санки шаир белә бир өлкәнин вәтәндашы олмасы илә фәхр етдијини бүтүн дүнјаја билдирмәк истәјир. Поеманын һәр бәнди, һәр нәғмәси Муғанын һимни кими сәсләнир. Шаир вәтән һаггында:

Әзәл күндән инсан оғлу әкдијини Ҷарда бичсә,
Өмрү-күнү аловларын гучағында белә кечсә,
Сәрин баһар нәсими тәк удур вәтән һавасыны,
Ким дәјишәр Јер үзүнә, өз јурдуну, јувасыны—

дедији заман, дәрһал өзүнү бәјәнмәјиб Авропа мәдәнијәти гаршысында баш әјән бә'зи космополит алим вә јазычылары хатырлајыр. Јухарыдакы парчада ишләтдији «Вәтән» сөзү илә, өз доғма вәтәнинин ләјагәтини баша дүшмәјән, онунла фәхр етмәји бачармајан вәтән-сизләрә һүчүм чәкир.

О дөврдә өзүнү көстәрән бу чүр зијалылар һаггында Сов.ИКП тарихиндә јазылыр: «Партијанын идеоложи ишинин ән мүнүм вәзифәси, совет зијалыларынын бир һиссәсиндә буржуа Гәрбинин иртичачы мәдәнијәти гаршысында сәчдә етмәјин һәр чүр тәзаһүрүнү ифша етәкдән вә тамамилә арадан галдырмагдан ибарәт иди»¹.

¹ Сов.ИКП-нин тарихи. Азәрнәшр, 1960, сәһ. 643.

С. Вурғун да «Муған» поемасында һәмин мәсәләјә тохунмушдур:

Космополит тәнғидчиләр өмрү боју данды мәни,
Деди:—«Әсл шаирләрин нә јурду вар, нә вәтәни,»
Деди:—«Бүтүн Јер үзүдүр сәнәткарын ана јурду,
Бизим чобан шаири дә саз үстүндә шеир гурду»
Бәли, дедим, саз үстүндә! Лакин онун мә'насыны,
Симфониялар лисаниялә өз евимдә өтмүшәм мән,
Вашингтон сарајлары кечмәмишдир үрәјимдән.
Сизни кими нөкәр олуб, јад очағы галамадым,
Вәтәнинин вугары тәк вугарлыдыр мәним адым.
Һизаминин, Фүзулинин сөһбәтинә гулаг асдым,
Пушкинин сөз рүбабыны өз синәмин үстә басдым.
Мәним ваһид вәтәнимсә, дөрд һәрfli ССРИ-дир.

Бу фикир шаирин башга әсәрләриндә дә бу вә ја дикәр шәкилдә әксини тапмышдыр. Мәсәлән, «Сөзүн шөһрәти» ше'риндә охујуруг:

Вәтән, намус да, вичдан да јаранмыш шанлы һүснүндә,
Вәтән! Гојунда бәсләниш әмәлләр, арзулар шәксиз.
Вәтәнсиз, јүрдсүз инсанлар јашар аләмдә мәсләксиз.

Шаир доғру дејир. Чүнки инсанын инсанлыг ләјагәтини билдирән намус, мәсләк, вичдан кими јүксәк сифәтләр вәтәнлә бағлыдыр. Вәтәнин бу күнү, кәләчәји, тарихи илә јашамајан, онунла фәхр етмәјән, онунла бәрабәр севинмәјән, кәдәрләnmәјән бир инсанда нә мәсләк олар, нә дә вичдан.

С. Вурғун бир сыра әсәрләриндә јерли-јерсиз, Авропа мәдәнијәти, мусигиси вә әдәбијјаты гаршысында әјиләнләрә бу вә ја дикәр мәсәләләрлә әлагәдар бу вә ја дикәр дәрәчәдә тохунмушдур. Чүнки өз вәтәнини, онун дилини, әдәбијјатыны, мәдәнијәтини севмәјән бир адамын башга бир халгы, онун дилини, мәдәнијәтини, әдәбијјат вә инчәсәнәтини севәчәјинә инанмаг чәтиндир. Бу фикирлә шаирин «Авропа хатирәләри» башлығы алтында јаздығы бир сыра әсәрләриндә вә хүсусилә Ү. һачы-бәјова һәср етдији «Бөјүк бәстәкар», «Бәстәкар», «Ешг олсун сәнәтқара» ше'рләриндә дә вардыр. Мә'лум олдуғу кими, бөјүк бәстәкарымыз, Үзејир һачыбәјовун јарадычылығы өз руһуну, гидасыны халгдан, онун фолклорундан алмышдыр. Үзејир әсәрләринин ән бөјүк мүнвәффәгијјәти дә бунунла изаһ олунур. Буна көрә дә Үзе-

јирин хатирәсинә һәср етдији ше'рләриндә шаир биринчи нөвбәдә бу мәсәләјә тохунур, бу бөјүк ирси Туфарганлы Аббас, Дилгәм вә Әләскәр кими халг сәнәткарларынын сәнәти илә тутушдуруп. Үзејир бәјин онлардан гидаландығыны гејд едир. Шаир бурада халгы, онун зәнкин мә'нәви аләмини даға бәнзәдир, сәнәт аләминдә гәләм чалан адамлара, о чүмләдән өзүнә вә Үзејир һачыбәјова үзүнү тутараг «Даг олмаг истәсэн, даға архалан»—дејир.

«Бакынын дастаны» поемасынын дөрдүнчү нәғмәсинин авропалы сәјјаһа мұрачиәтлә јазылмасыны да бунунла изаһ етмәлијик.

«Муған» поемасында шаирин вәтән вә халг, онун кечмиши, кәләчәји һаггында Вурғунун мұлаһизәләри чох шаиранә бир шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Шаирин шәхси кејфијәтләри, дүнјакөрүшү, тәбиәти вә характери дә бу әсәрдә өзүнү габарыг кәстәрир. Бир сөзлә, «Муған»да вәтәнлә шаир үз-үзә кәлир вә бурада һәр икисинин—һәм бөјүк вә кәзәл вәтәнимизин, һәм дә бу вәтәнә лајиг олан бөјүк шаирин образыны көрүрүк.

«АЈКҮН» поемасы әсасән аилә мәншәт мөвзусунда јазылмышдыр. Лакин аилә-мәишәт мәсәләләринин фонунда шаир социалист әмәјиндән, бу әмәјин характерләри белә дәјишмәк гүдрәтиндән данышыр. Белә ки, әсәрин илк фәсилләриндә заманын тәләбләриндән кери галан, дөврлә сәсләшә билмәјән худбин вә гысганч Әмирхан әсәрин сонунда әмәјин гүдрәтилә дәјишир, јенидән тәрбијә олунур. Әкәр «Муған» вә «Көһнә достлар» поемаларында Вурғун чәмијјәтимиз ирәли апаран мүсбәт характерли адамлардан—јени инсанлардан данышырса (Манја, Сарван, Уста Мурад), «Ајкүн» поемасында јени инсанларла бәрабәр (Не'мәт, Ајкүн), јени чәмијјәтин вә јени инсанларын тә'сирилә дәјишән мәнфи характерләрдән данышмаг истәјир (Әмирхан).

Епик планда, кениш һәјати лөвһәләр әсасында јазылмыш «Ајкүн» өз характери е'тибары илә «Комсомол поемасы»ны хатырладыр. Бурада образлар тәрәннүм олунмур, өз фәрди хүсусијәтләри илә кәстәрилир, һәјатын ениш-јохушундан кечир вә онларын характери дә һәјат јолларында мүәјјәнләшир. Бурада шаир гәһрәманларынын дахили аләмини, онларын психоложи сарсын-тыларыны, һәјәчәнларыны, мә'нәви вә руһи әзабларыны кәстәрмәк јолу илә кетмишди.

«Ајкүн» поемасы «Ингилаб вә мәдәнијјәт» мәчмуәсинин 1952-чи ил 1 вә 2-чи нөмрәләриндә дәрч олунмуш-

дур. Чап олунандан бир нечә һәфтә сонра «Коммунист» гәзетинин 13 март тарихли нөмрәсиндә әсәр һаггында М. Гулузадәнин, ики күн сонра, мартын 15-дә икә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә М. Ч. Чәфәровун мәгаләләри дәрч олунду.

Һәр ики мәгалә «Ајкүн»ү амансызчасына тәнгид едир, әсәрин јухарыда дедијимиз јахшы чәһәтини вә башга кәзәл мәзијјәтләрини кәстәрмирди. О заман јалныз Азәрбајҗанда дејил, бүтүн Иттифагда да бир сыра көркәмли мұәллифләр дамғаланмыш, әдәбијјат вә сәнәт әсәрләри һагсыз јерә вурулмушдур. Бунун бир нүмунәси Мураделинин «Бөјүк достлуг» операсыдыр ки, бу һагда МҚ-нын ајрыча гәрары олмушдур.

«Ајкүн» поемасынын тәнгидинә даир јазылан мәгаләләрдә бизим разылашмадығымыз чәһәтләр һансылардыр?

1. М. Гулузадә јазыр: «С. Вурғунун бә'зи әсәрләриндә хүсусилә «Инсан» пјесиндә һәјат һәгигәтиндән, реализмдән узаглашмаг, мүчәррәд романтикаја мејл етмәк һалларыны партија, мәтбуат вә әдәби тәнгидимиз вахтында кәстәрилмишди. Лакин көрүнүр ки, С. Вурғун бу партија тәнгидиндән лазыми нәтичә чыхармамышдыр».¹

Истәр мисал кәтирдийимиз парчадан, истәрсә дә мәгаләнин үмуми руһундан мә'лум олур ки, Гулузадә «Ајкүн» әсәрини гејри-һәјати, гејри-тәби, үјдурма, мүчәррәд вә нөгсанлы әсәр һесаб едир. М. Ч. Чәфәров әсәрин нөгсанларындан бир-бир данышараг, нәһајәт, мәгаләсинә белә јекун вурур: «Реализмдән узаглашмағын, һәјаты, һәгигәти, инсанлары мүчәррәд фәрди мұлаһизәләр әсасында дәрк етмәк јолуну тутмағын арзуедилмәз нәтичәләри беләдир».²

Демәк: М. Ч. Чәфәров да «Ајкүн»ү гејри-реал, һәјаты, һәгигәти, инсанлығы мүчәррәд, фәрди мұлаһизәләр әсасында әкс етдирән бир әсәр һесаб едир.

М. Гулузадәнин биринчи идиасынын, јә'ни «көрүнүр ки, С. Вурғун бу партија тәнгидиндән лазыми нәтичәләр чыхармамышдыр» һөкмүнүн нә гәдәр јанлыш олдуғу көз бағағындадыр. Чүнки доғрудан да мүчәррәд

¹ М. Гулузадә. «С. Вурғунун «Ајкүн» поемасы һаггында», «Коммунист» гәзети, 1952, 13 март.

² М. Ч. Чәфәров. «Ајкүн» поемасы һаггында», «Әдәбијјат гәзети», 1952, 15 март.

эсэр олан «Инсан»дан сонра С. Вурғун «Муған», «Ленинин китабы», «Көһнә достлар», «Авропа хатирәләри» вә «Зәнчинин арзулары» кими долғун мәзmunлу, бәдний кејфијјәтли әсәрләрини јазмышдыр. «Ајкүн»үн үстүнә гара бир хәтт чәкмәк үчүн тәнгидчинин «Инсан»дан сонра јазылан бу көзәл әсәрләри дә инкар етмәси тәәччүблүдүр. Бу һәлә мәсәләнин бир тәрәфидир, бизи тәәччүбләндирән «Ајкүн» кими һәјати лөвһәләр әсасында јарадылан, һәјатын бир парчасы олан, тәбئي, реал бир әсәрин «Инсан» кими мүчәррәд бир әсәрлә мугајисә едилмәси вә онларын ејни чәһһәдән тәнгид олунмасыдыр.

Јухарыда дедијимиз кими, «Ајкүн» «Комсомол поемасы» сәпкисиндә, јә'ни реал вәзијјәтләр, конкрет сүжет вә характерләр әсасында јазылан бир әсәрдир. Тәнгидчиләрин белә әсәри мүчәррәд әсәр адландырмалары тамамилә сәһвдир. Әлбәттә, «Ајкүн» әсәринин дә өзүнәмәхсус нөгсанлары, чатышмајан чәһәтләри вардыр. Лакин «Ајкүн»ү реализмдән узаг, «мүчәррәд әсәр» адландырмаг инсафсызлыгдыр, чүнки бурадакы образлар конкрет, мүәјјән бир психолокијаны тимсал едән бәдний сурәтләрдир. Бу әсәрдә мәнәфеләр тогушур, еһтираслар гәршы-гәршыја кәлир, биз образларын биринә һагг верир, дикеринә гәзәбләнир, образын дүшдүјү вәзијјәтә ачыјыр, бу вәзијјәтин мүгәсиринә лә'нәт охујур, һадисәләри изләјир, вәзијјәтләрлә јашајырыг. Биз дә образларла бәрәбәр севинир, күлүр вә кәдәрләнирик. Бурада үмуми, мүчәррәд, һәјатдан узаг, гејри-тәбئي, гејри-инандырычы һеч бир шеј јохдур.

2. Тәнгидчиләрин һәр нисин әсасән Әмирхан сурәтинә е'тираз едир, ону гејри-реал, бизим чәмијјәтимизә јабанчы сурәт һесаб едирләр. Лакин бу күн белә адамларын һәјатымызда мөвчуд олдуғуну ким инкар едә биләр? Буну М. Ч. Чәфәров да инкар етмир. О јазыр: «Әмирханлар һәјатда вармы? Шүбһәсиз ки, вар. Лакин онларын һәјатдакы чәкиси, тә'сири, мигдары, күчү нәдир?»¹

Бу адамларын һәјатдакы чәкиси, тә'сири вә мигдарынын нә гәдәр олмасы, мәсәләнин икинчи тәрәфидир. Әсл мәтләб бу адамларын чәмијјәтдә олуб-олмамасы мәсәләсидир. Бир, чәмијјәтдә ки, Әмирханлар мөвчуддур, демәк, Әмирхан јазычынын ујдурмасы дејил, реал

адамдыр. О, мүчәррәд дејилдир. Әкәр јазычы һәмийн образы өз характер чизкиләрилә—худпәсәндлији, ловғалығы, ичтиман-сијаси фәалијјәтә лагејдлији илә тәғдим етмишсә вә биз бу адамы әсәрдә бүтүн сифәтләри илә көрүрүксә вә буна гәзәбләнириксә, бу, мүәллифин гәләбәсидир.

Тәнгидчиләр исә аз гала Әмирханын бүтүн нөгсанлары, бир инсан кими керилијини, наданлығыны, чәһаләтнин «бу образ гејри-реалдыр, мүчәррәддир» дејә мүәллифин нөгсаны кими гәләмә вермәјә чалышырлар. Мәсәлән, М. Гулузадә јазыр: «Бәс нә үчүн Әмирханын бу нөгсанларыны орта вә али мәктәб дүзәлдә билмәмишдир? Нә үчүн Әмирхан али мәктәби битирдикдән сонра һәјатда она мүсбәт тә'сир көстәрәчәк гүввә тапылмыр?»¹

Бу, әлбәттә, мәнтигсиз вә мә'насыз суалдыр. Тәнгидчи белә һесаб едир ки, адамын нөгсаныны орта вә али мәктәб дүзәлтмәлидир. Бурадан белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, куја инсан доғуларда мәнфи вә ја мүсбәт доғулур вә бу мәнфи адамлар мәктәбдә тәрбијәләнмәлидир. Мә'лумдур ки, инсан 7 јашдан 17 јаша гәдәр орта мәктәбдә охујур. Инсанын јашынын бу дөврү исә характерин формалашдығы бир дөврдүр. Әмирханын характери дә бу дөврдә мүәјјәнләшмиш, формалашмышдыр. Буна әсәрдә мүәјјән ишарәләр дә вардыр. Шаир көстәрир ки, Әмирхан көрпә икән атадан јетим галмыш, гоча мүәллимә олан анасы ону әркөјүн бөјүтмүш, она баһалы костјумлар кејдирмиш, бир сөзүнү ики еләмәмишдир. Әмирхан өзү белә буну е'тираф едир. «Өмрүмдә үзүмә бир сөз кәлмәмиш», «Мәним бир сөзүмә јох демәмишләр», «Әркөјүн јашардым анам өлмәмиш», «Өләрдә мән она өл десәм», вә с. Әмирханын характериндәки бүтүн мәнфи чәһәтләрин көкү бурадан башланыр. Педагокика елми өјрәдир ки, ушағын әркөјүн бөјүмәси онун кәләчәкдә худбин бир, адам кими јетишмәсиндә мүһүм рол ојнајан сәбәбләрдән биридир.

Бурада ики чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр:

1. Әмирханын характеринин бу шәкилдә мүәјјәнләшмәси үчүн јалныз әркөјүнлүк кафи ола билмәз.

2. Әмирханын әркөјүн бөјүдүјү һаггында шаир, бизә јалныз мә'лумат верир. Бу мә'лумат исә бәдний әсәр үчүн кафи дејилдир. Онун әркөјүн бир ушаг олдуғуну мүәл-

¹ Јухарыда көстәрилән мәгалә.

¹ Јухарыда көстәрилән мәгаләсә.

лиф дејир, охучу буну эсэрдэ көрө билмир. Экэр шаир ја рич'эт вэ јахуд да башга бир васитэ илэ өтөн иллэрэ гајыдыб, Әмирханын ушаглыгындан, шылтаглыг вэ эр-көјүнлүјүндөн бир-икп эпизод көстөрсөјди (мәһз көстөрсөјди), бу даһа инандырычы, даһа әјани оларды вэ биз дә Әмирханын ушаглыгды һәгигәтән эркөјүн олдугуна инанардыг. Әмирханын характериндәки худбинлијә, гысганчлыгга, ловғалыгга охучуну инандырмаг үчүн бу, вачиб иди.

Әмирхан кими адамларын һәлә дә чәмијјәтимиздә мөвчуд олдугу барәдә мүбәһисәјә еһтијач јохдур. Белә олдугда, бәс әдәбијјатын вәзифәси нәдән ибарәтдир? Белә адамлары сөрф-нәзәр етмәли, јахуд онлары тапыб көстөрмәли.

Совет әдәбијјатынын әсас методу олан сосналист реализмн габагчыл, апарычы, ишыглы тәрәфләри тәсаир етмәклә јанашы, керилији, мәнфиликләри, чәһаләт вә наданлыгы амансыз тәнгид атәшиннә тутмагы инкар етмир. Мәсәләјә белә јанашдыгда, Әмирхан образыны әдәбијјата кәтирмәкдә шаир сәһв етмәмиш, әксиннә, чох доғру иш көрмүшдүр. Лакин тәнгидчиләр нәдәнсә Әмирханы шаирин тәгдим етмәк истәдијиндән даһа гара, даһа ејбәчәр сифәтләрә малик шәкилдә тәсәввүр едиләр. Әслиндә Әмирхан тәнгидчиләрин тәсәввүр етдикләри гәдәр дә мәнфур, дахилән шикәст вә горхулу дејилдир. М. Ч. Чәфәров Әмирханы бу чүр тәсәввүр едир: «Әмирхан «һәрчаји хәјәллы», «худпәсәнд», «өзү ловға, билји аз, һөвсәләси аз», «данышанда күчә сөзләри ишләдән», «чанлы һәјәтдан, совет варлыгындан әлини үзмүш», «һәрчаји думанлар кими көјдә дајанмајан, јерә енмәјән», «һеч кәсә хејри дәјмәјән», «һамыја јухарыдан ашағы бахан», «өзү һүнәр көстәрә билмәјән, башгаларынын да һүнәр көстөрмәсиннә пахыллыгы тутан», «елмә-сәнәтә, ичтиман-сијаси фәалијјәтә лагејд, бармагарасы бахан», «бүтүн көзәл инсани сифәтләрдән мәһрум», «јыртычы һејвандан бәтәр вәһши, гысганч, дост-ашнаја, антәјә нанкор», «өз үрәјини јалныз әјјашлыг вә мизантроплутла овундурмаға чалышан, идеалсыз—принсипсиз бир адамдыр»».

Бундан бир гәдәр сонра исә тәнгидчи, Әмирханы «бандит әхлаглы» адландырыр.

Биз тәнгидчинин Әмирхана вердији бу сифәтләрин бир чоху илэ разылашмырыг.

Әсәрә мүрачнәт едәк:

Бизчә, Әмирханда ишыглы чәһәтләр дә вардыр. О, бә'зи һалларда өз нөгсанларыны көрүр вә е'тираф едир. О, гысганч олдугуну е'тираф етмәклә, һәтта бунун јахшы чәһәт олмадыгыны да баша дүшүр:

Сәндән нә кизләдим, гысганчам јаман,
Сән мәнн севсән дә дүңјалар гәдәр.
Јанымда көрмәсәм сәнн бирчә ан,
Көзүмүн јухусу чәклиб кедәр.

Демирәм бөјүкдүр бу тәбиәтим,
Бәлкә дә, бәлкә дә бу, бир азардыр.
Гәлбиннә дәјмәсин сөзүм-сөһбәтим,
Сәндә мәһәббәт дә, намус да вардыр.

Сәннн вәфана да инанырам мән.
Анчаг нә олсун ки, бөјүкдүр шәһәр.
Өзүн дә һәддиндән артыг көзәлсән,
Дидиб парчалајыр мәнн шүбһәләр.

Әмирханын бу е'тирафы нә гәдәр сәмиими вә тәбиидир! О, гысганчлыгына бәраәт газандырмаг истәјир, ејни заманда Ајкүнү дә учалдыр, бөјүдүр. Һәддиндән артыг көзәл олдугуну дејиб, ону бөһтанлардан, јаман көзләрдән горудугуну вә һәм дә онун вәфасына, мәһәббәтинә инандыгыны демәклә бәрабәр, өзүндәки гысганчлыгын јахшы чәһәт олмадыгыны вә бәлкә дә бир хәстәлик олдугуну е'тираф едир.

Әсәр боју бир нечә јердә биз Әмирханын е'тирафына раст кәлирик. Ајдын олур ки, о, өз нөгсанларыны баша дүшүр, лакин онлары дүзәлтмәк үчүн өзүндә гүввә тапа билмир. О өз-өзү илэ мүбаризә апарыр. Ајкүнлә һәр дәфә үз-үзә кәлдикдә әввәлчә өзүнүн һаглы олдугуну сүбут етмәјә чалышырса да, ахырда тәслим олур, күнаһкар олдугуну бојнуна алыр:

— Јахшы, јахшы, гәзәбләмә, күнаһкарам мән.
...Доғрудан да хаталыдыр дүшдүјүм бу јол.

Мәкәр бу сәмиими е'тирафлар Әмирханын јахшы чәһәти дејилми Шаир, Әмирханын характериндәки бир чәһәти хүсусилә гејд едир: Әмирхан өз тәбиәти вә дүн-јакөрүшү е'тибары илэ әсрин тәләбләриндән кери галса да, онда сүн'илик, ријакарлыг, гејри-тәбиилик јохдур. О, икиүзлү дејил, мәрддир, дүшүндүјүнү дејәндир. Бу-

гәләмун кими саатда бир дона кирән јалтаг да дејил.
Шаир ону бу чүр характеризә едир:

Бир дә, јалан данышмазды, тагсырларындан
һеч вахт бојун гачырмазды мәрди-мәрданә.
Бунунчун да Әмирханы севиб бир заман
«Атасына охшамышдыр»—дејерди ана.

Әмирханда һеч бир јахшы чәһәт көрмәјән тәнгидчи
ону башгаларынын да «һүнәр көстәрмәсинә пахыллыгы
тутан» бир адам һесаб едир.

Лакин әсәрдә белә дејилдир. Шаир јазыр:

Күл-чпчәк ачмајан өз гүдрәтинә
Әмирхан јандыса чох да јанмады.
Анчаг башгасынын иш шөһрәтинә,
Дүзүнү сөјләсәк, пахылланмады.

Әсәрин сон фәсилләриндә шаир, јенә дә бу мәсәләјә
ишарә едир:

Пахыл да дејилдир, о јана-јана
Бахыб күсәнмәјир һеч бир инсана.

Әмирхан нә иш јолдашларына, нә дә бөјүк шөһрәт
саһиб оландан сонра Ајкүнүн һүнәринә, исте'дадына
пахыллыг етмир. Ајкүн шөһрәтә чатандан сонра о, јал-
ныз «Бөјүк адам олуб бөјәнмәз мәни» дејир. Әмирхан
вугарлыдыр, шәхсијәтинин алчалмасына дөзә билмир.
Буна көрә дә Ајкүн шөһрәтә чатандан сонра Әмирхан
барышмағы хәјалына белә кәтирмир. О, горхур ки, инди
Ајкүнлә барышса, чамаат ону башгасынын көлкәсинә
сығынан бир түфејли һесаб едәр:

Бәлкә бојун әјмәк... Бәлкә јалвармаг?
Еһ! Өләсәм јахшыдыр бундан бир дәфә!..

Буна көрә дә о, зијәфәт күнү Ајкүнү тәбрик едиб,
пилләкәнин башындан гајыдыр. Евә кирмәји вугарына
сығышдыра билмир. Шөһәрдә Ајкүнүн Әлијарла севиш-
дији вә һәтта онунла јашамасы һаггында шајиәләр кәз-
дији заман Әмирхан инанмыр. Чоһу илә мүбаһисә едир.
Чүнки о, Ајкүнү јахшы таныјыр:

Јаландыр, јаландыр, деди Әмирхан,
Јахшы таныјырам мән ки Ајкүнү.
О, һиссә гапылмаз јердә, һәр ан,
Намусла кечирмиш бүтүн өмрүнү.

Јох, гајда-ганунла кетмәмиш әрә,
Өпмәјә дә гојмаз Ајкүн әлини.
Де, сәни ким сәлдә шајиәләрә
Еј атам кәлини, анам кәлини!

Шаир, Әмирханын бу кими ишыгы чәһәтләрини дә
көстәрмәји унутмамышдыр. Чүнки о, чанлы инсаны, ону
мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрилә бирликдә һәртәрәфли
тәсвир етмәк истәмишдир. Әслиндә адамлар һәјатда
беләдир. Һәјатда мүтләг мәнфи вә ја мүтләг мүсбәт
инсан јохдур.

М. Гулузадәнин тәнгидинә чаваб мәғаләсиндә бу
мәсәләјә тохунан С. Вурғун, РСФСР халг артисти
А. Лобановдан ашағыдакы фикри мисал кәтирәрәк ја-
зыр:

Нә заман ки, бүтүн мүсбәт персонажлар идеализә
јолу илә тәсвир олунур, јалныз гырмызы бир рәнклә
көстәрилик, о вахт бүтүн тәсвир олунанлара биз инан-
мајырыг, бизи кәсаләт басыр. Бәс белә исә биз јарат-
дығымыз мүсбәт инсан сурәтләринин мүәјјән нөгсанла-
рыны, зәиф чәһәтләрини дә көстәририксә, нә үчүн тән-
гидчи буну «гејри-реал» вә «характерик олмајан» бир
һадисә кими дүшүнүр? Әсл көһнәлик вә керилик дә
будур».¹

Вахты илә Пушкинин «Јевкени Онекин» романынын
гәһрәманы Онекинин үстүнә һүчүм чәкән тәнгидчиләр,
Пушкини идеал гәһрәнән јаратмадығына көрә тәгсир-
ләндирдиләр. О заман Белински белә һүчүмләра ча-
ваб верәрәк јазырды: «Онекин һеч дә јыртычы вә сәфа-
һәт адамы дејилдир. Пушкинин бөјүк хидмәтләриндән
бири дә одур ки, о, гәбаһәтин мүдһиш адамларыны вә
фәзиләт гәһрәманыларыны дәбдән чыхармыш вә онларын
әвәзинә садәчә олараг адамлары тәсвир етмишдир».²

Әмирханы Онекинлә ејниләшдирмәк дүз олмаса да,
һәр һалда бунларын икиси дә мәнфи вә мүсбәт чәһәт-

¹ С. Вурғун. «М. Гулузадәнин «әдәби сәјаһәти»». Бах мұәлли-
фин архиві.

² В. Г. Белинский. «Александр Пушкиннің әсәрләри.» Азәрнәшр,
1948, сәһ. 179.

лэрилэ бир јердэ тэсвир олуна чанлы инсанлардыр. Бунлар нэ гəбаһэт нэ дэ фəзилэт гəһрəманларыдыр. Белə олдуғу халда, М. Ч. Чəфəровун Əмирханы «бүтүн кəзал инсани сифəтлəрдən мəһрум» бир адам кими тəсəввур етмəси гəрибəдир. Шаир Əмирханда əввəлчəдən бə'зи ишығлы чəһəтлəри кəстəрмəсəјди, онун əсəрин сонунда дəјишчəјинə, чəмијјэт үчүн фəјдалы бир адам олачағына инанмаг олмазды.

Мүəллиф өзү Əмирханы, бүтүн мənфи чəһəтлəрилə јанашы, чəмијјэт үчүн тамамилə кəрəксиз адам һесаб етмир. О белə адамларын јенидən тəрбијəсинин зəрурəт олдуғуну ирəли сүрүр. Шаир, јенидən тəрбијə мəсəлəсинин чох чəтин олдуғуну да гејд едир. Лакин о, бундан горхмамыш, сənəтин чəтин јолу илə кетмəји лəзым билмишдир. Шаир јазыр: «Биз Əмирханы сырадан чыхармаг истəмəдик, она үмидсиз бир варлыг кими бахмадыг. Онун характериндə олан бир чох мənфи чəһəтлəрə бахмајараг Əмирхан, шүүрлу вə сијаси бир дүшмən дејил, онун ислаһы мүмкүндүр вə лəзымдыр. Əкəр биз Əмирханы сырадан чыхарсајдыг, совет чəмијјəтинин, нөгсанлары јенидən тəрбијə етмəк, онлары көһнə дүнјанын ијрəнч галыгларындан хилас етмəк кими мүгəддəс тəрбијə принциплəрини позмуш олардыг. Бу исə əдəбијјатда јүнкүл мүгавимəт јолу, чəтинликдən јаха гуртармаг, өзүнү сығорталамаг кими совет јазычысына хас олмајан бир сифəт оларды»¹.

М. Гулузадə исə нəинки Əмирханы, һəтта Əмирханы севən Ајкүнү дə мə'нəвијјатсыз, бајағы, зəвгсүз, зəиф тəбиəтли бир адам һесаб едир. һəтта онун əхлагыны да шүбһə алтына алыр. М. Гулузадə јазыр: «Һəр шејдən əввəл гејд етмəк лəзымдыр ки, бу ики кənчи бирлəшдирən «мүгəддəс мəһəббəт» ичтимаи мəзмуна, јүксəк идејаја əсасланан мəһəббəт дејил, көһнə маһијјəт дашыјан фəрди, чисмани, бајағы бир мəһəббəтдир. Ајкүн Əмирханы һансы кејфијјəтлəринə көрə севмишдир? Јухарыда көрдүк ки, Əмирханын мə'нəви алəминдə мəһəббəтə лəјиг нəчиб бир сифəт јохдур. Феодал көрүшлəрə, көһнə шүүра, зəрəрли вəрдишлəрə, јыртычы еһтираслара малик олан мəзмунсуз, ловға, егоист бир кənчи севən гыз өзү нə дəрəчəдə зənкин бир дахили алəмə маликдир?».

¹ С. Вурғун. «М. Гулузадəнин «əдəби сəјаһəти», Бах: шаирин архив.

Əввəла, севкидə «нə үчүн» суалы ола билмəз. Чүнки севən адам нə үчүн севдијини билмир. Əкəр о, нə үчүн севдијини билəрсə, бурада бир мəгсəд, бир мəнафе вардыр. Мəгсəд вə мəнафе олан јердə исə саф, һəгиги мəһəббəт ола билмəз. Буна көрə дə тəнгидчинин вердији «Ајкүн Əмирханы һансы кејфијјəтлəринə көрə севмишдир?»—суалы јерсиздир. Икинчи тəрəфдən, бу суалын өзүнүн дə чавабы вардыр. Əсəрдə зиддијјəтлəри илə верилən Əмирхан чанлы бир инсан олмаг е'тибары илə бир сыра мənфи чəһəтлəрилə јанашы, мүсбəт чəһəтлəрə дə маликдир. Ајкүн ону мəрддијинə, сəмиимјјəтинə, пахыл олмамасына, вугарына көрə севмишдир. Унутмаг лəзым дејил ки, шаир, Əмирханы ресторанларда, кеф мəчлислəриндə тэсвир етсə дə, бирчə јердə дə олсун Ајкүнə хəјанəт етдијини, ахуд башга бир гадынла əјлəндијини кəстəрмир. Ајкүн евини тəрк едиб кедəндən сонра да шаир, Əмирханы бу чəһəтдən тəмиз сахлајыр, онун мə'нəвијјатынын бу тəрəфинə көлкə салмыр, Əмирхан ахыра гəдэр Ајкүнə садиг галыр, јалныз онун мəһəббəтилə јашајыр.

Тəнгидчинин исə Əмирханын характериндəки бу ишығлы чəһəтлəри көрə билмəмəси бир јана галсын, белə бир адамы севдијинə көрə Ајкүнү мүгəссир һесаб едир, онун да мə'нəвијјатына шүбһə илə јанашыр. Əриндən ајрылдыгдан сонра изтираб чəкən. кечəлəр јухусу гачан Ајкүнүн тəбии һəјəчанларыны нəдəнсə тəнгидчи бајағы һесаб едэрəк јазыр: «Ајкүнүн аилə вə мəһəббəт һаггындакы фикир вə һисслəри көһнəдир, мəһдуддур вə бир чох халда бајағыдыр. О өз һəјаты вə əри үчүн һəсрəт чəкир, һəјəчан кечирир. Лакин бу һəсрəт вə һəјəчанын маһијјəти нəдən ибарəтдир? Шаир Ајкүнүн изтирəбларыны белə тэсвир едир:

Нечə ил бир өпүш көрмəмиш, инан
Каһ сола чевриллр, о, каһ да саға.
Арабир јатагдан галхыб ајаға
Ајрылмаг истəјир хəјалларындан...
Нəдир дүшүндүјү, мəһрибан бир сəс,
Сынəси үстүндə исти бир нəфəс.

.....
Бир өпүш, гəлб ачан бир уғурлу сөз,
Мəһрибан бир бахыш, мəһрибан бир көз,
Евдə киши сəси, гадир бир һүнəр,
Ешгин кешијиндə дајанан бир əр».

Ајкүнүн бу табии изтирабларыны, һәјәчанларыны тәнгидчинин бајағы, көһнә вә мәһдуд адландырмасы чох тәәччүбүдүр. Узун мүддәт әрсиз јашајан бир кәлинин «меһрибан бир сәс», «исти бир нәфәс», «бир өпүш», «бир уғурлу сөз», «евдә киши сәси» арзуламасында, нә бајағылыг ола биләр? Шаирин тәсвирләриндәки бу реализми, бу тәбиинијин алгышламаг лазым икән, тәнгидчи буна сырф сосиоложи чәһәтдән јанашараг јазыр:

«Ајкүн чидди нөгсанлара маликдир. Онун да көрүшләриндә, дүјүг вә дүшүнчәләриндә совет гызлары үчүн характерик олмајан чәһәтләр чохдур. О, һәјат һәгигәтинә ујғун там бир реалист образ дејилдир. Әмирхан кими о да сүн'и, ујдурма тә'сир бағышлајыр».

Әслиндә, Ајкүн образында һеч бир сүн'илик јохдур. Әсәрин «Ајкүн» адланмасы да тәсадүфи дејилдир. Поема Әмирханын мәнфиликдән мүсбәтлијә доғру инкишафы үзәриндә гурулмуш олса да, әсәрин баш гәһрәманы Ајкүндүр. Мүәллифин дә бу образа хүсуси һөрмәти вардыр. Һәтта шаир өз гызы Ајбәнизи Ајкүн ағылда, Ајкүн исмәтдә көрмәк истәјир:

Мәним Ајбәнизим, мәним гыз балам,
Һүнәрдә, намусда Ајкүн олајды

Тәнгидчиләрин һәр икиси Ајкүнүн Әмирханла мүләјим рәфтарыны, һејирхаһлығыны вә аличәнаблығыны онун нөгсаны сајыр. Онлар белә һесаб едирләр ки, Әмирханла илк мүбәһисәдән, илк тоғгушмадан, о, нәтичә чыхармалы, һеч бир күзәштә кетмәмәли вә еви тәрк етмәли иди. Бизә көрә, бу, јанлыш фикирдир. Чүнки Ајкүнүн тәбиәтиндәки мүләјимлик, аличәнаблыг онун мәнфи чәһәти дејил, бәлкә даһилән тәмизлији вә бөјүклүјүдүр. О бәлкә дә өз һејирхаһлығы, аличәнаблығы илә әрини тәрбијәләндирмәк истәјир. (Низамидә Ширин Хосрову тәрбијә етдији кими). Шаир, Ајкүнү дуја-дуја, севә-севә тәсвир едир. Ону гәрибә психоложи сарсынтылардан кечирир. Үлкәр дәрсдән кәләркән, јолда атасы илә растлашдығыны анасына нәгл едир:

Дедим ки, ај ата, нә үчүн биздән
Ајры јашајырсан... Атамсан ки, сән?
О мәнә деди ки... деди ки... анан
Бөјүк адам олуб, бәјәнмир мәни.

Бу сөзләр Ајкүнү сарсыдыр. лакин о, һәгигәти демәк, атасынын јахшы иш көрмәдијини вә бүтүн тәгсирләрин Әмирханда олдуғуну ушаға билдирмәк истәмир. О, ушаға атасынын дүз дедијини билдирир. Бурада Ајкүн бир инсан кими дә, бир ана кими дә охучунун нәзәриндә учалыр. Шаир, Ајкүнүн дүшүнчәләрини белә тәсвир едир:

Јахшы ки, гызыны севир үрәкдән,
Јахшы ки, зөвг алыр бала демәкдән.
Јахшы ки, Үлкәр дә чох севир ону,
Билмир мүғәсирин ким олдуғуну.
Билмәсин, билмәсин гој һәлә Үлкәр.

Әсәрин илк фәсилләриндә Ајкүн өз сәнәтини әринә бәсләдији бөјүк мәһәббәтә гурбан версә дә, Әмирхан буну гијмәтләндирә билмир. О, арвадынын мүт'и тәбиәтиндән суи-истифадә едир. Һадисәләр инкишаф етдикчә Ајкүнүн характери ачылыр. Мүләјимлик сәртликлә, етираз үсјанла әвәз олунур вә кет-кедә Ајкүн охучунун рағбәтини газаныр. Шаир өзү дә гәһрәманыны үрәк чырпынтысы илә изләјир, онун кәдәри илә кәдәрләнир, севинчи илә севинир. Ајкүн һәмишә Әмирханла үз-үзә кәлиркән шаир, өзү дә сарсылыр. «Бәс инди нечәсән, әһликеф оғлан» дејә Әмирхана истәһза едир.

«Ајкүн»дә гојулан мәсәләләрдән бири дә јенидән тәрбијә мәсәләсидир. Бу мәсәлә ән бөјүк алим, философ вә јазычылары һәмишә дүшүндүрмүшдүр. Ушағлыгдан ипс тәрбијә олунмуш, позулмуш бир адамы јенидән тәрбијә етмәк мүмкүндүрмү? Мүмкүндүрсә, нечә, һансы шәраитдә һансы васитәләрлә? Бу суаллара совет психологлары, үмумијјәтлә, мүсбәт чаваб версәләр дә, нечә тәрбијә етмәк мәсәләси үзәриндә мүхтәлиф фикир вә мүләһизәләр вардыр.

Әдәбијјат ишин нәтичәсини дејил, просесин өзүнү көстәрир. Әмирхан образына бу бахымдан јанашдыгда, онун нә гәдәр гүсурлу олдуғуну көрүрүк. Чүнки шаир, Әмирханын нә чүр, һансы амилләрин тә'сири илә дәјишилдијини көстәрмәдән, бирдән-бирә «Әмирхан чох дәјишмишдир» дејә бизә мә'лумат верир. Шаир өзү дә онун бирдән-бирә дәјишдијинә шүбһә етдијиндән, «Әмирхан чох дәјишмишдир» мисрасындан сонра јазыр:

Бөјүк бир нөгсаны вар анчаг онун,
О, керидә галмыш һәјат оғлунун

«Күндәлик доланма, күндәлик чәрәк»
Фикри, фәлсәфәси башында галыр.

Одур ки, ади бир өмүр сүрәрәк
Нә бир ад чыхарыр, нә дә учалыр.
Бир дә өз күчүнә о инанмайр.
... Де көрәк нејләјәк, бахыб күләкмн?

суалындан сонра шаир јәгин ки, охучуја мүрачиәтлә:

Кәл ону ахтараг, баш чәкәк јенә
Гаранлыг гәлбиндә мәш'әл јандыраг.
О инанмаса да өз гүдрәтинә,
Чалышаг биртәһәр биз инандыраг.

Беләликлә, шаир, өз гүдрәтинә инандырмаг үчүн ону изләјир. Нәһајәт, Әмирханы јенидән кәндә кәтирир, ону өз пешәсинә—аграномлуға гәјтарыр. Бурада һәјат јолларында өзүнү итирән, баш-ајаг вуран бир образын. јә'ни Әмирханын сәнәти, ихтисасы тәсадүфи олараг агроном верилмәшидир. С. Вурғунун бүтүн јарадычылығында торпаг, Јер онун гүдрәти вә күчү көјләрә гаршы гојулур. Һәлә 1927-чи илдә јаздығы «Ондан да көзәлдир» ше'риндә «Торпаглара чан вермәјим ондан да көзәлдир» дејән шаир, бүтүн јарадычылығы боју торпағы, јери онун гүдрәтини тәрәннүм етмишдир. Онун ше'риндәки реализмин, һәјат нәфәсинин күчүнү дә бунда ахтармаг лазымдыр.

С. Вурғун инсанын күчүнү һәмишә торпагда, чанлы һәјатда көрмүшдүр. Буна көрә дә о, өз гәһрәманыны әсәрин сонунда торпаға бағлајыр, ону орадан учалтмаг истәјир. Лакин бу тәрбијә просеси кениш һәјат лөвһәләри илә, инандырычы вәзијәтдә көстәрилмәдијиндән, охучу бу характер дәјишклијинә инана билмир. Шаир, өзү дә нөгсаныны е'тираф едәрәк јазыр:

«Бунунла әлагәдар олараг е'тираф етмәлијик ки, Әмирханын јенидәнгурулма просесиндә ичтиман һәјат амилләринин тә'сирини даһа ајдын, даһа чанлы көстәрмәк лазымдыр».

С. Вурғун јарадычылығынын биринчи вә икинчи дөврүндә кәнд, онун социализм јолундакы инкишаф мәрһәләләри әсас јер тутурдуса, сонракы дөврләрдә кәндлә мувази социалист шәһәри мөвзусу да мүһүм јер

тутур. Бу мөвзуда шаир, онларча ше'рдән башга «Бакынын дастаны» вә «Көһнә достлар» поемаларыны јазмышдыр.

2. СОСИАЛИСТ ШӘҺӘРИ

Үмумән әдәбијјатымызда социалист кәнди мөвзусу илә јанашы, социалист шәһәри мөвзусу да мүһүм јер тутур. Бу мөвзу поезијада даһа чох үстүнлүк тәшкил едир. Рәсул Рзанын «Бакы», Мәммәд Раһимин «Нефт» ше'рләри, Микајыл Мүшфигин «Чәби дајы», Сүлејман Рүстәм вә Сәмәд Вурғунун бир чох ше'рләрилә јанашы «Лөкбатан» поемалары бу мөвзуја һәср едилмишдир. Азәрбајҹанда, хүсусилә Бакыда капитализмин јаранмасы илә әлагәдар шәһәрләр XIX әсрин икинчи јарысындан инкишафа башлајыр. Әдәбијјатымыза шәһәр мөвзусу да јалныз XIX әсрин сонларындан кәлир.

Шәһәр мөвзусунун әдәбијјатымызда ин'икасыны илк дәфә М. С. Ордубадинин «Бәдбәхт милјончу», И. Мусабәјовун «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә» романларында көрүрүк. Ше'рдә исә бу мөвзу јох дәрәчәсиндә иди. Аббас Сәһһәтин «Әһмәдин гејрәти» әсәри бу мөвзуда јазылмыш илк нүмунәләрдәндир.

Шәһәр мөвзусу 1928—29-чу илләрдән сонра ше'рләримиздә күчләнмәјә башлады. Бу мөвзу С. Вурғун јарадычылығына 1930-чу илдә јаздығы, Бакы нефт-мәдән ишчиләринә һәср етдији «Рапорт» ше'рилә кәлмишдир. Бундан сонра «Јолдаш, һинкер амханаго» (1931) ше'риндә өтәри һалда олса да, бу мөвзуја тохунмушдур. Ше'рдә, нефти илә бүтүн дүнјада шәһрәт тапан социалист Бакысыны шаир, бүтүн Шәргә сәадәт апаран бир рәмз кими тәрәннүм едир. Ејни мәсәләјә о, 1935-чи илдә јаздығы «Орденли гәһрәмән» ше'риндә дә тохунмушдур:

Дашаҹаг Бакыда инсанын сајы,
Шуралар Шәргинин илк гурултајы
Бурда башланаҹаг. О күн ихтијар,
Бир мәдән ишчиси алнында вүғар,
Башынын үстүндә бир гызыл бајраг,
Түркчә салам вериб ичлас аҹаҹаг.

Бу фикир Сәмәд Вурғунун демәк олар ки, бүтүн җарадычылыгындан әсас бир хәтт кими кечир. «Ханлар» пјесиндән тутмуш Бакыја, Азәрбајчана һәср етдији ән кичик ше'р, поэма вә бир сыра мәгалә вә чыхышларын-шаир, социалист шәһәри олан Бакыны Шәргин гапысы адландырыр. «Јолдаш, һинкер, амханаго» ше'риндә:

Мән истәрәм һәр дамары нефт ахыдан бу Бакы
Бүтүн Шәргә бешбучаглы улдузуну көндәрсин!—

дејән шаир, «Азәрбајчан» ше'риндә ејни фикри даһа да дәринләшдирәрәк јазыр:

Күлүр торпаг, күлүр инсан
Гоча Шәргин гапысысан!

Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулмасынын 20 ил-ји мүнәсибәтилә јаздығы «20 баһар» поемасында ша-ир, социалист Бакысыны бөјүк бир вугар һиссилә тәрән-нүм едир:

Дүнән доғуб сәһәр олду,
Ал кејинди көзәл баһар
Дүз ијримн јаша долду
Ана јурда кәлән баһар
Көзәл Бакы башдан-баша
Бәзәнмишдир ал гумаша
Ал бајраглар ејванлардан
Баш әјмишдир јоллар үстә
Азад торпаг... азад инсан
Кәлиб кечир дәстә-дәстә

1930—1933-чү илләрдә Ләкбатанда јени нефт јата-ғынын кәшф олунмасы илә әлағәдар бу мөвзуда бир сы-ра әсәрләр јаранмышдыр. «Бизим бајрам» (1933) ше'риндә Сәмәд Вурғун «Јенә дә гышгырыр јолдаш Ләк-батан»—дејә Ләкбатандан тапылан јени нефт јатағын-дан, «улдуза, аја јүксәлән фантанлардан» данышыр вә буна көрә нефтчи фәһләләри тәбрик едир. Нәһајәт, «Ләк-батан» поемасында шаир, бу әһвалаты бир гәдәр кениш планда тәсвир етмәјә чалышыр. Поемада Ләкбатанда-кы нефт јатағынын кәшф едилмәси тарихчәсиндән бәһс олунур. Шаир, Ләкбатан нефтинә мұрачиәтән бу вахта гәдәр һарада олдугуну, нә үчүн кеч вәзә чыхлығыны хә-

бәр алыр. Нефт өз тарихини онун саһибни олан халғын тарихи илә бағлајараг, кечмиш күнләрдән ачы-ачы да-нышыр.

Бундан сонра шаир, 1918-чи илдә нефт ијинә Азәр-бајчана сохулан инкилис империалистләринин гәсбкар-лығындан бәһс едир, инкилисләрин әли илә күлләлән-миш 26 Бакы Комиссарыны хатырлајыр. Бүтүн бу кәшмәкәшли һадисәләрдән сонра Азәрбајчан халғынын бу гијмәтли сәрвәтинин өзүнә гајтарылдыгындан үрәк-долусу данышан шаир, әсәри никбин сонлугла битирир.

Нефт Бакысы, онун фәдакар адамлары, нефтчи гәһ-рәманлар шаирин мұһарибәдән сонракы јарадычылы-ғында даһа кениш планда өз әксини тапмышдыр. Шаир бу мөвзужа ики бөјүк әсәрини—«Бакынын дастаны» вә «Көһнә достлар» поемаларыны һәср етмишдир.

1949-чу илдә јаздығы «КӨҢНӘ ДОСТЛАР» поемасы да шаирин социалист әмәјинин тәрәннүмүнә һәср олун-муш әсәрләриндәндир. Поемада көһнә коммунист, гоча-ман нефтчи Уста Мурадын симасында сујун бағрындан од чыхаран гәһрәман дәннз нефтчиләринин һәјатындан бәһс олунур.

Уста Мурад образы илә биз һәлә шаирин 1944-чү илдә јаздығы «Бакынын дастаны» әсәриндән танышыг. Лакин бурада онун һаггында үмуми мә'лумат алырыг, «Көһнә достлар» поемасында исә уста Мурадын сурә-тини, онун ишини, тәбиәтин кор гүввәләри илә апарды-ғы мұбаризәсини, фәрди кејфијјәтләрини чанлы сурәт-дә көрүрүк. Һисс олунур ки, мұәллиф бу әсәри јазана гәдәр мә'дәнләрә кетмиш, нефтчыхарма просесини мұ-шаһидә етмиш, өјрәнмишдир.

Поемада өз иши, фәалијјәтилә көстәрилән Уста Мурадын арзу вә хәјаллары да мұчәррәд дејил, конкрет-дир. Буна көрә дә инандырычы вә тәбиидир, Уста Му-рад дәннздә шаһә галхан далғаларын гојнунда буруг газмыш, мә'дән салмышдыр. Онун бу иши тәһлүкәли-дир, фыртына дәннз буругларынын сөкүлүб-дағылмасы-на, инсан тәләфатына сәбәб ола биләр. Уста Мурад бә'-зән күнләрлә, һәфтәләрлә шакирдләрилә бәрабәр буруг-лара кешик чәкир, онлары һәр чүр тәһлүкәдән горујур. Лакин бу ишдә устанын гаршысына бөјүк чәтинликләр чыхыр. Бә'зән бөјүк фыртыналар заманы устаја көмәк үчүн шәһәрдән јола салыннан кәмиләр дә дәннз мә'дә-нинә јан ала билмир, вәзијјәт ағырлашыр. Бу чәтинлик-

ләр устанын хәјала далмасына, јени васитәләр дүшүн-
мәсинә сәбәб олур:

Дејирәм, Хәзәрдә еһрамлар кими
Дәһһз буруглары мин-мин дүзәлсин.
Јер олсун улдузлу ахшамлар кими
Шәһәрдән дәһһзә көрпүләр кәлсин.
... Бизим дәһһзәдәки мәдәһләр ки вар,
Нә бизи горхутсун бу фыртыналар,
Нә дә ки човғуна дүшәһләр олсун.

Көрүндүјү кими, устанын хәјаллары һәјатын зәрури
тәләбиндән доғмушдур. Еләчә дә шаирин романтикасы,
бу реал һәјатын тәләбләриндән ирәли кәлдији үчүн гиж-
мәтлидир.

Устанын икинчи, ән бөјүк хәјалы коммунизм чәмиј-
јәтини көрмәк арзусудур. Бу да һәјата бағлы олан, һә-
јатын өзүндән доған бир хәјалдыр. Социализм чәмијјә-
тинин әмәк гәһрәманы олан Уста Мурадын коммунизм
арзусу онун өз ишиндән, әмәлиндән доғмушдур.

Уста Мурад хәјалпәрвәр адамдыр, о, шакирдләринә
ики бөјүк арзу илә јашадығыны дејир. Шакирдләр бу
арзуларла марагланыр, уста да онлара биринчи арзусу-
ну дејинчә шакирдләрдән бири:

— Уста, нә көзәлдир бу арзуларын,
Елә бил әтридир бир илк баһарын.
Бәс о бири фикрин?
Кәл ону да сән
Де, биләк, кизләтмә шакирдләриндән.
— О, бир арзудур...
Кечир гәлбимдән.—

дејә икинчи арзусуну шакирдләрдән кизли сахламаг
истәјир. Шакирдләр тәкид единчә о, белә чаваб верир:

— Јох-јох! Үз вурмајып, бу фикримн мән
Һәлә сорушмамыш онун өзүндән
Ачасы дејиләм һеч биринизә.
— Кимдән сорачагсан, демәзсән бизә?

Үзүн мүбаһисәдән сонра мәлүм олур ки, Уста Мурад
икинчи арзусуна чатыб-чатмајачағыны вахты илә Ба-
кыда ингилаб иши апаран, көһнә досту Сталиндән хә-

бәр алмаг истәјирмиш. Бурада шәхсијјәтә пәрәстишә
ујан шаир, Сталинин тарихдәки ролуну һәддиндән ар-
тыг шиширтмишдир. Поемадан чыхан нәтичә будур ки,
Уста Мурад вә Уста Мурад кими милјонларла зәһмәт-
кешләрин ән бөјүк арзусу олан коммунизм јалныз Ста-
линин ирадәсиндән асылыдыр.

Мүһарибәдән сонра Советләр Иттифагынын бејнәл-
халг нүфузунун даһа да артмасы вә бир сыра бејнәл-
халг сијаси һадисәләрлә әлағәдар халгын вә партија-
нын ирадәсини тәмсил едән совет әдәбијатынын гаршы-
сында бир нечә мүһүм вәзифә дурурду.

Бу вәзифәләрдән бир, мүһарибә илләриндә позул-
муш, дағылмыш халг тәсәррүфатыны јенидән бәрпа ет-
мәк ишиндә халгып апардығы мүбаризәсини, әмәк чәб-
һәсиндәки гәһрәманылығыны, јени гуручулуг ишләрини
тәсвир вә тәрәннүм етмәкдән ибарәт иди ки, бунларын
әксини С. Вурғунун бир сыра ше'рләриндә вә «Муған»,
«Көһнә достлар» поемаларында көрүрүк.

Совет әдәбијатынын гаршысында дуран икинчи мү-
һүм вәзифә, мүтәрәгги, ингилаби идејаларын бај-
рагдары олан Советләр Иттифагынын вә Коммунист Пар-
тијасынын јүрүтдүјү сүлһ сијасәтини тәрәннүм етмәк,
ирги ајры сечкилијә гаршы чыхмаг, мүстәмләкә зүлмү
алтында инләјән, һәр чүр тәһгирләрә мә'руз галан халг-
ларын, хүсусән Чәнуби азербәјчанлыларын азадлыг сә-
синә сәс вермәкдән ибарәт иди.

Бу икинчи мәсәлә дә С. Вурғун јарадычылығында
мүһүм јер тутур. Бу мөвзуда шаир, бир силсилә тәш-
кил едән «Авропа хатирәләри» ше'рләрини, «Зәнчинин
арзулары» поемасыны, «Јандырылан китаблар», «Көрпү-
нүн һәсрәти» вә с. ше'рләрини јазмышдыр.

3. СҮЛҺ ВӘ ДЕМОКРАТИЈА УҒРУНДА

1947-чи илин март ајында ССРИ Али Совети депу-
татларындан бир групу илә бирликдә Сәмәд Вурғун
Лондона сәфәр едир. Јолүстү бир нечә күн Берлиндә
олан шаир, Авропанын Лондон вә Берлин кими мүһүм
сәнајә вә мәдәнијјәт мәркәзләриндә капитализмин әла-
мәтдар чәһәтләрини вә фашизмин ганлы мүстәмләкәчи-
лик сијасәтинин бәһрәләрини мүшаһидә едир. Бу мүша-
һидәләр әсасында «Авропа хатирәләри» башлығы алтын-
да бир силсилә мараглы ше'рләр јазыр. Ше'рләрин бир
гисми 1947-чи илдә, бир гисми исә 1950-чи илдә гәләмә

алынмышдыр. Бу ше'рләр бир нечә чәһәтдән нәинки шаирин җарадычылыгында, үмүмсовет әдәбијјатында вә хусусән Азәрбајҗан ше'риндә јени һадисә кими гијмәт-лидир.

«Авропа хатирәләри»нин мәзијјәти онун мәзмун вә мүндрәичәсиндәдир. Бу ше'рләрилә Сәмәд Вурғун пое-зијамызын тарихиндә биринчи дәфә олараг авропа һәјат тәрзини, капитализмин өлүмә мәһкум олдуғуну марағ-лы һәјати фактлар әсасында әкс етдирмишдыр. Илк дә-фә олараг Азәрбајҗан ше'риндә капитализм дүнјасы бүтүн ејбәчәрлији илә әкс етдирилди.

Бу силсиләнин икинчи мүнһүм гијмәти јенә дә шаирин муһаһидәсиндән доған һәјатилик вә конкретликдир. Шаир, бә'зән балача бир ше'риндә бир ичтимаи гуру-лушун бүтүн зиддијәтләрини, халгын һәјат вә дүшүн-чә тәрзини инандырычы шәкилдә әкс етдирмәји бачар-мышдыр.

«АВРОПА ХАТИРӘЛӘРИ» силсиләсиндә икинчи дүн-ја муһарибәсиндән сонра чәбһәләрә ајрылмыш дүнја-нын сијаси мәнзәрәси гәләмә алынмышдыр. Шаирин «Зәнчинин арзулары» поемасы илә бәрабәр, һәммин сил-силәни нәшр етдирдији китабчасына «Дүнјанын хәри-тәси» адыны вермәси дә бурадан ирәли кәлир. Бу ше'р-ләр икинчи дүнја муһарибәсиндән сонра социализм чәб-һәси илә империализм чәбһәсинин мубаризәсинин бәди и ајнасыдыр. «Берлин», «Рейхстаг», «Ана һейкәли», «Ал-ман бәннасы вә совет забити», «Ислам» ше'рләри Ал-манија илә, хусусән Берлинлә әлағәдардыр. Онлар му-һарибәдән сонрақы Алманија, фашизмдин ганлы сијасәти нәтичәсиндә өлкәнин дүшдүју вәзијјәт, Шәрғи Алмани-јанын демократик әсаслар үзәриндә јенидән гурулма-сы, инкишафы һағгында ајдын тәсәввүр җарадыр. «Бер-лин» ше'рини охујан һәр кәс, муһарибәдән сонрақы Берлини мәғлуб олмуш бир сәркәрдә кими ғашғабағ саллајан, өз ағибәтини дүшүнән бу гочаман шәһәри көзләри өнүндә чанландыра биләр:

Нә кефдән әсәр вар, нә тәнтәнәдән,
Машын да, инсан да һәлә сејрәкдир.
О, мәғлуб чыхмышдыр муһарибәдән,
Күләр үз, шад үрәк бурда тәк-тәкдир.

Лакин шаир бу тәсвирлә кифајәтләнмир, бунун сә-бәбини изаһ етмәјә чалышыр. Сәбәби көстәрмәк үчүн

шаир икинчи бир ләвһәнин тәсвирина кечир. Бурада о-ғоҗа бир алман гарысыны тәсвир едир. Гары «Бу ил тәбиәт дә дүшмәндир бизә» дејә, ғышын сәрт кечдијинә донгулданыр. Шаир, Алманијанын дүшдүју букүнкү вә-зијјәтин сәбәбләрини изаһ едәркән гарыја мурачигәтән дејир:

Бәс нечә, бу күнү дүшүндүмү һеч
«Һајл Һитлер» дејиб ғышыранда сән?
Инди даш јоллары ајағалын кеч,
Јеними чәллада сәс верәчәксән?

Шаир ғышын сәрт кечмәсинә дә һағлы олараг ичти-маи бахымдан јанашыр вә. Алманијанын бу вәзијјәтә дүшмәсинин сәбәбләрини изаһ едәркән јалныз фашист партијасынын рәһбәри Һитлери мүғәсир тутмур, она сәс вериб, онун ардынча кедәнләри дә тәғсирләндирир. Бурада «Һәр нә доғрасан ашына, о чыхар ғашығына», «әкдијини бичәрсән» аталар сөзләри јада дүшүр.

Учур диварларда, ағачларда гар,
Март ајы олса да, Берлиндә ғышдыр.
Бу ил Авропада кечикмиш баһар,
Чичәкләр вахтында ачылмамышдыр.

Һәр шеј инсанын өз мә'нәвијјатындан, гәлбиндән вә дүнјабахышындан асылыдыр. Әкәр гәлбин шаддырса, ғышы да баһар көрәчәксән. Көјдән јаған гар да көзләри-нә ағ чичәкләр кими көрүнәчәкдир. Әкәр, бәдбинсәнсә, сәнин үчүн баһар да кечикәчәк, ишығлы дүнја да гаран-лыг көрүнәчәкдир.

«Рейхстаг» ше'риндә Вурғун бир заманлар дүнјаны һәдәләјән, бүтүн бәшәријјәти ган дәнизиндә боғмағ ис-тәјән Рейхстагын букүнкү мәнзәрәсини чәкир:

Дајанмыш гаршымда өлү Рейхстаг,
Дөрд дивар ғалмышдыр ондан, дөрд дивар.
Нә бир сүтүн вардыр, нә дәмир бир тағ,
Ичиндә ат чапыр сојуг бир рузкар.

Әдаләтсиз муһарибәләрин, фәрманларын, һөкмләрин ағибәти будур! Бунунла санки шаир, «өзкәјә гују газан өзү дүшәр» демәк истәјир. «Рейхстаг» шаирин 1932-чи илдә јазмаға башладығы антифашист ше'рләринин јеку-

ну тәсирини бағышлайыр. Шаир бу күн, «Өлүм күрсүсү» поемасындан башлајараг һәмишә ше'р вә поемалары илә атәш ачдығы, өлүм фәрманларынын јувасы олан Рејхстагын гаршысында дајанмышдыр.

Гатилләр, чәсуслар јурду бу бина
Мејдан охујарды бир вахт аләмә.
Инди пешимандыр јарандығына,
Зүлмүн ағибәти беләјмиш демә.

Бу, шаирин өлүмләр, ганлар јувасы олан Рејхстага сон сөзүдүр.

«Алман бәннасы вә совет забити» ше'риндә мұһарибәдән сонра демократик әсаслар үзәриндә јенидән гурулуб тикилән Шәрғи Алманија, алман халгынын јени арзулары тәрәннүм олунур. Бу ше'рдә алман бәннасы илә совет забитинин сөһбәти о дөвр үчүн сәһијјәвидир. Ше'рин әввәлиндә мұһарибә заманы дағылан бир бинанын фонунда «Берлин евләринин тәмәл дашыны гојан» гоча бәнна тәсвир олунур. Бәнна дағылмыш биналары јенидән тикмәклә мәшғулдур, лакин онун өз ишинә инамы јохдур. О, бәрпа етмәкдә олдуғу бу бинаны нә гәдәр јашајачағыны билмир. Чүнки нә гәдәр ки, јер үзүндә мұһарибә горхусу вар, онун мин сәһмәтлә гурдуғу шәһәр јенидән дармадағын едилә биләр. Ше'рдә марағлы бир контраст, фикрин әјани сурәтдә вә даһа сәнәткарлығла чатдырылмасына хидмәт едир. Шаир, тикән, јарадан бәннаны тәсадүфи олараг дағылмыш шәһәрин фонунда тәсвир етмир. Бурада учуг шәһәр мұһарибәнин, фәлакәтин, гоча бәнна исә сүлһүн вә сәадәтин рәмзи кими чанланыр. Тарих боју һәмишә үз-үзә кәлмиш бу гүввәләр мұһарибәдән сонрақы Берлиндә дә гаршылашмышдыр. Сүлһүн, әмин-аманлығын тимсалы олан гоча бәнна учулмуш биналары јенидән бәрпа едир. Лакин:

О бә'зән бахдыгча учмуш шәһәрә,
Дәрдләрә гәрг олур, көзләриндә гәм.

Чүнки јарадан, һәмишә јаратдығынын узун өмүрлү олмасыны истәр. Һәр сәнәткар јаратдығы илә фәхр едир. Лакин гоча бәнна бу һиссдән мәһрумдур, чүнки фашизм онун халгыны фәлакәтә апармышдыр. Гоча бәннанын өз јаратдығы биналарын гаршысындакы дү-

шүнчәләри шаирин «Көрпүнүн һәсрәти» ше'рини хатырладыр. Бу ше'рдә дә ејни контрастдан истифадә едилмишдир. Бу саһилиндән о саһилинә кечмәк үчүн Аразын үстүндән көрпү салан бәнна һәмин көрпүнү кедиш-кәлишсиз көрдүкдә, «хар олмуш әмәлләринә» ағлајыр. Бурада да јарадан, гуран уста; үстүнү от басын, истифадәсиз көрпүнүн фонунда тәсвир едилир. Беләликлә, һәр ики ше'рдә бәднин үсүл ејнидир.

«Алман бәннасы вә совет забити» ше'риндә бәнна совет забитиндән, тикдији јени евләрин, биналарын јенәдәми одлар, аловлар ичиндә мәһв олачағыны хәбәр атыр. Суал тәбни олдуғу гәдәр, онун чавабы да доғрудур:

Сәндән асылыдыр... бир дә сәһинтәк
Бу јени Берлини јараданлардан.
Доғма јурдумуздан, өз елиниздән
Фашистләр нәслини кәсә билсәниң,
Нә Алманија өлә, нә дә бир алман.

Совет забитинин чавабы шаирин «Берлин» ше'риндә фашист анасына мұрациәтән дедији сөзләрдә дә сәсләшпр. Чүнки Алманијанын башына кәтирилән бүтүн фәлакәтләрдә мугәсбир фашист партијасы олмушдур. Әкәр халг әл-әлә вериб она гаршы мұбаризә апарса, Алманија јенидән чичәкләнәр вә башына кәтирилән фәлакәтләр бир даһа тәкрап олунмаз. Бурада совет забитинин симасында шаир икинчи бир мәсәләјә тохунмушдур. Бу забит икинчи дүнја мұһарибәсиндә Авропаны фашист әсарәтиндән хилас едән Совет Ордусуну тәмсил едир. Бу орду апардығы мұһарибәнин мә'на вә мәгсәддини билпр. О, һәр чүр зүлмүн вә гәссбкарлығын әлејһинә олмуш, халғлара азадлығ апармышдыр. Совет әскәри һәр шејдән әввәл һуманистдир. Бу һагда шаир езу јазыр: «Кечән ил март ајында мән Берлиндә оларкән, Берлини алан вә Авропаны барбар дашистләрдән хилас едән совет әскәрләринә гојулан абидә гаршысында башыачыг дормушдум.

Һәмин абидәнин үстүндәки јазыда хиласкар гәһрәманлар сырасында «Мөһнәт» адыны охудум. Бу ад бир азербайчанлынын, мәним һәмвәтәнимин ады иди. Гәлбимдә ифтихар һисси о гәдәр чошуб дашды ки, мән һәлак олмуш гәһрәманыны мәзары гаршысында дејил, дир гәһрәманла үз-үзә дуруб сөһбәт етдијими зәнн етдим.

Мән гәһрәманымызын ачыг вә ајдын үзүндән, онун чох узаглары көрән шәффаф көзүндән хиласкар совет иккиндин ифтихар һиссини охудум. Бу һәлә һамысы дејил. Онун сурәти мәним гаршымда ән јахшы инсанын дүјғу вә арзуларын ифадәчиси олан һуманист сурәти кими, дүнјада динч вә әдаләтли һәјатын мүдафиәчиси сурәти кими, мәдәнијјәт мүдафиәчиси сурәти кими чанланмышды.¹

Бу дүшүнчәләрин нәтичәсиндә шаир, һаггында даңышдығымыз ше'риндә совет забитинин һуманист сурәтини јаратмышдыр. Шаирин «Ислам» ше'ри дә совет әскәринин образыны тәрәннүм едән ше'рләри ичәрисиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Шаир 1948-чи илдә Польшанын Вроцлав шәһәриндә кечирилән дүнја мәдәнијјәт хадимләринин Сүлһү Мүдафиә Конгресиндә иштирак етдији заман һәмин шәһәрдәки гардашлыг гәбрини зижарәт етмиш, бу гәбирләр арасында Ислам адына раст кәлмиш вә бу мүнәсибәтлә «Ислам» ше'рини јазмышдыр. Бурада шаир, Моздокдан Одер чајына гәдәр дөјүш јолу кечән совет әскәринин парлаг образыны тәрәннүм едир. Халгыны вә вәтәнини дүшүнән, онун јолунда одлардан, аловлардан кечән әскәр өз шанлы мүбаризәсинин сонунда дүнјанын хиласкарына чеврилir:

Өпүр бир-бирини ајлар, фәсилләр,
Инсанлыг говушур арзуларына,
Ислама һөрмәтлә азад чәсилләр
Баш әјир дүнјанын хиласкарына...

«Авропа хатирәләри» силсиләсиндә «Зијафәт», «Рәс-самын сон әсәри», «Марксын гәбри үстә» вә «Лондон гарысы» ше'рләри сијаси мәзмунлу көзәл әсәрләрдир.

Бу ше'рләр ичәрисиндә «Зијафәт» вә «Лондон гарысы» һәм мәзмун, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтдән нәзәри даһа артыг чәлб едир. «Зијафәт» ше'ри Лондонда 1947-чи илин март ајында ССРИ Али Советинин депутатларындан бир групуна верилән зијафәт мүнәсибәти илә јазылмышдыр. Бу мүнәсибәтлә рус шаири К. Симонов да «Достум С. Вурғунун Лондондагы зијафәтдә нитги» адлы ше'р јазмышдыр. К. Симоновун һәмин ше'ри илә С. Вурғунун «Зијафәт» ше'ри бир-бирини тамамлајыр.

¹ С. В у р г у н, «Азадыг вә сәәдәт бајрагы алтында». «Азәрбајҗан кәңчләри» газети, 1948, 10 сентјабр.

Зијафәтдә Симоновун диггәтини чәлб едән әсас чәһәт, бу «серләр» вә «лордлар» мәчлисиндә Азәрбајҗан шаиринин атәшин нитги вә бу нитгин инкилис мүстәмләкәчиләринә көстәрдији тә'сирдир. С. Вурғун өз нитгиндә ингилабдан сонра мүстәгил республика олан Азәрбајҗандан, онун артыг «гәјјумсуз» јашајан, өз сәрвәтинин саһиби олан халгындан үрәк долусу данышмыш вә бу нитг, шүбһәсиз, инкилис ағаларыны хејли гәзәбләндирмиши. К. Симонов јазыр:

Көрүрәм, јахшыча көрүрәм ки, мән,
Онларда һал јохдур гулаг асмаға,
Онларын һәр бири истәр ки, һәмән
Бармаг илишдирсин дәрһал чакмаға...
Һиндистандагы тәк гамчы ојнатсын
Бу Бақыдан кәлән гонағын үстә.
Онун күрәжиндә мәгсәдә чатсын.
Јахшы рәгс еләсин дәстәбәдәстә.

С. Вурғунун ше'риндә дә тәхминән ејни вәзијјәт тәсвир олунур. Ше'рин биринчи һиссәсиндә шаир, зијафәт салонуну, онун «ајнабәнд гапыларыны», «мәрмәр дөшәмәләри үстүндәки халылары», «зәнчинин, һәбәшин ганы» кими «рәнк-рәнк шәраблары», «мүхтәлиф хөрәкләри», «дөшү һал медаллы сечилмиш мерләри», «һәлә дә онунчу әсрлә јашајан» «јелпазәли ханымлары» вә «фракы серләри» тәсвир едир. Икинчи һиссәсиндә исе о заман Инкилтәрәнин президенти Черчилл илә көрүшүндән вә сөһбәтиндән данышылыр. Черчилл, шаирин Бақыдан кәлдијини билинчә, «Бакы, Бакы», дејә чох мә'налы һалда шаирин үзүнә бахыр. Шаир бурада истәр-истәмәз вахты илә инкилисләр тәрәфиндән Ағчагум чөлүндә өлдүрүлмүш 26-лары хатырлајыр вә гәзәблә Черчиллин үзүнә бахыр. Һәр ики рәгиб бу бахышларла бир-бирини анлајыр вә буна көрә дә дәрһал бир-бириндән үз чевир. Шаирин синәсиндә үрәк бир мәрмијә дөнүр:

«Бәли, бакылајам! Өз шәһрәтим вар,
Мәним бабам олиуш 26-лар...
Кәрәк јадыныздан чыхмамыш ола
Бахыр гоча иблис күлүмсәјәрәк,
О, саға чеврилir, мән исе сола,
Бир мәрмијә дөнүр синәмдә үрәк.

Сәлиф Вурғун
Мән тәләсмирәм...

Дөһиялар, Бугулар, кәдирләр шәх!
Кәдә улусуңдур, кәдә да сәрин.
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...

Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...

Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...

Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...
Дөһиярәм мән әлүб дүмдәм кәдәк...

«Мән тәләсмирәм» ше'ринин әлјазмасы

Өз јағында Јана-Јана
Сөнүр шам кими.

Ејни фикрә «Райхстаг» ше'риндә дә тохунулур. Мү-
һарибдән мәғлуб чыхмыш Берлини, диварлары вә та-
ваны учмуш Рейхстагын бинасыны тәсвир едән шаир,
ше'ри белә битирир:

Јағыр Рейхстага лопа-лопа гар,
Скелет бүрүнүр ағ бир кәфәнә.
Өлүр чаһанкирләр вә гәсбкарлар,
Дөһияр сә'р етдијим бу ганлы сәһнә.

Кәтирдијимиз бу мисалларын һамысы ејни һәдәфә
вурур. Бу ше'рләрин һамысы өлмәкдә олан империализм
дүнјасынын матәм маршы кими сәсләнир.

Бу силсиләдән олан «Едуард Мазе» әсәриндә шаир,
ади бир фәһләнин дөһия мәрәсимини тәсвир едир. Бу
мәрәсим Франса буржуазиясына гаршы бөјүк бир тә'-
тилә чеврилир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра
нәинки мүстәмләкә зүлмү алтында инләјән халглар, һәт-
та АБШ, Инкилтәрә, Франса кими ири капиталист өл-
кәләринин халглары да ган вә өлүм үзәриндә гурулан
буржуазия системинә гаршы мүбаризәјә галхмышды:

«АБШ-ын, Франсанын, Италијанын вә Инкилтәрәнин
инһисарчы буржуазиясы сијаси сәһәдә кениш һүчүма
кечмәјә чәһд етди. О өз өлкәсиндә демократијаны ләғв
етмәк, фәһлә һәрәкатыны јатырмағ мәгсәдини гаршыја
гојду. Демократија гүввәләри үзәринә јүрүш башлады,
сијаси һәјаты фашистләшдирмәк мејли күчләнди, ком-
мунистләри һәјасызлыгла тә'ғиб етмәјә башладылар.
Лакин фашист вә ја јарымфашист гүввәләринин һүчүм-
лары әсасән дөһия едилди, пролетариат өзүнүн ән мүһүм
мөвгеләрини әлиндә сахлады. Халг күтләләри ичәрисин-
дә коммунистләрин нүфузу, өлкәләрин бәзиләриндә
олдуғу кими галды. Бәзиләриндә исә һәтта артды.
Тә'тил һәрәкаты даһа артыг күтләви вә фәал һәрәкат
олду»¹

«Едуард Мазе» ше'риндә шаир һәмин мәсәләјә то-
хунмушдур. Франсанын Брест шәһәри «Франса гул ол-
маз Вашингтона» шүары илә тә'тилә башламышдыр.
Полис дәрһал әл-ајаға дүшмүш, чәбһәләрә ајрылмыш

¹ Сов.ИКП тарихи. Бакы, Азәрнәшр, 1963, сәһ. 663.

вә шәһәрдә бөйүк бир вурushima башламышдыр. Вурushima заманы һәрәкатын башчысы Едуард Мазе өлдүрүлмүшдүр. Бу хәбәр илдырым сүр'әти илә шәһәрә җаылмыш, гочалардан тутмуш ушаглара гәдәр һамы тә'тилә гошулмушдур:

Киминдир бу табут, кимдир бу өлән
Дејин, философдур, даһидир, нәдир?
Кимдир архасынча бир шәһәр кәлән?
Бизим бу гәһрәман ади фәһләдир.

Ади бир фәһлә олан Едуард Мазе һагг иши уғрунда мүбаризә апардығындан, онун өлүмү ингилаб кими сәсләнир. Бу җалныз бир нәфәрин фәалијәтинин нәтиҗәси дејил, Едуард Мазенин бу е'тираз сәсини дә, бу тә'тили дә, бу издиһамы да җарадан әсрин өзүдүр. Артыг бүтүн дүнјада әсарәт дүнјасы сарсылмагдадыр. Халглар ајылмыш, инди милләтләр дејил, халглар дејил, синифләр гаршы-гаршыҗа кәлмишдир. Бу мәсәлә шаирин җалныз «Авропа хатирәләри»ндә дејил, истәр буна гәдәр, истәрсә дә бундан сонра җаздығы бир чох әсәрләриндә өзүнү көстәрир. Сырф аилә-мәишәт мөвзусунда җаздығы «Ајкүн» поемасында да шаир, артыг ајылан вә өз һаггы уғрунда мүбаризәҗә галхышан Һиндистан, Вјетнам, Әрәб, Фәләстин, Чин вә Корейа халгларынын бу шанлы мүбаризәсини алгышлајыр:

Хурма көлкәсиндә әрәб гызлары
Аһ, азадлыг дејиб, хәјала далды
Мисрин, Фәләстинин гумсал дүзләри
Шинмала һәсрәтлә бахыб саралды
Санки Һиндистан да, Вјетнам да, Чин дә
Бизим о ахшамкы бајрама кәлди.
Корейа торпагы одлар ичиндә,
Москва дејәрәк, илһама кәлди.

«ЗАМАНЫН БАЈРАГДАРЫ» поемасында да шари, ејни мәсәләҗә тохунараг җазыр:

Авропа гуртарды өлүмдән, гандан,
Биз гоча Шәргә дә хиласкар олдуг.
Атыны дөрд јана чапдыгча вәман
Һәр күнә, һәр илә бајрагдар олдуг.
Шанхај да, Пекин дә галхды ајаға,

Ленинин бајрагы учалды Чиндә
Дүнјанын шәһрәти бу ал бајраға,
Корейа анд ичди одлар ичиндә.

Мә'лум олдугу кими, 1950-чи илдә АБШ Узаг Шәргә дә ачыг тәчавүзкарлыг мүһарибәсинә башлады. О. Чинин Тајван адасыны ишғал етди, Корейа халг демократик республикасы илә Чәнуби Корейа арасында силаһлы тоггушма төрәтди. Корейа халгына гаршы гәсбкарлыг мүһарибәси башлады.

Бүтүн бунлар «Гоча Шәргә күнәш доғур» ше'риндә өз бәди әксини тапмышдыр. Капитализм дүнјасынын зиддијјәтләри, онларын бир төрәфдән дин—аллаһ дејән јаланчы һуманист чағырышлары, дикәр төрәфдән исә бәдхәһ әмәлләри, балача халглара еләдикләри зүлм ашағыдакы бәнддә ифадә олунмушдур:

Трумен дә аллаһ севир, килсәләрдән кәлир сәси,
Дуа верир сәһәрләрә.
Елә бу вахт Корейада Вашингтон тәјјарәси
Бомба төкүр шәһәрләрә.

Нәһајәт, бүтүн бу мүбаризәләр һаггын вә әдаләтин гәләбәси илә гуртарачагдыр. Чүнки тарихин, заманын һөкмү беләдир:

Өз бахтына бүтүн инсан
Бирчә улдуз сөнәчәкдир;
Коммунизм дүнјасындан
Бүтүн әләм көчәчәкдир.

Будур шаирин бүтүн җарадычылығы боју тәрәннүм етдији һәгигәт!...

«ЗӘНЧИНИН АРЗУЛАРЫ» поемасы өз руһу вә мәзмуну е'тибары илә «Авропа хатирәләри»нә јахындыр. Бу әсәрдә дә даими мүбаризәдә олан ики систем, ики чәбһә гаршылашдырылыр. Сосиализм дүнјасынын үстүнлүкләри капитализм дүнјасынын рәзаләтләри фонунда әкс етдирилир.

Сәмәд Вурғун 1948-чи илин августунда Полшанын Вротслав шәһәриндә кечирилмиш елм вә мәдәнијјәт хадимләринин Үмүмдүнја конгресиндә америкалы бир зәнчинин нитгини динләмишдир. Һәмин нитг шаирә

«Зэнчинин арзулары» әсәрини јазмағ үчүн материал вермишдир.

Бу һагда шаир өзү јазыр: «Америка зәнчиләриндән бири өз чыхышында шаиранә бир тәрздә деди ки, әкәр мәним сүрдүјүм азадлығ гатарынын тәкәрләри алтында өз доғма, әзиз, ағсачлы нәнәм дә галыб мәһв олса, мән јенә дә бу азадлығ гатарына дајан демәјәчәјәм, ону сон мәнзилә, сон мәгсәдә кими сүрәчәјәм!»

Бу одлу, аловлу сөзләрә тәсадүфи сөз кими бахмағ күнаһ оларды. Бу сөзләри ифадә едән зәнчи, јүз мил-јонларла мәһкум вә һүгүгсуз инсанларын да үрәјиндә аловланмыш гәзәб, кин вә интигам һиссләрини ифадә едир. Азадлығ вә демократија уғрунда кедән халғлар мүбаризәсинин мүхтәлиф јоллары бир мәгсәд уғрунда бирләшир: Америка вә Инкилтәрә империализминин тәмәл дашларыны учурмағ, фашизмин сөнүк вә мурдар идеолокијасыны јенидән дирилтмәк истәјәнләрин мән-фур сijasәтини ифша етмәк»¹.

Мәлүм олдуғу кими, Америкадакы мүхтәлиф мил-ләтләр ичәрисиндә зәнчиләр ән ашағы ирг һесаб олунур. Онлар әһалинин онда бир һиссәсини тәшкил етмәләринә бахмајарағ, ән чүз'и имтијазлардан мәһрум, ачлығ вә сәфаләт ичәрисиндә јашајырлар.

Сон јарым әср мүддәтиндә гырх мин зәнчи линч мү-һакимәсинин гурбаны олмушдур. Һалбуки азадлығ севән халғларын бәшәријјәти әсарәт алтына алмағ истәјән фашизмә гаршы мүбаризәсиндә зәнчиләрин дә бөјүк хидмәти олмушдур. Буну хатырлатмағ кифәјәтдир ки, икинчи дүнја мүһарибәсиндә үч јүз миң нәфәр зәнчи Һитлер фашизминә гаршы дөјүшләрдә иштирак етмиш-дир.

Һәмишә зәнчиләрдән ағ америкалыларла мүт'и көлә олмағ тәләб олунмушдур. Бунун ән јахшы әкси Бичор Стоунун «Том дајынын комасы» повести-дир. Бу әсәр сәһнәдә мүт'и, јазығ, лакин өз тәләјиндән разы бир сыра гул зәнчи сурәтләри силсиләсинин јаранмасына сәбәб олду. Белә әсәрләрә мисал оларағ Едвард Шелдонун «Зәнчи», О Нејлин «Император Чонс» Торренсин «Хүл-јачы» әсәрләрини көстәрмәк олар. Бура бөјүк рус шаири А. С. Пушкинин тамамлаја билмәдији «Бөјүк Пјотрун зәнчиси» адлы әсәрини дә әлавә етмәк олар.

¹ С. Вурғун. «О, сәнәт вә сәнәткар досту иди», «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1948, № 19.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра зәнчиләрин ачыначағлы һәјатыны мүмкүн гәдәр дүзкүн көстәрмәјә мејл едән әсәрләр јазылмаға башланылмышса да, бу, һәлә зәиф бир тәшәббүс иди.

Икинчи дүнја мүһарибәси вәзијјәти тамамилә дә-јишдирди. Америкалылар өз «јүксәк», «али иргләри»ни мүдафиә мәгсәдилә зәнчиләри чәбһәјә көндәрдиләр. Мүһарибәдә мүхтәлиф милләтләрлә таныш олан зәнчи әскәрләри көрдү ки, дүнјада Америка «демократијасы-нын» зиддинә олан башга бир демократија да вардыр. Чәбһәдән гајыдан зәнчиләр јени фикрә—һәгиги демок-ратија иддиасына дүшдүләр.

Зәнчиләр ичәрисиндә јаранан бу кәскин дөнүш әдә-бијјатда ики кәнч вә мүтәрәгги фикирли Америка јазы-чысы Чейс Гоу вә Арно Дјуссонун бирликдә јаздыгла-ры «Дәрин көкләр» әсәриндә өз әксини тапды. Бу әсәр Америка мүртәчеләринин чүрүк ирг нәзәријјәсини ифша едән илк бөјүк бәдии әсәр иди.

«Зәнчинин арзулары» поемасы Азәрбајчан совет әдә-бијјатында зәнчиләрин дәрин көләлик јухусундан ојан-масыны, онларын азадлығ һәрәкатыны әкс етдирән илк әсәр олмагла шәрәфли јер тутур. Мүтәрәгги идејалар чарчысы олан Азәрбајчан әдәбијјаты бу әсәрдә бир даһа өзүнүн ингилабилијини вә мүасирлијини нүмајиш ет-дирди.

Иргчи империализм илә сәсиализм гүввәләри поемада гаршылашдырылмышдыр. Бурада империализм чәбһәси инкилис Тејлорун, сәсиализм чәбһәси исә шаирин шәх-синдә әкс етдирилмишдир. Әз ади инсани һүгүгларыны тәләб едән зәнчи рәссамын нитги инкилис нүмајәндәси чәнаб Тејлорун гәзәбинә сәбәб олур:

Бу аловлу, одлу сөзләр јанғын салыр үрәкләрә,
Елә бу вахт көз гојурам сағымдакы бир нәфәрә,
О, тәрләмиш чешмәјини сол әлијлә дүзәлдәрәк,
Кинајәли бахышларла диш гычајыр бир иблис тәк,
Ајырмајыр көзләрини о, зәнчинин додағындан.
Бир гурд кими дишләрини шагғылдадыр заман-заман.
Каһ бозарыр, каһ гызарыр, үшүтмәләр вар чанында.
Көлкә кими гара-гура әлләр кәзир виңданында.
О, кининдән бүзүшдүкчә, бир јумаға дөнүр бә'зән,
Елә бил ки, план кими сычрајачағ өз јериндән
... Чәнаб кимдир? О, Тејлордур, шлјапалы бир иблисдир.
Үрәјимдән сәсләр кәлир, инкилисдир, инкилисдир.

Биз бу шлжапалы иблислә К. Симоновун «Достум Сәмәд Вурғунун Лондон зијафәтиндә нитги» ше'риндән танышыг. Бу, һәмин Тејлордур ки. Сәмәд Вурғун Лондонда нитг сөјләдија заман она гаршы да гәзәбләнмиш, «онун күрәјиндә ат ојнатмаг», истәмишдир. К. Симонов јазыр:

Мәним достум Сәмәд белә дејәндә
Онларын үзүнә бахырам мән дә.
Будур, бахышларда кин вә горху вар.
Санки «Полис!» дејиб багырачагдыр.
Үзләр гыпгырмызы, бахышлар гара,
Бир нитг бир дағ чәкир санки онлара.¹

Һәр ики әсәрдә һәдәф ејнидир. Һәр ики шаир мүстәмләкә халгларына јухарыдан ашағы бахан, онларын инсанлыг ләјагәтини тапдалајан буржуа әхлагыны вә дүнјакөрүшүнү тәнгид едир.

«Зәнчинин арзулары» әсәриндә зәнчинин рәссам верилмәси тәсадүфи дејилдир. Бунула шаир чох көзәл бәдии тәзад јаратмышдыр. Фикри бәдии тәзадларла ифадә етмәк С. Вурғун әсәрләринин башлыча хүсусијәтләриндән һесаб олунур. Поемадакы зәнчи рәссам јарадычыдыр. Јарадычылыг исә инсанлыгын ән көзәл чәһәтидир. Америкада исә зәнчи үчүн јарадычылыг имканы јохдур.

Вротслав конгресиндә чыхыш едән зәнчинин рәссам олуб-олмадыгы мә'лум дејилдир. Лакин шаир фикрини даһа поетик шәкилдә ифадә етмәк үчүн зәнчини бизә рәссам кими тәгдим едир:

Рәссам көнлүм вурғунудур һәр ахшамын, һәр сәһәрин,
Јаратдыгым таблоларда һүснү вардыр шәфәгләрин.
Вахтынызы чох алмајым, дејин мәним бу сәнәтлә,
Бу һүнәрлә јер үзүндә јашамаға јерим вармы?
Һеч евсиз дә, ешиксиз дә рәссам олан јарадармы?
... Бир сәјаһәт күнләриндә мән ач галсам, сусуз галсам,
Бир ашхана гапысыны етәнләрдән хәбәр алсам,
«Сән гарасан» сөзләрини охујарам нәзәрләрдә.
Дејин көрәк, өмрүм боју нечә дөзүм мән бу дәрдә?

¹ К. Симонов. Достлар вә дүшмәнләр. Ушагкәнчнәшр, 1950 сәһ. 30.

Бу парчадан јарадычы зәнчинин инсанлыг ләјагәти тапдандыгы мәмләкәтдә гарадәрилиләрин нә вәзијәтдә јашадыгы мә'лум олур.

«Зәнчинин арзулары» әсәриндә еһтираслар тоггушур, идеолокијалар үз-үзә кәлир. Бу әсәр, шаирин 1933-чү илдә јаздыгы «Өлүм күрсүсү» поемасынын бир нөв давамыдыр. «Өлүм күрсүсү» әсәриндә алман-фашист иртичасына гаршы чыхан шаир. «Зәнчинин арзулары»нда бејнәлхалг империализмә, бејнәлхалг иртичаја гаршы чыхмышдыр. Бу поэма, јалныз Америка зәнчиләринин дејил, бүтүн дүнјада јашајан мүстәмләкә халгларынын адындан данышан бир дөјүш маршы, мүбаризә һимнидир. Бу әсәрдә әзиләнләр, әзәнләри иттиһам едир. Шаир чох көзәл дејир:

Зәнчн гызыр аслан кимн, габармышдыр тунч синәси,
Елә бил ки, далғаларла пәнчәләшән бир ададыр,
Гулаглары ләрзә салыр бу нагигин гадир сәси—
Хәјалындан нә кечирсә, јумруглары һавададыр...
О кәмирир зәнчирини гәфәсдәки пәләнк кимн.
Ајагдадыр гара зәнчи, ачылачаг түфәнк кимн.

Шаирин дедији һәгиги олду. Сон 10—15 ил әрзиндә онларла мүстәмләкә халглары әсарәт зәнчирини гырды, империализм зүлмүндән азад олду.

Беләликлә, «Зәнчинин арзулары» поемасы күнүн тәләбләринә чаваб верән, ону габаглајан сијаси мәзмунлу бәдии кејфијәтли бир әсәр кими үмүмсовет ше'риндә бөјүк јер тутур. С. Вурғун өзү чох һаглы олараг, бу әсәри Мајаковскидән өјрәнмәјин нүмунәси һесаб едир. Шаир јазыр:

«Бир мүддәт бундан әввәл јаздыгым «Зәнчинин арзулары» поемасы мәним үчүн Мајаковскидән өјрәнмәјин ән әсаслы сүбүту сајыла биләр. Бурада мән Америка вә Инкилтәрә империалистләрини ифша едирәм. Бу әсәр Мајаковскинин Америка вә Гәрби Авропа һаггындакы мәшһур ше'рләри илә сәсләшир вә һәм дә өз руһу е'тибары илә, ичтимаи мөвзунун бәдии чәһәтчә ишләнмәси е'тибары илә Мајаковскинин мүбаризә, партија поезијасына јахындыр.»¹

Әсәр мүәјјән едилмиш бир һиссә илә башлајыб гур-

¹ С. Вурғун. «В. Мајаковски вә ше'римиз», «Әдәбијат гәзети» 1950, 15 апрел.

тармаса да, тамамланмыш поемадыр. Бурада бөјүк ичтимаи конфликт вардыр. Эсәрдә демократија илә ир-тичанын, зүлм илә әдаләтин, империализм илә мәһкүм милләтләрин зиддијәти ики чәһәтдән әкс етдирилмиш-дир. Биринчи чәһәт—рәссам зәнчинин азад јаратмағ арзуларына сәдд чәкән ичтимаи гурулуша гаршы ниф-рәт вә барышмазлығ һиссидир ки, зәнчинин нитгиндә өзүнү көстәрир. Икинчи чәһәт—демократик өлкәләрин, вә әзиләнләрин мәнәфеји илә империалист дәвләтләри-нин мәнәфејинин тоғгушмасы шәклиндә тәзаһүр едир. Бу бөјүк ичтимаи конфликт зәнчинин нитгини динләјән, салонда отурмуш ики нәфәрин симасында әкс етдирил-мишдир. Зәнчинин демократик арзуларыны ифадә едән бу нитг совет нүмајәндә һеј'әтинин үзвү олан шаири руһландырыр, инкилис нүмајәндәси Тејлору исә гәзәб-ләндирир.

С. Вурғун ше'риндә Чәнуби Азәрбајҗан мөвзусу да мүһүм јер тутур. Иранда шаһлығ үсули-идарәсинин пәнчәси алтында әзилән 14 милјонлуг бир халгын ачы-начағлы һәјаты шаири јарадычылығы боју дүшүндүр-мүшдүр.

Бөјүк Октјабр сәсиалист ингилабындан сонра Азәр-бајҗан халгы һәр чәһәтдән, Чәнуби Азәрбајҗанда јаша-јан өз доғма гардашларыны керидә бурахды. Мүртәче Иран һөкүмәти кечмиш шаһлығ үсули-идарәси, зүлм ал-тында сахладығы Чәнуби азәрбајҗанлылара гејри-мәдә-ни бир милләт кими бахмыш, ону ән ади инсани һүгүг-лардан мәһрум етмишдир. Бурадакы азәрбајҗанлылара өз дилләриндә данышмағ гадаған олмушдур. Иран ир-тичачылары Азәрбајҗан халгынын варлығыны белә ин-кар едир. Профессор Чәфәр Хандан јазыр: «Тһранда чыхан «Ајәндә» мәчмүәсинин 10-чу нөмрәсиндә бир мә-галәјә раст кәлдим. Мәчмүәнин редактору доктор Әф-шар, Азәрбајҗан халгынын тарихинә бөһтан атарағ, «ел-ми» сурәтдә исбат етмәјә чалышырды ки, азәрбајҗан-лылар мүстәгил бир халг олмамыш, онлар монгол исти-ласындан сонра монголларын төр-төкүнтүләриндән әмә-лә кәлмиш, куја о замана кими һеч бир бәдии-әбәди аби-дәләри вә с. јох имиш»¹.

Азәрбајҗанын монгол истиласындан сонра «түркләш-

¹ Чәфәр Хандан. «Чәнуби Азәрбајҗан әдәбијәтиндә милли азадлығ һәрәкәти», I чилд, сәһ. 18. (филологи елмләр доктору алимлик дәрәчәси алмағ үчүн јазылан диссертасија).

дирилдији» һағгындакы иддиалар бә'зи фарс «алимлә-ринин» көһнә бошбоғазлығыдыр. Иранын мәшһүр азад-хаһларындан бири олан Мүкәррәм Тураби бу мәһнасыз иддианы елми-мәнтиғи дәлилләрлә алт-үст етмишдир. О јазыр:

Монголлар јүз илдән артығ Азәрбајҗанда һакимиј-јәт сүрә билмәдикләри һалда өз дилләрини бизә тәһмил етмишләрсә, әчәба 600 илдән зијадә һөкүмранлығ едән фарслар нә үчүн бу дили дәјишдирмәјә мүвәффеғ олмамышлар? Бу исбат едир ки, дили зор вә ајры-ајры васитәләрлә дәјишдирмәк олмаз. Дилимизин мүхалиф-ләри бу пуч иддиалары илә Азәрбајҗанын мәдәнијјәтини боғмаға, бу васитә илә халгымызы чәһаләтдә сахлама-ға чан атырды»¹.

Иранын милләтчи алимләри, һаким даирәләри, Иран әразисиндә јашајан азәрбајҗанлыларн дилини, милли варлығыны, тарихини инкар едәрәк јазырлар:

«Милләтимиз дүнја мәдәнијјәтинин мәш'әлләриндән олдуғу бир вахтда бизим азәрбајҗанлы һәмвәтәнләри-мизин, өз саир һәмвәтәнләриндән ајрыча әдәбијјаты вә тарихи олмамышдыр. Јә'ни тарихин бүтүн дөврләриндә онларын мөһәлли дилләри дә олмамышдыр, әксинә он-ларын вә әчдадларынын милли вә тарихи дили фарси олмушдур»².

Иран дәвләтинин бу мәнфур сijasәтинә бахмајарағ Чәнуби азәрбајҗанлылар өз һағларыны баша дүшмүш вә өз истиглалијјәтләри уғрунда һәмишә мүбаризә апар-мышлар.

С. Вурғун ше'риндә һәлә јарадычылығынын илк дөв-рүндән мәһкум Шәрг вә биринчи нөвбәдә Чәнуби Азәр-бајҗанын тәлеји мәсәләси әсас мөвзулардан олмушдур. Бу дөврдә јаздығы «Шәргин гапысы» (1929) вә «Гызыл Шәрг» (1931) ше'рләриндә шаир, мүстәмләкә бојунду-руғу алтында јашајан Шәрг өлкәләринин ачыначағлы вәзијјәтини тәсвир етмиш, Совет Азәрбајҗанына мәһкум Шәргин үмид чырағы кими бахдығыны гәләмә алмыш-дыр.

Шаирин совет вәтәнинин көзәлликләрини тәрәннүм етдији бир чох ше'рләриндә Шәрг өлкәләринә үзүнү

¹ «Гызыл сәһифәләр», 1946, сәһ. 90.

² «Иранма» гәзети, Тһран, 1045, 12 декабр, № 462.

тутур, орада јашајан зәһмәткеш күтләләрин фачиәли һәјатыны өз халгынын хошбәхт һәјаты илә мүгајисә едир. «Бәсти» поемасында Бәстинин азад, хошбәхт күнләрини тәсвир етдикдән сонра шаир она мүрачиәтлә дејир:

Шәргин көзәлләри ешидир сәни,
Бахыб арзулајыр бизим вәтәни.

Шаирин 1935-чи илдә јаздығы «Тәбриз көзәлине» ше'ри ики јерә парчаланмыш ваһид Азәрбајҗанын дәрдинә һәср етдији илк әсәридир.

1940-чы илдә Азәрбајҗанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 20 иллији мүнәсибәтилә јаздығы «20 баһар» ше'риндә шаир, 20 јашы тамам олмуш Совет Азәрбајҗанынын бәхтәвәр гызы бәстәкар Баһарын бәстәләдији симфонијада јенә дә Тәбриз көзәлинин бөјүк дәрдини, фачиәсини гәләмә алып.

1941-чи илдә Совет Ордусу Иран әразисинә дахил олду. «Вәтән јолунда» адлы орду гәзетиндә әмәкдашлыг етмәк үчүн бир сыра јазычыларымыз, о чүмләдән С. Рүстәм, О. Сарывәлли, Ә. Мәммәдханлы, Ә. Садыг, Ч. Хәндан Чәнуби Азәрбајҗанын бир чох шәһәрләриндә олдулар. Бу мүнһүм һадисә илә әлагәдар ше'римиздә Чәнуби Азәрбајҗан мөвзусу мүнһүм јер тутмаға башлады. Бундан сонра јалныз чәнубда олан шаирләримизин дејил, башга шаирләримизин дә јарадычылығында бу мөвзу гүдрәтлә сәсләнди. Бу чәһәтдән С. Рүстәмин «Тәбризим», «Дурналар», «Әјилмә», «Лејла», «Зиндан», «Һејкәлин јүксәләчәк», «Дәјмә» вә саир, О. Сарывәллинин «Биринчи дәрс», «Дәвә карваны», «Папамалы диләнчи», «Сон гар», «Мәһбусларын сөһбәти», М. Рәһимин «Шатыр», «Ајрансатан», «Халчачы гыз», «Харрат», «Гарадашын һәсрәти», «Дәрвиш», «Аразын шикајәти», «Мән нә кәтирмишәм», Р. Рзанын «Һилал» поемасы, «Ајрылыг», «Сөз арасы», «Тәбризли достума» ше'рләри Чәнуби Азәрбајҗан мөвзусунда јазылмыш көзәл парчалардыр.

1945-чи илдән сонра Чәнуби Азәрбајҗан мөвзусу С. Вурғунун тәкчә бәдии јарадычылығында дејил, публисистикасында да әсас јер тутур. Шаир бир чох мәгалә вә чыхышларында бу вә ја диқәр мәсәлә илә әлагәдар Азәрбајҗан халгынын бу бөјүк дәрдинә тохунур, өз етираз сәсини учалдыр.

«Көрпүнүн һәсрәти» ше'ри С. Вурғунун бу мөвзуда јаздығы ше'рләри ичәрисиндә өз конкретлији вә тәсир гүввәсилә хусуси јер тутур. 1948-чи ил октябрын 28-дә шаир һәјат јолдашы илә Јеревана кедирмиш. Аразын үстүндән салынмыш «Худафәрин» көрпүсүнүн јанында гатарын дајанмасындан истифадә едән шаир, көрпүнү сәјр етмиш вә һәммин ше'ри бу мүнәсибәтлә јазмышдыр. Көрпүнүн үстүндә битән отлар һәммин ше'рин јаранмасы үчүн шаирә поетик материал вермишдыр. Адәтән, чајларын үстүндәки көрпү бу тајдан о таја кечмәк үчүн салыныр. Лакин бу көрпү Араз чајы илә ики јерә парчаланмыш ваһид бир вәтәни бирләшдирә билмир, әср јарымдыр ки, ики гардаш бир-бириндән ајры дүшмүш, о тајдан бу таја кедиш-кәлиш кәсилмиш, көрпү истифадәсиз галмыш вә буна көрә дә үстүндә јабаны отлар битмишдыр.

Көрпүјә бахдыгча шаирин көзләри өнүндә һәммин бу көрпүнү јарадан ме'мар чанланыр:

Билдим, о, ме'мардыр... о, јарадандыр,
Јахын кәл, охучум, бах әлләринә!
О, Араз үстүндә хејли замандыр
Ағлајыр хар олмуш әмәлләринә...

Бир чох әсәрләриндә олдуғу кими («Алман бәннасы вә совет забити», «Зәнчинин арзулары» вә с.), «Көрпүнүн һәсрәти»ндә дә шаир бәдии контрастдан чох бөјүк усталыгла истифадә етмишдыр. «Алман бәннасы вә совет забити» ше'риндә тикиб-гуран бәннаны дағылмыш, учуг бир бинанын, «Көрпүнүн һәсрәти» ше'риндә исә истифадәсиз көрпүнүн фонунда тәсвир едән шаир, бу контраст васитәсилә вәзијјәтин ағырлыг дәрәчәсини көзләримиз өнүндә чанландырмыш олур. Биз бурада көзү инсан ајағына һәсрәт галан, үстүнү от-әләф басан көрпүнүн һалына, «хар олан әмәлләринә» ағлајан ме'марын фачиәсинә үрәкдән јаныр вә ме'марла бирликдә гәһәрләнирик:

Ким билир, ким билир нә вахтдан бәри,
Бир инсан кечмәјир бу даш көрпүдән.
Елә бил јол чәкир онун көзләри,
Фәгәт нә кәлән вар, нә дә бир кедән.

Көзләри јол чәкән көрпү дејил, бир-биринә һәсрәт галан халгдыр. Бу ваһид халгын дили бир, сөзү бир,

нəғмəsi бир, гəлби бир, ешги бир, арзулары бир, нағылы бир, дастаны бир, сазы бир, сөзү бир, руһу бир, мә-нəвијјаты бир, лакин талелəри башга-башга, кетдији јоллар башга-башгадаыр. Бу бəјүк дəрди јашајан шаирин «көнлүнүн шəһəри јанғына дүшүр», бүтүн өмрү бəјү севинч нəғмэлəри өтəн шаирин сəсиндə бир гəһəр, нəғ-мəсиндə бир кəдəр дүјүлүр. Бəјүк Вəтəн мұһарибəsi иллəриндə јаздығы «Јанғын» шəриндəки «Бəјүк бир дəрд имиш шаир јаранмаг» мисрасыны бурда да чох тəбии олараг тəкрар едир:

Аһ, үрəк дүјдүгчə бу сəһнэлəри,
Адəтим олмушдүр алышыб јанмаг.
Јанғына дүшмүшдүр көнлүм шəһəри,
Бəјүк бир дəрд имиш шаир јаранмаг.

Низами јарадычылығына нəср етдији бир мəгалə-синдə, долајысы илə бу мəсəлəјə тохунан шаир, Азəрбај-чан халғына хор бахан, онун дилини, адəбијјатыны инкар едəн Иранын мұртəчə гүввэлəринə гаршы чыхыр, онла-ры тарихин адəлəтлi нөкмү илə нəдəлəјир. «Сиз еј Ира-нын пешəкар чəллəдлары! Јадынызда сахлајын ки, ир-тичанын неч бир гара гүввəsi Азəрбајчанын бəјүк оғуллары—Бабəк вə Сəттəрханларын шүчəт вə гəһрə-манлығыны, бəјүк ешг вə арзуларынын аловларыны неч бир вахт сөндүрə билмəјəчəкдир.»¹

Бу, тəсəдүфи дејилдир. Чүнки 1945-чи илдə Чəнуби Азəрбајчанда милли-азадлыг нəрəкаты даһа да күч-лəнир. Бу, элбəттə ки, нəмин илин сентјабрында јара-дылмыш Азəрбајчан Демократик Фəиргəсинин фəалиј-јəти илə əлагəдар иди.

Азəрбајчан Демократик Фиргəсинин рəһбəрлији ал-тында 1945-чи ил, дакбр ајынын 12-дə (21 азəр) Азəр-бајчан халгы Чəнуби Азəрбајчанда һакимијјəти өз əлинə алды. Милли демократик һөкүмəтин əмəлə кəлмəsi илə өлкə һəм игтисади, һəм дə мəдəни чəһəтдəн инкишафа башлады. Милли азадлыг нəрəкаты Азəрбајчан халгы-ны өз өлкəсинин вə мүгəддəратынын саһиби етмəклə онун дилини вə мəдəнијјəтини дə өзүнə гəјтарды. 1946-чы ил ијун ајынын 12-дə Тəбриздə Азəрбајчан Университети ачылды. Кəндлəрдə дə кəндлилəр мəктəб биналары тик-

дилəр. Бу һагда «Азəрбајчан» гəзəти јазыр: «Билдији-миз кими кечəн илин эрзиндə Азəрбајчан кəндлилəри өз хəрчлəри илə 2000 мəктəб бинасы тикдилəр»¹.

Чəнуби Азəрбајчанда демократик нəрəкатын гəлəбə чалмасы, орада милли, мұстəгил Азəрбајчан дəвлəтинин јаранмасы, бүтүн дүнјадə мұтəрəгги демократик гүввə-лəрин севинчинə сəбəб олду. Сурија, Ливан фəһлə һəм-карлар иттифагынын сəдри Мустафа Əл—Əрис Азəр-бајчан фəһлəлəринин 1946-чы ил- ијунун 23-дə Тəбриздə ачылмыш I гурултајында чыхыш едəрəк демишдир: «Азəрбајчан халгы бүтүн дүнја халглары ичəрисиндə, хүсусилə Шəрг халглары арасында гəјрəтлi вə азад-лыг севən бир миллəт кими танынмышдыр... Биз эрəб фəһлəлəри фəхр едирик ки, дүнја мұстəмлəкəчилəринин атасы сажылан инкилис империалистлəринин чијинлəри, сизин бу нəрəкатынызын нəтичəсиндə титрəјир, о, бар-магларыны кəмирир, зирə о мəчбур олачагдыр, бəлкə Мисир вə Шəргдəн дə эл чəксин»².

Мустафа Əл—Əрис тамамилə доғру дејирди. Онун бу сөзлəри Азəрбајчан дəмократик нəрəкатынын бəјнəлхалг əһəмијјəтини дүзкүн мұəјјəнлəшдирмəклə бəрəбəр, һəлə о заман бүтүн мəһкум Шəргин букүнкү талəјинə дүрүст мұəјјəнлəшдирмишди.

С. Вурғунун ашағыдакы сөзлəри Сурија-Ливан нұ-мəјəндəсинин сөзлəри илə нə гəдəр нəмəһəнк сəслəнир: «Биз фəхр едирик ки, ган гардашларымыз олан Чəнуби азəрбајчанлылар да дүнјадə кəдəн азадлыг мұбаризəsi-нин габаг сыраларында өлүмлə, зүлмəтлə элбəјаха ву-рушурлар. Онлар да бəшəријјəтин бу азадлыг даста-нына өз ганлары илə гызыл сəһифəлəри јазырлар»³.

Југославија мəтбуат атташессинин нұмəјəндəsi Павел Мијович Азəрбајчан милли нəрəкаты һаггында јазыр: «Мəн Азəрбајчанда гəһрəман вə мұбариз бир халг илə таныш олдум, о, азадлығы вə һагг иши јолундакы мұ-баризəsi илə фəхр едир... Мəн мұшаһидə етдим ки, мил-ли һөкүмəт гуруландан бəри Азəрбајчанда азəрбајчанлы-лар арасында бир нəфəрə раст кəлмəдим ки, башга бир миллəтə əдавəт бəслəсин... Азəрбајчан бүтүн игти-сади, чəтинликлəрлə мұбаризэдə галиб чыхмагдадыр. Бу мұвəффəгијјəтлəрə аз мұддəт эрзиндə наил олан бир

¹ Бах. «Азəрбајчан» гəзəти, 2-чи дəврə, 1946, 28 октјабр, № 47.

² «Рəһбəр» гəзəти, Тəһран, 1946, 24 ијул, № 776.

³ С. Вурғун «Гəһрəманларə ешг олсун», «Коммунист» гəзəти, 1949, 27 апрал, № 82.

¹ С. Вурғун. «Азəрбајчан совет адəбијјаты вə Низами» «Адə-бијјат гəзəти», 1947, 12 ијун.

халг, милли азадлыг һаггында вә милли истиглалижәтә тамамилә лајигдир»¹.

Бүтүн бунлара бахмајараг, Америка вә инкилис империализми Азәрбајҗан халгынын јаратдыгы милли дәвләтә гаршы гәзәбләнди. Иран мүртәчә гүввәләрини милли Азәрбајҗан һөкүмәти үзәринә. галдырды.

Декабрын 11-дә Америка вә инкилис силаһлары илә силаһланмыш Иран гошунлары, Гөвәмүссәлтәнәнин вәд етдији кими јох, бир гатил кими Азәрбајҗана дахил олду. Фәдан дәстәләрини вә онларла әләгәдар олан халгы вәһшичәсинә гырмаға башлады. Бундан сонра Иран мүртәчә гүввәләри Азәрбајҗанда ганлы фәалијјәтә кечәрәк, халгын аз мүддәтдә гуруб-јаратдыгы мәдәни абидәләри мәһв етмәјә башладылар. Милли азадлыг һәрәкаты гәһрәманларынын һејкәлләри учулурду. Халгын ана дилиндә нәшр едилмиш китабларындан тонгал галанды.

Иран мүртәчә гүввәләринин Азәрбајҗан дилиндә олан китаблары јандырмасы С. Вурғунун иртичаја гаршы гәзәбини даһа да артырды. Шаир бу мәсәләјә бир нечә мәгаләсиндә вә «Јандырылан китаблар» ше'риндә тохунмуш, өз е'тираз сәсини учалтмышдыр: «Сиз истә-дијиниз гәдәр Азәрбајҗан дилиндә јазылмыш әсәрләрдән тонгаллар јаратсаныз белә, бурасыны јадыныздан чыхартмамалысыныз ки, јананлар јалныз кағызлардыр, бунунла Азәрбајҗан халгынын гәлбиндә сиз ағалара гаршы јаранмыш кизлин нифрәт вә кини даһа да алышдырыб аловландырырсыныз»².

«Јандырылан китаблар» ше'ри Иран иртичасынын ана дилимизә вә бу дилдә јаратдығымыз әдәби абидәләримизә вә мәдәнијјәтимизә олан һәғарәтли һүчумуна ағыллы чавабдыр. Ана дили! Бу дилдә јаранан сәнәт әсәрләри, елми әсәрләр һәр кәс үчүн һәр шејдән әзиз-дир. Шаир үчүн исә ана дили һәр шејдир. Чүнки шаир бу дилдә дәнешыр, бу дил васитәсилә јазыб јарадыр, бу дилдә дә өз халгынын арзу вә әмәлләрини ифадә едир. Онун халгы бу дилдә өлмәз абидәләр, өлмәз сәнәт нүмунәләри јаратмышдыр. Бу абидәләрдә халгын руһу, мә'нәвијаты, дүшүнчәси, истәк вә арзулары һәһәт, бөјүк тарихи ифадә олунмушдыр. Бу дилдә јарады-

лан бөјүк сәнәт абидәләрини јандырмаг, мәһв етмәк халг вә онун шаири үчүн бөјүк тәһгир иди:

Чәллад! Мәнним дилимдәдир бајатылар, гошмалар,
Де, онлары һеч дујдumu сәнни о даш үрәјин?!
Һәр кәрајлы пәрдәсиндә мин ананын гәлби вар,
Һәр шикәстәм өвладыдыр бир мүгәддәс диләјин,
... Чәллад! Сәнми, де, гырырсан фәданләр нәслини?
Милләтмин саф ганыдыр гурд кими ичдијин ган.
Заман кәлир... мән дујурам онун ајаг сәсини,
Шаһидләрни гијам руһу јапышачаг јахандан.

С. Вурғун бурада да рич'әтдән чоһ кәзәл истифадә етмишдир. Иран иртичасынын терәтдији фачиәләри сәјдыгдан сонра, мүрачиәт етдији чәллада тарихи вә-рәгләмәји мәсләһәт көрүр.

Сүр, атыны дәрдиала чап! Дөвран сәннидир... анчаг
Мән көрүрәм ал кәјиниб кәлән баһар фәслини.
Гоча Шәргин күнәшидир јаратдығым бу торпаг,
Мән јетирдим ал бајрағлы ингилаблар нәслини.

4. ИНГИЛАБИ ИДЕАЛЛАРЫН ТӘРӘННҮМҮ

Ингилаби идеалларын тәрәннүмү. С. Вурғун јарадычылығынын әсас илһам мәнбәји вә апарычы гүввәси олмушдыр. Шаирин ән севимли гәһрәманлары бу идеја илә силаһланмыш, бу идејалар уғрунда чанларындан кечмәјә һазыр олан адамлардыр. Бәхтијар, Чәлал, Бәсти, Сарван, Манја, Ханлар, Шаһбаз вә с. Бир силсилә тәшкил едән бу образлар коммунизм идејаларынын фәдакар мүчаһидләридир. Әввәлләр Ленин комсомолу, сонралар Коммунист партијасы сыраларында бөјүјүб жүксәлән шаирин өзү дә бир сәнәткар кими јеткинләшмәсиндә бу идејалардан гида алмышдыр.

«Истигбал тәрәнәси» ше'риндә дә шаир, кәләчәји—коммунизми тәрәннүм едир. Һәр ики ше'р («Кәләчәјин тој-бајрамы», «Истигбал тәрәнәси») Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јазылдығына көрә шаир, коммунизми «шәһидләр гәбри үстүндә учалан бир истигбал» кими тәсәввүр едир. Һәр ики ше'р, конкрет бир шәраит-дән, замандан доғдуғуна көрә шаир, һәмин шәраити вә заманы кәләчәк, хошбәхт дүңјанын тәмәл дашы кими көтүрүр вә һәмин дөврүн—Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләринин әләмәтдар чәһәтләринә дә тохунур.

Бу ше'рләрдә бир чәһәтә дә хүсуси диғгәт јетирмәк лазимдыр: шаир бәшәрин јарадачағы чәннәти—ком-

¹ «Азәрбајҗан» гәзети, 2 дөврә, 1946, 18 феврал, № 125.

² «Әдәбијат гәзети», 1947, 12 ијун.

мунизми инсан камалынын, инсан идракынын «һүснү-ешги» адландырыр. («Камалын һүснү-ешгилә бәшәр чәннәт јаратмышдыр»). Бу фикир «Инсан» пјесинин ләјтмотивидир. Белә ки, бу пјесдә дә коммунизм инсан камалынын гәләбәси сајылыр. Бүтүн әсәр боју философ Шаһбазын «Галиб кәләчәкми чаһанда камал?» суалына Шаһбазын оғлу—коммунизм чәмијјәтинин вәтәндашы «Галиб кәләчәкдир чаһанда камал» чавабыны верир. Демәк, шаирә көрә, коммунизм чәмијјәти инсан идракынын гәләбәсидир. Бу фикир елми коммунизмин баниләринин дә коммунизм һаггындакы фикирләринә там ујғундур.

Мүһарибәдән сонра јаздығы «Зәнчинин арзулары» поемасында шаир, коммунизми, әсәрин јазылдығы дөврүн тәләбләриндән чыхараг тәрәннүм едир. «Зәнчинин арзулары» поемасынын јарандығы дөвр, дүнјада мүс-тәмләкә халгларынын истиглалыјјәт уғрунда башладылары шанлы мүбаризәнин гызғын дөврүнә тәсадүф едир.

Буна көрә дә шаир, бу дөврдә јаздығы «Зәнчинин арзулары» поемасында коммунизми һаглы олараг империализмин мәғлубијјәти, әзилән халгларын әдаләтли мүбаризәси илә бағлајыр:

Мән бахырам далға-далға кечән гызыл бајраглар
Кедир зәфәр ордулары зүлмәтләри јара-јара
Гәһрәманлар гылынчыны суја чәкир гызыл ганда,
Ағзындакы дуалары шашырмышдыр Ватикан да,
Бу јандан да Парис јенә сығышмајыр јерә-көјә,
Ишчи гардаш ағ күнләрин гапысыны дөјә-дөјә,
Чәкинчини јерә гојуб гуршадыгча јарағыны,
Өз башында тутур јенә коммунизм бајрағыны.

Бу чәһәтдән «Ленинин китабы» әсәри даһа марағлыдыр. Үмүмән С. Вурғунун ингилаб даһиси В. И. Ленине, онун дүһасынын тәрәннүмүнә һәср етдији әсәрләриндә ингилаби идејалар даһа габарыг шәкилдә өз әксини тапыр.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабы «һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсанларын шүүрунда ингилаб» (Ҷ. Чаббарлы) јаратды. Һәјатымызын бүтүн саһәләри илә јанашы, әдәбијјат да јени мәзмун вә јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшди. Бүтүн бунлара көрә исә ССРИ халглары бу јени чәмијјәтин јарадычысы олан даһи Ленине миннәтдар иди. Буна көрә дә пролетар ингилабынын тәшкилатчысы, рәһбәри В. И. Ленинин һәјат вә

мүбаризәси, әмәл вә арзулары әдәбијјатын әсас мөвзуларындан бири олду.

Сәмәд Вурғун ше'ринин дә гүдрәти Ленине, онун дүһасынын әзәмәтини һәср етдији әсәрләриндә даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир. Даһа доғрусу, Сәмәд Вурғунун ше'рләриндә бөјүк бир мәһәббәт вә ифтихар һисси илә тәрәннүм олуна социалист һәјаты, бу һәјатын үстүнлүкләри, ингилабдан сонракы јениликләр «һәјатымызда, мәишәт вә шүүрумуздакы ингилаб» Ленин әмәлләри, Ленин идејаларынын гәләбәси кими тәрәннүм едилир.

Әкәр о, бир шаир кими өз шәхси инкишафындан данышырса, һансы јоллардан кечиб зәманәмизин көркәм-ли бир сәнәткары сәвијјәсинә јүксәлдијиндән данышырса, бурада илк нөвбәдә Ленинин адыны чәкир, Ленин дүһасына миннәтдар олдуғуну билдирир.

Вурғунун Ленин һаггындакы дүшүнчәләри кетдикчә кенишләнир, һиссләри чилаланыр, өз ше'рләриндә совет халгынын һәјатында баш верән мүнһүм һадисәләрдән, бөјүк гәләбәләрдән бәһс едәркән, һәр заман шаирин илһамынын зирвәсиндә Ленин өз бөјүклүјү вә сәдәлији илә чанланыр.

Әкәр шаир, коммунизм гуручулуғунун, тәбиәти инсан ирадәсинә табе етдирмәсиндән бәһс ачырса, бу бөјүк ишләри Ленине гојулан бир абидә кими гијмәтләндирир.

«Талыстан» поемасындан:

Ғајалар, ғајалар гушгонмазсыныз,
Мәһәббәт анламаз, сөз ғапмазсыныз.
Дүнјанын сирри вар, сөзү вар сиздә,
Бир күн кәләчәк ки, даш синәннәдә
Нахышлар ачагаг инсанын әли,
Ғалхачаг Ленинин бөјүк һејкәли.—

дејир.

«Мовзолеј» ше'ри Сәмәд Вурғунун Ленине һәср етдији ше'рләри ичәрисиндә өз пафосу вә бәдин гүдрәтилә даһа артыг нәзәри чәлб едир. Ше'рин илк сәтирләриндә шаир, Гызыл мејдандан, онун дүнја үчүн бир мә'бәдқаһ олмасындан данышыр. Јарадычылығы боју бу бөјүк һәгигәти тәрәннүм едән шаир, «Мовзолеј» ше'риндә:

Инанмышам, бајрағымыз јер үзүндә јүксәләчәк,
Бу бајрағын көлкәсинә гоча дүнја хош кәләчәк.

дејә инандыгы кәләчәк күнү—коммунизм һәмшә Ленин ады илә бирликдә чәкир. Чүнки коммунизм—Ленин, Ленин исә коммунизм демәкдир.

Бүтүн совет јазычыларынын Ленин дүһасына һәср етдикләри јүзләрлә ше'р вә һекајәләр, роман вә сәһнә әсәрләринин һәр бири бөјүк шәхсијәтин характеринин бир чәһәтини көстәрә билмишдир. Бу әсәрдә санки там Ленин образынын јарадылмасы үчүн чәкилмиш ескизләрдир. Еләчә дә Сәмәд Вурғунун Ленинә һәср етдији әсәрләри бу даһинин там сурәтини јарада билмәмишдир. Лакин бу бөјүк инсанын сурәти һәмшә Сәмәд Вурғунун диггәт мәркәзиндә олмушдур. Өлүм јатағында белә шаир, Ленини дүшүнмүш, онун адына лајиг гијмәт-ли бир әсәр јарада билмәдијинә тәәсүфләнмишдир. Шаирин гардашы Мейдиһан Вәкилов јазыр:

«О, (Сәмәд Вурғун — Б. В.) јубилеј ичласына көндәрдији мәктубунда «мүвәггәти сәбәб үзүндән», хәстәлији үзүндән орада иштирак едә билмәдијини јазмышды. О, јашамағ вә јаратмағ арзусу илә чырпындырды. ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин фәрманы илә шаирә сон дәфә Ленин ордени тәгдим едиләндә Сәмәд Вурғун зәиф вә титрәк әли илә ордени гәбул етди вә «мән бу киши (Ленин) һаггында лајигли бир шеј јазмамышам. Бир ајаға дурум, онун шәрәфинә өлмәз бир әсәр јазачағам» — деди».¹

Шаирин бу силсиләдән олан әсәрләри ичәрисиндә «Ленинин китабы» хусуси јер түтур. Бу поемада ады чәкилән Ленинин «Дөвләт вә ингилаб» әсәри шаирин демәк истәдији фикирләр үчүн бир зәмин, бир фондур. «Ленинин китабы» әсәри дә шаирин бир, чох башға әсәрләри кими үмуми јарадычылыгындан доған, өмрү боју севә-севә, дуја-дуја тәрәннүм етдији бөјүк идејаларын—тәрәннүмүндән ибарәтдир.

«Ленинин китабы»нда охујуруг:

Кәлир коммунизм... о бөјүк күнү
Көрүрәм Вјетнам бајрағларында.
Көрүрәм зүлмәтин сүрүндүјүнү
Гәдим Асијанын торпағларында.

Парис күчәсиндә, Нил јахасында,
Јенә ал бајрағлы издиһамлар вар!

¹ М. Вәкилов. «С. Вурғунун тәрчүмеји-һалы». С. Вурғун, Әсәрләри, 1 чилд, Азәрб. ССР ЕА нәшри, 1960, сәһ. 3, мүгәддимә.

Чин гызы, һинд оғлу өз дахмасында,
Ленинин әксини асмыш, а достлар.

Кәлир коммунизм... һагмыш о сабаһ,
Һејранам Ленинин китабына мән.
Нә үчүн гәһрәман јаранмадым, аһ,
Садә ше'р јазмағ кәлир әлимдән.

«ЛЕНИНИН КИТАБЫ» әсәри С. Вурғунун Ленинә, онун бөјүк әмәлләринә һәср етдији ән бөјүк, ән гијмәт-ли әсәридир. Поеманын әввәлиндә «Дөвләт вә ингилаб» китабынын јазылдығы дөвр, бу дөврдәки тарихи шәраит-дән мә'лумат верилир. Бу әсәрдә шаирин сәнәткарлығы-ны хусуси гејд етмәк лазымдыр. Шаир «Ленинин кита-бы»ндакы һәр нида ишарәсинә, веркүл вә мө'тәризәје поетик бир мә'на вермишдир:

Һәр нида нөгтәси полад бир охдур,
Һәр мө'тәризә дә бир мүһасирә.
Китабда чәһәсиз веркүл дә јохдур,
Һејранам Ленинин мәһарәтинә.

Шаирин коммунизм идејаларыны тәрәннүм едән әсәр-ләриндән бири дә «Заманын бајрағдары» поемасыдыр. Бу поемада коммунизм идејаларынын бәшәријјәтә вер-дији бөјүк имканлардан вә не'мәтләрдән чох, бу идеја-ларын јаранма тарихиндән, бәшәријјәтин нечә, нә заман вә нә үчүн бу идејалара кәлиб чыхмасындан данышы-лыр. Беләликлә, поемада шаирин гаршысына гојдуғу мәгсәд чох бөјүкдүр. Бурада демәк олар ки, шаир бә-шәријјәтин јашадығы бүтүн тарихи дөврләрдән вә бу дөврләрин өзүнәмәхсус мүхтәлиф фикир вә әгидәләри-нин мүбаризәсиндән бәдни үмумиләшдирмәләрлә бәһс едир. Көрүндүјү кими, бу әсәрдә шаир, гаршысына кон-крет бир мәгсәд гојмамышдыр. Мүтәфәккир шаир, бүтүн тарихи дөврләри, бәшәријјәтин ушағлығ дөврләриндән башламыш бу күн бир чох халғларын наил олдуғлары социализм чәмијјәтинә гәдәр кечирдији бүтүн тарихи дөврләри әһәтә етмәјә вә бу дөврләр һаггында марк-сизм-ленинизм дүнјакөрүшү бахышындан өз мүлаһизә-ләрини јүрүтмәјә чалышмышдыр.

«Заманын бајрағдары» поемасында шаирин әсас мәг-сәди зәманәмизә бајрағдар олан коммунизм идејалары-цы вә Коммунист Партијасыны тәрәннүм етмәкдир. Бун-

дан өтрү шаирин кечмиш заманлардан данышмасыны гануни һесаһ едирик. Бунунла шаир инсан чәмијјәтинин «ағалар-гуллар дүнјасы»ндан нә чүр вә һансы јолларла сәсиализмә кәлиб чыхдығыны, коммунизмә чатачағыны көстәрмәк истәмишдир. Бунунла шаир, бу күн чибиндә кәздирдији коммунист билетинин һансы чәтинликләрдән кечиһ кәлдијини, һансы ганлар баһасына мејдана чыхдығыны көстәрмәк истәмишдир. Чүнки шаир, бу билетә һакимләрлә мәнһумларын, залымларла мәзлумларын, бир овучларла милјонларын арасында тарих боју кедән ганлы чарпышмаларын нәтичәси кими, коммунист билетинин титул сәһифәсиндә гырмызы һәрфләрлә јазылан сөзләрин вә нөмрәнин аһадлыг вә сәадәт јолунда төкүлән ганлардан јазылдығыны вә бу партијаја Маркс, Енкелс, Ленин кими ингилаб даһиләринин мүбаризә јолларында јанән сөнмәз бир күнәш кими бахыр. Буна көрә дә Вурғун, Коммунист Партијасынын јалныз бүкүнкү эзәмәт вә гүдрәтини дејил, бүтүн тарихини вә кәлчәјини тәрәннүм етмәји гаршысына мәгсәд гојмушдур.

Әсәрин «Сәркүзәшт» адланан биринчи фәслиндә шаир, инсанлар тәрәфиндән мүгәддәсләшдирилмиш тотем вә аллаһларын инсанлара олан зүлмүндән вә инсанларын илк мүдафиәчиси кими мејдана чыхан Прометейин јахшылығындан, икинчи фәслиндә буржуазијанын мејдана чыхмасындан, бунунла әләгәдар пролетариатын јаранмасындан сәчијјәви фактларла данышыр.

Әсәрин үчүнчү фәслиндә шаир, бөјүк бир ифтихар һисилә К. Марксын тәбиәт вә ичтимаи елмләрин өз зәманәсинә гәдәрки наилијјәтләринә јекун вуран «Манифест», «Капитан», «Изафи дәјәр» әсәриндән сөз ачыр. Бүтүн бунлардан сонра конкрет олараг рус фәһләсинин тарихин инкишафындакы ролундан, ингилаб гәһрәманларындан, хусусилә Бабушкинин ингилаби фәалијјәтиндән бәһс ачыр. Шаир, һағлы олараг рус пролетариатынын тарихи инкишафына, бу инкишафын мәрһәләләринә бөјүк јер верир. Бурада рус пролетариатынын јаратдығы үч бөјүк ингилабдан вә бу ингилабларын чәһаншүмүл нәтичәләриндән данышылып.

Шаир, Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабыны хусуси бир илһам вә мәнәһбәтлә тәрәннүм едәрәк, бу ингилабдан сонра гардаш халгларын наил олдуғу сәадәтдән, аһадлыгдан данышыр, өз аһадлыг вә истиглалијјәти уғрунда мүбаризәјә апаран мәзлум халгларын мүбаризә јолларында бу ингилабын бир мајак олдуғуну көстәрир.

Газандығымыз бүтүн наилијјәтләрдә шаир, Коммунист Партијасыны әсас көтүрүр. Әсәрин адынын «Заманын бајрағдары» адланмасы да бурадан ирәли кәлир:

Бәшәрин вичданы, ешги, үрәји,
Зелли, дүшүнчәси, фикри, диләји,
Бүтүн Јер үзүнүн хош кәлчәји,
Һәр зөвгү, сәфасы партијамыздыр.

... О бөјүк һүснүдүр ади сөзүн дә,
О ал бир шәфәғдир өмрүн үзүндә.
Һәр садә, мүрәккәб чүмләминин дә
Әзәл мүбтәдасы партијамыздыр.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, шаир чох бөјүк мәсәләләрдән, јалныз бир-ики әсрдән дејил, бәшәријјәтин тарихиндән әсрләрин ән бөјүк даһиләринин әгидә вә арзуларындан данышмаг истәмишдир. Бу да һәгигәтдир ки, 1000, 1500 мисралыг бир поемада бу гәдәр бөјүк мәсәләләрдән данышмаг гејри-мүмкүндүр. Јалныз буну демәк кифәјәтдир ки, тәкчә бир әсрин јүздә бири олан бир илдә бәзән онларла тарихи һадисәләр баш верир. Әлбәттә, бәшәријјәтин бүтүн тарихини, онун кечдији бүтүн инкишаф мәрһәләләрини јүзләрлә поема, роман вә повестләр белә әһатә едә билмәз. Бурадан да С. Вурғунун нә гәдәр чәтин мәсәләләр гаршысында дајандығы, нә гәдәр чидди вә мәс'улијјәтли бир вәзифәни бојнуна көтүрдүјү ајдын олур. Лакин бу бир һәгигәтдир ки, С. Вурғун бу мәсәләни өз јарадычылыг тәбиәтинә хас олан бир јолла һәлл етмәјә чалышмышдыр.

Беләликлә, дөврләр һағгында верилән мәлүмат, бунлардан чыхан нәтичәләр, «Бәшәрин вичданы, ешги үрәји» олан партија һағгында нәғмә, јығчам вә лаконикдир. Башга поемаларында әһвалатдан, мәсәләдән чыхараг, јери кәлдикчә бәдии үмумиләшдирмәләрә кечән шаир, «Заманын бајрағдары»нда башдан-баша бәдии үмумиләшдирмәдән истифадә етмишдир. Бурада шаирин күчү ондадыр ки, бөјүк бир дөврү вә бу дөврә баш верән мүһүм һадисәләри бирчә бәнддә, јығчам шәкилдә әкс етдирмәји бачармышдыр:

Мин ил гамчы вурду бизә мүлкәдар,
Нә хырман, нә дә дәрз көрдү гапымыз,
Һәр гышын дәрдини чәкди мин баһар,

Мин ил гыфылланды нечә мин ағыз,
Нә хырман, нә дә дәрә көрдү гапымыз.

Әсрләр боју һәмишә зәһмәт чәкән, зәһмәтинин бәһ-
рәсини көрмәјән, «ағалар-гуллар дүнјасынын» зәһмәт-
кеш инсаны белә јашамышдыр. «Јүз ил гамчы вурду
бизә мүлкәдар» мисрасы нәзәримиздә истисмар дүнја-
сынын дәһшәтли мәнзәрәсини чанландырыр:

Чинајәт сајылды кәлиһә, гыза
Өмрүндә бир дәфә севиб, севилмәк.
Күһәһ да јазылды ајағымыза
Һикмәтләр ахтарыб сиррләр билмәк.

Бу бир бәндин илк бејти ислам дининин еһкамлары
пәнчәсиндән әзилән. ешги, мәһәббәти башына бәлә олан
минләрлә гадынын, икинчи бејти исә өз кәшфләрини вә
фикирләрини ачыг дедији үчүн мәсчид вә килсәләрин
фитвасы илә дәриси дири-дири сојулан, тонгалларда
јандырылан Нәсими, Чордано Бруно кими елм вә һик-
мәт мүһәһидләринин ачы тәләјини јығчам вә бәдии шә-
килдә әкс етдирир.

Биз јәнә јашадыг торпаг үстүндә,
Заман јаша долду, биз јаша долдуг.
Һәр илин тәгвими гуртаран күндә
Јүз иллик бир әмрә биз јашыд олдуғ.

Шаир бунунла Октјабр социалист ингилабындан сон-
ра он беш гардашын гәләбәләрини бәдии сөзүн гүдрәти
илә әкс етдирмишдир.

Башга әсәрләриндә олдуғу кими, «Заманын бајраг-
дары» поемасында да сәнәткарлығын, бәдиилијин әсас
шәртләриндән олан образлылыг диггәтимизи чәлб едир.

Шаир, вәтәндаш мүһарибәсинин ағыр илләриндән да-
нышдығы заман бу илләрдә совет халгларынын өз мәс-
ләки јолунда һәр чүр мәрһумијәтләрә таблашдығыны,
харици мүдахиләчиләрин һүчүмуна гәһрәманылыгга синә
кәрдијини дөрд мисрада ифадә едир:

Ајларла јемәдик исти бир хәрәк,
Әримш бузларын сујундан ичдик.
Бә'зән дишләримиз килidlәнәрәк,
Биз өмүр уғрунда өмүрдән кечдик,

Јарадычылығынын сон дөврүндә јаздығы «Дејин,
күлүн өвладларым» (1949), «Дүшүнчәләр» (1949), «Ба-
һар дүшүнчәләри» (1953), «Шаир, нә тез гочалдын сән»
(1953), «Лалә» (1954), «Мән тәләсмирәм» (1954), «Кө-
дәкчә» (1955), «Јада сал мәни» (1955), «Гүрбәт елдә»
(1955), «Достлуг һәдијјәси» (1955) ше'рләриндә һәрәси
конкрет бир һадисә илә бағлы олан, мүәјјән бир мұна-
сибәтлә јазылмыш, мүәјјән бир әһвали-руһијјәни ифа-
дә едән һәјати вә тәбии ше'рләрдир. Бу ше'рләр кон-
кретлији вә јазылыш тәрзи илә шаирин «Авропа хати-
рәләри» силсиләсини хатырладыр. Бизчә, бу ше'рләр
шаирин өзүнүн «фәлсәфи ше'р» адландырдығы ше'рлә-
риндән даһа артыг фәлсәфидир.

«Мән арзулар дүнјасында јоллар кедирәм» дејән
шаирин јарадычылығы бөјүк арзуларынын ајнасыдыр.
Бу арзулар һәјата бағлы олан, һәјатын өзүндән доған,
инсанлыға хидмәт едән нәчиб арзу вә хәјаллардыр:

Дејирәм ки, Јер үзүнү кәзиб бир заман
Јетимләрин нәләсинә гулаг асајдым.
Чәһанкирләр дүнјасыны дар ағачындан
Өз әлимлә, өз әлимлә тутуб асајдым.

«Дејин, күлүн өвладларым!» ше'риндә дә нәчиб ин-
сани һиссләр, бөјүк өвлад мәһәббәти илә јашајан бир
ата гәлбинин хејрхәһ арзулары тәрәннүм олунмушдур.

Ше'р конкрет бир әһвали-руһијјәнин, бир вәзијјәтин
ифадәсиндән ибарәтдир. Шаир — ата ше'р јазыр, нәнә
«Сәс салмајын, әсәр јазыр атан, әсәр»—дејә шаграғ, ој-
нағ ушағ тәбиәтини сусдуруп, онларын гәһгәһәсини
һәбс едир. Евдән гәһгәһәләрин кәсилдијини, гәрибә бир
сүкутун јарандығыны көрән шаир, бирдән ајылыр вә бу
сүкутдан дәһшәтә кәлир. Өмүр боју сүкута дүшмән
олан шаир бу вәзијјәтә е'тираз едир: «Дејин, күлүн бала-
ларым»—дејә онлары бағрына басыр. Чүнки шаир «сәс-
сиз кечән күнләрини өз өмрүндән сәјмамышдыр».

Һәмишә мүбаризә апармағ арзуларын ганадында
учмағ, көјләрә ганадланмағ, нараһат олмағ, севинмәк,
күлмәк, гәһгәһә чәкмәк, һәјәчанланмағ—будур һәја-
тын мә'насы!

«Мән тәләсмирәм» ше'ри даһа марағлыдыр. Баһар
кечәләриндән бириндә достларла мәчлис дүзәлдән ша-
ир, улдузлу кечәнин һүснүнә далыр, «мәһрибан дүшүн-
чәләрин исти гүһағында гызыныр». Бу заман шаир ке-

чәнин узанмасыны, сәһәрин кечикмәсини истәйир. Чүнки о һәлә дүнҗадан, онун көзәлликләриндән доймамышдыр. Шаир һәр шејә тәзәдән бахмаг, ону даһа дәриндән дујмаг вә бу көзәлликләрдән зөвг алмаг истәйир. Лакин заман бүтүн арзулара бахмадан өз ишини көрүр, даим ахыр, киминә өлүм, киминә олум һөкмү верир:

Булуд тез кечмәсин башымын үстдән,
Чај да јаваш ахсын сулар бојунча.
Бахым һәр зәррәјә, бахым дојунча,
Үрәк тәрпәнмәјир өтәрки сәсдән,
Нә чыхар бир анлыг јанан һәвәсдән?

Шаир нәјә көрә чајын ахыныны јавашытмаг, ахан далғалара дојунча бахмаг истәйир?

Һәлә јер үстүндә инсан јанында,
Дејиб-данышмагдан дојмамышам мән.
Узадаг өмрүнү һәр бир анын да,
Јел кими кечмәсин вахт үстүмүздән.

Конкрет-бир заман, шәраит вә вәзијјәтдән доған бу ше'рдә шаир бир аны, һәмин вәзијјәти тутуб сахламаг истәйир. Онунчүн дә:

Бу ајлы кечәдә, бу дағ дөшүндә,
Бу сазлы, сөһбәтли булаг башында
Бу саат, бу дәм
Һеч јана, һеч јерә мән тәләсмирәм!—

дејә јашадығы аны, вәзијјәти мә'наландырырса, «Һәјат фәлсәфәси» ше'риндә үмумијјәтлә инсанлыгдан, бәшәријјәт тарихиндән хејирлә шәрин чох гәдим мүбаризәсиндән данышмагла конкрет һеч бир фикри, јахуд һисси ифадә едә билмир. «Мән тәләсмирәм» ше'ри исә инсан һәјатындағы бир аны, бир вәзијјәти көрмәклә, ону бүтүн бәшәријјәтин аны кими үмумиләшдирир вә даһа артыг фәлсәфи фикир ифадә едир:

Гој дүнја бөјүсүн, заман узансын,
Бир күнүн әрзиндә ајларла јансын
Ал күнәш, көзүндән нур јаға-јаға.
Өмрүн китабыны тамамламаға
Чох да чан атмасын әлимдә гәләм.

Мән тәләсмирәм.
Мән тәләсмирәм!

Биринчидә мин-мин илләр бәшәријјәтин кечдији бүтүн һәјат јоллары фәлсәфи јүксәклијә галдырыла билмәмишсә, иккинчидә бир инсан өмрүнүн бир аны мә'наландырылмыш, фәлсәфи јүксәклијә галдырылмышдыр.

Беләликлә, С. Вурғун јарадычылығынын сон дөврү чох зәнкин вә мүрәккәбдир. Бу дөвр мә'на рәнкарәнклији, һәм мөвзуларын әһатә даирәсинин кенишлији, һәм дә форма мүхтәлифлији илә шаирин јарадычылығында мүһүм јер тутур. Бу дөврдә бир тәрәфдән Авропа сәфәри илә әлагәдар буржуа өлкәләринин һәјат тәрзи («Авропа хатирәләри»), ади инсани һүгуглары тапдаланмыш мүстәмләкә халгларынын үсјан сәси («Зәнчинин арзулары»), республикамыз үчүн бөјүк әһәмијјәти олан Минкәчевир тикинтиси вә онун гәһрәмәнларынын һәјат вә мүбаризәси («Муған»), аиләјә көһнә вә јени бахыш («Ајкүн»), диқәр тәрәфдән дә бүтүн дүнја зәһмәткешләринин һәјат вә мүбаризәсинә истигамәт верән коммунизм идејаларынын тәрәннүмү («Заманын бајрагдары», «Ленинин китабы»). Бүтүн бунларла јанашы ади инсани һиссләрин дүшүнчәләрин тәрәннүмү («Дүшүнчәләр», «Мән тәләсмирәм») шаирин бу дөвр јарадычылығынын әсас мөвзуларыдыр. Бүтүн бу мөвзуларла шаир санки отуз иллик јарадычылығына јекун вурду.

ШАИРИН ДРАМАТУРКИЈАСЫ

Бу бир һәгигәтдир ки, С. Вурғунун лирикасы јарадычылығынын бүтүн дөврләриндә һеч заман руһа сығал чәкән, сакит вә мүлајим олмамышдыр. Бу лириканын чөвһәриндә нараһат бир үрәјин чырпынтылары, һәјәчан вә драматизм дә вардыр. Бу чәһәт онун епик поемаларында даһа ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир.

Онун «Вагиф» пјесинә гәдәр јаздығы бир сыра поемалары, хусусилә «Комсомол поемасы» драматуркијасы үчүн зәмин һазырламышды. Илк фәсилләрдә дедијимиз кими, «Вагиф» пјеси өз көкләрини «Комсомол поемасы»ндан көтүрмүшдүр. Бу фикри бир сыра мүәллифләр дә тәсдиг етмәкдәдир.

«Комсомол поемасы»ндакы һадисәләр, образларын гаршы-гаршыја кәлмәси, мәнәфеләрин тогушмасы, нәһәјәт, конфликтин кәркинлији һәлә о замаңдан белә бир әсәр мүәллифинин кеч-тез драматуркија аләминә кәләчәјини хәбәр верирди.

С. Вурғунун поемалары өз јазылыш тәрзи етибары илә ики гисмә бөлүнүр: лирик поемалары, епик поемалары (бәзи поемалары лирик-епик тәрздә јазылмышдыр). «Талыстан», «Бәсти», «Кәнд сәһәри», «Бакынын дастаны», «Ленинин китабы» вә с. поемалары шаирин шәхси һисс вә дујуларынын тәрәннүмүндән ибарәт олмагла лирик поемалардыр. «Комсомол поемасы», «Өлүм күрсүсү», «Аслан гајасы», «Ајкүн» әсәрләри исә епик поемалардыр. Бу поемаларда чанлы адамлар, онларын тәлеји, мүбаризәси көстәрилир. Тәрәннүм олунмур, мәһз көстәрилир. Даһа доғрусу, шаир бурада иштирак едән адамлар һаггында өзү данышмыр, онлары өз һәрәкәт вә әмәлләри илә көстәрир. Биз бу адамларын үзләрини көрүр, һәјәчанларыны дујур, сәсләрини ешидир, бәзиләрини севир, бәзиләринә нифрәт едирик. Шаирин дра-

матуркијасы бу типли, јә'ни епик нөвлү поемаларынын үзәриндә јаранмышдыр. Шаирин һәммин епик поемаларынын сонралар сәһнәләшдирилиб экранда вә сәһнәдә көстәрилмәси дә бунунла изаһ едилир. («Ајкүн» вә «Комсомол поемасы»)

Дүнја әдәбијјатында бир чох шаирләрин јаша долдугдан сонра нәср вә драматуркијаја кечдикләри бизә мәлүмдур. Әмрүн чаванлыг дөврүндә даһа чох һисс вә һәјәчанларыны ифадә едән шаирләр, јашландыгча һәјәтин өзүнү, онун ениш вә јохушларыны шәхсән өзләринин дејил, башгаларынын да дујғу вә дүшүнчәләрини, онларын әмәл вә мүбаризәсини көстәрмәјә чалышырлар.

Дүнја поезијасынын көркәмли корифејләриндән олан Пушкин дә гәләмини нәср вә драматуркијада сынамышдыр. Бу һагда В. Г. Белински јазыр: «О, (Пушкин—Б. В.) һәјәтин сон чағында драм вә романа кетдикчә даһа артыг мејл едир вә беләликлә лирик поезијадан узаглашырды. Һәмчинин чох заман нәср хатиринә ше'ри дә унудурду. Бизим заманда бөјүк поетик талантын бу чүр инкишафы тамамилә тәбиидир. Кәнч үрәкдә хусуси бир гүввә илә чошгун дујғу вә һиссләр аләмини тәрәннүм едән лирик поезија јаша долмуш адамын фикринә дарлыг едир. Бу заман лирик поезија онун үчүн истираһәт, иш арасында әјләнчә олур. Мүасир һәјәтимыз роман вә драмда даһа там, даһа дәрин вә даһа кенишдир».¹

Әлбәттә, бу фикри бүтүн шаирләрә шамил етмәк олмаз. Мәсәлән, Нәсими, Фүзули вә Һафиз кими сәнәткарлар өмүрләри боју лирик әсәрләр јазмышлар. Низамидә исә мәсәлә башга чүрдүр. Бу бөјүк сәнәткарын поемалары башдан-баша драматизмлә долудур. Онун һәр поемасы нечә-нечә инсан һәјәтинын, бә'зән бүтөв бир халгын фәһиәси дә драмыдыр. Бу поемалар инсан тәлејинин, арзу илә имкан арасындакы зиддијјәтләрин, бу зиддијјәт учурумуну адламаг истәјән гәһрәманын дүшдүјү драматик вәзијјәтләрин вә чырпынтыларын тәсвиридир. Тәсадүфи дејилдир ки, Низами әсәрләри әсасында А. Шаиг, Н. Һикмәт вә С. Вурғун кими шаирләр нечә-нечә драм әсәрләри јаратмышлар.

С. Вурғунун 1938-чи илдә јаздығы вә һәмән ил, октябрын 5-дә М. Әзизбәјов адына Азәрбајҗан Дөвләт

¹ В. Г. Белински. «Александр Пушкинин әсәрләри», Азәрнәшр, 1948, сәһ. 72.

Драм Театрында тамашаја гојулмуш «Вагиф» пјеси илэ драматуркија алэминэ гэдэм гојду.

«Вагиф» пјеси XVIII эср көркәмли Азәрбајчан шаири Молла Пәнаһ Вагифин һәјатыны әкс етдирән тарихи драмдыр.

С. Вурғунун илк драм әсәринин мөвзусуну мәһз бу шаирин һәјатындан көтүрмәсини онун бир шаир кими Вагифә руһән јахын олмасы илэ изаһ етмәлијик.

Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир! Бу бөјүк сәнәт баһадырларынын һәр биринин зәнкин јарадычылығы ајрылығда бир ше’р гајнағыдыр. Бу гајнағлар бир-биринә гаршы гојула билмәдији кими, онлары ејниләшдирмәк дә мүмкүн дејилдир.

Поезија тарихимиздә јени бир дөвр ачан С. Вурғун ше’риндә биз бу күн Низами епикасы, Фүзули лирикасы, Вагиф сәдәлији, Сабир кәскинлији көрүрүк. Лакин бу бөјүк гајнағлар ичәрисиндә С. Вурғунун илк мә’бәди, шүбһәсиз, Вагиф ше’ридир. Елә буна көрәдир ки, С. Вурғун Вагифин ше’рини «көнүл дастаны» адландырыр. С. Вурғуну бу күнүн охучусуна севдирән мүһүм чәһәт онун ше’риндәки сәдәлик вә бу сәдәлик ичиндәки бөјүклүкдүр. Әдәбијат тарихимиздә М. П. Вагифин бөјүклүјү орасындадыр ки, о, ше’римизи көјләрдән јерә ендирди. Нәсиминин символ кими ишләтдији, Фүзулинин «һури», «пәри» дедији јарымәфсанәви, романтик көзәллики Вагиф илк дөфә јерә ендирди. Онлара ган, чан верди, үнван верди, онларын башына кәләғәји өртүб, ајағларына башмағ, әјинләринә гырчынлы туман кејдирди. Илк дөфә Вагиф ше’риндә биз көзәлләрин милли сифәтләрини, милли әләмәтләрини көрдүк. Мин илләр боју тәрәннүм олунан бу чансыз мәләкләр, һуриләр вә пәриләр доғмалашды, бизим өзүмүзүнкү олду. С. Вурғун мәғаләләринин бириндә јазырды: «Вагиф көзәллик ашиғидир. Лакин онун «көзәлләри» «һуриләр», «пәриләр» дејил, јер гызларыдыр, һәм дә Азәрбајчан гызларыдыр, башы кәләғәји, тојларда кәклик кими сүзән кәлиндәр Вагифин реал инсанларыдыр».¹

Һәгигәтән С. Вурғуна Вагифи севдирән мәһз онун бу чәһәти иди. Она Вагифи севдирән бир чәһәт дә бу шаирин «шадлығ вә сәадәт мүғәнниси» олмасы иди. С. Вурғун ше’ринин дә севинч вә сәадәти тәрәнәләриндән ибарәт олдуғу бизә мә’лумдур. Шаир өзү дә бир

чох ше’рләриндә өзүнү «сәадәт нәғмәкары», «севинч бүлбүлү», «ағ күнләр шаири» адландырыр. Вагиф ше’риндәки оптимизм вә шүхлүг да ону С. Вурғуна севдирди.

Шаир, Вагиф һаггында узун мүддәт дүшүнмүш вә онун бәдии образыны јаратмағ үчүн бир нечә дөфә тәшәббүс көстәрмишдир. Бу һагда о, «Вагиф» пјесинин диспутунда белә демишдир: «Азәрбајчан поезијасынын бу бөјүк симасы, халғымызын доғма оғлу Вагифин тәлеји мәни узун мүддәт дүшүндүрмүшдүр. Бу темада бир поэма јаздым. Лакин о мәни тә’мин етмәди вә дүшүндүјүмдән зәиф чыхды. Бу заман мән бу темада драма јазмағы гәрәра алдым ки, инди ојнанылан бу әсәр дә онун нәтичәсидир».¹

Һәмин фикри о, башға шәкилдә «Комсомол поэма-сы»нда да тәкрар едир. «Комсомол поэмасы»нын «Илк көрүш» фәслиндә мәһәббәтдән онун изтирабларындан данышан Вурғун, һәјат ешгилә әләғәдар оларағ Вагифи хатырлајыр вә никбин дујғулар мүғәнниси Вагифи көјдә мәләкләрә үмид бағламадығына, «јер гызы ондан көзәлдир» дедијинә, «мејвәсиз хәјаллара» ујадығына, «нисјә далынча» гачмадығына көрә, реализминә көрә, бир сөзлә, ондакы һәјат ешгинә көрә севдијини дејир. Икинчи тәрәфдән С. Вурғун «Вагиф зөвг алырмыш гыз бухағындан»—дејә Вагифи јалныз көзәллик мүғәнниси кими анлајанлара гаршы чыхыр, бу бөјүк шаирин ејни заманда ичтимаи дәрдрәрин, ән бөјүк арзу вә идеалларын мүғәнниси олдуғуну дејир. Пјесдә дә Вагиф көзәллик мүғәннисиндән чох, ичтимаи хадим кими тәсвир олунур.

«Комсомол поэмасы»нын «Һумај дүшүндүрүр, Һумај ағладыр» мисрасы илэ башланан фәслиндән Һумајын дәрдрәриндән, әмәлләриндән данышан шаир, бирдән-бирә әһвалаты кәсир, «Шаирин, јаханы бир гуртар да сән, инсана дәрд верән һадисәләрдән»—дејә рич’әтә чыхыр вә бурада «һаны... Вагифин көзалты күлүн көзәли» дејә Вагифин никбин руһуну хатырлајыр вә кәдәрли әһвалатлар нәгл етдијинә көрә өзүнү данлајыр. Ејни фикирләр башға шәкилдә «Азад илһам» ше’риндә дә тәкрар олунур. Һәмин ше’рдә Нәсиминин, Фүзулинин, Вагифин башына кәтирилән мүсибәтләр хатырланыр вә бүтүн бунлара көрә шаирләрин илһамына сәдд чәкән, онлара истәдикләрини јазыб-јаратмаға имкан вермәјән

¹ «Әдәбијат гәзети», 1938, 3 сентјабр.

¹ «Әдәбијат гәзети», 1938, 18 октјабр.

«ағалар-гуллар дүнјасына» лә'нәтләр охујур. Һәмин ше'рдә Вагифин тәрчүмеји-һалы ғысача олараг белә нәгл олунур:

Кәтир хатиринә Вагифи бир дәм,
Гырылды гәлбиндә бир јурдун сазы...
Ағлады ардынча көзләриндә нәм,
Учан дурналарын күскүн авазы.
Кәрди синәсини о фарс дилинә,
Бағырды:—Өз дилим, өз ше'рим кәрәк!
Бир јени чан верди доғма елинә,
Үфүгдән үфүгә ганад кәрәрәк...
Јазыг! Нәғмәкарын үрәк нәғмәси
Дәјди шүшә кими даш үрәкләрә.
Бөјүк бир инсанын боғулду сәси,
Аһыны әкс етди мин дағ, мин дәрә,
Сән еј ше'римизин ана шаир!
О тәрлан хәјаллы, сона шаир!

Бу парчада ики чәһәтә диггәт јетирмәк лазымдыр: биринчи, пјесдә Гачарын Вагифә «Кәрәк фарс дилин-дә јазсын сәнәткар» фикри бу ше'рдә «Кәрди синәсини о, фарс дилинә» шәклиндә өз әксини тапмышдыр. Икин-чи чәһәт исә С. Вурғунун Вагифә вердији гијмәтдир.

Јухарыда дедијимиз кими, Вагиф ше'римизә халғымызын өзүнәмәхсус, онун өз руһуна, өз зөвгүнә мәхсус, адәт-ән'әнәсинә вә психолокијасына мәхсус һисс вә дујғулар кәтирмишдир. Вагиф бизим ше'римизә бир миллилик кәтирмишдир. Бизә елә кәлир ки, Вагифин ше'рини охујан бир әчнәби рәссам, орадакы һиссләр, дујғулар, тәсвирләр вә тәрәннүмләр әсасында XVIII әср Азәрбајҗан көзәлинин портретини јарада биләр, бу көзәл, өз һәрәкәтләри, дујғулары, һиссләри, кејими, бәзәк-дүзәји, сачынын чыггасы, күлүшү, бахышы, бир сөзлә, бүтүн варлығы илә тәпәдән дырнаға гәдәр азәрбајҗан-лыдыр.

Нәһајәт, шаирин 1935-чи илдә јаздығы «Шаирин өлүмү» ше'ри санки «Вагиф» пјесинин ескизидир. Бу-рада шаир, Вагифин тәрчүмеји-һалыны сарај һәјатын-дан тутмуш Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Шушаја һү-чумуна вә фачиәли өлүмүнә гәдәр ғыса шәкилдә тәсвир етмишдир. Бир чох ше'рләриндә исә о. Вагифин бә'зи мисраларыны бир гәдәр дәјишмиш һалда тәкрат едир. («Дүнјада доғру бир һаләт көрмәдим, бүтүн әјри көр-дүм, бабәт көрмәдим», «Әнлији, киршаны нејләр чама-

лын», «Сән елә көзәлсән бинадан, пәри» («Шаирин өлү-мү»), јахуд «Кәрдәнин минадыр, бојун тамаша» («20 баһар»), јенә ејни мисра «Ала көзләр» ше'риндә тәкрат олунур).

Бүтүн бунлар С. Вурғунун Вагиф ше'рини нә гәдәр севдијини көстәрир. «Вагиф» пјеси дә бу бөјүк мәһәб-бәтин нәтичәсидир.

«Вагиф» пјесинин јазылдығы вә ојнанылдығы илләр-дә рус әдәбијатында да тарихи мөвзулар бөјүк мејл варды, бу мејлин нәтичәсиндә рус әдәбијатында бир сыра тарихи романлар вә драмлар јаранды. Бунлардан И. Селвинскинин «Рытсар Ионна» (1938), В. Соловјо-вун «Фелдмаршал Кутузов» (1939), А. Корнејчукун «Богдан Хмельницки» (1939), Луговскојун «Јемелјан Пугачов» (1939) вә саир әсәрләрини көстәрә биләрик.

«Вагиф» пјесиндән бәһс едән бир мәғаләсиндә С. Вур-ғун белә јазыр: «Биз совет јазычыларынын вәзифәләрин-дән бири дә гаранлыг кечмишин ишыглы чәһәтини—бөјүк инсанларыны јахындан өјрәнмәк вә халғымыза танытмагдыр. Бу мәғсәдлә дә мән «Вагиф» драмасыны јаздым».¹

Бу кичик гејдиндә шаир чох чидди бир мәсәләјә то-хунмушдур. Шаир бөјүк оғуллаарыны, онун кечмишини ишыглы чәһәтләрини халғын өзүнә танытмағы совет әдәбијатынын мүнһүм вәзифәләриндән һесаб едир. Бу, ингилабдан сонра өз милли истиглаллијәтини әлдә едән, өзүнү ваһид бир халг кими танымаға башлајан халглар үчүн зәрури иди.

Халг, тарихин ән гаранлыг дөврләриндә белә, бу зүл-мәтә гаршы мүбаризә апаран фәдакар оғуллаарыны та-ныдыгча өзүнүн ким олдуғуну, һансы јоллардан кечиб кәлдијини көрүр, өзүнү даһа артыг таныјыр.

С. Вурғун тарихә, олуб кечәнләрә мүнәсибәт мәсә-ләсиндә дә совет идеолокијасы чәһәсиндән чыхыш едир, тарихи һадисәләри марксистчәсинә гијмәтләндирмәк мә-сәләсини ирәли сүрүр. О јазыр: «Тарихә «олуб кечмиш шејләр», «чағырылмыш бајатылар» кими баханлар идрак вә зөвгү мәһдуд инсанлардыр. Лакин биз, тари-хән узағларына кетдијимиз заманларда белә, јенә өз әсримизин өвлады олдуғумузу унутмамалыыг. Инки-шаф јалныз габаға, ирәлијә кетмәлидир. Одур ки, биз кечмишимизин һәјат вә гәһрәманлыг дүнјасыны дәрк

¹ С. Вурғун. «Әдәбијат гәзети», 1939, 3 октябр.

етмәклә, о бөјүк мә'нәвијјат аләмини нә бөјүк гуманист, мүбариз, хејирхаһ вә нәчиб инсанларыны, бүкүнкү жүк-сәлиш вә интибаһ дөврүмүзә көмәк едәчәк чәһәтләринин бәдии лөвһәләрини јаратмагла бабаларымыза рәһмәт охумағы да бачармалыјыг».¹

Бизим әдәбијјатымызда «Надир шаһ», «Нәсрәддин шаһ», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» кими бир сыра тарихи драмлар јаранмышдыр. Үмүмән бәдии әсәрләрдә тарихи дүрүстлүјү там мүһафизә етмәк, тарихи шәхсијјәти һәјатда олдуғу кими вермәк о гәдәр дә вачиб дејилдир. Бу дәгиг дүрүстлүјә там риәјәт етмәк, тарих елминин вәзифәсидир. Сәнәтин әсас вәзифәси гәһрәманын әләмәтдар чәһәтләрини, онун тәрчүмеји-һалынын мүһүм нөгтәләрини, тарихин инкишаф ганунлары бахымындан үмумиләшдириб, онун јашадығы дөврү, бу дөврүн пафосуну, габагчыл идејаларыны дүзкүн әкс етдирмәкдән ибарәтдир.

«Вагиф» пјесиндә бә'зи тарихи тәһрифләрә јол верилсә дә, дөврүн пафосу, руһу тамамилә дүзкүн әкс етдирилмишдир. М. Нүсәјн бу барәдә јазыр: ««Вагиф» драмы дар мә'нада тарихи драм дејилдир, јә'ни мүәллиф хроноложии әсас үзәриндә гурулмуш бир әсәр јаратмамышдыр. «Вагиф», һәр шејдән әввәл, тарихи һадисәләрин бәдии ин'икасыдыр. Бу о демәкдир ки, Вагиф дөврү әсәрдә доғру верилмишдир.

Халгымызын мүбаризәсини, шәхсән Вагифин бурадакы ролуну мүәллиф јахшы көстәрмишдир».²

С. Вурғунун «Вагиф»и әдәбијјатымызда илк дәфә Ч. Чаббарлы тәрәфиндән әсасы гојулмуш тарихи-гәһрәмәнлыг драмлары силсиләсиндәндир. «Вагиф» әсл халг драмыдыр. Пјесин баш гәһрәманы халгын өзүдүр. Әсәрдә Вагифә көмәкчи кими верилән Елдар мәһз халгын рәмзидир. Елдар адынын еллә әлагәләндирилмәсини дә бунунла изаһ етмәк лазымдыр.

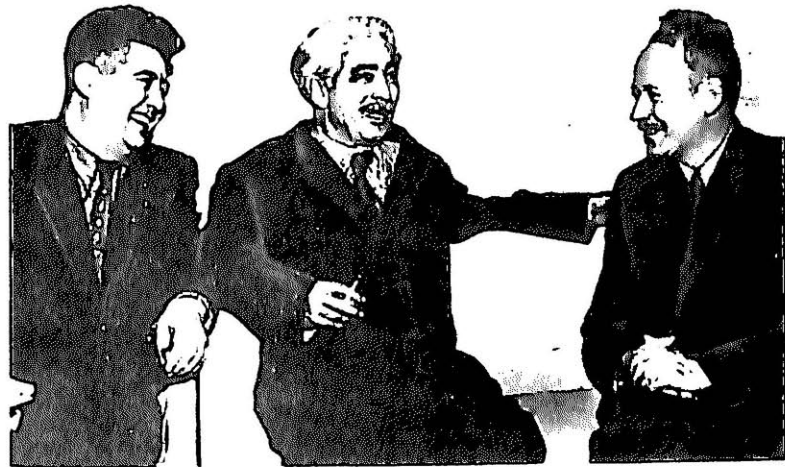
Шаирин башга драм әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да әсәрин иштиракчылары ики әсас група бөлүнүр: әзәнләр вә әзиләнләр. Ибраһим ханла Гачар Шуша галасы уғрундакы мүбаризәдә бир-биринә гаршы дајанса да, мүәјјән нөгтәдә бирләширләр. Онларын һәр

¹ С. Вурғун. «Азәрбајҗан әдәбијјатынын кәлчәк вәзифәләри», «Әдәбијјат гәзети» 1945, 27 ијун.

² М. Нүсәјн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Азәрнәшр, 1958, сәһ. 17,

С. Вурғун вә Назим һикмәт 1952

М. Турсунзада, С. Вурғун вә М. Шолохов 1954

икиси зүлмкардыр; һәр икиси Вагифә, Елдара гаршы, даһа доғрусу, халга гаршыдыр.

Әсәрдә халгын нүмајәндәләри чоҳдур: Видади, Түкәзбан, Күлнар, Әлибәј, Әминә хала, Аршак, Шалико, Тамара, Күрд Муса, Зүлфугар, Тејмур, Әһмәд киши, Гурбан киши, Гасым, Мурад вә б. Вагифлә Елдар исә халгын ичәрисиндән чыхмыш, онун прадәсини, истәк вә арзуларыны, зәка вә шүчаәтнин тәмсил едән образлардыр. Әкәр Вагиф халгын мәһви гүдрәтини, зәка вә руһуну тәмсил едирсә, Елдар физики гүдрәтини тәмсил едир. Беләликлә, Вагифлә Елдар бир-бирини тамамлајыр вә бу ики гәһрәманын зүлмә, наданлыға, фәлакәтә гаршы биркә мүбаризәси бүтөв бир халгын ирадәсини, дүшүнән бејнини, вуран голуну, мадди вә мәһви гүдрәтини ифадә етмиш олур.

Әсәрдә әсас конфликт Елдарын сәһнәјә кәлмәси илә башланыр. Биз буна гәдәр дә Вагифин сәһбәтләриндән онун ханла јола кетмәдијини, «хан гудуран заман онун зәнчирини дартыб сахладығыны» билирик. Лакин бу һадисәјә гәдәр тамашачы, Вагифлә хан арасында олан мүнәгишәни әјани олараг көрмәмишдир. Мүнәгишә исә һечдән баш верә билмәзди, бунун үчүн кәнардан бир тәкан лазым иди. Тәкан исә мүхтәлиф чәһәләрдә дајанмыш, һәр ики образын сәчијјәви чәһәтләрини ачмаг үчүн сәчијјәви тәкан олмалы иди. Нијә? Чүнки I шәкилдә Видадинин төһмәтлә дедији «Унутдун өз ана бешијимизи» сөзләринә гаршы Вагиф:

Мән орда олмасам, ган чыхар дизә.
Гүшлар да аглајар елләримизә.—

дејә чаваб верир. Демәк. I шәкилдән тамашачы, Вагифин елләрин мұдафиәчиси олдуғуну билир, инди исә буну көзләри илә көрмәк истәјир.

II шәкил башланыр. Вагифин оғлу Әлибәјин тојудур. Ибраһим хан мәчлисин башында әјләшмишдир. Һамы дејиб-күлүр. Санки һәр шеј гајдасындадыр. Хан «Вәзир, хејир ишиниз хејли мүбарәк» — дејә вәзиринә оғлунун тоју мүнәсибәтилә көзәјдынлығы да верир вә һәтта Вагифә даһа хошбәхт күнләр вәд едир: «Нә гәдәр мән сағам, кеф көрәчәксән». Бу мұкалимәләрдән адама елә кәлир ки, ханла вәзир арасында һеч бир ихтилаф јохдур. Онлар достдурлар. Әслиндә биз нәсә көзләјирик. Чүнки биз һәлә кезүн үстүндәки күлү көрүрүк. Һара-

дапса бир күлэк гопмалы, бу оду пүфләмәли, күлүн ал-
тында јанан ал-гырмызы одлары үзә чыхармалыдыр. О
күлэк Елдарын кәлиши илә гопур. Ремаркада охујуруг:
«Бу арада Елдар чижиндә бир гузу, ичәри дахил олур».
Әслиндә Елдар јох, бүтөв бир халг сәһнәјә дахил олур.
Бу сәһнәдә Елдар өз кејими, кечими, һәрәкәтләри илә
вә һәтта чижиндәки гузу илә гаршымызда нечә мин ил-
лик тарихи олан гочаман, чәнкавәр бир халг кими,
әзәмәтли Шаһ дағы кими чанланыр. Онун јеришиндә
бир гәтијјәт, дурушунда әзәмәт, сөзләриндә сәдәлик
вардыр. О, бир нәфәрин дили илә дејил, халгын дили
илә данышыр, мәчлисә салам верир. Онун кәтирдији
һәдијјә дә мараглыдыр. Билдијимиз кими Азәрбајчан
халгынын ән көзәл тој һәдијјәси гоч олмушдур.

Елдарын мәчлисә дахил олмасы ханы гәзәбләндирир.
Туфан күлү көјә совурур, ал-гырмызы од көрүнүр. Мә-
нафеләр ажрылыр, чәбһәләр мүәјјәнләшир. Вагифлә
Ибраһим хан гоч кими үз-үзә дајаныр:

Ибраһим хан

Вәзир, чобан-чолуг мәчлисидир бу?

Вагиф

Дүзү, көзләмәздим һеч сиздән буну.

Ибраһим хан

Нечә көзләмәздим, лап јерсиз, наһаг,
Јох, бир баша кечсин чижиндә чомаг.

Вагиф

Әниз гонағымдыр, достумдур Елдар.

Ибраһим хан

Ханын һузурунда нә өлүмү вар?

Вагиф

Бу мәним евимдир, сиз гонагсыныз,
Гонағы севәрләр, лап наһагсыныз.

Ибраһим хан

Гонағы, гонағы, гонаға бир бах,
Һәр јолдан өтәни баша чыхардаг.

Вагиф

Онун көркәминдән ијрәнмәјин сиз,
Бир кәндли бабадыр, вичданы тәмиз.
Дилиндән дүшмәјир көзәл нағыллар
Ән бөјүк үрәкләр, јеткин ағыллар
Елдар дүнјасында јетишир, билли!
Намусу, вичданы тәмиздир елли!

Ибраһим хан

Догрусу, јорулуб безикмәдин сән,
Елә дуруб-дуруб елләр демәкдән!

Бу гаршылашма Вагифин Гачарла гаршылашмасын-
дан даһа мәналы вә даһа тәбиидир. Вагифин Гачарла
гаршылашдығы сәһнә бир вәтәнпәрвәрин харичи исти-
лачыја гаршы амансыз мүбаризәсидирсә, Ибраһим хан-
ла гаршылашмасы јенә дә бир вәтәнпәрвәрин өз халгы-
ның чәллады олан, она арха чевирән бир деспота гаршы
үсјандыр. Фикримизчә, биринчи о гәдәр бөјүк гәһрәман-
лыг дејил, она көрә ки, харичи истилачыја гаршы дур-
маг һәр бир кәсин борчудур. Лакин өз вәтәнинин ичиндә,
өз халгынын гәдрини билмәјәнләрә вә она чәллад олан-
лара гаршы чыхмаг даһа бөјүк икидлик тәләб етмәклә
бәрабәр, даһа мәзмунлу вә даһа мәналыдыр. Вагифлә
Гачарын гаршы-гаршыја кәлдији сәһнәдә һәр шейдән
әввәл биз милли мәнәфеләрин тоггушмасыны көрүрүк.
Азәрбајчанлы олмасына бахмајараг, буну данан, фарс-
лашан Гачар «Кәрәк фарс дилиндә јазсын сәнәткар»—
дејә Вагифин милли һејсијјәтинә тохундуғу заман:

Бизим бу дағларын оғлујам мән дә,
Аз-аз ујдурурам јерн кәләндә—

дејә Вагиф өз милли мәнәфејини мүдафијә галхыр.
Бурада бир чәһәтә дә диггәт јетирмәк лазымдыр. Һөкм-
дарлар үчүн ријасәт мәнәфејиндән бөјүк мәнәфе ола
билмәз. Буна көрә Гачар тәхти-тач наминә өз милли

мәнсубијјетини дә инкар едә билир. Халгы тәмсил едән бир шаир үчүн исә халгын мәнәфеји һәр шејдән үстүндүр. Буна көрә дә Вагиф харичи ишғалчыја—Гачара амансыз олдуғу гәдәр дә дахили дүшмәнә—Ибраһим хана гаршы амансыздыр.

Биз Вагифдә биринчини, јә'ни даһа мә'налы вә мезмунлу гәһрәмәнлығы көрдүјүмүзә көрә, онун Гачара, јә'ни јаделли ишғалчыја гаршы дурмасына, онунла гоч кими кәллә-кәлләјә кәлмәсинә тәәччүб етмирик.

Демәк, Вагифин Ибраһим ханла гаршылашдығы сәһнә даһа бөјүк гәһрәмәнлык сәһнәсидир. Бу сәһнә бир дә башга чәһәтдән гүмәтлидир. Јухарыдакы парча бүтүн мәтләбләр, бүтүн фикирләр бир сөзүн әтрафында дөңүб-доланыр. Ибраһим хан Вагифи елә олан мәнәб-бәтинә көрә иттиһам едир:

Догрусу, јорулуб, безикмәдин сән
Елә дуруб, дуруб елләр демәкдән.

Бәли, Ибраһим хан дүз дејир. Вагиф «елләр» демәкдән јорулмур. Лакин Ибраһим хан бир шеји анлаја билмир: Шаир олан «ел» демәјә билмәз. Шаирин ганы да, чаны да, руһу да, илһамы да, мәнәббәти дә елә бағлыдыр. Ашыг Әләскәр демишкән: «Елдән ајры ашыг нијә јашады». Ибраһим хан исә Вагифи шаир дејил, Вәзир көрмәк истәјир, она Вагифин шаирлији дејил, вәзирлији, дипломатлығы лазымдыр. Вагиф үчүн исә вәзирлик дә елә, халга хидмәт үчүндүр.

Вагифин Елдар һаггында дедији «дилиндән дүшмәјир көзәл нағыллар» ифадәси илә шаир, нечә миниллик тарихи олан, бөјүк ән'әнәјә, көзәл адәт вә вәрдишләрә малик, бөјүк арзуларла јашајан, тарихин амансыз јолларында сыннан; бәркдән-бошдан чыхан халгы, онун дүшмәни олан, ону көзәл арзуларла чатмаға гојмајан мүстәбидләрә танытмаг истәјир:

Ән бөјүк үрәкләр, јеткин ағыллар
Елләр дүнјасында јетишир, билин

мисралары илә көзүјлә одлар көрән халгы ипәк чарпайыларда хумарланан ханлара, күбарлара гаршы гојур. Шаир демәк истәјир ки, чәмијјәти ирәли апаран бөјүк ағыллар һәмишә халгын ичәрисиндән чыхмыш, «елләр дүнјасындан» јетишмишир.

Бу сәһнә үчүнчү бир чәһәтдән—реализм бахымындан да Вагифин Гачарла дејишдији сәһнәдән гүввәтлидир. Чох вахт Вагифлә Гачарын үзләшдији сәһнәни әсәрин ән көзәл, ән мә'налы вә тутарлы сәһнәси һесаб едирләр. Анчаг реализм бахымындан јанашдыгда, бу сәһнә гүсurlудур.

Елә тәсәввүр јараныр ки, бу сәһнә јалныз Гачарла Вагифин дөјүшмәси, Вагифин мәнтиги, кәскин сөзләр демәси наминә јарадылмыш, һадисәләрин тәбии ахынындан доғмамышдыр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн бу сәһнәдән әввәлки һадисәјә гајыдаг:

Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын тәслим олмаг тәклифинә гаршы Вагиф она бир ше'р көндәрир вә «Мајан турш ајрандыр, затын гырыгдыр»—дејә Гачары тәһгир едир. Гәзәбләнән Аға Мәһәммәд шаһ Гачар һүчум әмри верир вә нәһәјәт, Шуша галасыны тутур. Ибраһим хан Дағыстана гачыр. Вагиф исә евиндә отуруб, Гачарын чағырышыны көзләјир.

VIII шәкилдә Гачар Вагифин «кечәр ајлар, кечәр илләр, јаз, еј Вагиф, өмүр азыр» мисрасыны ханәндәнин дилиндән ешидәндән сонра ону һүзуруна чағырыр. Вагиф дә, әмрә көрә, Гачарын һүзуруна кәлир вә дејишмә башланыр.

Сорушулур: о чүр тәһгирамиз мәктуб јазан Вагиф Гачарын ондан интигам алачағыны билмәздими? Шүбһәсиз, о, буну билмәлијди. Мәсәләјә мәнтиглә јанашмыш олсаг, Шуша галасы тутудан кими Вагиф мүтләг дағлара—досту Елдарын пәнаһына сығынмалыјды. Вагиф ханәндә илә әлагәдар олараг, тәсадүфән јада дүшмәмәли иди. Шуша галасы алынан кими Гачар мәктубун һајыфыны алмаг үчүн Вагифи ахтармалыјды. Әкәр Вагифин Гачарла үзләшмәси зәрури идисә, Вагиф Елдарын јанына кетдији заманда да тутула биләрди. Јахуд мүәллиф бу мәгсәд үчүн даһа тәбии тәсадүфдән истифадә едә биләрди, индики һалда исә бу шәкилдә Вагиф санки сәһнәјә сөз күләшдирмәк үчүн кәлмишир. Һәм дә Вагифлә Гачарын дејишмәси сәһнәсиндә шаир мүәјјән гәдәр риторикаја јол вермишир. Мәсәлән, Вагифин Гачара дедији «Әјилмәз вичданын бөјүк һејкәли» ифадәси нә демәкдир? Вичданла вүгар, әјилмәзлик бир јерә сыған мәфһумлар дејил, әкәр шаир «вүгарын, гүрурун бөјүк һејкәли әјилмәз» десәјди, бәлкә даһа мүнәсиб оларды, даһа артыг һәдәфә дәјәрди. Чүнки вичдан инсаф, мәрһәмәт, инсанијјәт демәкдир. Әкәр өз шәрәфини

үстүн тутан бир шаир мүстәбидин гаршысында әжил-мирсә вә буну она ирад тутурларса, бурада вичданын мәсәләжә һеч бир дәхли јохдур. Бу. шәхсијјәтин бөјүк-лүјү, вүгары, әзәмәти илә әлагәдар олан мәсәләдир. Шаир «Әжилмәз вичданын бөјүк һејкәли» демәклә вәзиј-јәтә ујғун чаваб вермир. Тамашачы йсә мәнаны унутур, сөзүн заһирн дәбдәбәсинә, курултусуна ујур.

Вагифлә Гачарын дејишмәсинин кәскин јериндә Ви-дади кәлир. «О өлсә, дағлар да дил дејиб ағлар»—дејә Гачардан Вагифин бағышланмасыны хаһиш едир. Бура гәдәр Гачар Вагифә чәза верилмәси һаггында фәрман вермәмишдир. Јалһыз Видадинин хаһишиндән сонра «Динин дүшмәнидир, о өлсүн кәрәк» дејир. Одур ки, гәфилдән ичәри кирән Видадинин «О өлсә, дағлар да дил дејиб ағлар» демәси тәәччүб доғурур.

Һәмин сәһнәдә Вагифин «гатыр чинсисиниз доғуб төрәмәз» дејә, Гачарын физики шикәстлијинә тохунма-сы ону һәм инсан, һәм дә бир шаир кими нәзәримиздә кичилдир. Бөјүк әмәлләр вә фикирләрлә јашајан Вагиф, Гачары иттиһам етмәк үчүн даһа мәналы вә кәсәрли ифадәләр тапа биләрди.

Бу ујғунсузлуғлар, реализмдән кәнар вәзијјәтләр һәмин сәһнәнин драматик кәскинлијини азалтмыр, биз бу сәһнәнин реализм бахымындан Вагифин Ибраһим ханла гаршылашмасы сәһнәсиндән зәиф олдугуну демәк истәјирик. Вагифин Ибраһим ханла гаршылашдығы сәһнәдә һәрәкәтләрдән тутмуш (Елдарын чијниндә гузу дахил олмасы, ханын гәзәби) фикирләрә, ифадәләрә гә-дәр һәр шеј тәбии, инандырычы вә көзәлдир («чобан-чолуғ мәчлиси», «Јох, бир баша кечсин чијниндә чомағ», «Ханын һүзурунда нә өлүмү вар» вә с.)

Әсәрдә бу чүр тәбии, реалист сәһнәләр чохдур.

Епизодик олмасына бахмајарағ, Күлһарын анасы Әминә хала бирчә кәлиши илә јадда галыр, тамашачы-ны дүшүндүрүр. Ана, тәзәчә көчүрдүјү гызынын вә күрә-кәнинин көрүшүнә кәлмишдир. Әсәрдәки конфликт вә һадисәләрин инкишафы үчүн бу кәлишин һеч бир әһә-мијјәти јохдур. Лакин, бунунла белә, бу образы һеч кәс атмаға гыјмаз. Әминәнин Әли бәјлә сәһбәти, кәтир-дији һәдијјә (тохудуғу јун чораб) нә гәдәр тәбии, нә гәдәр көзәлдир! Бу образ әсәрин үмуми руһуну, халғ руһуну тамамлајыр, она әлавәләр едир. Әминәнин кә-лиши кәнди, онун шаиранә тәбиәтини, күл-чичәкли өрүш-ләрини, гарлы дағларынын, јайлағларынын әтрини, кө-

зәл адәт-ән'әнәләримизи, вәрдишләримизи сәһнәјә кәти-рир. Әминәнин Әли бәјлә сәһб-әтиндәки бә'зи нөгтәләрә диггәт јетирәк:

Әли бәј

— Јахшы, хала, бир де көрәк,
Бир де көрәк нә вахтадәк
Биздән ајры доланыб сән,
Јалғыз өмүр сүрәчәксән?

Әминә

— Нечә? Сиздән ајры нијә?

Әли бәј

Бир гулағ ас мән дејәнә.
Доғрудан да кәндә тәксән.
Чох әзијјәт чәкәчәксән.
Даһа бәсдир, гарыш бчә,
Көчүнү чәк евимизә.

Күлһар

Ана, гурбан олум сана,
Кәл бизимлә јаша, ана.

Әминә

Белә, ағ күн көрәсиниз.
Хош дөвранлар сүрәсиниз.
Башыныздан бир түк белә
Пај олмасын гара јелә.

Күлһар

Де, көчүрсән?

Әминә

Јох, ај бала,
Дөвранымы чох сүрмүшәм,
Гызымы да көчүрмүшәм.
Инди дүнјам гуру сәсдир.

Комачыгым мәнә бәсдир.
Бир-дә, сизә будур сөзүм,
Алышмышдыр көнлүм, көзүм
Ата-баба јеримизә
Кәнд јахшыдыр јенә бизә.

Сөһбәтдән мә'лум олур ки, Күлнар Әминәнин јеканә гызыдыр. О, гызыны көчүрәндән сонра кәнддә јалгыз јашајыр. Күрәкәнинин, гызынын тәклифләринә бахма-јараг, јурдуну, исти јувасыны тәрк етмәк истәмир. Доғ-ма очагын мүгәддәслији, она бағлылыг халгымызын көзәл вә нәчиб хүсусијјәтләриндәндир. Бу јердә Әминә хала Чавад ханын елчиләрини рәдд едән Видадини хатырладыр.

Әлибәјин тәклифинә гәдәр Күлнар сусур. О, әринин тәклиф хатиринә дејил, анасынын үрәкдән дә'вәт етди-јини биләндән сонра сөһбәтә гарышыр. Беләликлә, һәр сөһбәтдә, һәр сәһнәдә халгымызын мүәјјән бир хүсу-сијјәти, бир чөһәти тәбии вә инандырычы шәкилдә гәлә-мә алынмышдыр.

Әминәнин кәлиши илә нәзәримиздә бир лөвһә ачы-лып. Күлнар атасыз, јохсул бир гыздыр. Онун архасы јеканә анасыдыр. Бу да мә'лумдур ки, хан сарајында вәзир олан Вагиф, өз оғлуну хан ја шөвкәтли бир задә-кан гызы илә дә евләндирә биләрди. Лакин о өз оғлуна јетим бир кәндли гызы алмышдыр. Бу исә Вагифин вә-зирлијиндән дејил, шаирлијиндән кәлир. Беләликлә, «Вагиф» пјесиндә өтәри һадисәләрдән тутмуш ана хәттә гәдәр, ади диалогдан тутмуш бөјүк сәһнәјә гәдәр һәр шеј халг руһу, халг мә'нәвијјаты вә мәнафеји илә бағ-лыдыр. Әсәрдә адәт-ән'әнәнин тәсвириндән тутмуш ифа-дәләрин тәбиилијинә вә чанлылығына гәдәр, әсас драма-тик конфликтин шаһлар вә ханларла халг арасында гурулмасы вә халгын әсәрдә фәал иштиракы илә әла-гәдар олараг «Вагиф» пјесини һәгиги «халг драмы» ад-ландырырыг.

I шәкилдә Видадијә сараја дүшмәсиндән разы гал-дығыны билдирән Вагиф, ханла илк тоғгушмадан сонра «Каш ки, дүшмәјәтиң бу сарајлара»—дејә килејләнир. Ханла бу зиддијјәтин өзү дә халга мүнәсибәт мәсәлә-синдә мејдана чыхыр. Вагиф:

Јанылдым, доғрусу, ујуб алдандым,
Башгадыр көнлүмдә мәним илк андым.—

дејир.

Бу анд нәдир? Шаир ачыг демәсә дә, пјесин үмуми руһундан вә пафосундан биз буну билирик.

Шаирин илк анды мәнсуб олдуғу халг вә онун мә'на-фејидир вә пјесин әсас руһуну тәшкил едир.

I шәкилдә Вагиф сараја јашамасынын сәбәбини дә халга олан мәһәббәтилә изаһ етсә дә, әслиндә белә де-јил, бу, онун тәбиәтиндәки икилијин, зиддијјәтин нәти-чәсидир. Һәр һалда онун тәбиәтиндә мәнсуб ешг дә вардыр. Әкәр белә дејилсә, о да Видади кими ханын тәклифини рәдд едәр, вәзирлији гәбул етмәзди... Мәһз бу мәсәләдә дә бу ики дост бир-бириндән фәргләнир.

Хан күсүб тој мәчлисини тәрк едәндән сонра Хура-ман «киши, бу нә ишдир?»—дејиб әрини данлајыр. Чүнки Хураман әринин вәзирликлән говулачагындан горхур. Хураманын тәбиәтиндәки шөһрәтпәрәстлији һисс едән Вагиф:

Көзүм су ичмәјир һеч Хурамандан,
Ону башга руһда бөјүдүб заман.
Дејәсән шөһрәти чох севир гадын,
Аһ мәнсәб. Аһ, шөһрәт! Јаранмасајдын!—

дејир вә бунунла да шәкил битир.

IV шәкилдә Хураманын она хәјанәт етдијини еши-дән Вагифин:

Дүшүб дүшмәјилә бу сарајлара,
Һәлә раст кәлмәдим вәфалы јара,
Чәккиң боғазымдан мәни мин дара,
Чобаңлар јајлағы јадыма дүшдү.

... Мән ки, чох кечмишәм сонаты кәлдән,
Мин әтир чәкмишәм һәр тәзә күлдән,
Вагиф, ајры дүшдүн обадаң, елдән,
Өмрүмүн илк чагы јадыма дүшдү.

демәси. өзү дә мәһз сарај хәјанәтиндән, хандан алдығы илк зәрбәдән сонра демәси чох марағлыдыр. Бу гошма Вагифин конкрет вәзијјәтиндән доғдуғундан, мисрала-рын һамысы бир һәдәфә дәјир. Бурада Вагифин атыб кәлдији күндән сарај һәјаты гаршылашдырылыр. Са-раја һагг данышдығына көрә хәјанәтә мә'руз галан ша-ир, јенидән кәнди, орадакы «тәминз дүјгулары», «саф үрәкләри» хатырлајыр, «обадаң, елдән ајры дүшдүјүнә»

тәәсүфләнир. Вагифин фачиәсини дә бу нөгтәдә ахтармаг лазымдыр. Бу нөгтә Вагифи һәм кичилдир, һәм дә бөјүдүр. Әкәр о, өзү дедиң кимп, ел-обаны тамам атыб она арха чевирсәјди, бәлкә дә дар мә'нада хош-бәхт ола биләрди. Лакин Вагифин фачиәси ондадыр ки, о, чисмән сарајда јашаса да, ели, обаны, тәмиз үрәк-ләри унуда билмир, руһән һәмишә онларла јашајыр вә сарајда да онларын мәнафејини мүдафиә едир.

Вагиф билир ки, сәдагәт, доғрулуг, дүзлүк, садәлик, тәмизлик ел-обанын ичиндәдир. Сарајда белә һиссләр ахтармаг наһагдыр. Даһа доғрусу, мәнсәбә кедән јол-ларда бүтүн бу көзәл, инсани сифәтләри итирмәли, әмрләри јеринә јетирән ичрачыја, дүјғусуз, һиссиз бир мүғәвваја чеврилмәлисән. Вагифин бәдбәхтлији ора-сындадыр ки, о, ади һәгигәти һәлә баша дүшмәмиш, бөјүк рутбә саһиб—вәзир оландан сонра да тәмиз, ин-сани дүјғуларла јашамаг истәјир. Јох! Бу мүмкүн дејил!.. Ријасәт вә вичдан!.. Ријасәт вә тәмизлик!.. Бунлар бир јерә сыға билмәз! Буна көрә дә тәмизлик вә сафлыг, инсанлыг вә вичдан, садәлик вә тәбиilik нүмунәси, ел-обанын тимсалы Елдар бир иксир кими сәһнәјә дахил олан заман мүхтәлиф гүтбәләрдә дајанан ханын (ријасәт) вә Вагифин (вичдан) дахили аләми үзә чыхыр.

Ријасәтдә бирләшән ики бир-биринә зидд характер, халга мүнәсибәтдә бир-бириндән ајрылыр. Бу бир јана, Вагифин өз тәбиәтиндә дә һаһаланма башланыр (вә-зирлик—ријасәт, шаирлик—тәмизлик); Вагиф вәзирлик-дән әввәл, илк нөвбәдә шаир олдуғуна көрә, онда тә-мизлик, вичдан гәләбә чалыр вә ријасәтә гаршы дурма-лы олур. Бүтүн бунлар «Вагиф» пјесинин әсл халг дра-мы олдуғуну көстәрән амилләрдир.

Пјесдәки Вагиф образына тәк бир шәхсијјәтин—Мол-ла Пәнаһ Вагифин прообразы кими бахмаг олмас. Вагиф әсрләр боју мүхтәлиф әдәләтсизликләрә гар-шылашан вә бунларла мүбаризә апаран фикир мұча-һидләримизин, шаир вә әдибләримизин үмүмиләшдирил-миш образдыр, Вагиф өлдүрүләркән шејхин «Шаир, рәнkindә бир сарылыг вар» дејә она истәһза етмәси, буна чаваб олараг Вагифин «Гафил, күн батанда рәнки саралар» демәси вә үмүмән бу вәзијјәтин тәсвири белә XIV әср шаирләримиздән Имамәддин Нәсиминин өлүм сәһнәсини хатырладыр. Әслиндә Нәсимијә аид олан бу сөзләрин Вагифә шамил едилмәси дә Вагифин үмүм-иләшдирилмиш образ олдуғуну көстәрир.

Мәһди Һүсејн һағлы олараг «Вагиф»и «Гәһрәмәнлыг дастаны» адландырмышдыр, чүнки гәһрәмәнлыг пјесин бүтүн мүсбәт сурәтләринә хас олан кејфијјәтдир. Ва-гиф шаирдир. Лакин о өз дәрдләрини көз јашлары илә бирузә верән чылыз бир шаир дејилдир. О, халг вә вә-тән јолунда гачарларла дөш-дөшә кәлән, Елдар кимп халг гәһрәмәнларына ағыллы мәсләһәти илә јол көстә-рән бир вәтәндаш шаирдир. Бу мә'нада, мүәллиф чох һағлы олараг Вагифин шәхси һәјаты илә вәтәнин вә халгын тәләјини, вәтәниң истиглалыјјәти уғрундан ғы-лынч галдыран халг гәһрәманы Елдарын тәләјини бир-ләшдирмишдир. Мәһз буна көрә дә образлар арасын-дакы конфликт шәхси мәнафеләри дејил, ичтимаи мә-нафеләрин тоғгушмасы үзәриндә гурулмушдур.

Әкәр Вагиф Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын үмүмиләшдирилмиш образыдырса, Елдар да Азәрбајчан халгынын әсрләр боју јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризә апармыш Бабәк, Короғлу, Нәби кими гәһрә-ман оғуллаарынын үмүмиләшдирилмиш образыдыр. Әсә-рин X шәклиндә бир гоча Елдара Короғлунун Мисри ғылынчыны бағышлајыр вә она бу ғылынчы көз бәбәји кими горумағы, бу ғылынчла Гачар кими јаделли иш-ғалчыны вәтәндән говуб чыхармағы тапшырыр. Елдар һәдијјә алдығы ғылынча мүрачиәтлә дејир:

Гыратын јалында гыврылыб јатан,
Ханларын, бәјләрин көзүнә батан,
Залимә көз дағы, бизә шан, ғылынч,
Азадлыг уғрунда вурушан ғылынч!

Демәк, Елдар Короғлуларын һәгиги варисидир. Ел-дар әсрләр боју халгын азадлығы уғрунда јерли һаким вә јаделли гәсбкарлара гаршы мүбаризә апармыш халг гәһрәмәнларынын XVIII әсрдәки нүмајәндәсидир.

Азәрбајчан халгынын өз азадлығы уғрунда мүбари-зәсиндә көстәрдији гәһрәмәнлыг нәсилдән-нәслә кечиб, нәһајәт, Мисри ғылынчын тимсалында Елдара чатмыш-дыр. Демәк, Мисри ғылынч да гәһрәмәнлыг ән'әнәсинин рәмзи кими үмүмиләшмишдир. «Вагиф» әсәринин 1938-илдән бу күнә гәдәр сәһнәмиздән дүшмәмәсини, бу гәдәр бөјүк мәһәббәтлә гаршыланмасыны мәһз пјесдә олан бу үмүмиләшдирмә гүввәси илә изаһ етмәк кәрәкдир.

Саф вичдан тимсалы кими верилән Видади өз хе-јирхәһлыгы вә аличәнаблыгы илә әсәрдә хусуси јер ту-

тур. Видади сәһнәдә бир ашыг кими, хејрхаһ әмәлләр кими көрүнүр. О. бүтүн әсәр боју мәләк кими ганадларыны ачыб Вагифин үстүнә кәрир, ону һәр чүр тәһлүкәдән мұһафизә едир. Ону јалһыз өзүнүн, айләсинин, доғма кәндинин сәадәти дүшүндүрмүр, о, бүтүн бәшәријјәтин адындан данышыр, она көзәл күнләр, сәадәт арзулајыр. Дуа едәндә дә, Вагифлә сөһбәтләриндә дә, Гачарын јанына хаһишә кәләндә о өзү үчүн һеч нә истәмир, бүтүн бәшәријјәти дүшүнүр, онун үчүн хош күнләр диләјир. Бу чәһәтдән Видадинин биринчи шәкилдә намаз үстүндә дуасы чох сәчијјәвидир:

Худаја, һисанын һалы јамандыр,
Нәләр чәкдијимиз сәнә әјандыр.
Мә'насы вармыдыр мин тәригәтһи?
Ач, ач гапысыны сән һәгигәтин.
Нә олур бир јени ишыг вер бизә,
Бизим кор јаранмыш көзләримизә.
Бәлкә дә јахшыны сечәк јамандан,
Та ки, гансыз кечән бир күзәрәндан
Биз дә илһам алаг, севинәк бары.
Ишыглат бу дибсиз гаранлыглары,
Јазыгдыр дүңјанын әшрәфи инсан
Бөјүксән, адилсән, кеч кұнаһындан,
Гојма ки, јерләрдә сүрүнсүн бәшәр,
Дүңјада галмасын нә пһслик, нә шәр.
Јахшылыг инсана бир сәнәт олсун,
Дүңја башдан-баша гој чәннәт олсун...

Бу парчадан көрүндүјү кими, Видади өз шәхси дәрдиндән шикајәтләһмир, үмумијјәтлә инсанын чәкдији мүсибәтләрин дөзүлмәз олдуғундан данышыр.

М. Һүсејнин дедији кими. «Видадинин идеализмдә белә инсан үчүн чырпынан, онун гајғысыны чәкән јүксәк бир сима чанланыр»¹.

Пјесдәки Видади һәјәтдакы Видадијә чох јахындыр, даһа доғрусу, С. Вурғун Видади образында демәк олар ки, тарихи Видадинин өзүнү јарада билмишдир.

Видадинин әсәрләриндә кәдәр мұһүм јер тутур, шаир өзү бу барәдә «Дәрд әһлијәм, гәм һәрфини ганарам», јахуд:

Мәни белә һәр ким көрәр, бил, ағлар,
Дағ-даш јанар, улус-ојмаг, ел ағлар,

Чисмим сызлар, көз јаш төкәр, дил ағлар,
Өз башыма јалғыз дөјәр, ағларам.—

дејә зәманәдән шикајәтләһир.

Бу чәһәтдән шаирин «Мүсибәтнамә» поемасы даһа сәчијјәвидир. Видадинин тәбиәтиндәки бу кәдәр Вагифин характер вә јарадычылығындакы никбинликлә зиддијјәт тәшкил едир. Бүтүн бунлар да пјесдә чох көзәл әкс етдирилмишдир.

Әсәрин биринчи шәклиндә көрдүјүмүз кими, Видади Чавад ханын елчиләрини рәдд едир, сараја кетмәк истәмир. Мәкәр Вагиф дә вахты илә Ибраһим ханын елчиләрини рәдд едә билмәздими? Демәк, Вагиф, Видадидән фәрғли олараг, даһа артыг һәјәт адамы олдуғундан, јашамаг наминә бә'зи күзәштләрә кетдији һалда, Видади хәјалпәрәст идеалист олараг галмышдыр. Бу фикри тәсдиг үчүн әсәрә мұрачиәт едәк. Видади Чавад ханын елчиләрини рәдд етдији заман Түкәзбан әринә белә дејир:

Видади, нә дедһи, лап үрәјимдән!
Өмүр сүрмәһисән голтуғларда сән.

Ибраһим хан инчијиб тојдан кәдәндән сонра Хураман әри Вагиф һағгында белә дејир:

Бу ки голтуғларда кәзиб доланыр.

Беләликлә, «голтуғларда кәзиб доланмаг» сөзүнү һәр ики арвад өз әри һағгында, бири мәнфи, диқәри мүсбәт мә'нада ишләдир. Әкәр Вагиф дә Видади кими аллаһын дәрқаһына үмид бағлајыб, јалһыз өз хәјаллары илә јашаја билсәјди, ким ону зорла сараја кәтирә биләрди?

Јахуд, нә үчүн Видадинин арвады гисмәтинә шүкүр едән, әринин арзусу илә јашајан вәфалы Түкәзбан олдуғу һалда, Вагифин арвады шөһрәтпәрәст, вәфасыз Хурамандыр? Вагифин монологундан да ајындыр ки, Хураман вәфасызларын биринчиси дејил, бәлкә онунчусудур. Хураманын хана сатылдығыны ешидән Вагиф дејир:

Дүшүб, дүшмәјәли бу сарајлар,
Һәлә раст кәлмәдим вәфалы јара.

¹ М. Һүсејн. «Әдәби гејдләр», Бақы, Ушагкәнчнәшр, 1974, сәһ. 38.

Бурада биз Вагифə шаир Вагиф јох, вəзир Вагиф демəлијик. Сəн сарајда вəфа ахтарырдын? Əкəр сəнин тəбиəтиндə риясəт ешги, кұбарлыг јох идисə, Хураман кими сарај чичəји илə јох, сəн дə достун Видади кими намуслу бир кəнд гызы илə евлəнəрдин. Бəлкə сəн өзүн онларла, вəфасыз сарај кəзəллəринə раст кəлəндəн сонра бу һəгигəти дəрк етдин, елə буна кəрə дə оғлун Əли-бəји сарај чичəжинə дəјил, кəндли Əминə халанын јетим гызына евлəндирдин? Шүбһəсиз ки, белəдир.

Бунунла белə, һəјат, кəрдүјү дəһшəтли һадисəлəр əсəрин сонунда Видадини дəјишдирир. Бу мəнада о, динамик образдыр.

Илк шəкиллəрдə дилиндəн јазан «илаһи», «јарəбби», «худаја» кəлмəлəри дүшмəјəн Видади сонунчу шəкилдə «Тфу сəнин тахтына, еј чəрхи-фəлəк!»—дəјə аллаһа үсјан едир. Онун бу үсјаны бирдəн-бирə дəјил, һəјатын амансыз зəрблəри алтында тəдричəн јарандыгы үчүн бу инкишаф просесинин өзү мараглыдыр.

Əсəрдə əн чох мұбаһисə доғуран образ Хурамандыр. Бир гисим тəнгидчилəр онун һəбсханаја кəлишини артыг һесаб едир. Вагифин ону зиндандан говмасыны Вагифин шəнинə, бəјүклүјүнə јарашмајан бир һəрəкəт кими кəстəриллəр. Бəзилəри дə Хураманын бир образ кими зəиф, сүн'и олдуғуну дəјирлəр.

Үмүмən, Хураман зиддијəтли образдыр. Онун тəбиəтиндəки бу зиддијəти гејри-тəбии һесаб едən М. Һүсєјн фикрини сүбут үчүн Вагифдəн наразы олан Хураманын ашағыдакы монологуну мисал кəтирир.

Бир ел агасыјды əввəлки əрим,
Өз гапым, өз сəним, өз нəкəрлəрим,
Һамсы гуллуғумда һазыр дурарды.
Рəһмəтлик күндə бир мəчлис гурарды.
Буна да бир бəјүк вəзир дедиллəр,
Башымы, бəјними овуб једиллəр.
Иһандым, дедим ки, нə хəјалы вар,
Јəгин ки, бунун да өз чəлалы вар.
Бу ки, голтуғларда кəзиб доланыр.
Чох вахт да су кими рəнки буланыр.
Елə дəрд тəkүлүр ғашғабағындан,
Амма чох разыјам ғаначағындан.
Шаирдир, кəрүнүр, дүз илғары вар,
Нə кəзəл, нə ширин кəламлары вар!

М. Һүсєјн јазыр: «Чанлы инсанда, əлбəттə, бу чүр дахили зиддијəтлəр ола билəр. Лакин С. Вурғун бу зиддијəтлəри ејни моментдə, һеч бир харичи һадисəнин тəсири олмадан вердији үчүн, Хураман бəзəн инандырычы вə чанлы бир инсан кими дəјил, мүəллифин һансы мəғсəдинə исə хидмəт едən бир васитə кими кəрүнүр».¹

Доғрудан да Хураманын бу монологунда зиддијəт вардыр. Лакин дəриндəн диггəт јетирсəк, кəрəрик ки, бу гадын үчүн икки Вагиф вар: биринчиси «өз чанһ-чаланы» олан «бəјүк вəзир» Вагиф, икинчиси исə «ғашғабағындан дəрд тəkүлən», «ширин кəламлы», «дүз илғарлы» шаир Вагиф!

Бəс Хураман бунларын һансыны бəјəниб она эрə кетмишдир? Əлбəттə, «бəјүк вəзири». Хураманын хəјанəти дə, Вагифин аилə фачиəsi дə бурадан башланыр.

Јухарыдакы монологда о гəдəр дə бəјүк зиддијəт јохдүр, чүнки Вагифин кəзəл кəламлары олдуғуну гејд етдији јердə Хураман дəрһал «Еһ... бир дə, бунлардан мənə кар ашмаз» дəјə јенə əввəлки наразылығына ғайдыр. Бəс Хурамана нə лəзымдыр? Бəјүк бир шаирин «ширин кəламларына», «бунлардан мənə кар ашмаз» дəјəн гадынын өтəрки еһтираслар алудəsi, шəһрəт вə мəнсəб дүшкүнү олдуғу, бир сөзлə, мəнəви чүрүклүјү кəз ғабағындадыр. Мəнсəби, «бəјүк вəзирлији», «шаирликдən», «дүз илғардан», «ғаначагдан» үстүн тутан бир гадынын кеч-тез хəјанəт едəчəји лəбүддүр.

Хураман бəзи чəһəтлəри илə, хусусилə онун Вагиф һаггында дедији:

Кечə фикир, күндүз фикир,
Нə јурд салыр, нə ев тикир,
Елə јазыр, јазыр јенə,
Бир бахмајыр мən дəјənə.

сөзлəри илə Сабирин «Нəдамəт вə шикајəт» шəриндəки гадыны хатырладыр:

Эр дəјил, шаир имиш ханə-хəраб,
Фикри јазмағ, охумағ, шүғлү китаб.
...Сүбһ олунча кечəлəр дарға кими
Јатмајыр, гыр-гыр едир ғарға кими.

¹ Мəһиди Һүсєјн. «Əдəбијəт вə сənəт мəсəлəлəрин» Бакы, Азэрнəшр. 1958, сəһ. 31.

«Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндәки гадын:

Мән дә сандым кн, дөнүб бәхтәвәрә,
Кедирәм бир нәфәр инсана әрә.
...Әр дејил, шаир имиш ханә-хәраб.—

дејә шаирн адам һесаб етмирсә, Хураман да «Буна да бир бөјүк вәзир дедиләр»—дејә Вагифин вәзирлијини шаирлијиндән үстүн тутур.

Бу ики гадын үмуми сәвијјә вә дүнјакөрүш е'тибары илә нә гәдәр јахын олса да, зөвг вә әхлаг нормаларына көрә бир-бириндән кәскин фәргләнирләр. Һәр икиси надан вә чаһилдир. Лакин Сабирин гәһрәманы әрини нә гәдәр бәјәнмәсә дә, она хәјанәт етмәз. Чүнки онун ата-ана тәрбијәси белә олмушдур. О, көзүнү ачыб бабасынын «чул-чухасыны јамамыш», «дама-дивара тәзәк јапмыш», јохсул һәјат кечирмишдир. О, һәмишә бир парча чөрәјин дәрдинә галмыш, дөбдөбәләрдән, тәмтәраглардан узагда бөјүмүшдүр. Буна көрә дә онун нәфси өзүндәдир, гудурған дејил, онун шикајәти наданлыгдан, Хураманын шикајәти исә азғынлыгдан кәлир. О, наз-не'мәт ичиндә бөјүмүш, биринчи әри исә өзүнүн дедији кими, «ел ағасы» олмуш, гапысындакы нөкәрләри онун гуллуғунда һазыр дурмушдур. Инди Хураман Вагифдән дә бунлары тәләб едир. Вагиф исә бу дөбдөбәләрин әвәзиндә дәрд-гәм көрдүјү заман буна дөзә билмир, әринин дәрдинә шәрик олмаг әвәзинә, ондан нәвазиш тәләб едир:

Әввәл ширин дили варды,
Мәни өнәр, охшајарды.
Гуртарыбдыр инди о да,
Дирн көзлү дүшдүм ода—

дејән Хураман үчүн мүгәддәс бир шеј јохдур. О, «Нәдамәт вә шикајәт»ин гәһрәманы кими әхлаг нормаларынын адән ән'әнәләрин дејил, өз чылғын һиссләринин, нәфсинин гулудур. Чүнки онун мүһитиндә һамы беләдир. Вагиф дә онун мүһитинә, ушағлыг тәрбијәсинә ишарә едәрәк, «Ону башга руһда бөјүдүб заман»—дејир.

Заман мәсәләси илә әлағәдар, јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, мәсәләнин бу чүр изаһы Вагифи нәзәримиздә даһа да бөјүдүр. Инсанлығын башына кәтирилән бүтүн фәлакәт вә мүсибәтләрдә Вагиф инсаны дејил,

ону әһәтә едән мүһити, һәјаты вә заманы кунәһкар билир. Хураманы зиндандан говандан сонра пешман олан Вагифин онун архасынча:

Нәјди, о јазығын нәјди кунәһы?
Инди чөлләрмидир онун пәнаһы?
Инсан! О, мүгәддәс бир каннатдыр,
О саф гәлби позан јалныз һәјатдыр.—

дејиркән заманын фөвгүнә учалыр. Бунунла Вагиф демәк истәјир ки, һеч кәс анасындан алчаг, хәбис доғулмур. Ону корлајан, «Јер үзүнүн әшрәфи олан» инсан гәлбини хәбис һиссләрлә ләкәләјән, алчалдан, шаирин өз дили илә десәк, «о саф гәлби позан һәјатдыр», мүһитдир. Вагиф Хураманы кунәһкар һесаб етмир. Хураман өзүнү гајадан атандан сонра о, әсл кунәһкары «Буна мүгәсирдир, шүбһәсиз, заман»—дејә даһа ајдынлығы илә көрүр.

Пјесдәки ән долғун сурәтләрдән бири дә Аға Мәһәммәд шаһ Гачардыр. Иран шаһы Гачарын бәдии сурәтини илк дәфә әдәбијјатымызда Ә. һагвердијев «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесиндә јаратмышдыр. Гачарын тәбиәтиндәки вәһшилик онун зүлмү, мүстәбидлији бу пјесдә классик шәкилдә ишләнмишдир. Мәшһур халг артисти һ. А. Аббасовун «Вагиф» пјесиндә вә Чо-мәнзәминлинин «Ики од арасында» романында да Гачар сурәтинә тәсадүф едирик. Лакин шүбһәсиз, Ә. һагвердијевин Гачар сурәти даһа долғундур.

Бу мәсәләдән данышан М. һүсејн дејир:

«Әлбәттә, һагвердијевин јаратдығы сурәт «Вагиф»дәки Гачар сурәтиндән јүксәкдә дурур. Хүсусән бир сәһнә һеч заман бизим һафизәмиздән силинмир. Гачар чарпайысынын алтында басдырылмыш инсан сүмүкләрини (кәрәк ки, Надир шаһын сүмүкләрини) ајагламагдан ләззәт алыр. Будур онун гәлбиндәки чүрүк бошлуг... Биз С. Вурғунун јаратдығы Гачар сурәтинә нифрәт едирик. Доғрудур. Лакин мүәллиф бу нифрәти даһа дәринләшидрә билмәздими?»¹

Бизчә, бурада М. һүсејн бир гәдәр ифрата варыр. Тәнғидчи С. Вурғунун Гачарынын Ә. һагвердијевин Гачары сәвијјәсинә чатмадығыны демәкдә һағлыдыр.

¹ М. һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәлләрин», Азәрнәшр, 1958, сәһ. 34.

Лакин тамашачынын Гачара бәсләдији нифрәтин аз олдуғуну демәк, «бу нифрәти даһа да дәринләшдирмәк» теләбини ирәли сүрмәк ифрата вармагдыр.

Чүнки С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндәки Гачардан Әбдүррәһимбәјин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесиндәки Гачарын мүстәбидлијини, вәһшилијини уммаг о гәдәр дә дүз олмазды. «Вагиф» пјесинин баш гәһрәманы Вагиф олдуғу кими, «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесинин дә баш гәһрәманы Гачардыр. Әбдүррәһимбәј бүтүн һадисәләри Гачарын әтрафында чәмләшдирдији кими, С. Вурғун да бүтүн һадисәләри Вагифин әтрафында мәркәзләшдирмишдир.

Сонра: «Вагиф» пјесиндә тамашачынын Гачара гаршы нифрәтинин лазымынча олмадығыны вә буну даһа да дәринләшдирмәјин лазым олдуғуну иддиә етмәк дә олмаз. Гачарын вәһши тәбиәтини көрмәк үчүн јалныз бир сәһнәни хатырлатмаг кифәјәтдир. Әсәрин V шәклиндә Гачар әсир күрчүләрә бир-бирилә вурушмаг әмри верир:

Г а ч а р

...Сојунун, вурушун, шәртим вар јалныз
Сојсун дәриннән дырнагларыңыз,
Көрүнсүн көзүмә гыпгырмызы әт,
Гој алсын үрәјим бир јени гүввәт!
Сабаһ һүчум варды.
Тез олун, дөјүшдә сағ галаң нәфәр
Азад олачагдыр!..

Ш а л и к о

Шаһим!

Г а ч а р

Мүхтәсәр!

Ш а л и к о

Шаһим, биз гардашыг, бирдир ганымыз,
Бирдир вичданымыз, бирдир чанымыз.

Г а ч а р

Нечә? Гардашыңыз?

Күрчүләр

Бәли!

Г а ч а р

Вәзир, бах

Бу ојун доғрудан ләззәт олачаг!

Бу сәһнә һәм драматуржи кәркинлији е'тибары илә, һәм дә мүстәбид бир инсанын вәһши тәбиәтини көстәрмәк бахымындан драматуркијамызда ән тә'сирли сәһнәләриндәндир. Бу, һәм дә Гачар образыны јарадаркән С. Вурғунун оријинал јол тутдуғуну көстәрир. Јахуд, Гачарын өвлад дәрди, сонсузлуг, вәтән, көзәллик вә сәлтәнәт һаггындакы мүлаһизәләри чох гәрибә вә өзүнә-мәхсусдур. Бүтүн бунлар тамашачыда она дәрин нифрәт ојадыр.

Бунларла јанашы, Гачарда бир чәһәтә е'тираз етмәк олар. Бүтүн көрүндүјү сәһнәләрдә Гачарын:

«Мәним вичданым да, гәлбим дә гандыр».
«Гисас алмалыјам бу дүнјадан мән».
«Кәрәк ган алтында гачын бу дағлар».
«Чајлар јарадылсын көз јашларындан»—

дејәрәк, өзү-өзүнү ифша етмәси инандырычы дејил, гејри-тәбиидир. Даһа доғрусу, бир нечә һәрәкәтиндән биз онун залым олдуғуну көрдүјүмүз һалда, онун өзү һаггында «мән вәһшијәм» демәси, әлбәттә, гејри-тәбиидир.

Бу вәһшиликләрлә јанашы, Гачар ағыллы адамдыр. О, дүнјанын вә һәјатын е'тибарсызлығыны өзүнә хас һәссаслыгла дәрк едир. Онун шөһрәт һаггындакы мүлаһизәси дә тәбиәтиндән, тутдуғу мөвгејиндән, шаһлығындан доғур:

Тутаг ки, Илдырым, Чинкиз, Тејмур хан
Тутаг ки, мәшригдән мәғрибә гәдәр
Мәнә хәрәч верди бүтүн өлкәләр.
Нә олсун, бәдбәхтәм, бәдбәхтәм, инан.
Һамысы мәнәминш, нә олсун сону?
Дујурам дүнјанын бош олдуғуну.

Бу сөzlәр јалныз сонсуз, өвлaдсыз Гачарын дәрди дејил, көзләрн торпагдан дојмајан бүтүн чаһанкирләрн дәрдиدير. Лакин С. Вурғун Гачарын бу дәрдинин сәбәбини чох кичилдир, ону сонсузлуғу илә—өвлaд дәрди илә изаһ едир. Гачарын јухарыдакы монологу бу сөzlәрлә битир:

Јохдур вәлиһдим, бир сонсузам мән,
Нә гәдәр күскүнәм кор талејимдән!

Гачарын күскүнлүјүнә сәбәб јалныз сонсузлуғу дејил, бу анчаг сәбәбләрдән бириدير. Бәс әсл, даһа дәрин сәбәб нәдир? Гачар өзү «Мәшригдән мәғрибә гәдәр—бүтүн өлкәләр мәнимки олса белә, бүтүн буларын сону јохду» дејир. Чүнки о, дүнјанын бош олдуғуну, мәнасызлығын баша дүшмүшдүр. Чүнки Гачар һеч бир амалын, һеч бир мәсләкин саһиб дејилдир. Гачар үчүн уғрунда чан верәчәји бир амал, бир идеја јохдур. Дүнјада инсан үчүн вәтәндән мүгәддәс нә ола биләр? Гачар бу бөјүк һиссдән дә мәһрумдур. Белә бир һиссдән мәһрум олан адам үчүн, әлбәттә, дүнјанын, һәјатын мәнасы итәр, о, бош көрүнәр.

Вагифин әсәр бөјү ики-үч дәфә Гачарын сонсузлуғуна саташмасы, ону «барсыз сөјүд» вә «гатыр» адландырмасы Вагифи бир инсан кими нәзәримиздә кичилдир. Чүнки тәбиәтин вә јахуд мүһитин вердији чисмани шикәстлик инсан үчүн нөгсан ола билмәз. Гачар үчүн ән бөјүк нөгсан онун хәдимлији—чисмани шикәстлији дејил, мәнави шикәстлијидир.

«Чох да тәрифләмә мәнә вәтәни, бу ғылынч олмаса, јејәрләр мәни» дејән адам үчүн көрәсән мүгәддәс бир шеј вармы? Вагиф онун бу чәһәтинә кинајә етсәјди, ону даһа артыг алчалтмыш оларды. Гачарын бәдбәхтлији сонсузлуғунда дејил, мәһз бундадыр. О, вәтән вә халг мәһәббәтиндән мәһрум олдуғуна көрә өз ичтимаи истинадкаһын итирмишдир. «Бу ғылынч олмаса јејәрләр мәни» дејән адамын истинадкаһы јалныз физики күчдүр, о, јалныз ғылынча архаланыр. Гачар бир һәгигәти баша дүшмүр ки, ғылынч мәгсәд ола билмәз. О олса олса, бөјүк мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн васитәдир. Мәһз буна көрә Гачар «Дағлар ағырлығда дәрдим вар мәним», «Бил ки, балыг гәдәр ганым сојугдур»—дејир.

Белә олдуғу һалда, Гачар нәјин наминә ғылынч чалыр? Бу суала да әсәрдә ајдын чаваб вардыр. О, «Дүн-

ја танымамыш һәлә адымы»—дејә шөһрәт дүшкүнү олдуғуну билдирир. Лакин Гачар бурада да јанылыр. О, тарихдә чох шөһрәтли адамларын олдуғуну билир. Лакин јенә дә инчә бир мәтләби баша дүшә билмир ки, шөһрәт дә мәгсәд ола билмәз. Шөһрәт бөјүк әмәлләрн, бөјүк идеалларын өвлaдыдыр.

Гачарын вә Вагифин өлүмү, бир сыра тарихи һадисәләр вә адамларын талеји әсәрдә тәһриф едилмишдир. Бу мәсәләләрн изаһында «Вагиф» пјеси һагғында дисертасија јазан Гулу Хәлиловун мулаһизәләри илә тамамилә разыјыг. Гулу Хәлиловун Ибраһим хан һагғындакы мулаһизәләри вә бунун пјесдә дүзкүн верилмәмәси һагғындакы фикирләри илә разылашмамаг олмаз. Бу һагда Вурғун өзү 1946-чы илдә демишдир: «Мән чох севдијим «Вагиф» әсәринин кәләчәк талејини дүшүндүјүм заман орада јол вердијим бир чох тарихи тәһрифләр, хусусән Ибраһим хан сурәтинин тәрифи мәни чох јандырыр».¹

Билаваситә драм ганунлары бахымындан әсәрн зәиф чәһәти кими бир дә драматик конфликтин инкишафында нәзәрә чарпан икилији, сүжетин ики әсас һиссәјә парчаланмасыны гејд етмәк олар. Белә ки, пјесин әввәлиндә әсас драматик зиддијјәт Вагиф вә Елдарла Ибраһим ханын арасында гурулур. Һадисәләрн сонракы кедишиндә исә конфликтин мәнфи чәһәнни ифадә едән гүтбүндә Ибраһим ханы Гачар әвз етмиш олур. Әлбәттә, бу, әсас мөвзунун кетдикчә мүрәккәбләшмәси илә әлагәдардыр. Икинчи пәрләдән сонра дахили-синфи зиддијјәт, ичтимаи азадлыг вә истиглалијјәт мөвзусуна јаделли гәсбкарлара гаршы мүбаризә мотиви дә әлава олунур. Бу икинчи мотив әввәлинчи мотивә нисбәтән әсәрдә даһа там вә парлаг бәдин сурәтдә әксини тапа билир.

«Вагиф» әсәринин жанры илә әлагәдар олараг мәтбуатда сөјләнән мүбаһисәли фикирләрә кәлдикдә исә, демәк лазымдыр ки, «Вагиф»и үслубча романтик сәпкидә јазылмыш «халг гәһрәманлыг драмы» кими гәбул еләјән тәдгигатчылар даһа чох һаглыдырлар. Тәсадүфи дејил ки, Сәмәд Вурғун өзү дә бу әсәри «мәнзүм драм» адландырмышдыр. Мөвзусуна көрә исә «Вагиф» тарихи драмларын ән јахшы нүмунәләриндән бириدير.

¹ С. Вурғун. «Бөјүк сәнәт әсәрләри уғрунда», «Әдәбијјат гәзети», 1946, 31 мај.

1939-чу илдә С. Вурғун икинчи драм әсәри олан «Ханлар» пјесини јазды. Бурада шаир 1905-чи ил ингилабындан сонракы иртича дөврүндә пролетариатын азад, лыг мүбаризәсини, халгын сәдагәтли оғлу Ханлар Сәфәрәлијевин ингилаби фәалијјәтини әкс етдирмишдир. Сәмәд Вурғун, кәнддән шәһәрә кәлиб ингилаб аловлары ичәрисиндә бәркијән, мәтин ингилабчыја чеврилиб Бакы фәһләсинин бәди образыны јаратмышдыр.

«Вагиф»дән сонра Вурғунун ингилаб тарихи мөвзусуна әл атмасы тәсадүфи дејилди. Белә ки, «Ханлар» драмы «гәһрәмәнлыг дастаны» адланан «Вагиф»ин һәр чәһәтдән гануни давамдыр. «Вагиф»дә халгын XVIII әсрдә јаделли ичғалчылара гаршы апардығы мүбаризәси верилмишдисә, «Ханлар»да XX әсрдә халгын чаризмә гаршы мүбаризәсиндән бәһс олунурду. XVIII әсрдәки Елдарын мүбаризәси XX әсрдә Ханлар Сәфәрәлијевин симасында мејдана чыхмышды.

Бүтүн бунларла бәрәбәр, бу образлары ејниләшдир мөк дә олмаз. Шәраитлә әлагәдар Ханларын мүбаризәси XX әсрдә јени мәзмун кәсб етмишдир. Бу мүбаризә марксизм-ленинизмә әсасланан шүүрлу мүбаризәдир. Анчаг «Ханлар»дакы Хасполад Дәмироғлу мүәјјән дәрәчәдә Елдара бәнзәјир. Әкәр Елдар Ибраһим хан вә истилачы Иран шаһы Гачара гаршы гылынч галдырмышса, Дәмироғлу шәраитин дәјишмәси илә әлагәдар чар зүлмүнә гаршы мүбаризә апармыш, «гырх ил ат белиндә гылынч чалмыш»дыр. Хасполадла Елдарын характер охшарлығыны Хасполад өлдүрүлдүкдән сонра Ханларын онун һаггында дедији:

Аһ, заваллы гоча, јазыг аталар,
Сиздән намус галмыш бизә јадикар

бејтиндә көрмөк олар.

Ханларын дедији аталар кимдир? Бунлар Елдарын вә Хасполадын улу бабалары, короғлулар, бабәкләрдир. Онлар тарих боју һагсызлыг вә әдаләтсизлијә гаршы мүбаризә апармышлар. Онлары бу шәрәфли мүбаризәјә сөвг едән исә халг вә вәтән намусу олмушдур. Бу намус нәсилдән-нәслә кечмишдир. Бу фикир «Вагиф» пјесиндә Елдара бағышланан Короғлунун мисри гылынчында, «Ханлар»да исә «сиздән намус галмыш бизә јадикар» мисрасында өзүнү көстәрир. Дедикләримизә мүәллифин өз сөзләри илә јекун вураг.

«Ханлар» драмасы, әсасы мәним һәлә илк пјесим олан «Вагиф»дә гојулмуш бәдин фикримин инкишафыдыр. Бу пјесләрин һәр икисиндә Азәрбајҗан халгынын гәһрәмәнлыг сәһифәләри, онун өз истиглаліјјәти, азадлыг вә хошбәхтлији уғрунда мүбаризәси әкс етдирилмишдир»¹.

«Ханлар»да гојулан характерик мәсәләләрдән бири дә әсәрин әһатә етдији дөврдә азәрбајҗан дилини сафлығы уғрунда кедән мүбаризә мәсәләсидир. Иртича илләриндә бу мәсәлә әтрафында «Молла Нәсрәддин»лә «Фјузат» арасында кедән мүбаризәни хатырламаг кифәјәтдир. Бу чәһәтдән «Ханлар»да һүсәјн әфәндинин доктор Сәһбәт тәрәфиндән ифшасы әсәрин ән гүввәтли сәһнәләриндәндир.

Ајры-ајры мүкалимләрдән ајдын олур ки, доктор Сәһбәт Авропада тәһсил алмыш, вәтәни Азәрбајҗанә јени һиссләр вә фикирләрлә гајытмыш мүтәрәгги бир зијалыдыр. О, капитализм чәмијјәтиндәки бүтүн зиддијәтләри вә әдаләтсизликләри көрүр вә бунларла барышмыр. Әввәлләр о, бу һагсызлыглардан нечә хилас олмаг лазым кәлдијини билмир, бунун үчүн дә гүссәләнирди. Әсәрин илк сәһнәләриндә кәдәрли бир хәјалпәрвәр кими тәғдим олуан Сәһбәт, пәрдәдән-пәрдәјә дәјишир. Бу чәһәтдән Сәһбәт «Вагиф»дәки Видадини хатырладыр. Сәһбәт дә Видади кими вичдан тимсалыдыр. Әкәр Видади бүтүн һагсызлыгларын аллаһ тәрәфиндән дүзәләчәјинә инаныр вә тәвәккүлә бел бағлајырдыса, Сәһбәт:

Јохдур мәсләкимдә нә өлүм, нә ган,
Вичдан дүзәлдәчәк һәјаты, вичдан.—

дејә зиддијәтләри барышдырмаға чалышыр, бәшәријјәти вичдан тәмизлијинә чағырыр.

Сәһбәт дә Видади кими, һәјатын ачы зәрбәләрини даддыгча, бүтүн зиддијәтләрин мәна вә маһијјәтини дәрк едир вә әсәрин сонунда өз думанлы фикирләриндән узаглашыр. Бу дәјишиклик Видадинин аллаһа үсјаны илә, доктор Сәһбәтин исә:

Әкәр кеч тапдымса һаггын јолуну,
Бағышла, еј вәтән, шаир оғлуну—

дејә коммунистләрә сәс вермәсиндә өзүнү көстәрир.

¹ «Коммунист» газети, 1939, 3 феврал.

Доктор Сөһбәт мурәккәб образдыр. Хүсусилә әсәрин XI шәклиндә кечирдији изтираб вә һәҗәчанлар онун тәбиәтини, характерини тамашачыларын нәзәриндә чанландырыр. Бурада мурәлиф, Сөһбәтин дахилиндә баш галдыран ики дүҗуну вә бу дүҗуларын мурәризәсини чох инандырычы шәкилдә кәстәрә билмишдир. Сөһбәт Мәһрибаны севир. Бу сәһнәдә (XI шәкилдә) Ханларын тәләји Сөһбәтин әлиндәдир. Ханлар Шәмистанын күлләси илә жараланыр, докторун гуллуғ етдији хәстәханаја кәтирилир. Бурада драматург Сөһбәтин дүшүнчәләрини верир:

Будур, өз рәғибим мөһтачдыр мана,
Бунунчүн севмәди мәни Мәһрибан.—

дејә дүшүнән доктор, нә едәчәјини кәсдирә билмир. О, рәғибини сағалтмалыдырмы? Сөһбәт бу фикирләр ичиндә говрулдуғу заман Ханлар «дејирләг сиз көзәл сәнәткарсыныз, мәнә үмид вармы?»—дејә оча мурәчиәт едир. Доктор сарсылыр. Бу јердә онун гәлбиндә башга дүҗулар баш галдырыр: инсана мәнәббәт вә сәнәт ешгил һәр чүр шәхси мәнәфедән үстүн олан сәнәт ешги шәхси дүҗусуна галиб кәлир вә о өз рәғибинә һәр шејдән әввәл ондан имдад истәјән бир инсан кимч јанашыр.

Доктор Сөһбәт дахили мурәризә вә чәкишмәләрдә верилмиш чох марағлы образ кими инкишаф едир.

«Ханлар» пјесиндә Степан Шаумјан, Мәшәди Әзизбәјов кими тарихи шәхсијәтләрин образлары сәнәткарлығла ишләнмишдир. Мухтар бәј, Карапетјан кими буржуазија нумәјәндәләри, меншевик лидери Мамулја, ингилабчылардан Ванја, гоча фәһлә вә Кечәл орижинал вә марағлы чизкиләрлә верилмишдир.

Әсәрдә ән тәсирли образлардан бири дә вәтән вә халг тимсалы кими верилән Гызјетәрдир. Бу образын дилинә аталар сөзләринин, вә зәрб-мәсәлләрин чох верилмәси дә тәсадүфи дејилдир.

«Ханлар» пјеси ингилаб тарихимизә һәср олунамыш драм әсәрләриндән биридир. «Ханлар» бу мөвзуда јазылмыш бир чох драм әсәрләримиз үчүн тәҗрүбә мәктәби олду. Бундан сонра Зейнал Хәлилин «Гатыр Мәм-мәд», Әнвәр Мәммәдханлынын «Шәргин сәһәри» пјесләри мејдана чыхды. «Ханлар» пјеси јалныз Бақыда дејил, Москвада, Ленинградда, Қијевдә вә башга шәһәрләрдә дә тамашаја гојулмушдур.

Ингилабчы Ханлар Сәфәрәлијевин бәдии образыны јаратмағ мурәллифин әсас мәғсәди олмушдур. Пјес үзәриндә ишләдији заман драматург бу әсәрдәки әсас мәғсәдини изаһ едәрәк јазмышды: «Инди мән нәзмлә јени «Ханлар» драмасыны јазырам. Бу драм 1907-чи илдә һәлак олмуш, диггәтәшајан Азәрбајҗан револүсионери, кәнч фәһлә-нефтчи Ханларын шанлы һәјатына һәср едилмишдир. Ханларын образыны сон дәрәчә чанлы тәсвир етмәк истәјирәм ки, кәнчләримиз онун мәтанәтини, социализмин вә коммунизмин гәләбәси уғрунда мурәризә ишиндә һәдсиз сәдағәтини јахшы мәнимсәјә билсинләр».¹

Көрүндүјү кими, шаирин арзусу чох бөјүк олмушдур. Лакин бу арзуја шаир там мәнада мурәффәг ола билмәмишдир. Әсәр шәхсијәтә пәрәстишин шиддәтли вахтында јазылдығындан, һағгында данышдығымыз бир сыра әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да шаир Сталинин (Коба) фәалијәтини һәддиндән артығ шиширтмиш вә бунунла да баш гәһрәманы арха плана кечирмәјә мәчбур олмушдур. Қоба әсәрдәки һадисәләри истигамәтләндирән, сүжет хәттини апаран баш гәһрәмана чеврилмиш, Ханлар көлкәдә галмышдыр. Беләликлә, көзәл нијјәт вә јүксәк шеһријјәтлә јазылмыш бу әсәр, кәстәрдијимиз гүсурларә көрә, әдәбијјатымызда мүнһүм јер тута билмәди.

Үчүнчү драм әсәри олан «Фәрһан вә Ширин» пјесини Сәмәд Вурғун 1941-чи илдә, Бөјүк Вәтән мурәрибәсинин гызғын дөврүндә јазмышдыр. Шаирин өзүнүн дејдији кими, «бу драм бөјүк шаир вә мурәфәккир Низами Кәнчәвинин» «Хосров вә Ширин» адлы мәшһур мәнзум романынын мотивләринә әсасән» јазылмышдыр.

Низами әсәрдә Сасани һөкмдарларындаң Хосров Пәрвизин (590—628) Бәрдә көзәли Ширин илә севкисини гәләмә алмышдыр. Лакин бу мөвзуја Низамијә гәдәр Фирдовси дә «Шаһнамә»синдә тохунмушдур. «Шаһнамә» епопејасынын IV чилдиндә Фирдовси Хосров Пәрвизин һөкмдарлығыны, онун апардығы мурәрибәләри, Ширинлә евләнмәсини вә өлүмүнү тәсвир етмишдир. Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә Хосровун шәхси һиссләриндән, Ширинә олан мәнәбәтиндән чох, онун һөкмдарлығ фәалијәтиндән бәһс олунамыш. Низами «Хосров вә Ширин» дастанынын мурәддимәсиндә:

¹ «Коммунист» гәзети, 1939, 3 феврал.

дејәрәк, «Шәһнамә»дә Хосровун мәһәббәтинә, шәхси дујғуларына аз јер верилдијинә ишарә едир.

Фирдовсидән тәхминән 200 ил сонра һәммин мөвзуда әсәр јазан Низами, «ешгин һекајәти чәлб етди мәни»— дејә бурада Хосровун мәһәббәтинә мәчәраларына, Ширинә јетирдији сонсуз севкијә даһа артыг јер верәчәјини вәд едир. Буна көрә дә Низаминин «Хосров вә Ширин» дастанында ән парлаг образ Шириндир. Даһа доғрусу, Ширин һөкмдар Хосровун һәјат јолларыны ишыгландыран мајака бәнзәјир. Низами бөјүк психолог кими, чох мүрәккәб характер олан ики Хосрову—һөкмдар вә ашиг Хосрову вәһдәтдә көстәрә билмишдир. Даһа доғрусу, Хосровун тәбиәтиндә инсанијјәтлә вәһшилик, рәзаләтлә вичдан гаршы-гаршыја кәлмишдир. Ширин бир иксир кими бу тәбитә јанашдыгда, биз Хосрову инсан, узаглашдыгда исә вәһши көрүрүк. Ширин, Хосровун тәбиәтиндәки вәһшилији мәһв етмәјә, ондакы инсани кејфијәтләри даһа артыг чанландырмаға чалышыр.

Хосров, Ширинин көмәји илә, мә'нәви тәкамүл кечирир, вә әсәрин сонунда мәһәббәтин иксии илә учалыр, сафлашыр, тәмизләшир. Бүтүн роман боју Хосровун тәклиф етдији никаһсыз вүсалы рәдд едән Ширин, охучунун нәзәриндә паклыг вә исмәт мүчәссәмәси кими учалыр. Ширинин характериндәки бу чәһәтдән данышан Франсыз әдиби Л. Арагон һағлы олараг «Хосров вә Ширин» әсәрини мүәјјән дәрәчәдә дидактик әсәр һесаб едир. О јазыр: «Нәһајәт, Ширин ондан өтрү (Хосровдан—Б. В.) бир әјләнчә дејил, намуслу арвад олур. Ширин ону тамамилә јенидән тәрбијә едир, ону өз феодаллыг идејаларыны унутмаға мәчбур едир. Бу чәһәтдән «Хосров вә Ширин» поемасы, көрүнүр ки, «Сиррләр хәзинәси» кими дидактик шәкилдә јазылмаса да, һәр һалда ону, мәсәлән, Һөтенин «Вилһелм Мејстер» романы кими дидактик әсәр һесаб етмәк лазым кәлир».¹

«Хосровун ов бәһанәси илә Ширинин гәсринә тәрәф кетмәси» фәслиндә Хосровун бүтүн чидд-чәһдинә бахмајараг Ширин ону рәдд едир. Буну көрән Хосров, Ширинә өзүнүн һөкмдар олдуғуну хатырладыр вә лазым кәләрсә,

зор да ишләдә биләчәјини билдирир. Бу заман Ширин она белә чаваб верир:

Јенә дәм вурурсан шаһлығындан сән,
Залымлыг јолундан әл чәкмәлисән.
О шаһлыг гүрурун инди дә дурур,
Ешгиндән узагдыр әфеус бу гүрур.
Ештијачын јохдур ешгимә артыг
Кәл ја шаһлыг елә, ја ешгбазлыг.

Бәли, Ширин чох доғру дејир. Севән адам истәр һөкмдар олсун, истәр рәијјәт, өз севкиси гаршысында онун шәхси гүруру олмамалыдыр. О өз ешгинин вә мәшугәсинин гулу олмалыдыр. Физики күчүнү јада салан адам исә мә'нәви чәһәтдән күчсүздүр, чүнки онун ешги сахтадыр.

Гүрурла мәһәббәт, физики күчлә мә'нәви күч, зорла ешг, сәлтанәт ешги илә инсани ешг бир јерә сыған шеј дејил, бунун бириндән јапышмаг лазымдыр. «Кәл ја шаһлыг елә ја ешгбазлыг» дејән Ширин, Хосровун ешгини ријасәт һиссиндән тәмизләмәјә чалышыр вә әсәрин сонунда буна мүвәффәг олур. Ширинин шәхсиндә Низами бүтүн Шәрг әдәбијјатында илк вә парлаг гадын сурәтләриндән бирини јаратмышдыр.

Бу мәнзум романда зәһмәткеш Фәрһадын Ширинә јетирдији саф мәһәббәт исә әсәрин икинчи хәттини тәшкил едир. Бу хәтт Низамидә биринчи хәтт гәдәр гүввәтли дејилдир. Сәмәд Вурғунун «Фәрһад вә Ширин» әсәриндә исә бу хәтт өн плана чәкнмишдир. Лакин бунунла белә, Сәмәд Вурғун Низаминин тәсириндән тамамилә гуртара билмәмәш, Хосровун мәһәббәти Фәрһадын мәһәббәти илә мүвази верилмишдир.

Дедијимиз кими, «Фәрһад вә Ширин» пјеси Вәтән мүһарибәси илләриндә јазылмышдыр. Һадисәләрә һәмишә заманын көзү илә бахмағы бачаран Сәмәд Вурғун, бу көһнә мөвзуја да Вәтән мүһарибәсинин тәләбләри бахымындан јанашмыш вә нәтичәдә дөврлә сәсләшән бир әсәр јаратмаға мүвәффәг олмушдур.

Низами, Әлишир Нәван, Дәһләви, Ариф вә башга шаирләр тәрәфиндән гәләмә алынан Фәрһад бир ашиг, бир дағчапандыр. Сәмәд Вурғунда исә ашиглик вә дағчапанлығындан башга Фәрһад һәм дә вәтәни мүдафијә галхан бир сәркәрдәдир. Беләликлә, Сәмәд Вурғунда мәһәббәт мөвзусу вәтәнпәрвәрлик мөвзусуна чеврилмиш-

¹ Л. Арагон. «Гәрб—Шәрг диваны зәрурәти һағтында», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1957, 27 сентјабр.

дир. Фәрһадын сәнәти белә (о, ме'мардыр) пјесдә вәтән-пәрвәрлијә хидмәт едир.

Әсәрин илк шәклиндә тамашачы, Фәрһадын тикдији гала илә таныш олур. Бир аз сонра өјрәшир ки, бу гала јалныз көзәл сәнәт әсәри дејилдир, онун һәм дә вәтәнин мүдафиәсиндә бөјүк әһәмијјәти вармыш вә о бу мәгсәд үчүн тикилмишдир. Бу фикри биз галаја гијмәт верән Азәр бабанын диллиндән дә ешидирик.

Јахуд кәшфијјат мәгсәди илә Азәрбајҗана кәлмиш Иран шаһы Хосровун Шапура дедији:

Нә гәдәр мөһтәшәм бир галадыр бу,
Дејирсән батаммаз Иран ордусу?

кими сөзләр, галанын нә мәгсәдлә тикилдијини ајдын билдир.

Бундан әлаvē, пјесдә Хосровун Ширинә «мәһәббәти» әсл мәһәббәт дејил, Иранын Азәрбајҗана саһиб олмасы үчүн ујдурулмуш сијаси һијләдир ки, бу, Низамидә јох-дур, С. Вурғунун әлавәсидир.

«Фәрһад вә Ширин» пјесиндән бәһс едән рус тәнғид-чиси Пјотр Скосырев јазыр: «Ме'мар Фәрһадын шаһзадә Ширинә мәһәббәти заһирән бөјүк азадлыг мүһарибәси һадисәләри илә әлагәдар дејилдир. Лакин С. Вурғунун бүтүн әсәрләри кими, «Фәрһад вә Ширин» әсәри дә совет халгыны сых бирләшдирмәк ишинә, вәтәни мүдафиә ет-мәк ишинә доғрудан-доғруја хидмәт едир. Бу пјесдә халга сонсуз мәһәббәт, һәр чүр зүлмә, әдаләтсизлијә вә көләлијә нифрәт, халгын галиб көләчәјинә инам о гәдәр гүввәтлидир ки, әсәрин бир чох сәһнәләри санки халгы фашизмә гаршы мүбаризәјә чағырыр вә гәләбәмизи төрәннүм едир»¹.

Бу мә'нада Сәмәд Вурғунун Хосров сурәти өз харак-тери етибары илә Низаминин Хосровундан сечилир. Низаминин Хосровунда да Ширинә дәрин, мисилсиз мәһәббәт јохдур, о, Ширини бир шаһ кими севир. Севсә дә өз шаһлыг гүрурундан әл чәкмир, шаһ бир кәнизи севән кими севир. Ширинсә «О шаһлыг гүрурун инди дә дурур» дејә бу чүр мәһәббәти гәбул етмир. Сәмәд Вур-ғун да Хосровла Ширин арасындакы бу чәһәти, бу мұна-сибәти сахламаға чалышмышдыр. Пјесдә Ширинин Хос-рова дедији ашағыдакы сөзләр Низами Ширининин ми-сал кәтирдијимиз сөзләри илә нә гәдәр сәсләшир:

Мәһәббәт гүввәтлә јашамаз гоша,
Ешгә атылан ох тез чыхар боша.
Әзәлдән дүнјада бир ганун да вар,
Үрәјә һөкм етмәк үрәклә олар.

Бунунла белә, Низамидәки Хосровун мәһәббәти илә пјесдәки Хосровун мәһәббәти ејни дејил, башга-башга-дыр. Әсас фәрг ондадыр ки, Низаминин Хосрову Ширини севмәкдә һеч бир мәгсәд күдмүр, Сәмәд Вурғунун Хосрову исә Азәрбајҗаны Ирана гатмаг наминә Ширини «севир». Бу мә'нада Сәмәд Вурғунун Хосрову, мәһәббәти тахт-тача гурбан верән бир дипломат, бир һијләкәр иш-ғалчы кими нәзәри чәлб едир. Шапурун:

Шаһим, бу јерләрә диггәт илә бах,
Көвһәр мә'дәнидир бурдакы торпаг.
Һәр дашын алтында бир хәзинә вар,
Хошбәхтдир бу јерә саһиб оланлар.—

сөзүнә чаваб олараг Хосров:

Билирәм сөзүнүн мә'насы нәдир,
Бизә бу сәјаһәт бир бәһанәдир.
Кәрәк пәнчәмизә кечсин бу дағлар,
Бу чәјранлы дүзләр, алмалы бағлар.—

дејә өз фикрини ачыг бәјан едир. Ширини көрүб она «вуруландан» сонра да Хосров Азәрбајҗана саһиб олмаг мәсәләсини әсас мәгсәд кими ирәли сүрүр:

Ширин өз гәлбини верәрсә мана,
Иран саһиб олар Азәрбајҗана.

Көрүндүјү кими, бурада әсас мәгсәд Ширинин мәһәб-бәтини газанмаг дејил. Әкәр әсас мәгсәд бу олса инди, онда јухарыда мисал кәтирдијимиз бејтин «Ширин өз гәлбини верәрсә мана» мисрасы «өзүмү дүнјанын ән хошбәхт ашиги һесаб едәрдим» фикри илә гуртармалы инди. Һалбуки о, хошбәхтлији севкилијә чатмагда дејил, Азәрбајҗанын Ирана гатылмасында көрүр. Марағлыдыр ки, бу фикрини Хосров өзү һисс етмәдән Ширинә дә бил-дирир. Ширин «мән вәлиәһдәм» дејә вәтәнә гајытмаг ис-тәдијини дедикдә, Хосров онларын бирләшмәсин мане ола биләчәк «вәлиәһдлик» мәсәләсини «сән гал Иранда,

¹ «Новы мир» журналы, 1942, №3.

гарышсын Ирана Азербайжан да» дејә чох асанча һәлл едир. Хосровун мәнәббәтинин бир сijasәт олдуғуну баша дүшән Ширин она чох көзәл чаваб верир:

Лакин дүшүнүн ки, бөјүк бир өлкә
Јамаг ола билмәз һеч бир торпаға.
...Шаһим, sijasәтдир бу дедикләрин,
Мәнә мәнәббәтин бир бәһанәдир.

Ширинин тәслим олмадығыны көрән Хосров гәзәб-ләнир, Шапурдан вә вәзирдән тәдбир истәјир:

Јох!.. Одлар төксә дә бүтүн кайнат
Әлимдән вермәрәм Ширини бир ан.
Күләрләр үстүмә мәнним һәр јандан,
Һамы ағыз ачыб дејәр ки, бир бах
Һөкмдар әлләрдә олду ојунчаг.

Хосровун мүнәкимәси чох гәрибәдир. «Бүтүн кайнат од төксә белә Ширини әлимдән вермәрәм» дедији заман илк бахышда бизә елә кәлир ки, Хосров өз мәнәббәтиндән кечә билмәдијини демәк истәјир, лакин сонракы сәтирләр бизә башга сөз дејир. О, чамаатын тәнәсиндән, истәһзасындан горхдуғу үчүн Ширини әлиндән вермәк истәмир, горхур ки, һамы ағыз ачыб «һөкмдар әлләрдә олду ојунчаг» дејәр. Ајдын олур ки, Хосров Ширини дејил, өзүнү, шөһрәтини, сәлтәнәтини севи.

Ширинин тәслим олмадығыны вә бундан сонра да өз инадындан әл чәкмәдијини дәрк едән Хосров, Шириндән интигам алмаг фикринә дүшүр:

Ғајыдыб тапмаса Фәрһад ону сағ,
О, кимин ешгилә ғылыч вурачаг?
О вахт сәрчә кими боғарам ону,
Анлајар гаршымда гул олдуғуну.

Демәк, Ширини өлдүрмәкдә Хосровун гәсди Фәрһаддан интигам алмаг, Фәрһада «гул олдуғуну» алатмагдыр. Бурада әсас мәсәлә Фәрһада гәләбә чалмаг, ону алчалтмагдыр. Хосров бурада да бир шаһ кими һәрәкәт едир, гаршысында әјилмәјән Фәрһады әјмәк үчүн өз «мәнәббәтиндән»—Шириндән белә кечир.

Гүрүр наминә мәнәббәтдән кечмәк! Бу мәнәббәтә ким инана биләр? Даһа поғрусу, бу, мәнәббәтдирми? Әкәр

Хосров «Ширинә чатмаг үчүн Фәрһады мәнәв едәчәјәм» десәјди, бурада бәлкә дә онун мәнәббәтинә инана биләрдик. Лакин о, белә демир, бу онун јадына да дүшүр, бу, Шапурун јадына дүшүр.

Бүтүн бунлар бизә Хосровун мәнәббәтинә инанмамаға һагг верир. Бу мәнәда Хосровун фачиәси мәнәббәт фачиәси дејил, фачиә даһа чох онун шаһлығы, һөкмдарлығы илә әлагәдардыр. Хосров өзү дә буну дәрк етдијиндән, «Нә верди Хосрова бу һөкмдарлығы»—дејә дәриндәрин дүшүнүр.

Һәгигәтән беләдир. Чүнки һөкмдар олан бир шәхс инсанн һиссләрдән мәһрум олур. Онун севкиси дә, һәвәси дә, кәдәри дә севинчи дә, истәји дә, арзусу дә тахтач мәнәфејиндән кәнара чыха билмәз. О, бүтүн дүјүгү вә арзуларыны сәлтәнәтин мәнәфејинә табе етдирмәлидир. Буна көрә дә һөкмдарлығы ешги дүняда гијмәтлин олан нә варса—шәхси азадлығы, истәк вә арзулары дәјанәти, мәрдлији Хосровун әлиндән алмыш, ону мәнәви шикәст етмишдир. Хосров дејир:

Нә верди Хосрова бу һөкмдарлығы?
Азадлығы вердимн мәнә бир аныгы?
Кечди дүкүнләрдә өмрүмүн чоһу,
Дашдан даһа дәјди бәхтимин оһу.
Зүлмә алышдырды мәнн ихтијар.

Сонунчу мисрадакы «ихтијар» сөзү јеринә дүшмәмишдир. Шаир һәммин сөзлә «саһиб—ихтијар» демәк истәмишдир. Бәли, ихтијар саһибн олмаг истәр-истәмәз инсаны зүлм етмәјә тәһрик едир. Тахтач саһибн бәзән өзү истәмәсә дә, сәлтәнәтин јашамасы наминә ган төкмәли, чинајәт етмәли олур. Бүтүн бунлары дәрк едән Хосров вәзирдән хәбәр алыр:

Сөјлә бу дүняда һансы чаһанкир
Разы јашамышдыр өз тәлејиндән?

Вәзир «Искәндәр Кәбир» дејә чаваб вердији заман Хосров даһа да гәзәбләнир:

Јаландыр, јаландыр, тарихи билсән
Онун да бәхтиши көрәрсән гара.
Чүнки шөһрәт һара, сәадәт һара?

Хосровун чавабы доғрудур. Бу нөгтәдә о, бир инсан кими нәзәримиздә бөйүүр. Чүнки бурада о, јалпыз шөһ-рәтпәрәст олараг галмыр, һәм дә бу шөһрәтнин инсанын шәхси һәјатына нечә баһа отурдуғуну гејд едир. Ахы биз әввәлки сәһнәләрдән Хосровун өмрүнү мәнәһбәтсиз баша вурдуғуну вә онун һәјатда нә гәдәр бәдбәхт олду-ғуну билирик. Хосров фикринә давам едәрәк дејир:

Көтүр мәни, дағ бојдадыр һәм гәмни,
Нә достум вар, нә дәрд билән һәмдәним.
Нә олсун ки, чох бөјүкдүр шаһ адым.
Өз өмрүмү мәнәһбәтсиз јашадым.

Һәм дә бундан әввәлки шәкилдә Хосровун Ширинлә олан сәһбәтинләп билирик ки, о, Бизанс һөкмдарынын гызы Мәрјәмә дә сәлтәнәтин наминә евләнмишдир:

Бир вахт бүрүмүшдү мәни дүшмәнләр,
Күндә мин фәлакәт, мин гара хәбәр.
Иран торпагына һүчум чәкәрәк,
Көјдән од төкүрдү башыма фәләк.

О вахт һәр тәрәфә мән әл-гол атдым,
Бизанс дөвләтилә достлуг јаратдым.
Бу достлуг шәртилә Мәрјәмни алдым,
Ешгсиз јашајыб вахтсыз гочалдым.

Хосровун фачиәси бу нөгтәдән башланыр. Јәһни тахт-тач мәнәфејини күддүјү нөгтәдә шаһ Хосров инсан Хосрова гәләбә чалыр. Тахт-тачынын хатиринә о өз шәхси һиссләрини боғур, бөјүк шөһрәтә вә сәлтәнәтә чатса да «өмрү мәнәһбәтсиз баша вурмалы» олур. Хосровун бу дәрдини баша дүшмәјән вәзир тәсәлли вермәк үчүн она шаһ олдуғуну хатырладыр:

Аман, шаһым, үзүр сизн хәјаллар,
Пәнчәниздә Иран бојда өлкә вар.
Гәлбиниздән һәр нә кечсә дүзәләр,
Бир гыз нәдир, сизә јүз мин гыз кәләр.

Вәзир баша дүшә билмир ки, Хосровун да фачиәси мәһз һөкмдарлығында, она бир гыз нәдир, мин гызы да кәлә билмәсиндәдир. Лакин бу, мәнәһбәтдирми? Ахы, Хосров буну ахтармыр. Хосров чох һағлы олараг дејир:

Мән онсуз да гызлары чох јохладым,
Јүз миннин чичәк кими гохладым.
Нә олсун ки, неч бирини севмәдән
Һәсрәт галдым бу дүңјада ешгә мән.

Хосров мәнәһбәт истәјир, севмәк, онун јолунда әзаб чәкмәк вә она чәтинликлә һаһ олмаг истәјир. Будур әсл һәјат! Изтирабсыз, интизарсыз бир һәјат бошдур, мәһнасыздыр! Хосровун арзусу тәбиндир вә бу, сон дәрәчә психоложи мәсәләдир. Дүңјадан ешг истәјән, мәнәһбәтлә јанашмаг истәјән Хосров бу нөгтәдә бөјүкдүр. О, физики күчү илә, һөкмдарлығы илә башгаларыны һәдәләјәндә кичик, өз ачизлијини вә бәдбәхтлијини дәрх едәндә бөјүкдүр, учадыр. Чох тәәсүф ки, Сәмәд Вурғун Хосровун кечридији бу психоложи һаллары өтәри тәсвир етмиш, ону Ширинә бәсләдији мәнәһбәтдә бөјүдә билмәмишдир. Кәтирдимиз мисаллардан көрүндүјү кими, биз онун Ширинә олан мәнәһбәтинә инана билмирик. О, Ширинә дә Мәрјәмә јанашдығы кими јанашыр, Ширинлә дә тахт-тач наминә, һакимијәтнин кенишләндирмәк наминә евләнмәк истәјир: Әкәр о, бир инсан кими тәмизләнсәјди Мәрјәмдә бурахдығы сәһви Шириндә тәкрат етмәзди. Ахы Хосров Ширинә гочалыг дөврүндә раст кәлмишдир. Онун артыг чаван оғлу вардыр. Артыг, о, мәнәһбәтсиз јашадығыны, шаһлығын ону хошбәхт етмәдијини дәрх едәндән сонра Ширини мәгсәдсиз севмәли иди. Белә олардыса, Хосровун фачиәси даһа дәрин вә даһа психоложи оларды. Ширинә бәсләдији мәнәһбәтин сахта олдуғуну билән тамашачы, Хосровун «Өз өмрүмү мәнәһбәтсиз јашадым» сөзләринә тәәсүф етмир, она ачымыр.

Сәмәд Вурғун Низаминин тәһсиндән чыха билмәмиш, Хосровла Ширин арасындакы мәнәһбәти сахламышдыр. Лакин драматург мәнәһбәти биртәрәфли етсә иди, Хосровун фачиәси даһа дәрин вә даһа фачиәви оларды. Белә ки, Хосров тахт-тач наминә дејил, бүтүн варлығы илә Ширини, Ширин исә ејни мәнәһбәтлә Фәрһады севмиш олса иди, бурада трагик бир коллизия јаранар вә Хосровун фачиәси даһа да дәринләшәрди.

Низамидә Ширин Хосрову севсә дә, ону рәдд едир. Низами Ширинин васитәсилә мүстәбид бир һөкмдары тәрбијәләндирир, исаниләшдирир. Сәмәд Вурғунун белә бир мәгсәди олмадығы һалда, Ширинин каһ Хосрова, каһ да Фәрһада мејлини нә илә изаһ етмәк олар?

Пјесдэн ма'лумдур ки Ширин Фәрһады дејил, Хосрову сеvir. Даһа доғрусу, Ширинин маһаббәти гејри-мүәј-јәндир, думанлыдыр. Әсәрин VII шәклиндә Фитнә илә Ширин арасында белә бир мукалимә вардыр:

Ф и т н ә

Фәрһад чыхмамыш ки, һәлә јадындач?

Ш и р и н

Сәчдәјә лајигдир ондакы виңдан.

Ф и т н ә

Еләјсә, зәһмәт чәк, Фәрһады сев сән.

Ш и р и н

Бәс Хосров?

Ф и т н ә

Хосрову севән чох олар.
Фәрһадын нә тахты, нә дә тачы вар.

Ш и р и н

Хосров да тахтындан, тачындан кечир,
Көрмәдин, ајрылды Мәрјәмдән јазыг,
Маһаббәт көрмәди мәнән азачыг,
Онун да талеји кәтирир гара,
Күнәши гәрг олуr гаранлыглары.

Ф и т н ә

Бәлкә икисини бирдән севәсән?

Фитнәнин сон сөзү зарафатјана дејилсә дә, бурада бир һәнгәт вардыр. Чүнки Ширин нә јардан дојур, нә әлдән гојур. Фитнә илә олан бу сөһбәтдән сонра Фәрһад кәлир, Бисүтун дағыны јармаг үчүн Шириндән хејир-дуа истәјир. Фәрһадын сөһбәтиндән ма'лум олуr ки, о, Хосровла шәрт кәсмишдир, әкәр Бисүтун дағыны јарыб

гуртарарса, Хосров Шириндән әл чәкәчәкдир. Шәрти ешидән Ширин дәрһал Фәрһада хејир-дуа верир:

Хејир-дуачыјам сәнә һәр заман,
Кет, зәфәрлә гајыт бу имтаһандан.

Демәк, Ширин бу имтаһанда Фәрһадын гәләбә чалмасыны Хосрову мағлуб едиб она саһиб олмасыны истәјир.

Инди биз бунларын һансына инанар? Бајаг Хосрову Фитнәјә е'тираф едән Ширин инди Фәрһада нијә хејир-дуа верир? Нәһајәт, Ширинин гәлбиндәки бу икилик нә илә изаһ олунмалыдыр?

Драматург, Ширинин характерини, маһаббәтини, истәјини, әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәмишдир.

Хосровун рәсминә вурулмасындан сон шәкилләрә гәдәр биз Ширинин Хосрова биканә олмадығыны, Фәрһада исә е'тинасыз олдугуну (хејир-дуа мәсәләси истисна едилмәклә) көрүрүк. Буна көрә дә Фәрһадын өлүмүнү көрән Ширинин финалда өзүнү өлдүрмәсинә инанмаг олмур. Ахы бу өлүм Ширинин характериндән кәлмир.

«Фәрһад вә Ширин»дә гојулан икинчи мәсәлә ма'нәви күчлә физики күчүн, сәнәтлә гүввәтин мүбаризәсидир. Хосров гүввәти, Фәрһад исә сәнәти тәмсил едир. Әсәрин сонунда Хосровун ма'нәви мағлубијәти зорун, күчүн мағлубијәтидир. Сәмәд Вурғун Фәрһадын симасында сәнәтин дағлары јериндән ојнадан бөјүк гүдрәтини усталыгла вермишдир. Хосров Фәрһадла бағладығы мугавиләдә она көрә мағлуб олуr ки, онун Ширинә маһаббәти, үрәји, ма'нәвијјаты сахтадыр. Фәрһад она көрә галиб кәлир ки, маһаббәти, ма'нәвијјаты, дујғу вә дүшүнчәләри јүксәкдир, тәмиздир. Онун маһаббәтиндә худпәсәндлик јохдур. Бисүтун дағыны саф маһаббәтинин гүдрәтилә јарыр, маһаббәтин күчү илә галиб кәлир. IX шәкилдә Хосровун «мән мағлуб олурам» дејиб инләмәси маһаббәтлә бирләшән сәнәтин гәләбәсидир: Бу сәһнәдә Шапурла Вәзир арасында белә бир сөһбәт кедир. Шапурун:

Дүнјанын гәрибә ојунлары вар,
Шәһрәтсиз, мәнсәбсиз садә бир ме'мар
Бизә галиб кәлир өз гүдрәтилә.—

сөзүнә чаваб олараг вәзир «хејр, галиб кәлир маһаббәтилә»,—дејә чаваб верир.

Шапур да Фәрһад кими сәнәткардыр. Сөһбәтләриндән мә'лум олур ки, онлар вахты илә бир јердә охумуш, дост олмушлар. «Сәнәт һәр шејә гадирдир вә өлмәздир» фикри Шапур образында началаныр. Сәнәт инсанын сәадәтинә, онун мәнәфејинә һәср едилдикдә көзәлдир вә алгышланмалыдыр. Лакин о, бә'зән гара гүввәләрин әлиндә силаһа чеврилир. Онда вај о сәнәтин һалына, вај о сәнәткарын тәлејинә!

Шапур өз билијини, сәнәт вә исте'дадыны гара гүввәләрин мәнәфејинә вердијиндән, сәнәт ону бәдбәхт едир. Ширин дә гара гүввәләрин әлиндә бу «сәнәтин» гурбаны олур. Шапур өз сәнәтини, бачарыг вә гүдрәтини шаһын, јә'ни гара гүввәләрин арзусуна һәср етдији үчүн әсәрин сонунда мәғлуб олур, өлдүрүлүр. Бурада шаир ваһиб бир мәсәләјә тохунмушдур: өз сәнәтини һаким тәбәғәнин мәнкумлар үзәриндәки һакимијјәтинә, зүлмүнә хидмәтә чевирән, һакимләрин мәддаһы олан бир сәнәткарын сәнәти чансыз вә мүвәггәти, өлүмү исә шәрәфсиздир.

Кәстәрдији хидмәтин мүғабалиндә Хосров Шапура Азәрбајҗанда валилик вә'д едир. Бурада Шапур нә гәдәр кичилир, сәнәти дә өзү гәдәр алчалыр. Чүнки онун сәнәти бөјүк идејалара дејил, кичик дујғулара, шаһын вердији мүкафатлара хидмәт мәсәди күдүр.

Шапурун гаршысында Фәрһад дағ кими јүксәлир, чүнки о, сәнәтини һәјаты гәдәр севдији вәтәнинә, ешгинә һәср едир. Әкәр Шапур Хосровун шәклини чәкиб Ширини алдадырса, Фәрһад вәтән наминә, онун мүдафиәси үчүн галалар тикир вә өз мәнәббәти наминә Ширинин әксини Бисүтун дағына һәкк едир. Белә сәнәткар өлмәз, белә сәнәт исә әбәдидир. Шапур өмрү боју шаһын голтуғунда әјилә-әјилә јашајырса, Фәрһад азад јашајыр, тәбиәтин амансыз гүввәләри илә дөш-дөшә кәлир. О, нәинки шаһларын гаршысында, дағларын гаршысында белә әјилмир, әксинә, онлары өз әзәмәти гаршысында әјилмәјә мәчбур едир. Фәрһад образынын бу чәһәти, онун мәнәббәти вә бу мәнәббәтин һәр шејә галиб кәлән гүдрәти Низамидә олдуғу кимидир. Бу чәһәти Сәмәд Вурғун Низамидән ејнилә көтүрмүшдүр. Фәрһада верилән башга бир чәһәт—онун гәһрәмәнлығы вә сәркәрәлији Сәмәд Вурғунун әлавәсидир. Бу әлавә әсәрин јазылдығы Вәтән мүһарибәси дөврүнә, бу дөврүн тәләбләринә нә гәдәр ујғун кәлсә дә, һадисәләрин реал ахынына мүәјјән гәдәр хәләл кәтирмишдир. Белә ки, Ширинин Хосров тәрәфиндән гачырылмасыны ешидән Фәрһадын

силаһа сарылмасы тәбинидир вә бурада о, вәтәнин мүдафиәчиси кими даһа да учалыр. Фәрһад бөјүк бир гошунла Нран сәрһәддини кечир. Иран ордусу Фәрһадын зәрбәләринә давам кәтирә билмир. Шапур «о бүтүн Ираны виран гојачаг»—дејә нәлә чәкир вә јенә һиләјә әт атыр. Мәктәб јолдашы Фәрһадын јанына кәлир, она барышыг тәклиф едир. Фәрһад исә «дүшүнән бир кәс нәрд бир дүшмәнлә барыша билмәз»—дејә барышығы рәдд едир:

Ширин чыхмајынча о даш гәфәсдән,
Чәһә палтарымы сојунмарам мән.—

дејән Фәрһадын VII шәкилдә Хосровун «Бисүтун дағыны јарсан, Ширини гајтарарам» шәртинә разы олуб, бирдән-бирә гылынчы јерә гојмасы чох гәрибә көрүнүр. Соршулу, мәкәр Фәрһад мүһарибәдә мәғлуб олду ки, бу шәртлә разылашды? Шәрти Хосров јох, Фәрһад ирәли сүрмәли иди, чүнки о, галибдир. Галибин бирдән-бирә мәғлуб вәзијјәтинә дүшмәси һадисәләрин реал ахыныны позур, она нағылвары сәңијә верир.

Әсәрдәки ујғунсузлуглардан бири дә Ширүјјә илә әләгәдардыр. Әсәрин илк шәклиндә Ширүјјәнин Ширинә вурулдуғуну билирик. Лакин бу мәнәббәт инкишаф етдирилмир, Ширүјјәнин Ширинә бәсләдији мәнәббәт ријасәт ешги илә әвәз олунур. Вәзирин фитвасы илә өз атасына дүшмән кәсилән Ширүјјәнин анасы илә атасы арасында дүшән конфликтдән атасына гаршы истифадә етмәмәси, әксинә, анасына гаршы дурмасы әсассыз көрүнүр. Һадисәләрин ахыны башга нәтичәни тәләб едирди. Әкәр мүәллиф Ширүјјәнин Ширинә олан мәнәббәтини шәкилдән-шәклә дәринләшдириб, ону Ширинә көрә әринә гаршы дуран Мәрјәмлә, јә'ни анасы илә бирләшдирсә иди, конфликт даһа әсаслы вә тәбии оларды. Лакин нәдәнсә драматург бу инандырычы вә әсаслы конфликтдән истифадә етмәмишдир.

Әсәрин илк шәкилләриндән јүнкүл тәбиәтли, шүүрсүз бир кәңч кими таныдығымыз Ширүјјәнин вәтәни мүдафиә наминә анасына гаршы дурмасы, онунла чарпышмасы инандырычы дејилдир.

Ширүјјә илә Мәрјәмин чарпышдығы сәһнә, драматуркија тарихимиздә диггәти чәлб едән сәһнәләрдән биридир. Лакин ана илә оғулун бир-биринә гаршы гылынч галдырдығы бу сәһнәдә мәгсәд ајдынлығы јохдур. Мәрјәм, үстүнә кәтирилән күнүдән наразы галыб Хосров

дан үз дөндөрмәси, атасы евинә кетмәси, Бизанс гошунлары илә әринин үстүнә һүчүмә кечмәси вә бу мүбаризәдә оғлу Ширујјә архаланмасы чох тәбиндир. Ширинә көрә атасына рәғиб олан Ширујјәнин бу конфликтдән истифадә едиб анасы илә бирләшмәли икән анасынын үстүнә һүчүм чәкмәси исә әсассыздыр. Мүәллиф буну Ширујјәнин вәлиһд олдуғу тахт-тач наминә, тахт-тачы горумасы илә әсасландырыр. Лакин бу инандырычы әсас ола билмәз. Чүнки, әввәл јухарыда дедијимиз кими, драматург әсәрин әввәлләриндә Ширујјәни о гәдәр авара, јүнкүлтәбиәт тәгдим едиб ки, биз онун вәтән наминә анасынын үстүнә ғылынч галдырмасына инана билмирик. Сонра: тутак ки, вәзирин тәкидилә Ширујјәдә сәлтәнәт һәрислији, тахт-тач еһтирасы баш галдырмышдыр. Әкәр һәгигәтән беләдирсә, о, тезликлә атасынын арадан галдырылмасыны истәрди (елә бу мәгсәдә көрә дә әсәрин сонунда атасыны өлдүрүр). Бир һалда ки, атасынын өлүмүнү истәјирди, атасыны мәнв етмәјә кәлән анасына гаршы дура биләрдими? Ахы Кәјан тахт-тачынын үстүнә кәлән өзкәси дејил, өз анасыдыр. Демәк, бурада тахт-тачын әлдән чыхмаг горхусу јохдур. Бу муһарибәдә анасы галиб кәлсәјди, Хосров өлмәли, һакимий-јетә гануни олараг Ширујјә кечмәли иди. Беләликлә о һәм тахт-тача, һәм дә Ширинә саһиб ола биләрди. Вәзијјәтин реал нәтичәси белә олдуғу һалда, Ширујјәнин анасына ғылынч галдырмасы әсассыз көрүнүр.

М. Ариф, һ. һүсејнов һ. Мейди «Фәрһад вә Ширин» әсәриндәки ујғунсузлуғлары онун романтик планда јазылмасы илә изаһ едиләр. М. Ариф јазыр: «Сәмәд һәјәти вә инсанлары романтик бир шаир, мүтәфәккир кими мүшаһидә вә тәсвир едир. Ону реал мәншәт вә фактлар тәфәррүатындан јүксәкдә дуран идејалар вә мәнәви, руһи һәрәкәтләр аләми марагландырыр. «Фәрһад вә Ширин»дә романтика даһа гүввәтлидир... «Фәрһад вә Ширин» драмасына реалист бир әсәр кими бахдыгда вә ја һадисәләрин, образларын мәнтиги инкишафыны тәғиб етдикдә, бәзи ујғунсузлуғлар раст кәлирик»¹.

Пјесдә гојулан мәсәләләрдән бири дә мәнәббәтин гүдрәти, онун ојатдығы нәчиб һиссләрди. Бу, Низаминин «Хосров вә Ширин»индә даһа гүввәтлидир. Даһа доғрусу, Низаминин «Хосров вә Ширин»и илк мисрасын-

дан сон мисрасына кими мәнәббәт дастаныдыр. С. Вурғунун «Фәрһад вә Ширин»индә исә бу, мәсәләләрдән биридир.

«Хосров вә Ширин» дастанынын мүгәддимәси бу чәһәтдән диггәтәләјигдир «Ешг барәсиндә бир нечә сөз»— адланан мүгәддимәдә даһи шаир дастанын идејасыны, мәзмунуну лаконик шәкилдә изаһ етмәјә чалышыр. Бу мүгәддимә санки бөјүк бир дастанын епиграфы, бөјүк бир операнын үвәртүрасыдыр:

Ешгдир меһрабы уча көјләрин,
Ешгсиз, еј дүнја, нәдир дәјәрин?
... Ешгсиз олсајды хилгәтин чаны,
Дирлиик сармазды бөјүк чаһаны.
... Әкәр олмасајды ешгин данәси,
Кәлмәзди дүнјадан дирлиик сәси,
... Јарансајды көјләр ешгдән азад,
Дүшүн, олардымы Јер үзү абад?

Ешг һаггында дејилмиш бу афоризмләрдән сонра шаир ешг дастанына башлајыр вә Хосров кими чаһил, әјјаш бир адамы ешглә тәрбијәләндирир. Мәнз бу чәһәтинә көрәдир ки, франсыз әдиби Л. Арагон дастаны «мүәјјән дәрәчәдә дидактик әсәр» адландырыр.

Сәмәд Вурғун «Фәрһад вә Ширин»дә Хосровун мәнәббәтиндән чох, ешгин јолунда ғылынч галдыран, күлүнк вуран Фәрһадын мәнәббәтиндән бәһс едир. Бурада Фәрһадын дүјғулары, әмәл вә арзулары, мүбаризәси диггәт мәркәзиндәдир. Фәрһадда исә ики чәһәт бирләшмишдир. О һәм зәһмәткешдир, һәм гәһрәман, һәм меһмардыр, һәм сәркәрдә. Бунларын һамысындан әввәл о, ашигдир. Һәм Ширинин ашигидир, һәм Вәтәнин. О, Ширинин јолунда ғылынч галдыраркән һәм дә вәтәнин јолунда вурушмуш олур. Беләликлә, пјесдә Ширин оғурланмыш вәтән рәмзи кими үмүмиләшир. Фәрһад ғылынч галдыранда да, күлүнк вуранда да вәтәни дүшүнүр. Онун бүтүн гүввәси, һисс вә дүјғулары вәтәниң әтрафында дөнүб-долаһыр. Бу мәнәда Фәрһад идеал, мүсбәт гәһрәман кими Низаминин Фәрһадындан үстүндүр. Һәм дә Сәмәд Вурғунун Фәрһады, Низаминин Фәрһадындан фәрғли оларак, даһа реалдыр, Низаминин Фәрһады исә әфсанәвидир.

Низаминин ешг һаггында дедијә сөзләр, гијмәтли афоризмләр Сәмәд Вурғунун «Фәрһад вә Ширин»индә Фәрһада шамил едилмишдир. Фәрһад:

¹ М. А р и ф. «С. Вурғун драматуркијасы». «Халг шаири Сәмәд Вурғун. Мүгәддимә.» Азәрб. ССР ЕА нәшријаты, 1956 сәһ. 112.

Бир дэ илһам верир мәнэ мәнәббәт,
Онун мејвәсидир бу иш, бу сәнәт.—

дејәрәк, мәнз ешгин гүдрәтини нәзәрде тутур.

Сәмәд Вурғунун «Өлән мәнәббәт», «Ајын әфсанәси», «Һүрмүз вә Әһримән», хусусән «Фәрһад вә Ширин» әсәрләриндә «Авеста» мотивләри үстүн јер тутур. Һәтта муасир мөвзуда јазылан «Инсан» пјесиндә алман философу Албертлә Шаһбаз арасындакы мүбәһисәдә дә Һүрмүз вә Әһримән хатырланыр.

«Фәрһад вә Ширин» пјесинин III шәклинин ремаркасында охујуруг: «Атәшкәдә. Гүруб вахтыдыр. Сағ тәрәфдә бөјүк вә әзәмәтли өкүз һејкәли. Өкүзүн гашгасында дүмағ тәпәл вар. Әһали атәшкәдәни муһасирәјә алмышдыр. Азәр баба өкүз һејкәлинин гаршысына кәләрәк башыны сығаллајыр». Бундан сонра Азәр баба өкүзә мурачиәтән дејир:

Голунда күчү вар гара торпағын,
Бәрәкәт кәтирир сәнин ајағын.
...Инсанлыг сәнинлә чатыр чөрәјә,
Сән чарә тапырсан һәр бир диләјә.
Кет, улу Һүрмүзә јалвар ки, бир дә
Өлүм вә хәстәлик олмасын јердә.

Тәхминән ејни сөзләри—халгын мүгәддәс өкүзә мурачиәтини «Өлән мәнәббәт»дә дә охујуруг:

Сән еј Јер үзүнүн шөһрәти өкүз,
Бүтүн нәсилләрин гүввәти өкүз,
Јерин не'мәтисән, угурлусан сән,
Бир бәри кәл өпүм сәнин көзүндән.
Јерини шумлајыб әкән дә сәнсән,
Ағыр барханами чәкән дә сәнсән.

Һәм «Өлән мәнәббәт»дә, һәм дә «Фәрһад вә Ширин»дә өкүз инсана көмәк олдуғуна, она чөрәк, хејир-бәрәкәт кәтирдијинә көрә тә'рифләнир вә мүгәддәс һесаб олунур. Өкүзүн атәшпәрәстликдән әввәлки тотемизм дөврүндә дә Азәрбајҹанда мүгәддәс һесаб едилдији мә'лумдур^{1—2}.

¹ Бах: К. В., Тревер. Копатшах. Постух царь. Тр. От. История култур и искусств Востока, 1940, стр. 71.

² М. И. Тәһмасиб. «Дәдә Горғуд бојлары һаггында», «Азәрбајҹан шифаһи халғ әдәбијјатына даир тәдгигләр», Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1961, сәһ. 20.

«Авеста»да өкүзүн мүгәддәслијинә даир хусуси бәһсләр вә әфсанәләр вардыр. Әфсанәләрдән бири беләдир: «Бир күн илк чанлы варлыг олан өкүз дағда отлајырды. Меһр онун белинә минмәк истәдикдә өкүз гачды. Меһр јыхылды. Анчаг әл чәкмәди. Далынча гачды. Өкүз јорулду вә тәслим олду. Меһр ону ајағларындан тутуб чијинә алды вә каһаја апарды. Бу дастан инсанын бу дүнјадакы зәһмәтини әкс етдирән бир дастандыр. Меһр өкүзү бурахды. О, Јер үзүндә азад кәзди. Бу вахт Күнәш өз гасиди гарғаны Меһрин јанына көндәрди, она өкүзү гурбан кәсмәсини әмр етди. Меһр разы олмаса да чарәси јох иди. Истәр-истәмәз өкүзү тутду. Бир әлини онун ики бујнузунун арасына кечиртди, о бири әлини өкүзүн бөјрүнә јеритди. Бу вахт чан верән һејванын бәдәниндә бир мө'чүзә пејда олду. Јерин үзүнү көј-көјәрти бүрүдү. Өкүзүн бел сүмүјүнүн ичиндә һүбубат (буғда, арпа вә с.) әмәлә кәлди. Ганындан мејвә көјәрди. Она көрә дә дин хадимләри дини мәрәсимләрдә шәраб ичмәји тәклиф едирләр. Бу вахт Әһримән напак мәхлугаты (илан, әгрәб, гарышга вә с.) чан верән өкүзүн үстүнә көндәрди. Әһримән истәјирди ки, мәнсул верән бу көзәл һејванын чинсијјәт аләтини јесинләр. Ганындан ичинләр. Анчаг бу нијјәт баш тутмады. Мө'чүзә баш верди. Ај өкүзүн нүф-тәсини паклады вә мүхтәлиф фәјдалы һејванлар ондан әмәлә кәлди. Меһрин вәфалы итинин горудуғу өкүзүн руһу сәмаја галхды. Орада Силванус ады илә малдаварын муһафизәси кәсилди. Меһр бу гурбаны кәсдијинә көрә аллаһ һәјаты тәзәдән јаратды»¹.

Бу әфсанәдән көрүндүјү кими, өкүз арпа вә буғданын јарадычысы, јә'ни инсанын көмәкчиси кими тәсвир олунур. Һәммин әфсанәни јазыја көчүрн Пүр Давуд да чох һағлы олараг бу әфсанәни «инсанын бу дүнјада зәһмәтини әкс етдирән бир дастан» адландырыр. Ејни фикир Әбу Рејһан Бирунинин «Әл әсарүл Бағијјә» әсәриндә дә вардыр.²

«Фәрһад вә Ширин» пјесинин III шәклинин ремаркасында өкүзүн тәсвириндән вә Азәр бабанын она мура-

¹ «Әдәбијјәте мәзди јәсна јәштиһа», чилд әввәл, гисмәтә әз китабә мүгәддәсә «Авеста», тәфсир вә тәәллифе Пуре Давуд, Бомбей, 1928, сәһ. 416—417.

² Әбу Рејһан Бируни. «Әл әсарүл Бағијјә», Лејпсиг, 1923, сәһ. 226.

чиетиндән ајдын олур ки, һадисәләр атәшпәрәстлик дөврүндә чәрәјан едир. Бу дөврүн адәт-ән'әнәси, хусусијјәтләри, Зәрдүшт, онун «Авеста»сы, арзулары вә мүбаризәси, үмумән, Сәмәд Вурғун јарадычылығында хусуси јер тутур. Шаир јалныз тарихи әсәрләриндә дејил, мүасир мөвзуда јаздығы бир сыра әсәрләриндә дә «Авеста» мотивләринә, һүрмүз вә Әһримәнә, онларын әбәди мүбаризәсинә бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлағәдар олараг тохунур. Бизчә, Сәмәд Вурғун јарадычылығындагы бу мәсәлә ајрыча тәдгигат ишидир.

«Инсан» драмы Сәмәд Вурғунун ән чох мүбаризәсә сәбәб олан әсәрләриндән биридир. Пјес Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јазылмыш, мүһарибә гуртарандан бир нечә ај сонра, 1945-чи илин сентјабр ајында Әзизбәјов адына Азәрбајҗан Дөвләт Драм театрында тамашаја гојулмушдур.

Пјес һәр шејдән әввәл мүасир мөвзуда јазылдығына көрә шаирин драматургијасында мүәјјән әһмијјәтә маликдир.

Шаир јазыр: «Бу ил јазмыш олдуғум «Инсан» адлы мәнзум драма һаггында нә дејим? Ону охучу вә тамашачыларымыз көрдүјү заман мән јенә шад олачағам. Јалныз ону дејә биләрәм ки, «Инсан» әсәрини мән чох севирәм. Орада инсан тәлеји фачиәләр ичиндән күнәшли-күндүзлү бир сәһәрә, истигбала, шүүр вә идрақын һаким олдуғу бир дүнјаја јол ачыр»¹.

Шаирин гејдиндән онун бу пјесдә нә гәдәр бөјүк мәҗсәд күддүјү ајдын олур. «Инсан» пјесини шаирин үмуми јарадычылығындан ајры тәһлил етмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә Вурғунун, хусусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү јарадычылығына үмуми бир нәзәр салмалығы.

Јарадычылығынын илк дөврләриндән башлајараг, шаирин әсәрләриндә ики гүввәнин—хејирлә шәрин кечә илә күндүзүн сәадәтлә фәләкәтин мин илләр боју давам едиб кәлән гәдим мүбаризәсиндән данышылыр. Шаир мүһарибәнин гызғын дөврүндә бәшәр тарихини хејирлә шәрин мүбаризә тарихи кими гижмәтләндирәрәк јазырды: «Әкәр биз инсан тарихини бир даһа вараглајачаг олурсаг, даима хејир вә шәр гүввәләринин мүбаризәсини көрәрик, һомерин «Одиссеја»сы, Низаминин «Лејли вә Мәчнуну», һетәнн «Фаусту», Шексприн «Һамлет»и

вә бир чох бу кими надир әсәрләр хејир вә шәр гүввәләрин чарпышмасына һәср едилмиш инсанлығын хејир гүввәләр пәрәстишкары олдуғуну тәрәннүм едән әсәрләрдир.

...Гәдим Азәрбајҗан философу Зәрдүштүн јаратмыш олдуғу вә дүнјанын фәлсәфә тарихи инкишафында бөјүк рол ојнамыш һүрмүз вә Әһримәнин мүбаризәси дә хејир вә шәр гүввәләрин мүбаризә фәлсәфәсидир»¹.

Мәһз буна көрәдир ки, шаир хусусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы әсәрләриндә тез-тез «Авеста» мотивләрини хатырлајыр, хејир аллаһы һүрмүзүн вә шәр аллаһы Әһримәнин адыны чәкир. «Өлән мәһәббәт» поемасындан тутмуш, «Фәрһад вә Ширин» гәдәр, һәтта мүасир мөвзуда јаздығы «Муған» поемасындан тутмуш «Инсан» драмына гәдәр јарадычылығынын мүхтәлиф дөврләриндә јаздығы бир чох әсәрләриндә шаир сәадәт вә фәләкәтин мүбаризәсиндән бәһс етдији јердә мүтләг һүрмүз вә Әһримәни хатырлајыр. Нәһајәт, мүһарибәнин гызғын дөврүндә јаратдығы «Һүрмүз вә Әһримән» әсәрини там бу мөвзужа һәср едир.

Һәлә 1937-чи илдә јаздығы «Јазла гышын дејишмәси» әсәриндә шаир ики фәсли дејил, хејирлә шәри, писликлә јахшылығы гаршылашдырыр, ән нәһајәт, бунлары даһа да конкретләшдирәрәк, гышы фашизмә, јазы исә Советләр өлкәсинә бәнзәдир. Бу ики системин чарпышдығы илләрдә «Инсан» драмыны јазан шаир, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләринә хејирлә шәрин, сәадәтлә фәләкәтин гаршы-гаршыја кәлдији дөвр кими бахыр вә әсәрдә мәһз бу мәсәләни гәләмә алыр. Конкрет бир мәсәләдән вә дөврдән данышдығына көрә «Инсан»ы мүчәррәд әсәр кими гижмәтләндирмәк олмаз. Мүчәррәдлик бу әсәрин башга чәһәтиндәдир. «Инсан» Вәтән мүһарибәси дөврүнү өзүнәмәхсус бир шәкилдә әкс етдирир. Шаир өзү бу һагда дејир:

«Букүнкү инсан нәсли одлар-аловлар ичиндә, олдуҗа мүрәккәб вә чәтин тарихи бир дөвр кечирир... Гылынчлар гына сығмајыр, интигам вә гәһрәмәнлыг дүҗулары да инсанларын синәсинә сығмајыр. Бәшәријјәт тарихинин һеч бир дөврүндә һәјат вә өлүм, сәадәт вә фәләкәт, әдаләт вә һагсызлыг гылынчлары бу гәдәр шиддәтлә үзүзә кәлмәмишидр»².

¹ «Коммунист» гәзети, 1945, 15 апрел.

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1944, 15 март.

² «Әдәбијјат гәзети», 1944, 15 март.

мүчәррэд ахтарышлары алгышлады. «Ајын әфсанәси» дастанынын да, «Һәјат фәлсәфәси» ше'ринин дә тәсәдүфи јаранмадығыны көстәрмәк әвәзинә, бунлары тәшвиг вә тәблиғ етмәк јолуна дүшдү. Бу сәбәбдәндир ки, хусусән «Инсан» әсәри мејдана чыхдыгда даһа ајдын көзә чарпан бу мүчәррәдлик чохлары үчүн көзләнилмәз бир һадисә олду. Һалбуки бу нөгтәјә мүүллиф сон дәрәчә мәнтиги бир инкишаф нәтичәсиндә кәлиб чыхмышды. Бунун мәһз белә олдуғуну билмәк истәсәниз, «Һәјат фәлсәфәси» ше'ри илә «Инсан»дакы фәлсәфи мотивләри мугајисә един»¹.

Мә'налар вә рәмзләр шаирин јарадычылығында мүүјән јер тутмуш вә бә'зи һалларда ону һәјат һәгигәтләриндән узаглашдырмышдыр. Шаир «Бакынын дастаны»нда «Һәр елмдән чох сеvirәм фәлсәфәни», «Илһам пәриси» ше'риндә «Мән истәрәм философлар сәһнәмиздә сөз јаратсын»—дејә јазычыдан дәринлик, һикмәт вә фәлсәфи мә'на тәләб етмиш, өзү дә бир чох әсәрләриндә буна наил ола билишдир.

Шаир 1943-чү илдә јаздығы бир мәгаләсиндә бу мәсәләни бүтүн чиддијјәти илә ирәли сүрәрәк дејирди: «Бизим јазачағымыз әсәрләрин дә вердији һөкмләр тарихин һөкмләри кими мүтләғ олмалыдыр. Буна көрә дә биз заманын нәбзини дүрүст тутмагла, мұһарибәнин өзүнә мәхсус фәлсәфәсини јазмагла истәдијимиз мәгсәдә наил ола биләрик. Композитор-философ, шаир-философ, рәсам-философ олмалыдыр».²

Һәмин мәгаләсиндә Вурғун әдәбијјатымызын классик нүмунәләринин әсрләр боју јашамағ сиррини дә мәһз бу әсәрләрдәки фәлсәфи дәринликдә, һикмәтдә, бәдии үмумиләшдирмә гүдрәтиндә көрәрәк јазыр: «Фәлсәфи дүшүнүш, һәјат вә тарихә, һадисәјә вә инсан тәлејинә арифанә бахыш, логман бахышы бизим Низами, Фүзули, Вагиф сәнәтинин даими гәлби вә чаны олмушдур. Она көрә дә онларын әсәрләри әсрләрчә јашајыр вә јашајачагдыр».³

Шаир «фәлсәфи әсәр», «әсәрдә фәлсәфин дәринлик», һәјата «арифанә бахыш» дедији заман бәдии әсәрләри хырда дүјгулардан, мәишәтчиликдән, фото-сурәтчиликдән, һәјатын ејбәчәрликләриндән хилас етмәк, һәјатын

ишығлы тәрәфләрини әкс етдирмәк, бөјүк дүјгуларла, тәмиз арзуларла тәмиз јашајан бөјүк тәбиәтләрин бәдии образыны јаратмағ мәсәләсини ирәли сүрүрдү.

Вурғунун бу агиланә фикирләри тәғдирәлајигдир, лакин бир шәртлә: һәјата бу арифанә бахыш һәјатдан ајры олмамалы, әввәл һәјатын өзү көстәрилмәли, сонра бу һәјата арифанә нәзәрлә бахмалы, онун фәлсәфәсини вә маһијјәтини ачмалы! Јалныз белә олдугда әсәр сөзүн һәгиги мә'насында бәдии әсәр ола биләр. Һәјатын өзү көстәрилмәдән онун һаггында нә гәдәр арифанә сөз дејилсә, бу сөзүн тә'сир күчүнә инанмағ чәтиндир.

Шаирин Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә јаздығы бир чох әсәрләриндә фәлсәфи мәфһумлара мејл етмәси вә «фәлсәфи ше'р» ахтарышлары онун кәләчәкдә бөјүк бир фәлсәфи әсәр јазачағыны, философ образы јарадачағыны хәбәр верирди. Буну онун «Вәтән мұһарибәси вә әдәбијјатымыз» (1943) адлы мәгаләсиндә ајдын көрүрүк: «Әдәбијјатымызда зијалыларымызын һәјатыны дәриндән вермәк дә зәруридир. Даһиләр, философлар образы, һәлә бизим әдәбијјатымызда өзүнә јер тутмамышдыр».¹

Бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, философ образы јаратмағ арзусу шаирә һәјатдан дејил, фикирдән кәлмишдир. О, јаратмағ истәдији философ образыны һәјатда мұшаһидә етмәмишдир. Бу онда јалныз бир арзудур. О, нә исә одлар, аловлар һаггында, мұһарибәнин дәһшәтләри һаггында ағыллы, һикмәтли сөз демәк, онун маһијјәтинә енмәји бачаран бир образ јаратмағ истәјирди, бу образ васитәсилә мұһарибәләрин төрәтдији дәһшәтләри үмумиләшдирмәк, мұһарибәләрин фәлсәфи маһијјәтини ачмағ истәјирди. Бу нијјәтлә дә философ Шаһбаз образы јаранды. Лакин Шаһбаз, дедијимиз кими, шаирин һәјат мұшаһидәсиндән дејил, арзусундан доғдуғуна көрә чанлы образдан чох, мә'лум бир идејанын рәмзинә бәнзәјир.

Әлбәттә, бәдии әсәр һәјатын јалныз садәчә ин'нкасында ибарәт дејил. Фото-сурәтчилик бәдии әсәри мә'надан, һикмәтдән мәһрум едир вә бу сәнәти натурализмә апарыб чыхарыр. Јазычы һәјатын өзүнү әкс етдирмәклә бәрәбәр, она мә'на көзү илә бахмағы, тәсвир етдији һәјат ләвһәсиндән фәлсәфи үмумиләшдирмәләр чыхармағы бачармалыдыр. Лакин бурада өлчү һиссини итирмәк

¹ Мехди Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», Азәр-нәшр, 1958, сәһ. 225.

² «Әдәбијјат гәзети», 1943, 9 март.

³ Јенә орада.

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1943, 18 ијун.

олмаз. Һәддиндән артыг мә'налар вә рәмзләр далынча гачмаг бәднн эсәри һәҗатын чанлы нәфәсиндән мәһрум едир вә бу да онун бәднн дәҗәринн азалдыр.

«Инсан» пјесиндә мүәллиф әсасән бу јолла кетмишдир. Әсәрдәки бир сыра образлар чанлы инсан олмагдан зијада чансыз рәмзләрdir. Академик М. Ариф һағлы олараг әсәрин баш гәһрәманы Шаһбазы—ағлын, Исламы—ғылынчын, Сәһәри исә вәфанын рәмзи һесап едир.¹

Дедијимиз кими, пјесдә ордулардан чох, онларын тәмсил етдији идејалар гаршы-гаршыја кәтирилir. Бу чәһәтдән алман философу Албертлә Шаһбазын дејишдији сәһнә марағлыдыр вә «Вағиф» пјесиндә Вағифин Га-чарла дејишдији сәһнәни хатырладыр. Лакин «Вағиф»дәки бу сәһнә тугарлы. олдуғу гәдәр, «Инсан»да јерсиз вә гејри-тәбии көрүнүр. Шаир «Вағиф»дәки мүвәффәҗијәтнин бурада да тәкрар етмәк истәмишсә дә, буна там наил ола билмәмишдир. Чүнки «Инсан»дакы образларда, хусусән Шаһбазда драматик еһтирас чатышмыр. Истәр Шаһбаз, истәрсә Алберт үз-үзә кәләнә гәдәр бир характер, бир фикир мүчаһиди кими нәзәримиздә чанланмамышдыр. Биз онларын јалныз бу вә ја дикәр мәсәлә илә әлағәдәр ади сәһбәтләрини ешитмишик, онларын бир әмәлпәрвәр кими көрмәмишик, јалныз мүәллифин гәгдиминә әсасән онларын бу вә ја дикәр әгидәнин саһиб олдуғларыны билирик. Алберт нифрәтимизи, Шаһбаз исә мәһәббәтимизи һәлә газанмамышдыр. Буна көрә дә онларын гаршы-гаршыја кәлмәси бизн һәҗәчанландырмыр.

Драматуркијамызда еһтираслар тоғгушмасындан данышан Сәмәд Вурғун буна ән көзәл мисал олараг Ч. Чаббарлынын «Од кәлини»ндә Елханла Ағшинин гаршылашмасыны мисал чәкир. Шаир јазыр: «Чәфәр Чаббарлы драматуркијасындакы мүбариз вә гадир инсан ирадәләри бизн һејран гојур. Елханла Ағшин сәһнәләринин сарсыдычы тәсирини хатырлајын. Елханла Ағшин үз-үзә дајандығы заман елә бил ки, ики бөјүк дағ баш-баша кәлир. Јахуд, ики үмман өз саһилләрини ашараг дөш-дөшә кәлир. Бәс бу гүдрәтли ирадәләрин сирри, јахуд һикмәти нәдәдир? Мәнчә, бөјүк ирадә саһибләри бөјүк мәсләк, јахуд мәгсәд адамлары олур... Одур ки, биз тамашачылар онлары сејр етдијимиз заман јалныз онларын һәрәкәтләрини, изтираб вә мүбаризәлә-

рини дејил, бәлкә даһа чох онларын изләдији мәгсәди, о мәгсәдин кәләчәјини дә сејр едирик. Белә бир мәзијјәт исә әдәби әсәрләрин узун өмр сүрмәсинә сәбәб олур. Мүасир әдәбијјатымызын ән нөгсан вә зәиф чәһәти бундадыр ки, биз сејр етдијимиз инсанларын бүкүнкү һалыны, бүкүнкү мүбаризә вә мәншәт тәрзләрини аз-чох көрүрүк. Лакин онларын сабаһыны, кәләчәјә чағырап бөјүк әмәлләрини, мәгсәдләринин ифадәсини дә әдәбијјатымызда көрмәлијик».¹

Шаир тамамилә һағлыдыр, лакин биз бура бир чәһәти дә әләвә етмәк истәрдик. Биз, бу гәһрәманларын тәмсил етдикләри идејалары биләнә гәдәр онларын биринә мәһәббәт, дикәринә нифрәт бәсләмәлијик. Јазычы гаршы-гаршыја кәтирәнә гәдәр бу образлары бир инсан кими бизә танытдырмамалыдыр. Ғылынчлар парылдајана гәдәр үрәкдәки еһтираслар, һәҗәчанлар көрүнмәлидир. Бу, бәднн әсәрдә вачиб мәсәләдир.

Мүәллифин вәфа рәмзи кими тәгдим етдији Сәһәр образы да Шаһбаз кими чанлы нәфәсдән мәһрумдур. Әсәр боју Валентин дөрд-беш јердә «гоча Шәрг, гоча Шәрг... гадын вәфасы»—дејә Сәһәрин вәфасыны, фәдакарлығыны тәгдир едир. Лакин Сәһәрин вәфа Символу олдуғуну биз јалныз образларын дилиндән ешидирик. Әсәрин бир јериндә белә Сәһәрин вәфасы сынанмыр, ағыр сынағлардан имтаһанлардан кечмир. Буна көрә дә Сәһәрә верилән вәфа рәмзи онун характер әләмәти ола билмир, сөз олараг галыр. Академик М. Ариф јазыр ки: «Сәһәрин мәнәви гүдрәтинә онун сәдагәт вә вәфасындакы үлвијјәтә бизн инандыран нәдир? Бу сурәтин драматик вәзијјәтими? Јох! Чүнки Сәһәрин гаршысында манеә чох аздыр. О һеч бир харичи гүввә илә мүбаризә етмир».²

Әсәрин баш гәһрәманы Шаһбазын характери, онун мәһәббәти вә нифрәти әтрафында чәрәјән едән һадисәләрә фәал мүнәсибәти, нәһәјәт, јаздығы әсәрин маһијјәти думанлыдыр, ајдын дејилдир. Әсәрин илк шәклиндә биз ону хәјалпәрәст бир идеалист кими таныјырыг. О, бурада хәјалын бүтүн дәрләрн дәрман олдуғуну сөјләјир. Әсәрдә Шаһбазла арвады Сәһәр арасында белә бир сәһбәт вардыр:

¹ С. Вурғун. «Чәфәр Чаббарлы бөјүк бир сәнәткар кими», «Вәтән уғрунда» журналы, 1944 № 7—8.

² М. Ариф. «Инсан һағында», «Коммунист» гәзети, 1945, 21 нојабр.

¹ Бах: «Коммунист» гәзети, 1945, 21 нојабр.

Шаһбаз

(пианону көстөрөрөк)

Одур, о сәнәт...
Ағламаз сәнәтлө күлән мәһәббәт!
Ширмаји дилләрә өз мејлини сал,
Көјләрә учурсун гој сәни хәјал.
Онун әл чатмајан бир дүнјасы вар,
Дәрдин дәрманыны хәјалда ахтар.

Сәһәр

Лап идеалистсән.

Шаһбаз

Хошдур идеал!
Онсуз нә һал вардыр, нә дә йстигбал.

Сәһәр

Нә гәдәр сөйсәк дә идеаллары,
Мәнчә, һәјатдадыр өмрүн баһары.
Бә'зән бағчадакы бир чочуг сәси.
Ја бир бәстәкарын үрәк нәғмәси,
Ја мә'налы бир сөз, мә'сум бир бахыш,
Гышдакы гар тары, јаздакы јағыш,
... Бир инсан вугары, бир гәшәнк либас
Јердә олмасајды, инсан сөнәрди
Көзәл хәјаллар да һечә дөнәрди.

Сәһәр Шаһбазын идеалист адландырмагда һағлыдыр.
Һәгигәтән дә Шаһбаз өз хәјаллары илә јашајан бир
идеалистдир. Бир гәдәр дә дәринә кетсәк көрәрик ки, о
һәм дә мүтәрәддид вә зиддијәтлидир. Философ Алберт-
лә мүбаһисәсиндә Албертин «кимин ки сүнкүсү, бомбасы
чохдур, вичданын она бир көмәји јохдур» сөзүнә е'тираз
едән Шаһбаз әсәрин илк шәклиндә:

Бизим тәјјарәмиз, топумуз азыр,
Һәгигәт күвәһир јалныз гүввәтә.
Үмидим чох азыр галибијјәтә,—

—дејә өз-өзүнү инкар едир. Башга бир јердә исә «бәлкә
дә сөнүкдур арлын гүдрәти»—дејәрәк «шеј өзү үчүн»
дејән агностикләрин фикринә јахынлашыр. Беләликлә,
Шаһбаз образы, онун характери, дүнјакөрүшү вә јазды-

ғы әсәр думанлыдыр, гејри-мүәјјәндир. Шаһбаз өзү дә
ону «думанлы әсәр» адландырыр:

Сән еј башладығым думанлы әсәр,
Сөјлә нәләр дејир бизә истигбал,
Галиб кәләчәкми чаһанда камал?

«Инсан» пјесинин әсас гәјәсидә бу суалдадыр. Фило-
соф Шаһбаз пјес боју бу суалын әтрафында дүшүнүр,
чавабыны тапа билмир. О, бә'зән идракын гәләбә чала-
чағына инаныр, бә'зән инанмыр, нәһајәт, мүһарибәнин
аловлары ичәрисиндә мәһв олур. Суалын чавабыны јал-
ныз онун оғлу, коммунизм чәмијјәтинин вәтәндашы ки-
чик Шаһбаз верә билир. «Галиб кәләчәкми чаһанда
камал?» суалы XX әсрин суалы олмадығына көрә, даһа
доғрусу, бу проблем әсримиздән чох әввәлләр дүнја фи-
лософлары, хусусилә XVIII әср маарифчиләри тәрәфин-
дән һәлл олундуғуна көрә, бу, XX әср философуну мәш-
ғул едә билмәзди. Әсәр үзәриндәки мүбаһисәләр дә әса-
сән бурадан доғмушдур.

Марағлыдыр ки, пјес һағгында сөјләнән фикирләрин
әксәријјәти әсәрин өзү кими мүчәррәд; думанлы вә мү-
баһисәлидир. Мүбаһисәләр узун мүддәт давам етмиш,
лакин онлара јекун вурулмамышдыр. Ән бөјүк һаким
замандыр. Һеч бир әсәрин вә ја тарихи һадисәнин гијмә-
тини диспутлар, мүбаһисәләр вә мәғаләләр верә билмә-
мишдир. Еләчә дә һағгында данышдығымыз пјесин доғ-
ру-дүзкүн гијмәтини о заман јазылан мәғаләләрдә көрә
билмирик.

«Инсан» пјесинин јаранмасындан 40 илә јахын бир
мүддәт кечмишдир. Инди биз бу әсәрә мүхтәлиф әдәби
вә тарихи һадисәләрин архасындан бахырыг. Бу илләр
әрзиндә чох селләр-сулар ахмыш вә тарихин зәрури һөк-
мү илә чох бүтләр учурулмуш, чох әһвали-руһијјәләр,
фикирләр дејишмиш, јени мүлаһизәләр, јени нөгтеји-нә-
зәрләр мејдана чыхмышдыр. Шаирин өзүнүн дедији
кимин:

Чаһанда һәр һөкмү бир заман верир,
Дүнән дөвран сүрән бу күн чан верир.

Инди биз јени мүлаһизәләр вә јени бахышларла бу
күнүи вә сабаһын зәрури тәләбләри илә «Инсан» драмы-
на бахдығымыз вә бу әсәр һағгында дејилән фикирләри
саф-чүрүк етдијимиз заман гәрибә бир вәзијјәтлә раст-
лашырыг. Дүнја әдәбијјатынын шаһ әсәрләринин бүтүн

дөврләр вә заманлар үчүн ејни дәрәчәдә гижмәтли олду-
гу мә'лумдур. Лакин елә әсәрләр дә вар ки, јазылдыгы
дөврдә курултулу алгышларла гаршыланса да, бир
гәдәр кечәндән сонра өз гижмәтини итирир, көһнәлир.
Әлбәттә, «Инсан» пјеси јазылдыгы дөврдә нә курултулу
алгышларла гаршыланмыш, нә дә амансызчасына тән-
гид олунмушдур. Лакин әсәрин мүзакирәсиндә сөјләнән
бир сыра фикирләр јанлыш, долашыг вә мүбаһисәлидир.
Биз һәмин јанлышыгларын нәдән ибарәт олдуғуну
изаһ етмәк истәјирик.

«Инсан» мејдана чыхдыгы заман јазылан мәгаләлә-
рин бир чоху әсәрдә һамынын көрә биләчәји нөгсанлары
пәрделәмишдир. Бә'зән нөгсаны демиш, лакин бу нөгса-
на бәраәт газандырмыш, әсәрдәки јанлышыглары да
нахыш кими гәләмә вермәјә чалышмышлар.

Бизчә, «Инсан» драм олмагдан чох, драматик поема-
дыр. Јахуд фикримизи даһа дәгиг дејәчәк олсаг, оху
драмыдыр, «лезе драмдыр». Әлбәттә, шаир бу әсәри оху-
маг үчүн дејил, тамашаја гојулмаг үчүн јазмышдыр.
Мә'лум олдуғу кими, әдәби жанрлар сабит дејил. Даим
дејишир, башга шәкил алыр. Лакин драматуркијанын
елә тохунулмаз ганунлары да вар ки, бунлары поэма
мүтләг ону сәһнә әсәри кими нагисләшдирәр. Бу зәрури
ганунлар мүтләг көзләnmәлидир. Драм һәр шејдән әввәл
һәрәкәтдир. Бурада нәинки образлар, онларын изләдији
мәгсәдләр, һәтта адн сөзләр, мүкалимәләр белә драма-
тик һәрәкәтлә әлагәләндирилмәлидир. Драмда афоризм
хәтринә сөз демәк олмаз. Дејилән һәр сөзүн, һәр афориз-
мин өзү дә драматик һәрәкәтин инкишафына хидмәт ет-
мәлидир. Сөз нә гәдәр һәкиманә, арифанә вә мә'налы
олса белә, әкәр һадисәләрин инкишафына, драматик һә-
рәкәтә хидмәт етмирсә, әһәмијјәтсиздир.

«Инсан» драматуркијанын дедијимиз зәрури тәләблә-
ринә лазымынча чаваб вермир. Бурада сәһнәләр, сөзләр,
вәзијјәтләр һеч дә һәмишә вәзијјәтдән доғмур. Буну әсә-
ри тамашаја гојан режиссорлардан тутмуш (Мәһәррәм
Һашымов, Әлиһејдәр Әләкбәров, Мейди Мәммәдов) акт-
јорлара гәдәр, јазычылардан тутмуш, тәнгидчиләрә гәдәр
һамы билдији һалда, бә'зи тәнгидчиләр һәтта бунун өзү-
нүн дә бир јенилик олдуғуну идлиа етмиш вә бу гүсур-
лара һагг газандырмаға чалышмышлар. Мәсәлән, тән-
гидчи Оручәли Һәсәнов јазыр: «Сәмәд Вурғун јарады-
чылығында мүәјјән бир чәрчивә, һүдуд севмәјән шаир-

дир. Онун драмларынын сәһнә ганунларына кетдикчә
бир-бириндән аз ујғунлашмасынын да сәбәби әсасән
будур»¹.

Тәнгидчинин мүлаһизәсиндән белә чыхыр ки, Сәмәд
Вурғунун драм әсәрләри («Вагиф»дән «Инсан»а гәдәр)
сәһнә ганунларына кетдикчә даһа аз ујғунлашыр, јә'ни
«Вагиф»дә даһа чох ујғунлашырды, «Инсан»да исә аз
ујғунлашыр. Бурадан мәнтиги суал мејдана чыха биләр:
бәс нә үчүн Сәмәд Вурғун драматуркијада һәлә уста ол-
мадыгы бир заманда, јә'ни илк әсәриндә сәһнә ганунла-
рыны билдији вә она әмәл етдији һалда, дөрдүнчү драм
әсәриндә бу ганунлара әмәл етмәкдә ачизлик чәкмиш-
дир?

Әлбәттә, шаир өзү дә бу ганун-гајдалара әмәл етмәк
истәрди. Лакин бә'зән шаир көзәл сөзләр хәтринә сәһ-
нәнин тохунулмаз ганунларыны поэмаға мәчбур олмуш-
дур. Бу һагда Мирзә Ибраһимов јазыр: «Афоризмләр,
фәлсәфи фикир вә монологлар драмда о заман мә'на кәсб
едир ки, конфликтлә, гәһрәманларын тәләји илә бағлы
олсун, һәрәкәтдән доғсун вә һәрәкәти сүр'әтләндирсин.
«Инсан»да исә бу чәһәт чох тез-тез драматургун јадын-
дан чыхыр. Бундан әлавә о, кениш шаирлик хәялына вә
тәбиәтинә азадлыг верәрәк, һиссә гапылыр. Драм ону
һәјата, мүбаризәјә, конфликтә чағыраркән, шаирлик ил-
һамы ону лирик тәсвирләрә, нә билим, лачивәрд көјләр
чәкиб апарыр. О санки драм јаздығыны унудур, ја
драмын ганунларына е'тинассызлыг көстәрир»².

Тәнгидчи Һ. Оручәли јухарыдакы фикринә давам едә-
рәк јазыр: «Сәһнә ганунларына кетдикчә бир-бириндән
аз ујғунлашан бу әсәрләр мүстәгил әдәби әсәр, бир дра-
матик поэма олараг бир-бирини тамамлајыр. Шаирин
әдәби мәтн илә сәһнә мејданыны ујғунлашдырмасы, бун-
лар арасында бир аһәнк јаратмадыгы исә тамамилә баш-
га бир мәсәләдир. Лакин «Вагиф» көстәрир ки, шаир
истәрсә, буну бачарар, амма Сәмәд Вурғунун бәдиһи һисс
вә идракы һәлә сәһнә чәрчивәсинә сығмыр. О, бир шаир
олараг буну һәлә истәмир»³.

Бу нә демәкдир? Нечә јә'ни «истәрсә бачарар, о һәлә
буну истәмир?» Һәгигәт будур ки, Сәмәд Вурғун да бир
драматург кими, драматуркијанын ганунларына әмәл

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1945, 31 декабр.

² М. Ибраһимов. «Һәјат вә әдәбијјат», Азәрнәшр, 1947, сәһ.
181—182.

³ «Әдәбијјат гәзети», 1945, 31 декабр.

етмәк истәрди, лакин «Инсан» драмында буну бачармамышдыр, даһа доғрусу сәһв јолла кетмиш, образлары, һадисәләри һәрәкәтдән мәһрум етмәклә әсәринин драматуржи инкишафына зәрәр вурмушдур.

Дүнја драматуркијасынын зирвәсиндә дуран «Һамлет» дә фәлсәфи әсәрди. Бу әсәрдәки һәјат һадисәләри фәлсәфи јүксәклијә галдырылмыш, Сәмәд Вурғунун де-дији кими һәјата «арифанә бахыш»ла бахылмышдыр. Бәс белә олдуғда, Шекспирин фикир вә һиссләри сәһнәнин ганун-гајдаларына сығышдырыла билдији һалда, нә үчүн Сәмәд Вурғунун һисс вә фикирләри сығышдырыла билмир? Әлбәттә, мәсәләни бу чүр гәјмағ тамамилә сәһв-дир. Әсас мәсәлә бәјүк фикирләри вә дуғулары сәһнәнин тәләбләринә уғун шәкилдә ифадә едә билмәк усталығындадыр.

Пјесин сон шәклиндә оғлунун тој кечәсиндә Сәһәр гәфләтән өлүр. Бу һағда академик М. Ариф јазыр: «Оғлунун тој мәчлисиндә Сәһәр гәфләтән өлүр. Бу бир тәсадүфдүрмү? Јох, тәсадүф дејилдир, бурада бир мәна вар».¹

Һамынын дејиб-күлдүјү бир заманда Сәһәрин өлмәсиндә нә мәна ола биләр? Мүәллиф бу гәфил өлүмлә нә демәк истәјир? Бунун архасында доғрудан да бир мәна, фәлсәфә дајанмышмы? Әкәр дајанмышса, тәнгидчи кәрәк бу мәнананы ачајды. Мүәллиф бу гәфил өлүмлә мелодрама ујмуш, садәчә оларағ әсәрин тәсир күчүнү артырмағ истәмишдир.

«Инсан» драмынын мүвәффеғијјәтсизлијинин сәбәб-ләриндән бири дә бурада сүжет хәттинин вә драматуржи конфликтин зәифлијидир. Бәзи тәнгидчиләр бу әсәрдә конкрет конфликт тапмадығда, әсәрдәки ики зидд чәбһәни—фашист ордусу илә совет ордусу арасында кедән өлүм-дирим мүбаризәсини әсәрин конфликтин һесаб едир-ләр. Әслиндә бу, үмуми конфликтдир. Конфликтин бәдний-ифадәси исә конкрет олмалы, конкрет адамларын сима-сында, онларын мүбаризәсиндә өз әксини тапмалы иди. Философ Шаһбазла философ Алберт арасында кедән елми мүбаһисәни конфликт адландырмағ олмаз. Мәлум-дур ки, бу философлар әсәрдә јалныз бир дәфә—бешин-чи шәкилдә көрүшүр вә мүбаһисә едирләр. Мүбаһисә исә конфликт ола билмәз. Бир-биринә зидд гүввәләри тәмсил едән бу ики философун дахили аләмн, онлары

бир-биринә фикрән дүшмән едән амилләр, тамашачыја мәлум олмадығына көрә, мүбаһисәләри дә бәдний јох, елми сәчнјјә дашыјыр. Даһа доғрусу, бу мүбаһисәнин өзү дә образларын дахили аләминдән, инкишаф просе-синдән доғмур вә драматик чәһәтдән әсасландырылмыш; мүбаһисә мүәллифин арзусу илә јараныр. Бу, драматур-жи зәрурәт дејилдир, һадисәләрин гануни инкишафындан доғмур. Ынгилер нәзәријјәсинин тәблиғатчысы олан фило-соф Албертин Азәрбајҗан философу илә көрүшүб мүба-һисә етмәси һәм һәјати, һәм дә драматуржи тәсадүфдүр.

Драматуркијада ән вачиб мәсәлә һадисәләрин сәһнә-дәи-сәһнәјә кәркин инкишафы вә конфликтин мөһкәмли-јидир. Конфликтин кәркин олмајан әсәрләр сәһнәдә мү-вәффеғијјәт газана билмир. «Инсан»да драм әсәринин әсас кејфијјәти олан һәрәкәт вәһдәти зәифдир. Сәһнәләр бир-бириндән доғмур вә бири диқәри үчүн лабүд зәмин һазырламыш. Әсәр заман етибары илә отуз беш илдән артығ бир дөврү әһатә едир, һадисәләрин чәрәјан етди-ји мөкан исә демәк олар ки, һәр пәрдәдә дејишир.

Бүтүн бунлар ондан ирәли кәлир ки, драма сүжет мәркәзиндә дуран вә мүнәсибәтләри үзви вәһдәтдә бир-ләшдирән әсас гәһрәмән јохдур. Шаһбаз әсәрдә Чәлал, Валентин, Сәһәр кими, сүжетин инкишафында, демәк олар ки, «һәмһүғ» мөвгәјә малик мүхтәлиф сурәтләр-дән биридир.

Фикир гәһрәманы, идрак, дүшүнчә адамы кими дә Шаһбаз ону әһатә едәнләрдән јухары галха билмир. Илк шәкилдән Шаһбаз илә Сәһәрин, әр илә арвадын сөһбәти ики философун сөһбәтини хатырладыр вә бу сөһбәтдә ағыл вә камал үстүнлүјүнү Шаһбаз тәрәфдә дејил, Сәһәр тәрәфдә көрүрүк: Бәстәкар Сәһәр Шаһбазла мүбаһисәјә белә јекун вурур:

Һәлә инанмајыр инсана Шаһбаз.
Хејр... бамбашға бир фикирдәјәм мән,
Ирадә мөһкәмдир топдан, түфәндән.

Шаһбазын фикрин исә беләдир:

Һәғигәт күвәнир јалныз гүввәтә,
Үмидим чох аздыр галибијјәтә...

Һадисәләрин сонрақы кедиши просесиндә Шаһбазын көрүшләриндә фикир јүксәлиши, инкишафы көрүрүкмү? Јох! Онун әсәри дә јарымчығ галыр.

¹ «Коммунист» газети, 1945, 21 нојабр.

Бәс бу фәлсәфи чаваб һадисәләрин әсасында гојулан вә драматик инкишафын өз мәнтиги нәтичәси кими меј-дана чыхан бәдни идеја Белинскинин дедији «поетик пафос» кими сәсләнә биләрми? Јох! Чүнки бу суалын өзү дә әслиндә пјесдә тәсвир едилән һадисәләрин өзүндән дејил, шаирин мүчәррәд дүшүнчәләриндән доғур. Она көрә дә әсәрдә бу суалын бәдии, әјани һәлли јохдур.

Әсәрин әсас гүсурларыны бир дә башга бир чидди сәбәблә изаһ етмәк лазымдыр. «Инсан» Сәмәд Вурғунун мүасир мөвзуда јаздыгы илк драм әсәридир. Лакин С. Вурғун бу мүасир мөвзулу әсәри дә тарихи драмлары сәпкисиндә јазмаг истәмишдир. Мүасирлик даһа гүд-рәтли реализм тәләб едир. Лакин биз «Инсан»да да ро-мантик тәсвир үсулунун үстүнлүјүнү көрүрүк. Һадисә-ләр, образлар конкрет шәраит вә мүнһитлә аз алағәлән-дирилир. Пјесдә көстәрилән мүасир мүнһарибә сәһнәлә-ри «Вагиф» әсәриндәки гачаглар сәһнәсиндән аз фәрг-ләнир. Мүәллиф тез-тез өзүнүтәкрара јол верир. Гәһрә-манларын адлары, һәтта сөзләри тәкрар олунур. «Ва-гиф»дә өзүнү доғрулдан бәдии тәсвир үсуллары, Ваги-фин, Гачарын дилиндә тәбии сәсләнән ифадәләр вә мү-һакимәләр совет алиминин вә алман забитинин дилиндә чох сүн'и чыхыр. Фәлсәфи мұкалимәләрдә күнүн коло-рити аз һисс олунур. Әсәрдә милли вә фәрди чизкиләр дә зәиф верилир. Алман кенералынын зөвчәси—мүасир алман ханымы Амалија бу чүр данышыр:

Јох бир, күл башына... ала һеј, ала!

Әсәрдә гејри-тәбии сәһнәләр, сүн'и көрүшләр, реал олмајан тәсвирләр вардыр. Мәсәлән, чәбһә шәрантиндә әскәрләримизин рус халгы илә достлуғу бу чүр гејд едилир:

Нә вахт ки чәбһәдә бир рус вурулур,
Чоху јазлыг алып ағлајыр бә'зән,
Әдавәт кетмишдир үрәкләриндән.

Профессор Әзиз Шәриф «Инсан» һаггында бә'зи мү-лаһизәләр» адлы мәғаләсиндә јазыр:

«Мирзә Фәтәли Ахундовун илк комедијаларындан тутмуш бүкүнкү драм әсәрләримизә кими бүтүн драм әсәрләримиз мүәјјән бир һадисә әсасында гурулмушдур. «Инсан» әсәриндә исә һадисә јохдур. Олса да, әсәрин

әсасыны тәшкил етмир. Бурада олан һадисә олмаја да биләр. Бу чәһәтдән Сәмәд Вурғунун јени драмы Максим Горкинин вә Чеховун драмларыны хатырладыр»¹.

Әзиз Шәрифин бу фикри бир нечә чәһәтдән сәһвидир. Әввәлән, «Инсан» драмында һадисә јохдур» демәк олмаз. Икинчи тәрәфдән, әсәрдә һадисәнин олмамасына бәраәт газандырмаг да сәһвидир. Һадисәсиз драм әсәри олмаз. Үчүнчү тәрәфдән, гәрибәдир ки, һадисәсиз драм әсәрлә-ринә Әзиз Шәриф Максим Горкинин вә Чеховун драмла-рыны мисал кәтирир. Мәкәр Чеховун вә Горкинин драм әсәрләриндә һадисә јохдур? Горки вә Чеховун драм әсәр-ләриндә һадисәләрин заһири тәнтәнәси јохдур. Даһа доғрусу, драматуржи һадисәләр вә һадисәләрин инки-шафы заһирдә дејил, дахилдә—персонажларын үрәк-ләриндә кедир. Драматуржи мүбаризә бир-биринә фик-рән дүшмән олан адамлар арасында дејил, һәр кәсин өз үрәјиндә кедир. Бу һиссләрин конфликтни заһирән сакит шәкилдә, мә'нәви аләмләрдә апарылыр. Сәһнәдә гылынч-лар парылдамыр, үрәкләрдә һиссләр, дујғулар, мәнафе-ләр гаршы-гаршыја кәтирилир. Белә драмлар да психо-ложи драмлар адланыр. Әкәр Әзиз Шәриф «Инсан» пје-сини бу мә'нада Горки вә Чехов драмлары сәпкисиндән һесаб едирсә, бәс һаны бурада психолокија, һаны образ-ларын дахили драмы, дахили сарсынтылары? Әслиндә, «Инсан» драмынын ады инсан олмасына бахмајараг, бурада инсан сәчијјәләри о бири драмларына нисбәтән чох зәифдир. Тамашачы образларын өзләринәмәхсус фәрди хүсусијјәтләрини, характер әләмәтләрини көрә билмир. Бурадакы образлар, дедијимиз кими, мүәјјән идејалары тәмсил едән символлары хатырладыр. Бу чә-һәтдән Мәммәд Арифин фикри илә разылашмаг лазым-дыр:

«Мүәллифи һәјат вә мәишәт тәфәрруаты, шәхсијјәтлә-рә верилән фәрди хүсусијјәт чизкиләри дејил, јә'ни һә-гиги тамлыг дејил, мәфһум вә мә'налар, романтик әла-мәтләр марағландырмышдыр. Ајры-ајрылыгда чанлы, һәгиги тип олмајан шәхсијјәтләр бир күлл һалында дөв-рүмүзүн габагчыл адамыны тәмсил едирләр. Шаһбаз ағыл вә камалы, Сәһәр вәфаны, Ислам гочаглыгы, Елдар халг һикмәтини Чәләл шаир гәлбини вә саир...»²

¹ Әзиз Шәриф. «Инсан һаггында бә'зи мүлаһизәләр», Вәтән уғрунда» журналы, 1946, № 2, сәһ. 92—96.

² «Коммунист» гәзети, 1945, 21 нојабр.

Мәммәд Чәфәр Чәфәров «Үнвансыз мәктүб» мөгаләсиндә Мәммәд Арифин фикринә зидд чыхараг жазыр: «Мән мөһкәм бир инамла јенә дә тәкрар едирәм ки, «Инсан» драмасында Шаһбаз, Сәһәр, Чәләл, Ислам, Елдар, Дилдар вә Марија сурәтләри мүүллифин чанлы мүшәһидәләринин мәһсулудур. Мүчәррәд символик мәфһумлар, мәһналар дејилдир. Бунлар ајдын вә конкрет бир варлығын мүшәһидәси мәһсулудур».¹

Мараглы бурасыдыр ки, бу фикри илә јанашы, Мәммәд Чәфәр Чәфәров өзү дә бу әсәрин формача зәиф олдуғуну иддиа едир: «Лакин бу, драма олараг формача зәифдир вә чох зәифдир».

Бурадан белә бир суал мејдана чыхыр: «Инсан» драмасындакы образлар Мәммәд Чәфәрин дедији кими әкәр доғрудан да «мүүјјән, ајдын вә конкрет бир варлығын мүшәһидәси мәһсулудурса», бу әсәри зәиф адландырмаға дәјәрми? Мүнәггид форма нәјә дејир? Мәһлум дејил. Шаһбаз образындан данышдығы заман ону «думанлы, фәлсәфә мараглысы», «Гәрибә адам» адландыран мүнәггид, бир гәдәр сонра ону мүүјјән ајдын вә конкрет бир варлығын мүшәһидәси мәһсулу һесаб едәрәк, өз-өзүнү инкар етмиш олур. Әслиндә С. Вурғун өзү дә бу әсәрдә символикада истифадә етдијини тәсдиғ едир...²

Мәммәд Чәфәр Шаһбазы философ дејил, фәлсәфә мараглысы адландырыр. О жазыр: «Һәр кәс белә зәнн етсә ки, шаир бу сурәт васитәсилә (Шаһбаз—Б. В.) зәмәһмизин камала чатмыш бир философуна көстәрмәк истәмишдир, мәним зәннимчә о, чох бөјүк бир сәһв етмиш олар... Шаһбаз һәлә һәјатын мүрәккәб мәсәләләри илә тез-тез марагланан, фәлсәфә нә олдуғуну өјрәтмәк истәјән садә, чаваб бир азәрбајҗанлы зијалысыдыр».³

Профессор Әзиз Шәриф исә Шаһбазы һөтенин Фаусту, Байронун Габилы, Есхилин Прометейи илә мүгајисә едәрәк жазыр:

«Мүүллиф Шаһбазы бөјүк бир философ; үмүмбәшәр мәсәләләрилә мәшғул олан, бәшәријјәти бүтүн тарих боју дүшүндүрән мәсәләләри һәлл етмәјә чалышан бир мүтәфәккир кими јаратмағ истәмишдир... Мүгајисә чанзсә, Сәмәд Вурғун өз гүввәси дахилиндә XX әсрин Фаустуну, Габилыни, Прометейини јаратмағ истәмишдир».

Бизә көрә, тәнғидчиләрин һәр икиси ифрата варыр.

¹ «Вәтән уғрунда» журналы, 1945, № 7—8.

² Бах: С. Вурғун. МК-ја јаздығы мәктүб.

³ «Вәтән уғрунда» журналы, 1945, № 7—8.

Һеч шүбһәсиз, Сәмәд Вурғун Шаһбаз образы илә нә ади фәлсәфә мараглысыны, нә дә XX әсрин Фаустуну јаратмағ истәмишдир. Бир дә, әсас мәсәлә мүүллифин истәјиб-истәмәдијиндә дејил, бизи мүүллифин нә истәдији марагландырмағ, нечә јаратдығы, даһа доғрусу, јаратдығыны нә сәвијјәдә олмасы марагландырыр. Әкәр биз бу ајагдан Шаһбаз образына бахсағ, ону, әлбәттә, Фауст вә Прометейләрлә мүгајисә етмәк олмаз. Икинчи тәрәфдән, мүүллифин бизә тәғдим етмәк истәдији Шаһбаз ади бир фәлсәфә мараглысы да дејилдир. Мүүллиф ону танынмыш мәшһур бир философ кими вермәк истәмишдир. Әсәрин бешинчи шәклиндә алман философу Алберт: «фелдмаршал, бу кәнчдир философ Шаһбаз,»—дејә ону танынмыш бир философ кими тәғдим едир. Әсәр боју мүүллиф јери кәлдикчә Шаһбазын танынмыш бир философ олдуғуна ишарәләр вурур.

Әкәр доғрудан да Шаһбаз Мәммәд Чәфәрин дедији кими ади фәлсәфә мараглысыдырса, мүүллиф өзү нә үчүн ону бизә «иштирак едәнләр ичәрисиндә отуз јашлы кәнч философ» дејә тәғдим едир? Һәр һалда фәлсәфә мараглысы илә философ арасында фәрг вардыр. Бүтүн зијалылар фәлсәфә мараглысы ола биләр, анчағ философ ола билмәз,

Үмүмән әсәрин үстүнү галын бир думан алмышдыр. Һәр шеј мәчһулдур, мүәммалы вә гәрибәдир.

Бүтүн бу мәчһуллугда, мүәммалылығда мәһна ахтармағ тәнғидчиләри чашдырмышдыр. Нә исә онлар һисс етдикләри нөгсанлары да демәк истәмәмишләр.

Мәһлум мәсәләдир ки, шаир билдији, һисс етдији аләмдән јаздығда, конкрет деталара, һәјати һадисәләрә, лөвһәләрә мејл етдији һалда, билмәдији, дујмадығы аләмдән јаздығда мүчәррәдлијә гапылыр, үмуми, ганады, дәбдәбәли сөзләрлә фәлсәфи муһакимәләр јүрүдүр.

Сурәтләрин камиллији бахымындан Ислам, Елдар, Амалија, гисмән шаир Чәләл башгаларындан сечилир. Бу образлар драматургун мүшәһидәләринин мәһсулу олдуғундан, гисмән чанлы вә тәбии чыхмышлар. Бу чәһәтдән Ислам хусуси диггәтә лајигдир. Бу образын өз дахили драмы вардыр. Бу образ мүүллифин кәшфидир. Биз бу адамы һәјатда көрмүш, һисс етмишик.

Ислам дахилән саф, дејән, күлән, ојнағ тәбиәтли бир кәнчдир. Онун һәр кәлиши сәһнәјә һәјат, тәрәвәт кәтирир. О, тәбиәтән гызғындыр, дәлиганлыдыр. Өзүнүн дедији кими, «һәр фәсли бир јува ичиндә кечмиш», будағ-

дан-будаға учмуш, гызғын бир һәјат кечирмишдир. О, өмрү боју аилә һаггында дүшүнмәмиш вә һеч кәси севмәмишдир. Ислам «Адам да ешг үчүн одлара јанар?»—дејә севәнләрә күлмүш, онлары дәли һесаб етмишдир. Онун фикринчә, «Ешгә дүчар олур севилмәјәнләр».

Бүтүн бунлары онун илк кәлишиндә достлары Чәләл вә Шаһбазла еләдији сәмиими сөһбәтләриндән билирик. Һәмин шәклин сонуна доғру Исламда гәрибә бир һал өзүнү көстәрир. Чәләлла бәрабәр, досту Шаһбазла видалашмаға кәлән, сабаһ чәһһәјә јола дүшәчәк Ислам әввәлчә дејиб-күлүр, «биз кедирик... сәнсә фәлсәфә гырылдат»—дејә Шаһбазла зарафатлашыр. Сәһәр онларын шәрәфинә мәчлис дүзәлдир. Достлар сағлыг дејиб кефләнирләр. Бу заман Шаһбазын ики-үч јашлы оғлу көрүнүр. Ушағы көрән Ислам әввәлки зарафатларына сон гојур. Онда гәрибә бир һисс баш галдырыр. Хүсусән Чәләлын:

Инди кејфинә бах... кедирсән... анчаг
Јурдунда гара бир пишик галачаг.

сөзүндән сонра Ислам кәдәрләнир, ушағы гучағына алыб фикрә кедир. Бу һәјати сәһнә тамашачыја чох шеј дејир. Күндә бир јувада гонаг галан, күндә биринә севки елан етдији үчүн севмәји бачармајан ојнаг тәбиәтли бу адамын дахилиндә туфан баш галдырыр. Биз, мұһарибәнин инсан тәбиәтиндә ојатдығы фыртынаны бу сәһнәдә көрүрүк. Өмрү боју аилә һаггында дүшүнмәјән бу адам, инди мұһарибәјә кетдији заман өз сәһвини бүтүн дәһшәти илә дәрк едир. О, ушағын башыны сығаллајараг белә дејир:

Доғрудан адамын бир оғлу ола,
Өләндән сонра да јурдунда ғала.

Бу чанлы сәһнә Шаһбазын һәјат, инсанлыг, камал, завал вә мұһарибәләр һаггында јүрүтдүјү фәлсәфи мұһакимәләрдән даһа фәлсәфидир, даһа күчлүдүр. Һәјат һаггында данышмагданса, һәјатын бир парчасыны көстәрмәк даһа көзәлдир. Исламын һәр кәлиши сәһнәјә баһар тәрәвәти кәтирир. Мәсәлән, Сәһәрлә Ислам арасындакы ашағыдакы мұкалимәјә диггәт јетирәк:

Сәһәр

Јахшы, Ислам гардаш, бир де көрәк сән
Бу нә тәрсликдир ки, евләнмәјирсән?

Ислам

Нејләјим, гызларын һамсы дул галсын.
Һамысынын чаныны Әзрајыл алсын.

Сәһәр

Бу нијә?

Ислам

Гојдулар, гојдулар мәкәр?!
Бир мәни јүз јерә тутуб чәкдиләр,
Көзүмү ачмаға гојдулар ки, бир.

Чәләл

Севиб-севилмәк дә асан дејилдир.
Јахшы, Сәһәр бачы, бир шеј чал көрәк.
Көрәк алнымыз нә јазыб фәләк.

Сәһәр

Бујурун, нә чалым?

Ислам

Бир назбары чал!

Бу кичик сәһнәчикдән Исламын характери, ојнаг тәбиәти тамашачыја мәлум олур. Евләнмәк һаггында олан белә чидди сөһбәти зарафата салмасы вә «нә чалым» суалына «назбары чал» демәси онун ојнаг характериндән хәбәр верир. Ислам чанлы сөһбәтләри, өзүнә-мәхсус јумору, «көрүм гызлары дул галсын», «һамысынын чаныны Әзрајыл алсын», «мән өлүм бир вур» кими чанлы ифадәләри илә дә тәбии вә реалдыр.

«Инсан» пјесинин илк вә сон шәкилләри әсәрин јазылдығы илдән отуз ил сонраны тәсвир едир. Мүәллиф

белә күман етмиш ки, 1975-чи илдә коммунизм чәмијјәти гурулачаг, инсанлар даһа хошбәхт, даһа фираван өмүр сүрәчәкләр, «Үнвансыз мәктүб»да М. Ч. Чәфәров бу мәсәлә барәдә достуна белә дејир: «Јазырсан ки, адәтән биз инсанларын бејни о дәрәчәдә инкишаф едиб ки, башымыза нә кәлибсә, ону јахшы билә билирик. Амма башымыза даһа нәләр кәләчәјини ајдын билә билмирик. Буна көрә дә, зәннимизчә, 30 ил бундан сонракы мәишәтин нечә олачағыны хәбәр вермәк чәсарәт истәјир».

Мүнәггид достунун бу етиразына белә чаваб верир: «Јахшы, достум, биз нијә билмирик ки, 30 ил бундан сонра башымыза нәләр кәләчәк? Мүәллифин бизә әввәлчә хәбәр вермәк истәдији одур ки, 30 илдән сонра инсанлар нечә дүшүнәчәкләр вә бир-бирилә нечә рәфтар едәчәкләр».¹

«Инсан» пјесинин јазылдығы дөврдән инди отуз ил дејил отуз сәккиз ил кечмишдир. Мүәллиф мұһарибәдән сонракы халгларын, адамларын бир-биринә мұнасибәтини, дүшүнчәсини дүзкүн верә билмишми?

Мұһарибә дөврүндә тәбии олараг биздә алман фашизминә гаршы дәрин нифрәт вар иди. Бу нифрәт һеч дә алман халгына дејил, алман фашизминә иди. Мұһарибә гуртарандан сонра јаралар јаваш-јаваш сағалмаға башлады, халгларымыз арасында достлуг јаранды. Нәта алман торпағынын бөјүк бир һиссәсиндә бизә дост олан Алманија Демократик Республикасы тәшкил олунду. «Инсан» пјесиндә исә отуз ил сонракы һәјаты тәсвир едән мүәллиф, образлар арасында белә бир данышыг вермишдир:

Б и р г ы з

Ислам баба, кәл,
Гылынчыны сојун, динч әјләш бир аз.

И с л а м

Јох, гызым, јарағы әскәр сојунмаз.

Ч ә л а л

Нә олуб, јенә дә мұһарибәдир?

И с л а м

Олду, ја олмады гәфавүт нәдир?
Јох, гардаш, нә гәләр алманлар варса,
Гылынчы белпмдән ача билмәрәм.

Бу күн бу фикир күлүч сәсләнмирми? Мараглы бу рзсыдыр ки, әсәр бөјү бүтүнлүклә алман халгына гаршы бир нифрәт, бир гәзәб вардыр. Анчаг мәлум һәгигәтдир ки, пис дөвләт башчылары вар, пис халг јохдур. Әсәрә мұрачнәт едәк:

Ш а һ б а з

Өлүмдән зөвг алан бир алманлардыр.

Д и л д а р

Доғрудан, нә үчүн беләдир силар?
Нә үчүн гатилдир, сөјлә алманлар?

Әсәрин гәһрәманы философ Шаһбаз бу суала белә чаваб верир:

Гәдим тарихи вар бу пис адәтнн,
Онлар ашигидир һәр фәлакәтнн.
Сәадәт алланан бир көзәл пәри,
Јахуд да күнәшин ал шәфәгләри
Онлара јад кимн көрүнүр, Дилдар,
Одур ки, чәлладдыр гатил алманлар.

Шүбһәсиз ки, халг һаггында үмумиләшмиш шәкилдә белә демәк олмаз. Бу, сон дәрәчәдә сәдәләвһ дүшүнчәдир.

Шаһрин өзү дә 1947-чи илдә, јәһни икн ил сонра јаздығы «Алман бәннасы вә совет забити» адлы ше'риндә јухарыдакы фикринин әксини дејир. Һәмнн ше'рдә чоғ доғру олараг алман халгы илә алман фашизми ајрылыр, алман халгынын ады бөјүк мәһәббәтлә чәкилир.

«Инсан» драмында Сәмәд Вурғун бүтүн бәшәријјәти дүшүндүрән дәрин мәсәләләрдән, инсанлығын кәләчәк тәләјиндән данышмағ истәмишдир. Лакин бу чидди нифрәт бәднн чәһәтдән лазыми сәвијјәдә һәлл олунмамышдыр.

¹ М. Ч. Чәфәров. «Үнвансыз мәктүб», «Вәтән уғрунда» 1945, № 7—8.

Бир гәдәр сонра Сәмәд Вурғун өзү дә бу нөгсаны инсә етдиҗиндән, бу әсәр һаггында јазды: «Мәним «Инсан» пјесимдә мүчәррәд фәлсәфи үнсүрләр, һәгиги һәјатдан ајры дүшмүш мүсбәт гәһрәманларын һәддиндән артыг романтикләшдирилмәси һаллары вардыр».¹

БИТМӘМИШ ПЈЕСЛӘР

Һаггында данышдығымыз пјесләрдән башга шаирин тамамланмамыш пјесләри дә вардыр. Ингилаб тарихи миздән бәһс едән «Бөјүк достлуг» пјесиндә шаир, «Ханлар»да олдуғу кими, шәхсијјәтә пәрәстиш әһвали-руһијјәсинә ујмуш, гәләмә алдығы дөврдәки ингилаби мөвзунун даһа мүһүм мәсәләләри исә кәлкәдә бурахылмышдыр.

1963-чү илдә академик нәшрә дахил едилән «Шаирин һәјаты» вә «Ики севки» пјесләри чох мараглы мөвзүја һәср олунмушдур. Јазылма или мәлүм олмајан «Шаирин һәјаты» автобиографик сәһијјә дашыјыр. Јалныз ики шәкли тамамланмыш һәмин пјес шаирин ушаглыг вә илк кәңчлик илләринин ачы хатирәләрини әкс етдирир. Пјесин баш гәһрәманы Елоғлу демәк олар ки, шаирин өзүдүр. Һәлә көрпә икән анасыны итирән Елоғлу, узун мүддәт доғма кәндләрини тәрк едир, шәһәрдә јашајыр. Доғма кәнд үчүн дарыхмыш Елоғлу бир күн кәндә кәлир. Биринчи нөвбәдә анасынын гәбри үстә кедир. Елоғлунун гәбир үстүндә бајгушун хәјали сәси илә сәһбәти әсәри романтик түлә бүрүјүр. Тәсадүфән гәбир үстүндән кечән чобанлар Елоғлуну таныјыр, чохдан бәри кәнди унутдуғуна көрә ону данлајырлар. Елоғлу өмрүндә бир ан олсун белә бу јерләри унутмадығыны, јалныз бу јерләрин ешги илә јашадығыны вә бу јерләри һәминә шаир олдуғуну онлара билдирир. Бундан сонра о:

Гурбан бајрамыјды, күлүрдү дағлар,
Гоншумуз хыналы бир еркәк кәсди.

бејти илә башлајан мәшһүр «Ачы хатирәләр» ше’рини охујур. Икинчи шәкил јенә дә шаирин өзүнүн «Көзүм јолларда галмышдыр, хәбәр јох Күр гырағындан» мисралы гәзәли илә башлајыр. Бу сәһнәдә Елоғлу Поладла көрүшүр.

¹ «Коммунист» гәзети, 1946, 10 октјабр.

Бу ики сәһнәдә Елоғлу кәдәрлидир, нәјинсә дәрдини чәкир, шүбһәләр ичиндә гыврылыр. Чобанлар вә гардашы онун шүбһәләрини дағытмаға чалышыр, ону һәјата гәјтармаг истәјирләр. Мәсәлән, икинчи шәкилдә Елоғлу илә Полад арасында белә бир сәһбәт вардыр:

Елоғлу

Оф, јенә сәнмисән, кәл, гардашым, кәл!
Сәнсән бу дүңјада меһрибан бир әл,
Кәл мәни бир гуртар бу шүбһәләрдән,
Көвдәмнн үстүндә дурмајыр башым.

Полад

Тохта, гардашым.
Дүңја бош дејилдир сән сајдығын тәк,
Топла ирадәнн бир дәфә әл чәк
Бу өлүм гохујан бош хәјаллардан.

Елоғлу

Онун гаршысында ачиздир инсан.

Полад

Һај-Һај!.. доғрудан да көрпәсән, көрпә,
Саһили горхутмаз һәр кичик ләпә.
Атма бу бөһтаны бөјүк инсана,
Фәгәт сон күнәдәк јаратдығына
Пешиман олмады о бөјүк инсан,
Көзәл билирди ки, өлмәз јарадан.

Бу мүкалимә бизә, С. Вурғунун өзүнүн илк кәңчлик илләрини хатырладыр. Мәлүм олдуғу кими, јарадычылығынын илк дөврүндә шаир бәдбин овгатла јашамыш вә бир мүддәт һәјат јолуну мүәјјәнләшдирә билмәмишдир. Буну биз ше’рләриндән башга шаирин гардашы Меһди-хан Вәкилов вә досту Әкрәм Чәфәрлә мәктублашмасындан да билирик. Шаирин јени һәјаты дәрк етмәсиндә, бәдбин әһвали-руһијјәдән узаглашмасында гардашы М. Вәкиловун чох бөјүк ролу олмушдур. Бу мәнада, бизә көрә, өз шәхси һәјатыны әкс етдирмәк истәдији бу автобиографик әсәрдәки Полад сурәти шаирин гардашы

Мехдихандыр. Бизе елэ кэлир ки, бу эсэрдэ шаир өзүнүн илк кәнчлик иллэрини, бу иллэрдэки бәдбинлијини вә ондан нечә узаглашдығыны әкс етдирмәк истәмишдир.

Јалныз ики шәкли јазылан «Ики севки» пјеси һадисәләрин гојулушундан, инкишафындан вә адындан да мәлум олдуғу кими, аилә-мәишәт мәсәлэләринә һәср олунмушдур. Там реалсит планда јазылмыш бу эсэрдә Маһныјар адлы чаван бир гадынын ики севкисиндән бәһс олунур. Лоғман адлы гоча бир рәссамын арвады олан бу чаван кәлин, гоншулугда јашајан Јунуис адлы чаван мусигишүнасы севир. Јунис дә өз ешгини Маһныјара нәғмәләрлә бәјан едир. Маһныјар Јуниси севир, әринә исә һөрмәт едир. Чүнки онун әри чох бөјүк бир рәссамдыр. Лакин нә едәсән ки, бу шөһрәтли рәссам кәнчлик һәрарәтиндән мәһрумдур. Буну бүтүн дәншәти илә һисс едән рәссам, шүбһәләр ичиндә гыврылыр. Маһныјарын «Дејирсән јорғунсан, кәл динчини ал» сөзүнә гаршы «шүбһәләр ичиндә динчәлмәк олмаз»—дејә Лоғман изтираб чәкир. Бу бөјүк рәссамын изтирабларына сәбәб нәдир? О, һәјатдан нә истәјир?

Кәнчлик јаранмышса башы учалыг,
Инсанын башыны әјир гочалыг.
Кечән кәнчлијими истәјирәм мән.

сөзүнә гаршы Маһныјар белә чаваб верир:

Бир шеј ки, чыхмышдыр сәнни әлиндән,
Ону унутмағын даһа да хошдур.

Көрүндүју кими, бу пјесдә шаир там реализмә енмишдир. О бурада конкрет инсан әһвали-руһијәсиндән, конкрет вәзијәтләрдән данышыр. Әлимиздә олан парчалардакы бүтүн диалоглар чанлыдыр, һәјатидир, тәбнидир. Бурада арзулар вә мәнәфеләр тоғгушур. Бу, јәгин ки, психоложи пјес олачагмыш. Бир тәрәфдә гоча Лоғман, онун сөнмәкдә олан һәјаты вә итән кәнчлијинин һәсрәти илә чарпынмасы, икинчи тәрәфдән, Маһныјар, онун кәнчлији, чавабсыз суаллары... Беләликлә, мүәллиф бир аиләдә ики мәнәфеји үз-үзә кәтирир вә бу мәнәфеләрин тоғгушмасында көзәл бир аилә драмы јарадыр. Тәәссүф ки, бу көзәл эсәр јарымчыг галмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С. Вурғунун јаздығы ириһәчмли эсәрләрдән бири дә «Һүрмүз вә Әһримән» драмыдыр.

Диалогларла јазылмыш бу эсэрдә вәзијәти тәсвир едән вә мө'тәризә ичиндә верилән ремаркалар да ше'рләдир. Эсәр јарымчыгдыр, јалныз биринчи сәһнәси јазылмышдыр. Бу сәһнәдә исә һәлә зиддијәтләрин башланғычы тәсвир олунур, бундан сонра һадисәләрин нечә инкишаф едәчәји һағгында фикир јүрүтмәк чәтиндир. Шаирин күллијјатынын академик нәшрини тәртиб едәнләр һәммин эсәри поема кими тәғдим етсәләр дә, бизчә, бу, драм олачагмыш. Биз бу һөкмү эсәрин јалныз диалоглар әсасында јазылдығына көрә вермирик. Бирчә сәһнәдә тәсвир олунан һадисәләрин драматик кәркинлији, динамиклији вә вәзијәтләрин кәскинлији бизи бу гәнаәтә кәтирир.

«Һүрмүз вә Әһримән» тарихимизин ән гәдим дөврләриндән—атәшпәрәстлик дөврүндән, «Авеста»нын әфсанәви гәһрәманларындан, хејир вә шәр аллаһларынын гәдим мүбаризәсиндән бәһс едир. Эсәрдәки бир сыра ишарәләрдән, гәһрәманларын бә'зи иддиаларындан шаирин вәтәнимизин атәшпәрәстлик дөврүнү, «Авеста»ны, онун мүәллифи Зәрдүштлә әлағәдар олан мәнбә вә мө'хәзләр, рәвәјәт вә әфсанәләри дәриндән өјрәндији мә'лум олур.

Үмумијјәтлә, Сәмәд Вурғунун јарадычылығында хејир вә шәр, сәадәт вә фәлакәт, ишыг вә зүлмәт һәмишә ики зидд гүввә кими гаршылашдырылыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә коммунизм идејалары илә фашизмин үз-үзә кәлдији бир дөврдә исә бу мөвзу даһа артыг гүввәт кәсб едир. Биз бу чәһәти «Булаг әфсанәси», «Һәјат фәлсәфәси», «Јазла гышын дејишмәси», «Гыз гәјасы», «Фәрһад вә Ширин», «Инсан» вә саир эсәрләриндә дә көрүрүк. Бу, јалныз С. Вурғун јарадычылығына хас олан чәһәт дејил, бу, бир чох халqlарын әдәбијјатында, хүсусән Азәрбајҗан әдәбијјатында Низамидән башламыш («Једди көзәл», бу күнә гәдәр давам едиб кәлән ән'әнәви бир мөвзудур. Бу мөвзунун, хүсусән Азәрбајҗан әдәбијјатында даһа үстүн јер тутмасы тәсәдүфи дејилдир. Бу, әлбәттә, зәрдүштлүклә бағлыдыр.

Шаирин, «Һүрмүз вә Әһримән» эсәри дә хејир аллаһы Һүрмүз илә шәр аллаһы Әһримәнин мүбаризәсиндән бәһс едир. Эсәрин мөвзусуну шаир атәшпәрәстлијин мүгәддәс китабы олан «Авеста»дан көтүрмүшдур.

«Һүрмүз вә Әһримән» эсәриндә гәһрәманларын, хүсусилә Һүрмүз вә Әһримәнин дили илә верилән сөзләр вә

мүддәалардан мә'лум олур ки, шаир Нәм «Авеста» һаггында мүхтәлиф алимләрин фикирләри илә, һәм дә «Авеста»нын өзү илә таныш имиш. Мәсәлән, «Авеста»нын «Јасна» һиссәсиндәки бир тәсвирлә «Һүрмүз вә Әһримән» әсәриндә заман вә мөканын тәсвирини тутушдураг:

«Авеста»да Гара өлкәси белә тәсвир олунур:

«Бу өлкәдә һеч заман нә сојуг, нә исти, нә кечә, нә дә гаранлыг олмур».¹

«Һүрмүз вә Әһримән»дә охујуруг:

Азәрбајчан, көзәл бир јаз... һәјат боллуг, ишыг чохдур,
Гаранлыгдан, әсарәтдән, хәјанәтдән нишан јохдур.

Шаирин «Авеста»дан кәтирдји башга мисаллар да чох марагылдыр. «Авеста» мүәллифи Зәрдүшт чох һалларда өз фикирләрини Аһурамәзданын (Һүрмүзүн) дили илә ифадә едир. Шаир бу фикирләри Һүрмүзүн өз дили илә вермишдир:

Кәләр Зәрдүшт, дејәр бә'зән мәним өз еһтишамым вар,
Бәшәр гәлби мүгәддәсдир, бу гүдсијјәтдә камым вар,
Өлүм иблисә лајигдир, һәјатдыр ән ширин не'мәт,
Гаранлыгдан узаглаш ки, ишыгдыр ән бөјүк зинәт.
Чалыш гәлбин саф олсун ки, тәмизликдир сәнин һүснүн,
Бүтүн өмрүндә әһмәтсиз, һүнәрсиз кечмәсин бир күн,
... Бир аллаһ адланан ешги сән өз гәлбиндә ахтарсан,
Өзүн өз һүснүнү тапсан, өлүб кетсән дә сән варсан.

Бу фикирләрә «Авеста»нын мүхтәлиф јерләриндә тәсадүф едирик. Мәсәлән, мәшһур Иран алыми Мәһәмәд Мүин «Мәзди—јасна вә тә'сири ан дәр әдәбијјати-парси» адлы әсәриндә Зәрдүштүн ирәли сүрдүју мә'нәви тәмизлик мәсәләсиндән бәһс едәрәк јазыр: «Зәрдүшт дилинә көрә, һәр бир бәшәр әфрадында мүгәддәс, илаһи бир зәррә әманәтдир. Бу зәррәјә нә ад верирсиниз верин: руһ, ја виҷдан! Бу мүгәддәс зәррә бизи әслимизә вә јараныш даирәсинин мәркәзинә бағлајан бир васитәдир. Јалныз бу илаһи ишыгдыр ки, инсана һејванлыг аләминдән ничат верир. Ону үлви-мәләкләр мөгамына чатды-

рыр. Зәрдүштә көрә, о мүгәддәс зәррә бу мадди дүнја һәјатында бизи јүксәк тәрәггиләрә, сәәдәт вә камала чатдырыр. Камал јолунда ирәдиләмәк вә аллаһа говушмаг үчүн дүзкүн јол, әсл јол һесаб олунур вә дејилир: «Јол бирдир, о да дүзлүк јолудур» («Авеста», Јасна 72, бәнд II).

Гатларда дејилдји кими, «инсан үрәјини тәмиз сахламалыдыр. Она көрә ки, дүзлүк јолуна гәдәм ата билсин. «Инсан дүзлүклә мүгәддәс, илаһи сифәтләрә јијәләнә биләр. Мә'нәви гүдрәт әлдә едә биләр. Истәдјинә чатар. Өзүнүн ешги вә фәдакарлығы илә һејванлыг мөгамындан инсанлыг мөгамына јүксәлә биләр».¹

Бундан сонра Мәһәмәд Мүин «Авеста»нын «Јасна» һиссәсиндән 35 вә 41-чи әјәләрини мисал кәтирир:

«Еһ Аһурамәзда! Биз истәјирик о дүшүнчә, о сөз вә әмәли сечәк ки, о, мөвчуд әмәлләрин ичиндә һәр ики дүнјанын ишләри үчүн хејирли олсун! Һәгигәтдә о адама һөкмдарлыг истәјирик вә бу вәзифәни о адама лајиг һесаб едирик ки, о даһа јахшы һөкмдарлыг едә билсин.

Еј Аһурамәзда, тәмиз хәјал, доғрулуг вә дүзкүнлүклә јахшы әмәл, јахшы сөз вә јахшы мәсләклә сәнә јахынлашмаг истәјирик. Сән ситајиш едирик.

...Биз истәјирик дүзкүнлүклә сәнә чатаг»².

Көрүндүју кими, Сәмәд Вурғунун Зәрдүштүн дили илә дедији «чалыш гәлбин саф олсун ки, тәмизликдир сәнин һүснүн» фикри, јахуд бу мә'нәви тәмизлик нәтичәсиндә инсанын «Аллаһ» адланан ешги өз һиссәсинин 35 вә 41-чи әјәләринин бәди ифадәсидир.

Шаирин «Һүрмүз вә Әһримән» әсәри јарымчыг олдуғуна көрә бу әсәр һаггында әтрафлы фикир сөјләмәк чәтиндир. Белә ки, әсәрин 1 сәһнәси јазылмышдыр. Бурада исә һәлә образлар тәгдим олунур, конфликт јеничә башланыр. Конфликтин нә чүр давам едәчәји вә нә илә битәчәји һаггында фикир сөјләмәк мүмкүн дејил.

С. Вурғунун драматуркијасы өзүнәмәхсус көзәл хүсусијјәтләрә маликдир. Бу драматуркија Н. Чавидин вә Ч. Чаббарлынын драматуркијасына истинад едир. Һеч шүбһәсиз, бизим әдәбијјатымызда мәнзүм драм жанры һүсәјн Чавидин ады илә бағлыдыр. Диалогларын ше'р-

¹ Доктор Мәһәмәд Мүин. «Мәзди-јасна вә тә'сири ан дәр әдәбијјати—парси», 1926, Тһһран, сәһ. 427.

² Доктор Мәһәмәд Мүин. «Мәзди-јарна вә тә'сири ан дәр әдәбијјати—парси», 1926, Тһһран, сәһ. 98.

¹ А. О. Маковельский, «Авеста». Изд. АН Азәрб. ССР, 1960, стр. 59.

лэ гурулмасы истэр-истәмэз дилэ дэбдэбэ, пафос вэ ше-
ријјэт кәтирир. Лакин бу, мәсәләнин шәкли тәрәфидир.
С. Вурғун драматуркијасы мәзмун е'тибары илә даһа
артыг Ч. Чаббарлы драматуркијасына јахындыр.
С. Вурғун, Ч. Чаббарлы јарадычылығынын романтизм
дөврүнә, «Од кәлини»нә даһа артыг истинад етмишдир.
«Од кәлини» бизим әдәбијјатымызда тарихи-гәһрәман-
лыг драмының ән көзәл нүмунәсидир. Бу мә'нада С. Вур-
ғунун тарихи-гәһрәманлыг драмлары өз көкләри е'ти-
бары илә «Од кәлини»нә бағлыдыр. «Вагиф», «Ханлар»,
«Фәрһад вэ Ширин» вэ «Инсан» пјесләринин һәрәси
халғымызын јашадығы бир тарихи дөврүн бәди ајна-
сыдыр. Санки бу пјесләрдә шаир күлл һалында Азәр-
бајчанын кечмишини, бу күнүнү вэ кәләчәјини әкс ет-
дирмәк истәмишдир.

Драматург С. Вурғунун, һаггында данышдығымыз
алты пјеси һаггында үмумиликдә нә демәк олар? Һәр
шејдән әввәл бу драматуркија сөзүн әсл мә'насында пое-
тик драматуркијадыр. С. Вурғун, драм әсәрләриндә дә
әввәл шаир, сонра драматургдур. Бу әсәрләрдәки диа-
логлар, монолог вэ рич'әтләр өз-өзлүјүндә көзәл бәди
парчалардыр. Вурғун поезијасының бүтүн көзәллијини
өзүндә әкс етдирән вэ ваһид драматик сүжетдә вәһдәт
тәшkil едә билән гүввәтли лирик ше'рләрдир. Бу пјес-
ләрин халис драм әсәри кими бә'зи гүсурларыны унутду-
ран вэ бөјүк мүвәффегијјәтини тә'мин едән дә биринчи
нөвбәдә елә будур.

Дикәр тәрәфдән, С. Вурғунун драм әсәрләри «харак-
тер драмы сәпкисиндә јазылмышдыр. Бурада драматик
конфликтин әсасында һәмишә гүввәтли, өзү дә чох ај-
дын идејаны, чәбһәни тәмсил едән характерләрин тог-
гушмасы дајаныр. Характерләрин баш-баша кәлмәси,
ичтимаи идејаларын, ики тәфәккүрүн, ики дүнјакөрүшүн
вэ мә'нәви аләмин баш-баша кәлмәси шәклиндә өзүнү
көстәрир. Бу гаршылашманын ән јүксәк драматик зир-
вәјә чатдығы сәһнәләр бәди кулминасијаны тәшkil
едир.

Характерләрин гүввәтли верилмәси бу әсәрләрдә кон-
фликтин дә чидди вэ кәскин шәкилдә мејдана чыхмасы-
на сәбәб олур. С. Вурғунун пјесләриндә конфликт һәми-
шә чидди ичтимаи әһәмијјәт дашыјан вэ типик, реал
шәраитин, ичтимаи кәрчәклијин, чәмијјәт тарихинин өз
објектив зиддијјәтләри илә әсасландырылан бир мұна-
гишә сәчијјәси дашыјыр. Әсас гәһрәманын дахили аләми

дүшүнчәләри, әхлаги вэ мә'нәви симасы илә мөһкәм әла-
гәләнә билдији үчүн бу конфликт ејни заманда һәм дә
психоложи, әхлаги вэ фәлсәфи конфликт кими баш ве-
рир. Драматик конфликтин һәлли һәмишә хејрин, мү-
тәрәгги ичтимаи мејлләрин гәләбәсини әкс етдирир. Бә-
зән әсас гәһрәман һәлак олса да (Фәрһад, Ханлар, Шаһ-
баз), мә'нәви гәләбәни әсәрин үмуми руһу вэ пафосу ифа-
дә едир.

Сәмәд Вурғун драматуркијасы әзәмәтли, мүсбәт вэ
идеал гәһрәманлар драматуркијасыдыр. Бу гәһрәманлар
ајдын идеала маликдирләр. Мәгсәд вэ идеал ајдынлығы
онларын мүбаризәсинә, фәалијјәт вэ һәрәкәтләринә дә
бир гәтијјәт, кәскинлик вэ сәррастлыг кәтирир. Бу гәһ-
рәманлар либерал вэ мүтәрәддид зиддијјәтләрлә чыр-
пынмырлар. Тәсадүфи дејил ки, конфликт һеч заман он-
ларын өз дахилиндә баш вермир. Онлар һәмишә халғын,
ичтимаи инкишаф тарихинин габагчыл гүввәләринин
чәбһәсиндә дурур вэ һәр чүр мәнфиликләрә, шәрә, објек-
тив манеәләрә гаршы халгла, чәмијјәтлә бирликдә мү-
баризә апарырлар. Бу гәһрәманлар бизим халғымыза
мәхсус ән јахшы адәтләри вэ мә'нәви сифәтләри әкс ет-
дирирләр.

С. Вурғун драматик поезијасы драматуркијамызы је-
ни инсан характерләри илә зәнкинләшдирмиш, она јени
фикир вүс'әти, мә'на тәрәвәти, поетик әлванлыг кәтир-
мишдир. Ч. Чаббарлыдан сонра С. Вурғун драматурки-
јасы мүасир Азәрбајчан драматуркијасының јүксәк зир-
вәси олараг галмагдадыр.

ГНАД ВӘ ВУС'ӘТ

Бир нечә дөфә Азәрбајҗан Совет Јазычылары Иттифагынын катиби, Харичи өлкәләрлә Мәдәни әләгә Чәмијјәтинин сәдри, Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын президент мұавини кими мұһүм вәзифәләрдә вә даһа башга ишләрдә чалышмасы илә әләгәдар, үмумијјәтлә бир ичтимаи хадим вә депутат кими тез-тез мә'рузә вә нитгләрлә чыхыш едән С. Вурғунун әдәби ирси илә јанашы елми тәнгиди вә публисист әсәрләри дә чоһдур, зәнкиндир. О, өлкәмизин һәјатында баш верән ирили-хырдалы һадисәләрә, партија вә һөкүмәтин галдырдығы мұһүм мәсәләләрә өз мұнасибәтини јалныз бәлии јарадычылыгга дејил, мәгалә вә чыхышлары илә дә билдирирди. Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә шаирин чәһһәдә, дөјүшчүләр гаршысында вә халг гаршысында антифашист митингләрдәки чыхышлары, динч гуручулуг илләриндә бу вә ја дикәр мұһүм тәдбирин һәјата кечирилмәси илә әләгәдар тәшкил олунмуш јығынчагларда, митинг вә ја ачылышлардакы нитгләри көзәл публисистика нүмүнәләридир.

Азәрбајҗан вә ССРИ Јазычылар Иттифагынын пленум вә мұзакирә, конфранс вә гурултајлардакы чыхыш, нитг вә мә'рузәләриндә С. Вурғунун галдырдығы мәсәләләр һәмишә совет әдәбијјатынын мұһүм проблемләринә тохунмуш, әдәбијјатын истигамәтләнмәсиндә мұһүм рол ојнамышдыр. Бу мәсәләләр һәмишә партијанын әдәбијјат вә сәнәт һаггындакы гәрар вә тәдбирләри илә сәсләшмиш, мә'рузә вә мәгаләләр елми, нәзәри сәвијјәси илә диггәти чәлб етмишдир. Бу чәһәтдән ССРИ Јазычыларынын II гурултајында «Совет поезијасы» һаггындакы әләвә мә'рузәси совет поезијасы вә әдәбијјатшұнаслығынын мұһүм мәсәләләринә тохунан елми бир әсәр кими дә чоһ гијмәтлидир.

Истәр Азәрбајҗан, истәрсә дә рус вә Авропа классикләринин, әдиб вә шаирләринин, алим вә ичтимаи хадимләринин јубиләләри мұнасибәти илә шаирин јаздығы мәгалә вә мә'рузәләр онун әдәби ирсә марксист мұнасибәтини билдирир. О, һәр һансы бир классик һаггында јаздығы мәгаләсиндә өтән әсрләрин фикир мұһаһидләринә дә бу күнүн көзү илә бахмыш, онларын ирсини дә бу күнүн габагчыл идејалары сәвијјәсиндән гијмәтләндирмәји баһармышдыр. С. Вурғун јени јаранан әсәрләр һаггында да јери кәлдикчә фикрини сөјләмиш, әдәбијјатымызын наилијјәтләрини заманын тәләбләри бахымындан сафчүрүк етмишдир. С. Вурғунун елми, әдәби, нәзәри фикирләри олдуғча зәнкин вә мараглыдыр. Онун социалист реализми, ингилаби романтика, мүсбәт, идеал гәһрәман, әдәбијјатда сатира вә јумор, комедија вә күлүш, театр вә драматуркија, форма вә мәзмун, халг әдәбијјаты, эпик вә лирик ше'р, онун хүсусијјәтләри, поэма жанры, мұасир вә тарихи мөвзу вә с. һаггында јүрүтдүју мұлаһизәләр орижинал-вә гијмәтлидир. С. Вурғунун елми-тәнгиди ирсинә анд олан сәјдығымыз бу мөвзуларын һәр бири ајрыча тәдсигат ишидир, лакин бурада шаирин бир нечә әдәби мұлаһизәси үзәриндә дајанаचाғы.

Бунлардан биринчиси шаирин реализм вә ингилаби романтика һаггындакы фикирләридир.

Социалист реализми принципләринә садиг олмаг—социалист варлығына истинад етмәк, өзүнүн бүтүн арзу вә әмәлләрини Социалист Вәтәнинин дүшмәнләринә гаршы мұбаризәјә һәср етмәк, Маркс—Енкелс—Ленин бајрағыны һәмишә јүксәк тутмаг демәкдир.

Мұасир совет адамларынын һәјатыны, мұбаризәсини, мүгәддәс мәгсәд вә гәјәсини әкс етдирмәк социалист реализминин башлыча хүсусијјәтләриндәндир. Бу реализм јени һәјаты вә ону јарадан гәһрәманлары дургун шәкилдә дејил, онлары һәјатда олдуғу кими, даим ингилаби инкишафда әкс етдирир. Совет әдәбијјатынын бәниси М. Горкинин көстәрдији кими, «Ингилаби романтизм маһијјәт етибары илә социалист реализминин ләгәбидир».

С. Вурғун бу услуб әсасында јалныз көзәл сәнәт нүмүнәләри јаратмагла кифәјәтләнмәмиш, ону инкишаф етдирмиш, онун галиб бир услуб олдуғуну елми-нәзәри мәгаләләри илә сүбүт етмишдир. Социализм гурулушунун әзәмәт вә көзәллијини, онун бүтүн чәтинликләрә гәләбә чалан амалыны, бу амал уғрунда мұбаризә апа-

ран гәһрәманларын бәдии сурәтини җаратмаг С. Вурғун җарадычылығынын әсас гәҗәсидир. Сосиалист реализми методуна иҗәләнән, бу услуб әсасында җазыб-җарадаи С. Вурғун, һәҗаты, инсанлары һәрәкәтдә, даим инкишаф-да көтүрмәклә сосиалист реализминин тәркиб һиссәси олан ингилаби романтикаҗа меҗл едир. Шаир бу меҗли изаһ едәрәк җазыр: «Совет җазычысы сосиалист реализми јолу илә җазыб-җарадыр. Ичтимаи мүнһитә фәал бир мүнәсибәт бәсләјир вә һәҗаты тәсдиг едир, лакин һәҗатла һеч бир вахт кифајәтләнмир. Чүнки һәҗат өзү даима тәрәгги едән, јениликләр. җарадан, өзүнүн бу күнкү гануналарыны сабаһкы күн үчүн көһнәлмиш билән чанлы бир просәсидир, һәм дә җарадычылыг вә инкишаф просесидир»¹.

С. Вурғун һәмишә ирәлијә—тәсвир етдији һадисә вә гәһрәманларын сабаһына бахмышдыр, бу күнүнү бу күндән доғачаг сабаһ илә бирликдә көтүрмүшдүр. Бөјүк идеалара доғру ирәлиләдијимиз бир заманда јени, сағлам хәҗалын нә гәдәр бөјүк әһәмијәти олдуғу ајдындыр. М. Горки дејир: «Мән куман едирәм ки, реализм анчаг о заман гаршысында дуран чәтин вәзифәнин өһдәсиндән кәлә биләр ки, о, шәхсијјәтин гәдим, мешшан, һејвани индивидуализминдән сосиализмә доғру инкишафыны верә билсин. Инсаны анчаг бу күн олдуғу кими дејил, һәм дә кәләчәкдә олачағы вә олмасы лазым кәлән бир шәкилдә чанландырмағы бачарсын»².

С. Вурғун җазыр: «Мәнә елә кәлир ки, бизим җарадычылыг үсулумуз бә’зән бу чәһәтдән нөгсанлыдыр ки, биз ингилаби романтиканы лазымынча гијмәтләндирмирик. Мәнчә, белә бир романтика олмадан, бөјүк Горкинин тәсдиг етдији кими, сосиалист реализми мүмкүн дејилдир»³.

Шаир бир чох мә’рузә вә чыхышларында, һадисә вә гәһрәманларын бу күнү илә бәрабәр сабаһынын да тәрәннүм едилмәсини җазычыларын гаршысында җарадычылыг мәрамнамәси кими гојур. «Сосиалист реализми јалныз мөвчуд олан варлыгын, ичтимаи һәҗат һәгигәтләринин ифадәси демәк дејилдир. Совет җазычысы бу чәмијјәтин бөјүк истигбалындан, бу күнкү чичәк ачмыш ағачларын сабаһкы мејвәләриндән, бу күн вәтән јолунда шәһид

олмуш гәһрәманын сабаһкы әбәдијјәтиндән, бүкүнкү бир чох арзуларын сабаһкы һәгигәтләриндән дә хәбәр вермәлидир»¹.

Шаирин бу тәләби онун илк җарадычылыг дөврүндән башлајараг («Ики көрпә») бу күнә гәдәр давам едән җарадычылыг мәрамнамәсидир. Шаир «Сөзүн шөһрәти» ше’риндә инсаны, бөјүк арзуларын ганадында учмаға чағырыр.

Шаир хәҗалда мүәјјән бир не’мәт ахтарыр. Хәҗал өз-өзлүјүндә мүчәррәд олса да, бу хәҗалын учдуғу нөгтә мә’лумдур. «Кәләчәјин тој-бајрамы»нда:

Тарих кәлиб говушачаг ән мүгәддәс бир нијјәтә,
Биз индидән сөз гошуруг о илаһи ше’ријјәтә.—

дејир.

Шаирин индидән сөз гошдуғу ше’ријјәт бүтүн җарадычылыгы боју тәрәннүм етдији коммунизм чәмијјәтидир. Бу чәмијјәт, тарихин инкишаф гануналарынын кәтириб чыхартдығы зәрурәтдир. «Истигбал тәрәнәси» ше’риндә хәҗалын ганадларында учан шаир, бәшәријјәтин ән бөјүк арзусу олан коммунизм белә тәсвир едир:

Күлүр торпаг, күлүр инсан
О чыхмыш јас либасындан
Сәма шәффаф,
чичәкләр саф
Јерин гәлбиндә тој-бајрам
Күлүр сән’әт,
күлүр илһам
Күнәш тәк нура гәрг олмуш бүтүн хилгәт
Чырағбандыр тамам јер, көј, нә зәнчир вар, нә
бир зиндан.

Бундан сонра шаир дәрин дүшүнчәләрә гапылыр. «Хәҗалдыр бәлкә бунлар, аһ»—дејә хәҗалән җаратдығы бу аләм һаггында дүшүнүр. Бурада бир анлыг шаир, хәҗалларын кәләчәк һәгигәтинә шүбһә едир, лакин дәрһал шүбһәсини дағдыдараг дејир:

... Гој олсун, даш дејил инсан
Хәҗал идракла бир јердә кәлиб кечмиш заманлардан
Хәҗалсыз фикрин өвлады сәфилдир, даима ачдыр
Һәгигәт бир күнәшдирсә, хәҗалла ешгә мөһтачдыр.

¹ С. Вурғун, «Бөјүк сәнәт әсәрләри уғрунда», «Әдәбијат гәзети», 1946, 31 мај.

¹ «Әдәбијат гәзети», 1947, 22 ијун.

² М. Горкий. «Литературно-критические статьи», Москва, 1937, стр. 658.

³ «Әдәбијат гәзети», 1947, 18 ијун.

Бу тамимилә доғру бир фикирдир. Чүнки һәгигәтнин зәмини хәјалдыр, чүнки хәјалсыз инсан дахилән јохсулдур, сәфилдир. Арзусуз, хәјалсыз бир өмүр, кәртәнкәлә кими һәмишә јердә сүрүнәр. Белә өмүр исә кимә вә нәјә лазымдыр.

Һәмишә бөјүк арзуларла вә хәјалларла јашајан С. Вурғун үчүн романтика, хәјал, һәјаты көзәлләшдирмәк, ону даһа көзәл бир кәләчәјә апармағ васитәсидир. Чүнки бөјүк ермәни шаири Аветик Исаакјанын дедији кими, «С. Вурғун бөјүк арзулар шаиридир».

Вурғун һәјатда көрдүјү һәр кичик һадисәдә бир јүксәлиш, бир тәрәгги көрәрәк, ону мәһаландырмаға чалышыр. «Муған»да Кремл гүлләсинин учалығыны мәһаландырағ, «учалмасағ, бизи кәрмәз бүтүн Јер үзү»—дејир. Бурада шаир учалмағ сөзүнү мәһәзи мәһада көтүрәрәк, сөзә даһа кениш ичтимаи мәһа вермиш, совет варлығынын даими јүксәлишини тәрәннүм етмишдир ки, бу да онун ингилаби романтикасындан ирәли кәлир. Шаир дејир: «Биздә һәр кәс совет вәтәндашы олмасы илә бүтүн дүнја гаршысында фәхр едир. О, өз әмәлләринин вә өз арзуларынын ганадлары үзәриндә учур вә даима јүксәлир... О даима һәрәкәт вә инкишафдадыр. О бу күн алдығы бир чәһнә илә фәхр едир, ләкин сабаһкы чәһнәләри, һүнәр вә билик мејданларыны унутмур. О даима јүксәлмәк, јүксәлтмәк, јенә дә јүксәлмәк истәјир. Әкәр биздә инсан өмрү мин илләр давам етсәјди, ән јүксәк тарихи шәраитдә белә о јенә јүксәлиш ешги илә јашајыб-јарадарды; чүнки јүксәлиш ешги совет инсанынын фитрәтиндән доған, ону инкишафа апаран ән бөјүк бир амилдир. Мәкәр сосналист адамынын бу али сифәти, реал һәјатымызын, бүтүн бәшәријјәти сабаһын азадлығ дүнјасына чағыран инсанларымызын бу шанлы әмәлләри ингилаби романтика дејилми?»¹

«Өлүм күрсүсү» вә «Көһнә достлар» поемаларында да ингилаби романтика күчлүдүр. Бу әсәрләрдәки хәјал, тәсвир олунан вәзијјәтдән, иш просесиндән доған зәрури вә гануни, һәјата бағлы хәјалдыр. «Муған» поемасында тәзәчә салынмыш јени шәһәрдән данышан шаир, бу тәзә шәһәрин тәсвириндән сонра рич'әтә чыхыр:

Кечәләр чар чәкир көјә заводлар.
Галхыр бачалардан аловлар, одлар.

Јерин варлығында бир јанғынмы вар?

Јох, јох, сәһв еләдим үрәкдир јанан,
Үрәкдир әмәли әршә дајанан.

Бу бәндин илк мисраларында тәзә шәһәрдә салынан заводлары вә бу заводларын бачаларындан галхан түс-тү вә аловлары тәсвир едән шаир, сонрақы мисраларда заводлардан галхан ода, атәшә мәһәзи мәһа верир. Шаирә көрә, бачалардан галхан од ади од дејил, инсан үрәјинин атәшидир. Чүнки бу шәһәри дә, заводлары да, заводлардакы гызғын әмәји дә јарадан инсандыр, онун һәјат ешгидир. Өзү дә бу инсан бөјүк әмәл вә арзуларла јашајан, арзуларыны өзүндән әввәл ганадландырмағы бачаран, үрәјини арзулары наминә јандыран гүдрәтли инсандыр. Бу инсан һәјатын батағлығында сүрүнмүр, арзуларынын ганадларында учур, хошбәхт бир кәләчәјә чан атыр:

Мәним романтикам, сән дә ганадлан,
Јан, јан бу көрдүјүн мәш'әлләр кими.
Сән дә о даш гыран, сарајлар гуран,
Полад снәсилә дағлар учуран,
Екскватор тутан о әлләр кими
Сән дә һәр шахтаја, сојуға гатлан,
Мәним романтикам, сән дә ганадлан.

Көрүндүјү кими, шаирин романтикасы мүчәррәд, үмуми сәчнјә дашымыр. Бу романтика һәјатымызла, күндәлик ишимизлә, јанан үрәкләрлә, екскуатор тутан әлләрлә бағлы олан, јердән ганадланан, јердән күч алап романтикадыр. Бәдн јарадычылығында һәмишә мејл көстәрдији романтиканы шаир нәзәри мәғаләләри илә дә әсасландырмаға чалышыр. О јазыр: «Нә гәдәр ки, инсанын јүксәлмәк, камилләшмәк вә зәнкинләшмәк мејли вардыр, хәјал да олачағдыр. Биз совет јазычылары өз әсәрләримизи һәјатдан узағ олмајан, һәјатла бағлы олан хәјалла, инкишафымызын истигамәтини, бөјүк сабаһымызы көстәрән романтика илә зәнкинләшдирмәји бачармалыығ».¹

Мүасир мөвзуда јаздығы әсәрләр бир јана, һәтта тарихи-әфсанәви мөвзуда јаздығы әсәрләриндә дә шаир

¹ С. Вурғун. Азәрбајчан совет јазычылары иттифагынын пленумундакы чыхышындан, «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијун.

¹ «Коммунист» гәзети, 1953, 15 декабр.

һәјатла бағлы олан, јердән ганадланан хәјалы, роман-
тиканы әсас көтүрүр, реал әсасы олмајан хәјалы, роман-
тиканы исә рәдд едир. Бу чәһәтдән «Фәрһад вә Ширин»
пјесиндә Азәр баба илә Ширинин сөһбәти марағлыдыр.

Н. Тихонов «Хатирәләримдән сәһифәләр»индә С. Вур-
ғунун ингилаби романтикаја мүнәсибәтини онун өз әсәр-
ләри илә изаһ етмәјә чалышарағ јазыр ки, А. Фаде-
јев С. Вурғунун мұлаһизәләрини тәсдиг едәрәк, ону
М. Ф. Ахундовла мұғажисә едир, бурадан чыхарағ шаирин
романтикасына һағг верир. О көстәрир ки, әкәр
М. Ф. Ахундова өз дөврүнүн чиркинликләрини әкс етдир-
мәк үчүн комедија лазым идисә, соснализм чәмијјәтини
пафосуну, тәрәгги вә вүс'әтини әкс етдирмәк үчүн сәнә
ганадлы поезија лазымдыр. Фадејев сөзүнү бу чүр би-
тирир: «Әлбәттә, сәнин һәјата јүксәк мүнәсибәт бәслә-
мәјинә, бөјүк вүс'әт ахтармаға һағгын вардыр, сәнин
өзүн дә елә характерсән ки, јүксәк поетик пјесин гәһрә-
маны олмаға јарајарсан».¹

А. Фадејевин бу чүмләси С. Вурғунун тәнгиди-естетик
көрүшләриндәки мүнһүм чәһәти ачмағ үчүн бизә ачар ве-
рир. Бөјүк әдиб доғру дејир. С. Вурғунун характери, онун
тәбиәтиндәки бөјүклүк, арзу вә хәјалларындакы кениш-
лик ону романтик, «поетик бир пјесин гәһрәманы» кими
нәзәримиздә чанландырыр. Әмәл вә арзуларында бөјүк
олан бу әзәмәтли шәхсијјәт, ади сөһбәтләриндә белә һә-
јатын хырдалығларына енмәји, бә'зи түфәјли адамлар-
дакы хырда чәһәтләрдән данышмағы севмәзди. О һә-
мишә јазычы достларындан һәјатын ишығлы тәрәфләри-
ни көрмәји, бунлардан данышмағы вә јазмағы тәләб
едәрди. Шаирин романтикаја мејл етмәсини дә һәјатын
мүсбәт, көзәл, романтик тәрәфләрини гәләмә алмасыны
да бунунла изаһ етмәк лазымдыр.

Диггәт јетирилсә, шаир јаратдығы мәнфи образла-
ра биртәрәфли јанашмыр. Онларын бир гисмини там
мәнфи вермир, мәнфи чәһәтләри илә јанашы, бә'зи мүс-
бәт, ишығлы чәһәтләрини дә көстәрмәји унутмур (Әмир-
хан, Қараб бәј, Хосров). Бир гисмини исә там мәнфи
версә дә, мәнфилијин сәбәбини, ичтимаи көкләрини көс-
тәрмәјә тәшәббүс едир. Даһа доғрусу, онларын тәбиә-
тиндәки бу мәнфилији характер әләмәти кими дејил, ич-
тимаи мүнһитин тә'сири илә сонрадан јарандығыны көс-

тәрир. (Ғачар, Шапур, Хураман вә б.). Шаир һәмишә
мүасир совет адамынын образыны јарадаркән, онун
ишығлы чәһәтләрини даһа габарығ шәкилдә көстәрмәји,
образы галдырмағы, ону јердә сүрүндүрмәмәји тәләб
едир, романтика дедији заман да мәнз бу мәсәләни дү-
шүнүрдү.

«Азәрбајчан әдәбијјатынын кәләчәк вәзифәләри» ад-
лы мәғаләсиндә Вурғун бу мәсәләни кәләчәјә олан ник-
бин бахышымызла изаһ едир.

Үмумијјәтлә, романтика вә идеал гәһрәман һағгын-
дакы марағлы фикирләрини шаир, Совет јазычылары-
нын икинчи гурултајында «Совет поезијасы» һағгында
еләдији мә'рузәсиндә даһа да дәринләшдирди. О, роман-
тика һағгындакы фикирләрини јекунлашдырарағ көс-
тәрирди ки, романтик шаир һәјатдакы мүсбәт кејфијјәт-
ләри шуурлу сурәтдә кәскинләшдирир, чох заман «гејри-
ади», бә'зән дә лап мүстәсна характерләр, һадисә вә
фактлар сечир, кәләчәји даһа тез көрмәјә, сабаһа даһа
тез говушмаға чан атыр. Бурадан шаир мүсбәт, идеал
гәһрәман мәсәләсини ирәли сүрәрәк јазыр: «Мән роман-
тик поезија һағгында бу дедикләримә идеал гәһрәман
һағгында да бир нечә кәлмә әләвә етмәк истәјирәм. Сон
заманларда бу мәсәләнин әтрафында гызғын мұбаһисә-
ләр төрәмишдир. Бизә идеал гәһрәман лазымдыр, ја јох?
Мәним фикримчә, өзү дә мән буну инамла дејирәм ки,
идеал гәһрәман бизә лазымдыр. Шүбһәсиз ки, бүтүн
мүсбәт гәһрәманларын һамысы идеал гәһрәман ола бил-
мәз вә олмамалыдыр, чүнки идеал гәһрәман, мәним фик-
римчә, ән јүксәк инсани, мә'нәви кејфијјәтләри өзүндә
тәчәссүм етдирән, мүсбәт гәһрәманын синтетик обра-
зыдыр».¹

С. Вурғун идеал гәһрәман дедији заман һеч дә мәнфи
гәһрәманлары, тәнгиди реализми инкар етмир. О,
М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир кими тән-
гиди-реалистләрин ичтимаи һәјатын инкишафында вә
халғымызын тәрәггисиндәки ролуну һәмишә гижмәтлән-
дирмиш вә хусусән Сабири өзүнә уstad һесаб етмиш-
дир. Лакин шаир идеал гәһрәман дедији заман «шәр-
баталылар», «күлүмовлар» вә «мәмишовлар» кими хыр-
да адамларын гаршысында гүввәтли характерләрин, чә-
мијјәтин апарычы гүввәси олан идеал гәһрәманларын
әдәбијјата кәтирилмәси мәсәләсини ирәли сүрүрдү. Онун

¹ «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1955, 8 јанвар.

¹ «Знамя», 1963, № 1, сәһ. 45. Тәрчүмәси: «Азәрбајчан» жур-
налы, 1953, № 6.

фикринчә, чәмијјәтимиздә әл-ајаға долашан төр-төкүн-түләр, түфејлиләр мөвчуд олса да, бунлар чәмијјәтин әсас гүввәси дејил, јазычыларын диггәти бу түфејлиләр-дән чох, чәмијјәти ирәли апаран мүсбәт адамларын үзә-ринә јөнәлдилмәлидир.

С. Вурғун бу мәсәләләрдән бир нечә дөфә, һәм бәдии әсәрләриндә, һәм дә мә'рузә вә чыхышларында, мәгалә вә гејдләриндә бәһс етмиш, әдәбијјатын тәрбијәви әһ-мијјәтини әсасән ишығлы вә көзәл чәһәтләри көстәрмәк-дә көрдүјүнү билдирмишдир. Һәмин мәсәләни бүтүн чиддијјәти илә ирәли сүрән С. Вурғун јазырды: «Бизә... төр-төкүнтүләр әдәбијјаты јох, мүсбәт инсанлар, халгын вә вәтәнин шәрәфини өз чининдә дашыјан, милјон ин-санларын—гылынч вә күлүнклә, камал вә ешг илә һәја-ты јүксәлдән инсанларын әдәбијјаты, јени болшевиизм мәктәбинин әдәбијјаты лазымдыр».¹

Бунунла јанашы; С. Вурғун сатира вә јумора һәмишә јүксәк гијмәт вермиш, шаир вә јазычылары көзәл сатира нүмунәләри, сабиранә ше'рләр јаратмаға чағырмыш, бу әдәби нөвүн әдәбијјатымызын үмуми инкишафындан ке-ри галдығына тәәсүфләнмишдир. Шаир, һәмишә јүнкүл күлүшүн, һырылтынын әлејһинә олмуш, јазычылары ағыллы, дәрин, дүшүндүрүчү күлүш јаратмаға сәслә-мишдир.

Бөјүк актјорумуз Мирзаға Әлијевә һәср етдији «Ил-һәм пәриси» адлы ше'риндә күлүшүн өзүндә дә фәлсәфи дәринлик ахтаран шаир, јүнкүл һоггабазлыға, күлүш хатиринә јаранан күлүшләрә гаршы чыхыр. Театры әј-ләнчә васитәси кими анлајан јүнкүлтәбиәтли тамаша-чыларә үзүнү тутараг дејир:

Сән дә, јолдаш тамашачы! Сән дә мәнә бир гулаг ас!
Зөвгү садә күлүш билмәк һеч бир кәсә әфв олунмаз.
Һәр өтәрки лағлагыја сөјлә нечин әл чалырсан?
Нечин тәрлан овлағындан сән јерләрә алчалырсан?
Өз гәлбинин отағында сән дә гартал ешги бәслә!
Сән көзүнү күнәшә диңк, улдузлары јерә сәслә!
Учуз-учуз алгышлардан јорулмаса о әлләрин,
Ганад ачыб галхмајачаг көј үзүнә әмәлләрин.

Шаирин өзү дә бир сыра сатирик ше'рләр јазмыш-дыр («Карјерист», «Чил тојуғун тәк јумуртасы», «Дар-

көз», «Беләләри дә вар», «Хејрә-шәрә јарамаз» вә һеч јердә дәрч олунмајан, шаирин архивиндән тапдығымыз «Мүхәннәти».) «Хејрә-шәрә јарамаз» ше'ринин кириш һиссәсиндә Вурғун, сатиранын әдәбијјат үчүн чох әһ-мијјәтли олдуғуну көстәрир вә шаирләри сабиранә ше'р-ләр јазмаға чағырыр:

Башга бир гүсур да ағрыдыр бизи,
Бә'зән унудуруг күлмәјимизи.
Вармы ше'римиздә-мәһкәк јазан?
Охучу көзләјир буну һәр заман.
Унутмаг олмаз ки, доғурдан да биз
Бөјүк Сабирләрин варисләријиз.

Һәмишә дүшүндүрүчү, мә'налы күлүш тәрәфдары олан шаир јазыр: «Ејбәчәр сәсләр чыхармагла, бә'зән әдәбсиз сөзләр јазмагла, јахуд сәһнәдә көз-гаш ојнат-магла, јекәгарынлар, узунбурунлар јаратмагла әлдә еди-лән күлүшләр сирк күлүшләриндән даһа учуз, даһа мә'-насыз олур. Биз драматуркијамызда мә'налы күлүш уғрунда мүбаризә етмәлијик».¹

Мә'налы күлүш дедикдә Вурғун нәји нәзәрдә тутур-ду? О, сирк клонларынын ејбәчәр сәсләр, јөндәмсиз һә-рәкәтләрлә јаратдығлары күлүшү мә'насыз, дајаз кү-лүш һесаб едир. Адамларын заһириндәки чатышмазлыг, јахуд сәсдәки ејбәчәрлијә күлмәк, күлән адамын өзүнү учузлашдырыр вә кичилдир. Лакин о адамлардакы мә'-нәви шикәстлијә вә јохсуллуға күлмәк, күләнин мә'нәви зәнкинлијини көстәрмәклә јанашы, күлүш объектини өзү һаггында дүшүнмәјә мәчбур едир.

Шаир јазыр: «Тамашачы мәнфи инсанлары сејр ет-дији заман һәр шејдән әввәл онларын мә'нәви јохсуллу-ғуна, шүүр вә гәлб фәлакәтинә күлмәлидир. Бизи күл-дүрән вәзијјәтләр вә тәбиәтләр олмалыдыр. Биз күлдү-јүмүз заман дүшүнмәлијик, дәрс алмалыјыг».²

Көрүндүјү кими, шаир күлүшдән дә фәлсәфи мә'на тәләб едир. О, «композитор-философ, шаир-философ, рәссам-философ олмалыдыр» дедији заман һадисәләрин заһирини дејил, мәһз дахилини, онун мә'насыны, ондан чыхан нәтичәни үмумиләшдирмәк мәсәләсини ирәли сү-рүр, биздән күлүб-әјләnmәк дејил, күлүб-дүшүнмәк тә-ләб едир, чүнки о, мә'налар вә фикирләр шаиридир. О

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијун.

² «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијун.

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијун.

өзүнүн дедији кими, рәсм әсәрләриндән мусигидән, сәнәтин вә әдәбијјатын башга жанрларындан да буну тәләб едир, бүтүн сәнәт әсәрләринин маһијјәтини вә гијмәтини онда тәблиғ олунан фикирләрин бөјүклүјүндә, онун фәлсәфи мәнәсында көрүр. О һағлы оларағ «Короғлу» операсыны «фәлсәфи әсәр» һесаб едир. «Чүнки о әсәр даим дүшүнүр, онун көзләри логман көзләри кими мәнәли вә далғындыр. Онда һәјатын фәлсәфәси, халгын дәрин камалы вә бөјүк дүјғулары вар... Мәнчә, «Короғлу» операсынын камалына һәсәд апармағ лазымдыр».¹

Мәсәләләрә белә јанашан шаир мәнфи характерләрә дә башга нәзәрлә бахыр. О, хәбис әмәлләри, көзлә көрүлә билән алчағлыгы вә түфәјлилији гәләмә алмагданса, кизли һалда олан, көзлә көрүлмәјән мәнәви алчағлығлардан, анбар оғруларынданса, вичдан вә мәсләк оғруларындан јазмағы тәләб едир. Анбар оғрусуну ифша етмәк инзибати органларын вәзифәсидир. Јазычы даһа бөјүк мәсәләләрә әл атмалы, даһа дәншәтли чинајәтләри—бәзи хәбис үрәкләрдә јатан көзәкөрүнмәз гурдлары, микроблары үзә чыхармалы, түфәјлиләрин мәнәви чылызлыгыны ифша вә тәнғид етмәлидир. Һәмишә јазычыларымыздан мүсбәт гәһрәман, һәјатымызын ишығлы тәрәфләрини, вүс'әт вә пафосуну көстәрмәји тәләб едән шаир, һәтта мәзһәкә јазанларымыздан да мүсбәт адамларын образыны јаратмағы, гәһрәманлары мүсбәт адамлардан ибарәт комедија јазмағы тәләб едир. Бу, әлбәттә, сон дәрәчә марағлы вә јени мәсәләдир. Шаир јазыр: «Биз мүсбәт адамларымыз һағгында да комедија јарада билсәк, онлары даһа чох севмәк мәгсәдилә јаратмалыыг. Мәкәр һәјатымызда өз. хасијјәти, тәбиәти, мәншәт тәрзи етибары илә, данышыг вә рәфтары илә бизи күлдүрән, лакин мүсбәт инсанларымыз азмыдыр? Мәнчә, бунлар һағгында да комедија јарадылмалыдыр».²

Шаирин һәлә 1945-чи илдә галдырдыгы бу мәсәлә бу күн дә әдәбијјатымызын гаршысында дурмагдадыр.

С. Вурғунун ше'р вә поемаларыны тәһлил етдијимиз заман јери кәлдикчә онун ше'р сәнәти, епик вә лирик ше'р һағгындакы, драм әсәрләрини тәһлил етдијимиз заман, јенә дә јери кәлдикчә театр вә драматуркија һағгындакы фикир вә мұлаһизәләриндән мисаллар кәтир-

миш, бәһс етмишик. Әлбәттә, С. Вурғунун тәнғиди-нәзәри фикирләрини онун бәдиј јарадычылығындан ајырмағ гејри-мүмкүндүр. Чүнки шаирин үмүмән әдәбијјат вә сәнәт һағгындакы елми-нәзәри фикирләри онун бәдиј јарадычылығынын бир нөв јекуну, отуз иллик гәләм тәчрүбәсинин нәтичәсидир. Лакин биз бурада бир чәһәти хүсусилә гејд етмәк истәјирик. Бәдиј јарадычылығындан көрүндүјү кими, С. Вурғун әсрлә сәсләшмәји бачаран бөјүк сөз устасы иди. Буна көрә дә о, һәмишә охујуб өјрәнмәји, заманла ајағлашмағы јазычынын гаршысында вачиб бир вәзифә кими гојурду.

О, бир тәрәфдән һәм өзүнә, һәм дә гәләм јолдашларына һәјата енмәји, «һапылары дөјмәји», «тәбиб кими һәр нәбзи тутмағы», һәм дә кечә-күндүз охумағы, өјрәнмәји, бу ишдә алимләрлә јарышмағы төвсијјә едирди («Үрәк»). О бири тәрәфдән, мүасир ше'рин дајазлығындан, шаирләрин «елмин дәрјасында үзә билмәмәсиндән, мүасир елмләрлә јарыша билмәмәсиндән» наразылыг едир. «Заманын бајрағдары» поемасында охујуруг:

Алим телескопла көјә баханда,
Мәнним тути дилим бирдән лал олур.
Илдырым көјдә јох, јердә чаханда
Һәгигәт көзүмдә бир хәјал олур.

Нә үчүн ағлымыз бу сиррләри
Ипчи тәк саплара дүзә билмәсин?
Нә үчүн сөз јазан шаир әлләри
Елмин дәрјасында үзә билмәсин?

Мәһдуд өмр еләдик бу аләмдә биз,
Шаһид аталардыр, бир дә аналар.
Баллы пәтәкләрә бәнзәр бејнимиз—
Ичиндә бош галмыш бир чох шаналар.

Үмүмијјәтлә, өзүндән вә әдәбијјатын үмүми сәвијјәсиндән, һәјатла вә заманла кифајәт гәдәр ајағлаша билмәмәсиндән наразылыг шаирин бир сыра әсәрләриндә мүхтәлиф шәкилдә өзүнү көстәрир. «Муған» поемасында гоча чобанын афоризм шәклиндә дедији «Муған Муған олса бири үч ејләр, Муған туфан олса үчү һеч ејләр» сөзләриндән сонра шаир хәјала далыр, ағил бабаларын чох јығчам шәкилдә дедији һикмәтли сөзләр һағгында дүшүнүр. Бундан сонра шаир бу күнкү ше'рин вәзијјәтиндән наразы олдуғуну билдирир:

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1943, 9 март.

² «Әдәбијјат гәзети», 1945, 27 ијун.

Бизсә вахт ытириб гафијәләрә,
Дејирик сөзләрин сајы чоһалсын.
Динләјән әл чалсын бизә бир кәрә,
Сонра нә дүшүнсүн, нә дә зөвг алсын.

Сән еј башладығым бу үзүн ше'р,
Јадда галачағмы бары бир сөзүн?!
Сәнәт дүнјасына ешгин нә дејир,
Де, ағмы, гарамы чыхачағ үзүн!?

Бир чоһ әсәрләриндә шаир, өмрү дөбдөбәли, тәмтә-
рағлы мәчлисләрдә кечирмәкдән, гијмәтли вахты һәдәр
јерә фөвтә вермәкдән вә бә'зән јүнкүл алгышлар наминә
заһири парылтылы әсәрләр јазмасындан килејләнир,
һәм өзүнү, һәм дә гәләм јолдашларыны даһа чидди јара-
дычылыға чағырыр. Бу чәһәтдән «Унудулмуш тәк мә-
зар» ше'ри марағлыдыр. Ше'рдә белә бир әһвалат нәгл
олунур: бир күн гәбиристаны кәзән шаир, «үстүнү от-
алаг» басмыш, баш дашында «нә үнваны, нә дә ады
олан» бир гәбрә раст кәлир. Шаир бу унудулмуш мазар-
да јатанын ким олдуғуну бир гочадан хәбәр алыр. Гоча
һәммин гәбрин онун өзүнүнкү олдуғуну дејинчә, шаир
дәһшәтә кәлир. Белә тез унудулдуғунун сәбәбини араш-
дырыр вә тапыр:

Ағыллы сөз, јахшы ше'р
Јазмышаммы? Варса һаны?
Көрдүм гоча доғру дејир.

Ејни фикри даһа дәрин шәкилдә шаирин архивиндән
тапдығымыз «Камала јетәк» адлы ше'рдә дә көрүрүк:

Ачдым өмрүмүзү һеј вараг-вараг,
Көрдүм јазылмамыш бош сәһифәләр.
Чоһ кәзиб ахтардым мән чыраг-чыраг,
Јазыг ки, тапмадым камил бир әсәр.

Чоһ заман ујуруг алгышлара биз,
Дејирик камала јетишдик даһа.
Бу күн севилсә дә әсәрләримиз,
Бир шө'лә салмајыр онлар сабаһа.

Вурғун һәмишә бу һагда дүшүнмүшдүр. О һәм ше'р-
ләриндә, һәм дә бир сыра мәгаләләриндә тез-тез «узун

өмүрлү әсәр» сөзүнү ишләтмиш, јалныз бу күнүн дејил,
кәләчәјин сөзүнү дејә билмәји һәм өзүндән, һәм дә бүтүн
јазычылардан тәләб етмишдир. Бу, әлбәттә, өзүнә тәләб-
карлыгдан, сәнәтә јүксәк нәзәрлә баһмагдан ирәли кә-
лир. Шаир һәммин ше'риндә охумағы, өјрәнмәји, «камала
јетмәји» сәнәткар үчүн вачиб сајыр, һәм идејача, һәм дә
сәнәткарлыг чәһәтчә камил әсәрләр, узунөмүрлү әсәр-
ләр јаратмаг үчүн бунун вачиб олдуғуну билдирир.
Чүнки шаирә көрә, «кимин ки идракы, камалы аздыр,
бахыб дамчы бојда көрүр дәнизи». Шаир үчүн ән дәһ-
шәтли шеј јарымчыг елм, јарымчыг саваддыр. Ел де-
мишкән: «Дад јарымчыг әлиндән!»

Јарымчыг елмә, јарымчыг савад
Кәнчлијин үстүнә бөјүк ләкәдир.
Савадсыз мүәллим! Бу күлмәли ад
Кәләчәк күнләрә бир тәһлүкәдир.

Бунлардан сонра шаир әдәби кәнчлијин дә тәлејини
дүшүнүр, ону да елмә идрака һәјатын сирләрини дәрин-
дән өјрәнмәјә чағырыр. «Камала јетәк» ше'риндә ирәли
сүрдүјү фикирләри Вурғун дәфәләрлә мәгалә вә чыхыш-
ларында да гејд етмишдир. Шаирә көрә «инсан камалы-
нын һүдуду олмадығы кими, сәнәт вә јарадычылыг да да
һүдуд јохдур».¹

Буна көрә дә, ән уча зирвәләри фәтһ етмиш ән гүд-
рәтли сәнәткар да «артыг мәгсәдә чатдым» дејә бир нөг-
тәдә дајана билмәз. Даим дүшүнмәли, мүшаһидә етмәли,
охумалы, өјрәнмәлидир.

С. Вурғун һәмишә кәнд вә шәһәрләримизи кәзир, мүх-
тәлиф пешә вә сәнәт саһибләри илә сөһбәт едир, онлар-
ла тез-тез тәмасда олурду. Шаирин дилиндәки чанлы-
лыг, тәбиилик вә садәлик дә бунунла изаһ олунмалы-
дыр. О, һәмишә сәнәт достларыны «тәбиб кими» «нәбз-
ләри тутмаға», «нөврағлы евләрә кирмәјә», «һәр дујан
үрәјә салам вермәјә» чағырырды. Чүнки шаирин фик-
ринчә, һәјатдан кәнарда, хәјаллар әләминдә әсл сәнәт
ола билмәз. О, өз сәнәтинин гидасыны «үстү унлу олан
ариф гочалардан», тәбиәтин дилини вә сиррини билән
чобанлардан алмышдыр.

С. Вурғун сәнәтинин гүдрәти вә бөјүклүјү, һәр шејдән

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1945, 25 сентјабр.

эввэл онун торпага баглылыгында, реализминдәдир. С. Вурғунун илк устады олан М. П. Вагиф бөйүк мәнәб-бәтини дә Вагиф сәнәтинин реализмиҗлә изаһ етмәк лазымдыр.

«Бизим евдә ахта зогал да јохдур», «Күр ғырағынын эчәб сејрәнказы вар», «лалә тәк ғызармағ үз ғадасыдыр». «Һәр етән көзәлә көзәл демәрәм», «дост јолунда човғун олур, ғар олур» дејә ше’рлеринин мајасыны халғ һәјатындан, халғ мәишәтиндән көтүрән Вагифия сәнәти, реализми С. Вурғуну өзүнә мәфтун етмишди.

С. Вурғун нәинки Вагифдә, јүксәк илаһи ешг тәрән-нүмчәсү олан Фүзулидә дә бу чәһәти ахтарыр. Фүзули сәнәтинин дә бу чәһәтинин ғијмәтләндирир.

Фүзулинин мәшһур «Шәби-һичран јанар чаным» гәзәлиндән данышан шаир јазыр: «Әдәбијјатымызын атасы Фүзули бу өлмәз мисралары илә Азәрбајҗан халғынын миниллик мәнһумијјәт дөврүнү өз сәнәткар ғырчасы илә ифадә етмишди».¹

Шаир, Үзејир Һачыбәјов мусигиси илә бирләшән Фүзули «Лејли Мәчнуну»ну да мәһз бу чәһәтдән ғијмәтләндирир. С. Вурғуна көрә, мөвзусу әрәб әфсанәсиндән көтүрүлмүш бу бөйүк мәнәббәт дастанынын ән үстүн чәһәти ондан ибарәтди ки, бу дастан Фүзули гәләми илә бизим доғма малымыз олмуш, бурада һәр шејдән эввәл Азәрбајҗан һәјаты өз әксини тапмышдыр. Шаир јазыр: «О, артыг садә бир әрәб әфсанәси дејил, Фүзули ше’ринин вә Үзејир Һачыбәјовун мусиги лисанынын јаратдығы там мәнасы илә орижинал, Азәрбајҗан халғынын ғикир вә үрәк мәнһулудур».²

Бу мәсәләдә С. Вурғунун бөйүк шаир вә драматургу-муз Һүсејн Чавидә мүнәсибәти дә чох марағлыдыр. Шаир, Һ. Чавидин сәнәтинин јүксәк ғијмәтләндирмәклә бәрәбәр, онун сәнәтиндәки торпага, Азәрбајҗана бағлы олмајан мүчәррәд романтиканы, реализмә биканәлијч тәһгид етмишди. Бу мәсәләдә С. Вурғун бөйүк драматургу-муз Ч. Чаббарлы илә бирләшир. Ч. Чаббарлы, Ү. Һачыбәјов «Аршын мал алан» комедијасы илә Һ. Чавидин «Афәт» вә «Иблис» әсәрләрини мугајисә едәрәк дејирди: «Бу күн бир франсыз Парисдә отуруб «Аршын мал алан»ы охујарағ вә «бу, Азәрбајҗан һәјатындандыр, орада белә бәјләр, белә ғызлар вардыр»—дејәрсә, һаг-

лы олар. Фәғәт орадача бир «Афәт» вә ја бир «Иблис» охучусу «Азәрбајҗанда һәјат беләдир»—дејәрсә һағлы олармы? Мән иддиә едирәм ки, Һ. Чавид ону сапдыр-мышдыр. Азәрбајҗанда белә бир һәјат јох, елә адам-лар да јохдур».¹

Һәлә 1933-чү илдә јазмаға башладығы «Комсомол поемасы»нда «нечин ше’римизин баш ғәһрәманы каһ Ирандан кәлһр, каһ да Турандан» дејән шаир, 1937-чи илдә јаздығы бир мәғаләсиндә һәммин ғикири дәринләш-дирәрәк дејирди: «Мән Азәрбајҗан мәсәләси үзәриндә бир гәдәр дајанмағ истәјирәм вә бу нөгтеји-нәзәрдән бә’зи јазычылар илә мугаһисәје киришмәк истәјирәм. Јол-даш Һ. Чавиди нечә илдир ки, тәһгид едирик. Һ. Чавид Азәрбајҗан халғынын һәјатындан јазмајыр. Бурада ону һағлы тәһгид едирик».²

С. Вурғун јалһыз Азәрбајҗан јазычыларыны дејил, дүнјанын ән нәһәнк әдиб вә шаирләринин дә реализм ба-хымындан ғијмәтләндирир. О, даһи рус шаири Пушкинә дә, бөйүк драматург Островскијә дә, даһи инкилис драма-тургу Шекспирә дә бу бахымдан јанашмышдыр.

Шаир јазыр: «Биз Пушкини охујаркән өзүмүзү вә об-јектив әләми нәинки унутмуруғ, әксинә, тарихи вәрәглә-јир, һәјатын чанлы китабыны, һәјат вә инсан һәғигәтини охујуруғ. Пушкин истә’дадынын һәр шеји гаврајан гүв-вәсинә вә онун бөйүк реализминин рәнкарәнклијинә һеј-ран олуруғ».³

Истәр бәдни јарадычылығында, истәрсә дә елми вә нәзәри мәғаләләриндә С. Вурғун дүнја классикләрини бөйүк мәнәббәтлә јад етмиш, онларын сәнәткарлығын-дан, һәјат һадисәләрини реалистчәсинә әкс етдирмәк усталығларын-дан өјрәнмәји мәсләһәт көрмүшдүр.

Бөйүк әдәби ән’әнәләр үзәриндә јүксәлән бир шаир башга чүр едә билмәзди. Халғын тарихини, бу тарихин мүәјјән мә’нада ин’икасы олан әдәбијјаты, орада әкс олунан бөйүк идејалары, өзүнә гәдәрки әдиб вә шаирлә-рин амалыны, сәнәт ешгини, јарадычылығ еһтирасыны билмәјән, бунлара һөрмәт етмәјән сәнәткар јүксәлә бил-мәз. С. Вурғун миниллик әдәбијјатымызын зәмниндә јетишмиш, онлары охујуб өјрәнмиш, өзүнүн дедији кими, «дағ олмағ үчүн дағлара арһаланмышдыр». С. Вурғун

¹ «Әдәбијјат гәзети», 1937, 16 март.

² «Әдәбијјат гәзети», 1945, 25 сентјабр.

¹ Азәрбајҗан ССР ЕА јанында республика әлјазмалары фонду, инв. № 6777.

² «Әдәбијјат гәзети», 1937, 6 апрел, № 15.

³ «Коммунист» гәзети, 1949, 5 ијун.

эдәби ә'әнәләрә јијәләндијинә, көһнәни билдијинә көрә јени дөврүмүзүн јени поезијасыны јаратды, өзүнү әсл новатор шаир кими көстәрди.

С. Вургун һәмншә шаир вә јазычыларә «өз елми вә мәдәни сәвијјәләрини артырмағ»ы мәсләһәт көрүр, бунсуз камил әсәрләр јаратмағын мүмкүн олмадығыны дејирди. «Муған», «Һүрмүз вә Әһримән», «Фәрһад вә Ширин», «Инсан», «Ленинин китабы», «Заманын бајрағдары» әсәрләрини тәһлил етдијимиз заман дедијимиз кими, шаир, мөвзу илә әлағәдар материаллары дәриндән өјрәнир, сонра јазырды.

Мәсәлән, «Ленинин китабы» әсәрини јазмағ үчүн шаир Ленинин бир чох әсәрини вә «Дөвләт вә ингилаб»ын јазылдығы дөврдә Марксын, Енкелсин фикирләрини тәфтиш етмәк тәшәббүсүндә олан бир сыра нәзәријјәчиләрин фикир вә мүлаһизәләрини дә саф-чүрүк етмишдир. Буну биз поеманын өзүндән, чәкдији адлардан, поемада фикирләрин марксистчәсинә гојулушундан һисс едирик. Јахуд «Заманын бајрағдары» помесанынын китабларә дүшмәјән, архивиндән тапдығымыз бөјүк бир парчасы шаирин физика вә кимјәјә аид нә гәдәр дәрин билијә малик олдуғуну көстәрир. О, дедијимиз фәсли јазмағ үчүн бир чох гејдләр етмиш, һәмн гејдләрдән мә'лум олур ки, шаир, мәшһур рус алими, Тсиалковскинин кәшфләри илә таныш олмушдур. Архивиндән тапдығымыз бир вәрәгин баш һиссәсиндә рус дилиндә «Циалковски» јазылыб алтындан хәтт чәкилмишдир. Сонра шаирин ашағыдакы гејдләрин охујуруғ: «Газдан вә нефтдән, бензолдан мүхтәлиф рәнкләр, бојалар, көзәл әлбисәләр, өрпәкләр», сонра: «бензолдан дәрманлар, сулфазол». Бу гејддән сонра мөтәриздә бир мисра ше'р верилир: «Бир гара нефт, бир тәбиб олур».

Һәмн бу фикир чапларә дүшмәјән парчада ашағыдакы шәкилдә өз әксини тапмышдыр:

Һәјәтдыр, арабир хәстәләнирик,
Чох зәиф данышыр, кур сәсимиз дә.
Өлүмлә үз-үзә јаман кәлирик,
Аз галыр кәсилә нәфәсимиз дә.

... Боғмаға чәһд едир өз пәнчәсилә
Бөјүк бир инсаны ади сәтәлчәм.

Әзиләр ағлашыр аста сәсилә
Көзләрдә јаш донур, бахышларда гәм.
Инсана үз верән бу дар ајағда
Нефтимиз бир тәбиб, бир дәрман олур.
Үрәк тәнкәнәфәс олдуғ анда
О, саф бир гап олуб чијәрә долур.

Јахуд, јенә һәмнн вәрәгдә раст кәлдијимиз «нефт газларын» торпағ үчүн күбрәләр јараныр» гејди:

Торпаға гарышыр о бир күбрә тәк
Дејир ки, анамыз Јер гочалмасын,
Вахтсыз гурумасын ағачда тәнәк
Бағларын үстүнү өлүм алмасын—

шәклиндә ше'рә чеврилмишдир.

Јахуд «Һүрмүз вә Әһримән» вә «Муған» поемаларындакы бир сыра парчалар көстәрир ки, С. Вургун «Авеста»ны, онунла әлағәдар олан бир чох гајнағларла таныш олмуш гаврамыш вә һәтта бә'зи сурәләри тәрчүмә дә етмишдир. «Муған» поемасыны јазмағ үчүн исә Минкәчевир тикинтиси үчүн тәртиб олуна мүнәндис лајһәләринә бахмыш, онлары өјрәнмишдир.

С. Вургун јалныз «шаир-философ, бәстәкар-философ, рәссам-философ» демәклә кифәјәтләнмир, јаранан сәнәт әсәрләрини саф-чүрүк етмәк вәзифәсини бојнуна көтүрән тәнгидчинин дә философ олмағыны тәләб едир. «Бизим тәнгидчиләримиз философ олмалыдыр. Әдәбијатда ајры-ајры заһирн фактлардан јапышмағ дејил, онун бөјүк дахили мә'насында јашајан тарихи мотив, арзу вә әмәлләрдән, истәк вә диләкләрдән, идејалардан јапышмалыдыр».¹ Шаир бир сыра мәгалә вә чыхышларында тәнгид вә тәнгидчи һағгында марағлы фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Бүтүн бу фикирләр бир һәдәфә вурур. О һәлә 1941-чи илдә Јазычылар Иттифагынын әдәби-тәнгиди конфрансына јаздығы мәктубунда дејирди: «Тәнгидимиз јүксәлмәлидир, елә јүксәлмәлидир ки, истәр ајры-ајры јазычыларын, истәрсә дә бүтүн әдәбијатымызын тәлејини тә'мин едә билсин! О бизим јолдан аздығымыз заманлар бир мајак кими бизә јол көстәрмәлидир. Бунун үчүн дә тәнгидчидән бөјүк идрак, кениш үрәк вә узағкөрән көз тәләб олунур».²

¹ «Әдәбијат гәзети», 1943, 18 ијун.

² «Әдәбијат гәзети», 1941, 23 феврал.

С. Вурғун нәдән данышыр данышсын, истәр роман-тикадан, хәјалдан, истәр һәјатдан, реализмдән, мүсбәт гәһрәмандан, мәнфи сурәтдән, истәр фачнәдән вә мәзнәкәдән, истәр сәнәтдән вә елмдән, онун бүтүн мүлаһизләринин мәркәзиндә бунлар дајаныр: бөјүк идрак, бөјүк үрәк, узагкөрән көз! Дәринлик вә кенишлик! Ганад вә вүс'әт!..

НӘТИЧӘ

С. Вурғунун 30 иллик зәнкин вә чохчәһәтли јарадычылығына јекун вурдуғумуз заман бир мәсәләни хүсусилә гејд етмәлијик: бу дәвр јарадычылығынын илк сөзү дә, сон сөзү дә Азәрбајчандыр, онун кечмиши, бүкүнү вә кәләчәјидир. Бу бөјүк јарадычылыг көзәл Азәрбајчанымызы әкс етдирән нәһәнк бир ајнаја бәнзәјир.

С. Вурғун јарадычылыгындакы бу вүс'әти, бу бөјүклүјү М. Ибраһимов образлы шәкилдә белә ифадә едир: «Сиз илк јаз јағышындан сонра күнәшин чыхмасыны тәсәввүр един... Бу заман көјүн үзү тез-тез дәјишән вә бир-бирини әвәз едән мүхтәлиф рәнкләрлә бәзәнмиш олур... Бир јанда күнәшин ишыглары парылдајыр, диқәр тәрәфдә үфүгләрә јатан хырда булудлар алышыб јаныр, там орталыгдә исә көј гуршағы бүтүн кайнаты икијә парчалајан көј бир шәрид кими узаныб кедир.

Бүтүн бу мәнзәрәләр һәрәси ајрылыгдә камил бир сәнәт әсәри үчүн мөвзу ола биләр. Мүхтәлиф рәссамлар бу көј мәнзәрәләрини әкс едән мүхтәлиф өлмәз таблолар јарадыр. Лакин бирчә таблода һәм күнәши, һәм үфүгә јатмыш көз кими гызаран булудлары, һәм дә шәрид кими узанан көј гуршағыны, јә'ни бүтүн көј мәнзәрәсини әкс едән бир рәссама биз даһа артыг миннәтдар оларыг. Индики әдәбијјатымызын истедадлы нәсли ичәрисиндә мүрәккәб халг һәјаты вә варлығынын белә бир мәнзәрәсини јарадан сәнәткар һаггында дүшүнәндә, гејри-ихтијари олараг, хәјалымызда Сәмәд Вурғун чанланыр».¹

Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир кими ше'р баһадырларынын һәр бири әдәбијјат тарихимиздә јени дәвр ачмыш, әдәби мәктәб јаратмышдыр. Бу даһи сәнәткарлардан сонра әдәбијјатда јени бир чығыр ачмаг вә бу бөјүк әдәби ирсин үзәриндә јүксәлмәк нә гәдәр чәтиндир! Николәј Тихоновун дедији кими, «Азәрбајчанда, шаирләр

¹ М. Ибраһимов. «Һәјат вә әдәбијјат» Бақы, Азәрнәшр 1947, сәһ. 32.

өлкәсиндә, халгын Низами, Хагани, Вагиф кими шаирләрә һөрмәт етдији бир мәмләкәтдә жүксәк халг шаири ад- саны газанмаг үчүн үрәкләри әлә алмаг бир о гдәр дә асан дејил».¹

Тихонов һаглы олараг С. Вурғуну белә сәнәткарлар- дан һесаб едир. С. Вурғун бөјүк әдәби ән'әнә үзәриндә жүксәлән, ше'римиздә, драматуркијаһызда, әдәби дили- мизин инкишафында, үмүмән бәдин фикир тарихимиздә јени дөвр ачан гүдрәтли сәнәткардыр.

Ше'римиздә Вагифлә вүс'әт тапан реализм С. Вурғун јарадычылығында даһа да жүксәлди, чилаланды. С. Вур- ғун ше'р дилинә садәлик, бу садәлик ичиндә дәринлик вә бөјүклүк, әзәмәт вә кенишлик кәтирди.

Әкәр Вагиф дилимизин тәглидчи әдәбијјатын ән'әнәви ибарәләриндән вә руһундан азад едиб доғма ләһчәдә доғма һиссләри, дүшүнчәләри ифадә етдисә, С. Вурғун һәммин садәликлә әсрин сөзүнү, габагчыл идејаларыны әкс етдирмәји бачарды. С. Вурғун ше'ринин гүдрәти вә бөјүклүјү дә бундадыр.

С. Вурғун јарадычылығы күлл һалында дүнја- көрмүш, синәси хәзинә, ағсачлы мүдриг бир гочаја бән- зәјир. Бу гочанын синәсиндә халгын һағыл вә дастан- лары, аталар сөзләри, мәсәлләри, муғамы, ашыг маһ- нылары, үзәриндә изтираблы күнләрин кәдәри, хошбәхт күнләрин севинчи, фәрәһи нахыш бағламышдыр. Бу гоча ағсачлы Азәрбајчан халгынын символудур, бәлкә дә шаирин гәһрәмәнларындан Азәр бабанын өзүдүр. Азәр- бајчан халгынын «Авеста» дөврүндән бу күнә гәдәрки тарихи—Низами гүруру, Фүзули кәдәри, Хагани мүба- ризлији, Нәсими һикмәти, Вагиф сәмимијјәти, Короғлу гәһрәмәнлығы, Сабир күлүшү бу бөјүк јарадычылығда өз әксини тапмышдыр. Бу бөјүк јарадычылығын епиг- рафы шаирин «Азәрбајчан» ше'ридир:

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам мәскәнимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Лакин С. Вурғун јарадычылығы тәкчә Азәрбајчанда мәһдуд галмыр. Онун әһатә даирәси кенишдир. Шаирин

¹ Н. Тихонов. «Хатирәләримдән сәһифәләр», «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 6.

өзүнүн дедији кими, онун вәтәни ССРИ-дир. О, бүтүн Советләр Иттифагынын ән гүдрәтли сәнәткарларындан бири олмушдур.

Јарадычылығынын илк дөврү истисна едиләрсә, С. Вурғун бүтүн әсәрләриндә мүасир адамлары дүшүн- дүрән, онлары һәјәчанландыран мәсәләләрдән јазмыш- әсәримизин габагчыл идејаларыны тәрәннүм етмишдир. О, әсримиздә бөјүк коммунизм һәғмәкарларындан би- ридир.

С. Вурғун јалһыз поезија аләминдә дејил, үмүмән әдәбијјатымызын өн чәбһәсиндә кетмиш вә өлмәз бәдин әсәрләри, мә'рузә вә нитгләри,, мегалә вә чыхышлары илә әдәбијјатымызы вә ичтимай фикримизи истигамәт- ләндирмишдир. Јалһыз мүасир мөвзуда дејил, тарихи мөвзуда јаздығы әсәрләриндә дә һәмишә мүасир олмуш, тарихи мөвзулары да заманын тәләбләри бахымындан ишләмиш, бунлара букүнүн көзү илә бахмағы бачар- мышдыр. Јарадычылығынын илк дөврләриндән марк- сизм-ленинизм дүнјакөрүшүнә јијәләнмәси ону әсрлә ајаглаша биләчәк, күнүн суалларына чаваб вермәјә гадир олан бир сәнәткар сәвијјәсинә жүксәлтди. О јал- һыз Азәрбајчан әдәбијјатынын дејил, үмүмән совет әдә- бијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләри илә чијин-чи- јинә аддымламыш вә социалист реализми методунун ән көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Онун әсәрләри совет әдәбијјаты хәзинәсинә даһил олан сәнәт инчиләри- дир. С. Вурғунун һәр бир әсәриндә вәтән вә халг мәһаб- бәти, коммунизм идејаларына сәдагәт һәр шејдән уча тутулур. О өз әсәрләриндә ән көзәл инсани кејфијјәт- ләри —чәсарәт, мәрдлик, достлуг, инсанпәрвәрлик, беј- нәлмиләлчилик кими идејалары тәрәннүм етмишдир. Онун јарадычылығында совет халгларынын фәрәһли һә- јаты илһамла, мүстәмләкә зүлмү алтында илләјән мәһ- кум халгларын һәјаты исә бөјүк үрәк ағрысы илә гә- ләмә алынмышдыр.

С. Вурғун јарадычылығынын бөјүклүјү һәр шејдән әввәл онун реализминдә өзүнү көстәрир. Лакин бә'зи һалларда мүчәррәд романтикаја ујдуғу заман сәјјар хәјалынын ганадларында учур, бу заман шаирин сөзү дә сәси дә зәифләјир. Шаирин романтикасы да һәјат һәги- гәтләринә әсасландығы заман күчлүдүр, гүввәтлидир.

Сәмәд Вурғун һәмишә бөјүк идеаллар, бөјүк дүјүг вә арзуларла јашамыш вә сәнәтини дә бу идеалларын тәрәннүмүнә һәср етмишдир.

МҮНДЭРИЧАТ

Өн сөз	3
† I фэсил: Шаирин һәјаты	9
II фэсил: Илк аддымлар	30
Ахтарыш јолларында	31
Ән'әнәдән новаторлуға	47
III фэсил: Сосналист реализминин гәләбәси	55
Совет вәтәнпәрвәрлији	57
Пролетар бејнәлмиләчилији	60
Јени кәнд мөвзусу	64
Ингилабын илк илләриндәки совет кәндинин тәсвири	68
«Комсомол поемасы»	69
Коллективләшдирмә илләриндәки кәндин тәсвири	110
Мүсирлик вә тарихилик	121
Тарихи вә тарихи-әфсанәви поемалар	122
Фашизмә гаршы мүбаризә мөвзусу	141
Сосналист вәтәнинин мүдафиәси мөвзусу	147
Сатирик ше'рләр	148
IV фэсил: Вәтән кешијиндә	153
Сәфәрбәрлик, чағырыш мотивләр, дөјүшчү сурәт, арха	
чәбһә гәһрәманлары	155
Конкрет тәсвирләр	173
† Фәлсәфи ше'р, мүчәррәд лирика. «Бакынын дастаны»	180
V фэсил: Ингилаби-романтик поезија	206
† 1. Јени инсан мәсәләси	208
2. Сосналист шәһәри	241
3. Сүлһ вә демократија уғрунда	245
4. Ингилаби идеалларын тәрәннүмү	267
† VI фэсил: Шаирин драматуркијасы	278
† Битмәмиш пјесләр	348
VII фэсил: Ганад вә вүс'әт	356
Нәтичә	375

Редактору Чинкиз Әлиоглу
Рәссамы Надир Рәһимов
Бәдни редактору Исмајыл Гулијев
Техники редактору Нәриман Сүлейманов
Корректорлары Рәјһан Гасимова, Ирадә Сүлейманова
ИБ № 1245

Јығылмаға верилмиш 5.07.83. Чапа нмзаланмыш 6.02.84.
ФГ 05505. Қағыз форматы 84×108/32. Мәтбәә қағызы № 2.
Јүксәк чап үсулу. Гар. Литературнаја. Шәрти ч/в 19,95+0.42
Рәклик шәрти ч/в 20,69. Учот нәшр/в 20,3. Тиражы 30000.
Сифарыш № 1210. Гијмәти 1 ман. 40 гәп.

Азәрбајҹан ССР Дәвләт нәшријат, полиграфија вә китаб
тичарәти ишләри комитәси.

«Кәңчлик» нәшријаты, Бақы, һүсү һачыјев күчәси, 4.

Јени Китаб мәтбәәси, Бақы, Ә. Тағызадә күчәси, 4.

Орта və јухары јашлы мэктэблилэр үчүн

Бахтияр Вагабзаде

САМЕД ВУРГУН

(На азербайджанском языке)

Баку.—Гян джлик—1984

1 ман. 40 гән.

АЗƏРБАЈЧАН

Чөх кечмишәм бу даглардан.
Дурна көзлү булаглардан;
Ешитмишәм узаглардан
Сакит ахан аразлры;
Сынамышам досту, жары...

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән.
Анам, догма вәтәнимсән!
Аҗрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!